Rev. M. Szymański

Archeologia Biblijna

DRUKIEM PIOTRA LASKAUERA
WARSZAWA, NOWY-ŚWIAT 41.

Ks. Aleksander Lipiński

Magister Św. Teologii, Profesor Semin. Metrop. Warsz.

Archeologia Biblijna

Treść objaśniają liczne ryciny, plany i pięć map.

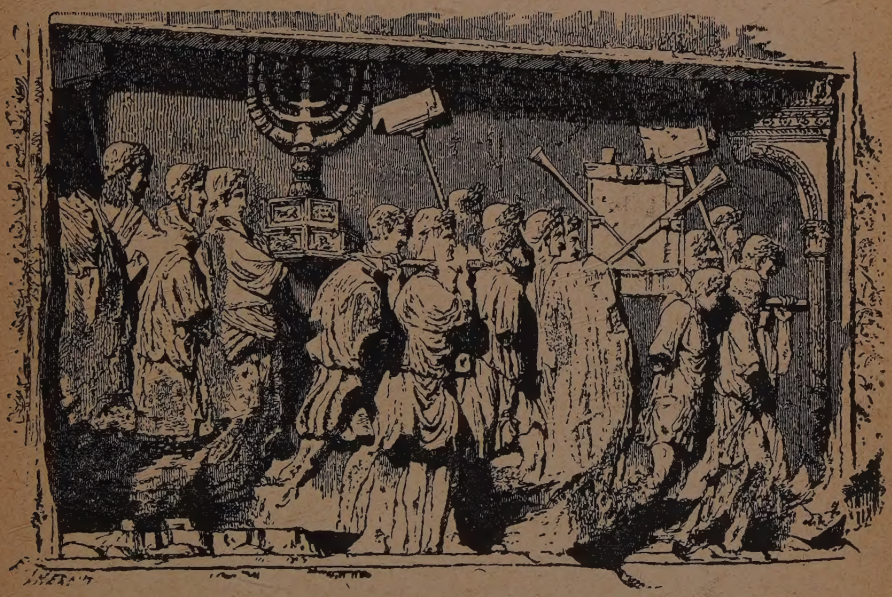

Wydawnictwo Księgarni Nakładowej M. Szczepkowskiego
Warszawa, Nowogrodzka 21. 1911

NIHIL OBSTAT

Antonius Szlagowski, S. Theol. Doctor.

Varsaviae, d. 21 Martii 1911 a.

Nr. 1895 IMPRIMATUR

Varsaviae, d. 10/23 Martii 1911 a.

Judex Surrogatus

Praelatus Metropolitanus **Leopoldus Łyszkowski.**

L. S.

Pro Secretario **J. Podbielski.**

Przedmowa.

Kościół zawsze zalecał, aby kapłani starali się gruntownie poznawać Biblię jako „znakomite źródło katolickiego Objawienia" (*Providentissimus Deus*), — lecz szczególniej dzisiaj to czyni, kiedy nieprzyjaciele chrystyanizmu walczą zawzięcie przeciw jej nadprzyrodzonemu charakterowi.

Aczkolwiek archeologia biblijna bezpośrednio nie wykazuje Boskiego pochodzenia Ksiąg Świętych, jednakże przyczynia się wielce do głębszego ich rozumienia, oraz zbicia wielu zarzutów, godzących w prawdomówność Biblii. To też uczeni bibliści zagraniczni obok prac monograficznych, dzieł egzegetycznych i t. p. usiłowali w pismach, poświęconych archeologii biblijnej, obszerny ten przedmiot ująć w całokształt o charakterze podręcznikowym. Piśmiennictwo polskie nie posiada dotąd w tej dziedzinie całkowitego podręcznika. Pragnąc tedy wypełnić tę dotkliwą lukę, opracowałem niniejszy podręcznik w mowie rodzimej.

Uważny czytelnik z łatwością będzie mógł spostrzedz, że w mojej pracy:

1-o Obok oryginalnych tekstów Pisma Świętego, przekładów Septuaginty i Wulgaty, powołuję się często i na polskie tłumaczenie Wujka.

Ze względu na trudności techniczne nie mogłem podać wyrazów hebrajskich w piśmie właściwem, lecz jedynie w transkrypcyi. Dla tych też powodów i w transkrypcyi pominąć musiałem rozliczne znaczki, używane powszechnie za granicą.

2-o Najnowsze odkrycia na Wschodzie starałem się uwzględnić w tej mierze, jaka mi się wydała odpowiednią do ram mojego podręcznika.

3-o Ryciny dadzą się podzielić na trzy grupy: a) przedstawiające rozmaite pomniki hebrajskie, po dziś dzień zachowane, lub przez archeologów odtworzone; b) wzięte ze starodawnych pomników sąsiednich narodów, a rzucające światło na życie dawnych Hebrajczyków; c) wreszcie, przedstawiające dzisiejsze życie mieszkańców Wschodu, w wielu szczegółach podobne do życia Wschodu starożytnego.

Cały ten zbiór rycin razem z mapami, dołączonemi na końcu książki, poniekąd może zastąpić biblijne atlasy: geograficzny, przyrodniczy i archeologiczny.

Dzieła, z których ryciny zbierałem są: *Geikie*: The Holy Land and the Bible; *Vigouroux:* Dictionnaire de la Bible; tenże: La Sainte Bible Polyglotte; tenże: La Bible et les Découvertes modernes; *Vigouroux*, *Bacuez et Brassac*: Manuel Biblique; *Ks. Godlewski*: Archeologia Biblijna; *Kortleitner*: Archaeologiae Biblicae summarium; *Benzinger*: Hebräische Archäologie; *Fillion:* Atlas d'histoire naturelle de la Bible; tenże: Atlas archéologique; *Frohnmeyer und Benzinger:* Bilderatlas zur Bibelkunde; *Album de Terre Sainte; Ks. Szczepański*: Na Synaju; *Terlikowski*: Życie starożytnych Greków i Rzymian; *Baedeker*: Egypte; *Gethsémani*: (czasopismo).

4-o. Mapy przerobiłem, spolszczyłem i zastosowałem do mego podręcznika, korzystając z następujących prac: *Hagen*: Atlas Biblicus; *Riess*: Atlas Scripturae Sacrae; tenże: Wandkarte von Palästina; *Fillion*: Atlas géographique de la Bible; tenże: Biblia Sacra; *Pelt*: Histoire de l'Ancien Testament.

5-o. Z rozległej bibliografii cudzoziemskiej przytaczam dzieła najważniejsze, nie pomijając i rosyjskich, tak mało dotąd uwzględnianych; polską bibliografię usiłowałem należycie wyzyskać.

W mozolnej pracy, podjętej przeze mnie, przyświecała mi idea niesienia pożytku Młodzieży seminaryjnej, a zarazem Kapłanom, zwłaszcza Katechetom, potrzebującym systematycznego zestawienia wiadomości z archeologii biblijnej.

„In quo quantum praestiterim judicabunt caeteri: prodesse certe cupio“ (*S. Socolovius*: Quaestor).

Ks. Aleksander Lipiński.

Pisałem w Niedzielę Palmową 1911 roku.

Sprostowania.

Str.	*wiersz:*	*zamiast:*	*powinno być:*
5	4 od dołu	*Szulchan aruch*	*Szulchan arukh*
44	9 od góry	*waehoref*	*wachoref*
45	11 „ „	*szittim*	*szitta, ets szittim*
47	6 od dołu	*Ficus casica*	*Ficus carica*
66	14 od góry	gołębia	gołębica
84	4 „ „	Gaulonityda (*Gaulonitis*)	Gaulanityda (*Gaulanitis*)
84	9 „ „	Gaulonitydy	Gaulanitydy
84	3 od dołu	Gaulonitydę	Gaulanitydę
87	13 „ „	Δόδδα	Λόδδα
100	14 od góry	Gaulonitydzie	Gaulanitydzie
104	8 „ „	północno-wschodnim	północno-zachodnim
155	w dopisku	1808	1908
228	„ „	*Ks. Dr. J. Biernacki*	*Ks. Dr. J. Bernacki*
242	w dop. w. 5 od dołu	cissę	ciszę
267	14 od góry	σάλπιξ	σάλπιγξ
289	6 od dołu	*ha-chakham*	*he-chakham*

Prócz tego parę razy w transkrypcyi hebrajskiej jest *h* (=*he*) zamiast *ch* (=*cheth*), oraz kilkakrotnie niepotrzebne *h* na końcu wyrazów hebrajskich.

SPIS TREŚCI.

	Str.
Przedmowa	V—VI
Sprostowania	VII
Spis treści	IX—XVI
Spis rycin	XVII—XXII

WSTĘP . . . . . 1— 11

1. Określenie i przedmiot archeologii biblijnej . . . . . 1— 2
2. Źródła archeologii biblijnej . . . . . 2— 7
1. Biblia. — 2. Dzieła Filona i Józefa Flawiusza. — 3. Talmud. — 4. Dzieła uczonych rabinów. — 5. Starożytni pisarze pogańscy. — 6. Pisarze kościelni i inni autorowie. — 7. Materyał monumentalny i same kraje biblijne.
3. Literatura archeologii biblijnej . . . . . 7— 10
1. Monografie i całości. — 2. Słowniki, encyklopedye i komentarze. — 3. Czasopisma. — 4. Atlasy, mapy i albumy.
4. Podział tej pracy . . . . . 10— 11

CZĘŚĆ PIERWSZA.

OPIS ZIEMI ŚWIĘTEJ.

DZIAŁ I.

PRZYRODA ZIEMI ŚWIĘTEJ . . . 13— 74

1. Położenie, ogólny wygląd i obszar Ziemi Świętej . . . 13— 15
1. Położenie. — 2. Ogólny wygląd. — 3. Obszar.
2. Nazwy Ziemi Świętej . . . . . 15— 17
3. Góry Ziemi Świętej . . . . . 18— 23
1. Góry Libanu. — 2. Góry w Zachodniej Palestynie. — 3. Góry Zajordania.
4. Równiny, doliny i pustynie Ziemi Świętej . . . . . 24— 27
1. Równiny.—2. Doliny.—3. Pustynie.

Str.

5. **Wody Ziemi Świętej** . . . . . 27— 38
1. Morza i jeziora. — 2. Rzeki i potoki. — 3. Źródła, studnie i sadzawki. — 4. Cysterny.
6. **Geologiczne właściwości Ziemi Świętej** . . . . . 38— 41
1. Pokłady. — 2. Produkty skalne. — 3. Trzęsienia ziemi.
7. **Klimat** . . . . . 41— 44
1. Temperatura. — 2. Wiatry.—3. Opady.—4. Pory roku.
8. **Roślinność Ziemi Świętej** . . . . . 44— 55
1. Drzewa i krzewy.—2. Zioła i inne mniejsze rośliny.
9. **Świat zwierzęcy Ziemi Świętej** . . . . . 55 —74
1. Kręgowce.—2. Stawonogi.—3. Mięczaki.—4. Robaki.

DZIAŁ II.

MIESZKAŃCY ZIEMI ŚWIĘTEJ . . 75 114

1. **Pierwotni mieszkańcy Ziemi Świętej** . . . . . 75— 76
2. **Chananejskie plemiona** . . . . . 76— 79
3. **Podział Palestyny między pokoleniami Izraelskiemi** . . 80— 82
1. Pokolenia w Zajordaniu. — 2. Pokolenia w Zachodniej Palestynie.
4. **Ziemia Święta za czasów Chrystusa Pana** . . . . . 82— 85
1. Kraj po tę stronę Jordanu.—2. Kraj po tamtę stronę Jordanu.
5. **Główniejsze miasta Ziemi Świętej** . . . . . 85—100
1. Miasta w Judei.—2. Miasta w Samaryi.—3. Miasta w Galilei.—4. Miasta w Zajordaniu.
6. **Jerozolima** . . . . . 101—112
1. Nazwy i położenie.—2. Fortyfikacye.—3. Ważniejsze budowle.—4. Dzisiejsza Jerozolima.—5. Najbliższe okolice Jerozolimy.—6. Krótka historya Jerozolimy.
Dodatek. Kolonie Żydowskie . . . . . 112—114

CZĘŚĆ DRUGA.

KRAJE SĄSIEDNIE I POBLIZKIE.

1. **Fenicya** . . . . . 115—117
1. Kraj i mieszkańcy.—2. Miasta.—3. Z odkryć.
2. **Syrya** . . . . . 117—120
1. Kraj i mieszkańcy. 2. Części Syryi.—3. Miasta.
3. **Assyrya i Babilonia** . . . . . 120—131
A) Assyrya . . . . . 120—126
1. Przyroda.—2. Assyryjczycy.—3. Religia babilońsko-assyryjska.—4. Miasta.—5. Historya.
B) Babilonia . . . . . 126—131
1. Granice i nazwy.—2. Mieszkańcy Babilonii. — 3. Miasta.—4. Historya.
4. **Elam** . . . . . 131—133
1. Kraj i mieszkańcy.—2. Z historyi Elamu.—3. Z odkryć.
5. **Medya i Persya** . . . . . 134—136
1. Medya.—2. Persya.

Str.

6. **Arabia** . . . . . 136—143
1. Granice i podział.—2. Opis.—3. Arabowie.—4. Z odkryć.
7. **Egipt** . . . . . 143—160
1. Przyroda.—2. Mieszkańcy.—3. Religia.—4. Miasta. — 5. Ziemia Gessen. - 6. Historya Egiptu. - 7. Z odkryć.
8. **Etyopia** . . . . . 160—161
9. **Filistea** . . . . . 161—162
Dodatek. Odkrycia na Wschodzie a egzegeza biblijna . 162—167
1. Poszukiwania.—2. Odkrycia a egzegeza.

CZĘŚĆ TRZECIA.

ŻYCIE DOMOWE HEBRAJCZYKÓW.

DZIAŁ I.

MIESZKANIE, ODZIEŻ, POŻYWIENIE . 169—190

1. **Pieczary, szałasy i szopy, namioty** . . . . . 169—171
1. Pieczary.—2. Szałasy i szopy.—3. Namioty.
2. **Domy** . . . . . 171—175
1. Materyał budowlany.—2. Opis domu. — 3. Sprzęty domowe.
3. **Miasta** . . . . . 175—177
1. Historya.—2. Opis miast hebrajskich.
4. **Odzież** . . . . . 177—182
1. Materyał.—2. Ubiór męski.—3. Szaty kobiece. — 4. Sporządzanie szat.—5. Ozdoby. — 6. Pielęgnowanie ciała.
5. **Pożywienie** . . . . . 182—187
1. O pokarmach w ogólności.—2. Pokarmy poszczególne.—3. Napoje.—4. Sztuka gotowania, kuchnia, przyjmowanie posiłku.
6. **Pokarmy zakazane** . . . . . 187—190
1. Pokarmy nieczyste.—2. Pokarmy zakazane dla szczególnych względów religijnych.

DZIAŁ II.

RODZINA . . . . . 191—207

1. **Ustanowienie małżeństwa, cel małżeństwa u Hebrajczyków, wielożeństwo** . . . . . 191—192
1. Ustanowienie małżeństwa.—2. Cel małżeństwa u Hebrajczyków.—3. Wielożeństwo.
2. **Przeszkody do zawarcia małżeństwa** . . . . . 192—194
3. **Zaręczyny, ślub i wesele, stanowisko kobiety zamężnej** . 194—196
1. Zaręczyny.—2. Ślub i wesele.—3. Stanowisko kobiety zamężnej.
4. **Lewirat** . . . . . 196—197
5. **Rozwód** . . . . . 197—198
6. **Prawo karne małżeńskie** . . . . . 198—201
1. Cudzołóstwo.—2. Uwiedzenie i zgwałcenie.—3. Zakon podejrzenia.

Str.

7. Narodziny dziecięcia, imiona . . . . . 201—202
1. Narodziny.—2. Imiona.
8. Wychowanie, szkoły, władza ojcowska . . . . . 202—204
1. Wychowanie.—2. Szkoły.—3. Władza ojcowska.
9. Pierworodztwo 204
10. Niewolnicy . . . . . 205—207

DZIAŁ III.

ŻYCIE TOWARZYSKIE . . . . 208—214

1. Gościnność . . . . . 208—209
2. Zwyczaje towarzyskie . . . . . 209—214
1. Przywitanie i pożegnanie.—2. Rozmowy.—3. Odwiedziny.—4. Podarunki.—5. Uczty.

DZIAŁ IV.

CHOROBY I ŚMIERĆ . . . . 215—223

1. Choroby . . . . . 215—218
1. O chorobach w ogólności.—2. Choroby poszczególne.—Uwaga. Opętani.
2. Śmierć . . . . . 218—223
1. Śmierć.—2. Pogrzeb.—3. Groby i cmentarze.—4. Żałoba.—5. Dziedzictwo.

CZĘŚĆ CZWARTA.

ŻYCIE PRZEMYSŁOWO-HANDLOWE, NAUKOWE i ARTYSTYCZNE HEBRAJCZYKÓW.

DZIAŁ I.

PRZEMYSŁ I HANDEL . . . . 225—253

1. Rolnictwo . . . . . 225—229
1. Historya.—2. Płodność Palestyny dawnej i dzisiaj.—3. Kultura ziemi u Hebrajczyków.—4. Uprawa roli.—5. Posiew.—6. Żniwa i młocka.—7. Korzyści z rolnictwa.
2. Ogrodnictwo . . . . . 229—232
1. O ogrodach w ogólności.—2. Winnice.
3. Pasterstwo . . . . . 233—235
1. Historya.—2. Zawód pasterski.
4. Myśliwstwo i rybołówstwo . . . . . 235—236
1. Myśliwstwo.—2. Przemysł rybny.
5. Rzemiosła . . . . . 236—239
1. Historya rzemiosł. - 2. Poszczególne rzemiosła.
6. Handel . . . . . 239—243
1. O handlu w ogólności.—2. Handel wewnętrzny.—3. Handel zewnętrzny.—4. Artykuły handlu, kontrakty, cło.

Str.

7. **Miary, wagi, monety** . . . . . 243—253
A) **Miary** . . . . . 243—247
1. Miary długości.—2. Miary drożne.—3. Miary powierzchni—4. Miary objętości.
B) **Wagi** . . . . . 247—248
C) **Monety** . . . . . 248—253
1. Pieniądze przed Narodzeniem Chrystusa. — 2. Monety w czasach Chrystusa Pana.

DZIAŁ II.

NAUKI . . . . . 254—259

1. **Filozofia** . . . . . 254—255
2. **Historya** . . . . . 255—256
3. **Nauki matematyczne i przyrodnicze** . . . . . 257—258
1. Matematyka.—2. Kosmografia i geografia. — 3. Historya naturalna.—4. Astronomia.
4. **Medycyna** 259

DZIAŁ III.

SZTUKI PIĘKNE . . . . 260—272

1. **Poezya** . . . . . 260—263
1. O poezyi w ogólności.—2. Prozodya hebrajska. — Rodzaje poezyi hebrajskiej.
2. **Muzyka** . . . . . 263—267
1. Historya.—2. Charakter muzyki hebrajskiej. — 3. Instrumenta muzyczne.
3. **Taniec** . . . . . 267—268
4. **Architektura, rzeźba i malarstwo** . . . . . 268—269
1. Architektura.—2. Rzeźbiarstwo.—3. Malarstwo.
5. **Sztuka pisania** . . . . . 269—272
1. Początek sztuki pisania, pismo hebrajskie. — 2. Materyały piśmienne.

CZĘŚĆ PIĄTA.

ŻYCIE PUBLICZNE HEBRAJCZYKÓW.

DZIAŁ I.

FORMA RZĄDU . . . . . 273—285

1. **Rządy patryarchalne** . . . . . 273—274
1. Rządy patryarchalne dawniejsze. — 2. Rządy patryarchalne późniejsze.
2. **Rządy teokratyczne** . . . . . 274—285
A) **Mojżesz, Jozue, Sędziowie** . . . . . 275—277
1. Mojżesz. – 2. Jozue.—3. Sędziowie.
B) **Królowie** . . . . . 277—282
1. Ustanowienie królestwa.—2. Władza królewska. —3. Stosunek królów do ludu i odwrotnie. — 4. Inauguracya. — 5. Strój królewski i oznaki dostojeństwa.—

Str.

6. Główniejsze urzędy państwowe i dworskie. — 7. Dochody królewskie.—Uwaga.
C) Na wygnaniu i po powrocie z Niewoli . . . . 283—285
1. Na wygnaniu.—2. Po powrocie z Niewoli.

DZIAŁ II.

SĄDOWNICTWO . . . . 286—300

1. Sądy u Hebrajczyków . . . . . 286—290
1. Historya.—2. Miejsce i czas sądzenia.3—. Procedura sądowa.—4. Synedryum Wielkie.—5. Małe synedrya.
2. Kary . . . . . 291—294
1. Kary śmierci.—2. Biczowanie.—3. Więzienia. — 4. Grzywny. — 5. Prawo odwetu. — 6. Zemsta krwi.
3. Krzyżowanie . . . . . 295—300
1. Krzyż w Biblii. — 2. Krzyżowanie u Rzymian. — 3. Odmiany krzyża. — 4. Krzyż Zbawiciela. 5. Gwoździe, kołek, chusta.—6. Tablica.—7. Katusze kaźni krzyżowej.—8. Relikwie. — 9. Krzyż — godło Odkupienia.

DZIAŁ III.

WOJSKOWOŚĆ . . . . 301—317

1. Wojsko hebrajskie . . . . . 301—314
1. Historya. — 2. Podział wojska hebrajskiego. — 3. Zaciąg wojska. — 4. Żołd. — 5. Uzbrojenie. — 6. Ćwiczenia wojskowe. — 7. Obóz.—8. Wojna.
2. Cudzoziemskie armie . . . . . 314—317
1. Wojska: egipskie, filistyńskie, assyryjskie i chaldejskie. — 2. Wojsko greko-syryjskie. — 3. Wojsko rzymskie.

CZĘŚĆ SZÓSTA.

ŻYCIE RELIGIJNE i KOŚCIELNE HEBRAJCZYKÓW.

DZIAŁ I.

MIEJSCA ŚWIĘTE . . . 319—346

1. Przybytek . . . . . 320—330
1. Nazwy Przybytku. — 2. Opis Przybytku. — 3. Dziedziniec. — 4. Sprzęty do Przybytku należące. — 5. Znaczenia Przybytku.
2. Świątynia Salomona . . . . . 330—336
1. Miejsce świątyni Salomonowej i przygotowania do jej budowy. — 2. Opis Świątyni. — 3. Dziedzińce.— 4. Sprzęty.
3. Świątynia druga czyli Zorobabela . . . . . 336—338
1. Historya budowy.—2. Opis.
4. Świątynia Heroda . . . . . 338—343
1. Historya.—2. Opis Świątyni. — 3. Dziedzińce. — Uwaga.

Str.
5. Synagogi . . . . . 343—346
1. Nazwy i początek synagog. — 2. Urządzenie. — 3. Zarząd. — 4. Ćwiczenia.

DZIAŁ II.

OSOBY BOGU POŚWIĘCONE . . . 347—369

1. Arcykapłan . . . . . 348—353
1. Nazwy i poświęcenie. — 2. Historya. — 3. Obowiązki. — 4. Ubiór.
2. Kapłani . . . . . 353—354
1. Nazwy, historya, poświęcenie. — 2. Obowiązki. — 3. Ubiór.
3. Lewici . . . . . 354—356
Uwaga. Nethinim.
4. Uposażenie kapłanów i Lewitów . . . . . 356—357
5. Inne osoby Bogu poświęcone . . . . . 358—361
A) Prorocy . . . . . 358—360
1. Nazwy.—2. Powołanie i posłannictwo. — 3. Sposób życia.—4. Trwanie urzędu prorockiego. — 5. Podział Proroków.
B) Nazarejczycy . . . . . 360—361
C) Rechabici i Chasydzi 361
1. Rechabici.—2. Chasydzi.
Dodatek I. Prozelici . . . . . 361—362
1. Prozelici Sprawiedliwości. — 2. Prozelici Bramy.
Dodatek II. Sekty żydowskie . . . . . 362—369
A) Samarytanie . . . . . 362—364
1. Historya. — 2. Religia.
B) Faryzeusze . . . . . 365—366
C) Sadduceusze . . . . . 366—367
D) Essenczycy i Terapeuci . . . . . 367—368
E) Herodyanie 368
Uwaga 1. Skrybowie. Uwaga 2. Helleniści.

DZIAŁ III.

KULT ŚWIĘTY . . . . . 370—386

1. Ofiary pod prawem Mojżeszowem . . . . . 370—377
1. Określenie ofiary. — 2. O ofiarach krwawych w ogólności. — 3. Poszczególne ofiary krwawe. — 4. Ofiary niekrwawe. — 5. Ofiary osobliwe. — 6. Skuteczność ofiar staro-testamentowych.
2. Sakramenta pod prawem Mojżeszowem . . . . . 378—381
1. Określenie i podział. — 2. Obrzezanie. — 3. Oczyszczenia święte.
3. Inne czynności święte. . . . . 381—386
A) Modlitwy . . . . . 381—383
1. Formuły modlitw.—2. Czas i sposób modlenia się. — 3. Filakterye.
B) Przysięgi i śluby . . . . . 383—385
1. Przysięgi. — 2. Śluby.
C) Posty . . . . . 385—386

Str.

DZIAŁ IV.

KALENDARZ . . . . . 387—405

1. **Rachuba czasu** . . . . . 387—391
1. Dzień.—2. Tydzień.—3. Miesiące.—4. Rok.
2. **Święta** . . . . . 391—401
A) Szabat . . . . . 391—393
B) Święta Nowiu 393
C) Święta Pielgrzymie . . . . . 393—399
1. Wielkanoc. — 2. Zielone Świątki. — 3. Święto Szałasów.
D) Dzień Pojednania . . . . . 399—401
E) Purim i poświęcenie Kościoła 401
1. Purim.—2. Poświęcenie Kościoła.
3. **Czasy święte** . . . . . 401—402
1. Rok Szabatowy.—2. Rok Jubileuszowy.
Dodatek. Chronologia biblijna . . . . . 402—405
1. O chronologii biblijnej w ogólności. — 2. Ery w Starym Testamencie. — 3 Era Chrześcijańska. — 4. Przegląd chronologiczny.
Skorowidz . . . . . 406—425

Spis rycin i map.

			Str.
Fig.	1.	Cedry na Libanie	18
„	2.	Góra Błogosławieństw	19
„	3.	Tabor	20
„	4.	Klasztor na Karmelu	21
„	5.	Meczet na miejscu, z którego P. Jezus w niebo-wstąpił	23
„	6.	Widok równiny Jezrael z pod miasta *Sunam*	24
„	7.	Dolina Cedron	26
„	8.	Nad morzem Martwem	28
„	9.	Słup Lotowy	29
„	10.	Jezioro Genezaret	30
„	11.	Jezioro Merom	31
„	12.	Nad Jordanem nieopodal Jerycha	32
„	13.	Potok Cyzon	34
„	14.	Napis Syloamski	35
„	15.	Stawy Salomona	37
„	16.	Cysterny jerozolimskie	38
„	17.	*Acacia seyal.*: drzewo i gałązka	45
„	18.	Cedr	46
„	19.	Szyszka cedrowa	46
„	20.	Cyprys	47
„	21.	Daktylowiec	47
„	22.	Drzewo figowe	48
„	23.	Liście i owoc figi	48
„	24.	Granatowiec: gałązka z kwiatem i owoc	49
„	25.	Gałązka myrtu, kwiat i owoc	49
„	26.	Gałązka oliwy z kwiatem i owoc	50
„	27.	Gałązka *Ziziphus Spina Christi*	51
„	28.	Święta korona przechowywana w Notre Dame w Paryżu	51
„	29.	*Ricinus communis*	52
„	30.	Anemon	53
„	31.	Mandragora: liście i korzeń, kwiat, owoc	53
„	32.	*Cyperus Papyrus:* roślina, kwiat, łodyga przecięta	54
„	33.	Róża jerychońska: 1. uschnięta, 2. rozwinięta	55
„	34.	Oryks	56
„	35.	Hipopotam	57
„	36.	Polowanie na hipopotama. Płaskorzeźba egipska w Tebach	57

			Str.
Fig.	37.	Lampart	58
„	38.	Lew, rzucający się na jelenia. Wypukłorzeźba na obelisku Salmanazara. Britisch Museum	59
„	39.	Lis palestyński	59
„	40.	Szakale	60
„	41.	*Ursus syriacus*	60
„	42.	Osły palestyńskie	61
„	43.	Polowanie na onagry. Płaskorzeźba assyryjska	61
„	44.	Psy palestyńskie	62
„	45.	*Camelus dromedarius*	62
„	46.	Wilk syryjski	63
„	47.	Gołębnik w Syryi	65
„	48.	*Aquila chrysaetos*	67
„	49.	*Aquila heliaca*	67
„	50.	*Circaetos gallicus*	67
„	51.	*Aquila naevia*	67
„	52.	Pelikan	68
„	53.	Struś schwytany na polowaniu. Pióra i jaja. Płaskorzeźba w Tebach	68
„	54.	*Ptyodactylus gecko*	69
„	55.	*Chamaleon vulgaris*	69
„	56.	Polowanie na krokodyla. Płaskorzeźba egipska	70
„	57.	*Naja aspis*	70
„	58.	*Chromis Simonis*	71
„	59.	*Clarias macracanthus*	71
„	60.	*Cyprinodon dispar*	71
„	61.	Szarańcza	72
„	62.	Skorpion	73
„	63.	1. 2. *Murex trunculus*, 3. *Murex brandaris*	74
„	64.	Głowa Hetejczyka. Karnak (Egipt)	77
„	65.	Głowa Amorejczyka. Britisch Museum	78
„	66.	Dolmen w Zajordaniu	79
„	67.	Droga do Jerycha	86
„	68.	Widok Jafy z morza	88
„	69.	Betleem od strony wschodniej. Bazylika Narodzenia i zabudowania klasztorne	90
„	70.	Grób Racheli	90
„	71.	Wejście do meczetu, mieszczącego grotę Makpelah	92
„	72.	Dąb Abrahama	93
„	73.	Grób Józefa	95
„	74.	*Tell Hum*	96
„	75.	Miasto Nazaret	98
„	76.	Starożytny zamek w Banijas	99
„	77.	Widok Jerozolimy z północo-zachodu	101
„	78.	Brama Damasceńska	106
„	79.	Brama Jafska	107
„	80.	Meczet Omara	108
„	81.	Część starożytnego podmurowania góry Morya od strony doliny Tyropeon, zw. „murem płaczu Żydów".	109
„	82.	Wejście do bazyliki Grobu Świętego	110
„	83.	Ogród Oliwny	111
„	84.	Sarkofag króla Eszmunazara	116
„	85.	Syryjczyk	117
„	86.	Damaszek	119
„	87.	Głowa Assyryjczyka	122
„	88.	Bóg słońca (Szamasz)	123
„	89.	Procesya assyryjska	123
„	90.	*Dur Sarrukin* (odtworzenie)	124

			Str.
Fig.	91.	Sargon	125
„	92.	Asarhaddon	126
„	93.	Asurbanipal na polowaniu	127
„	94.	Zodyak chaldejski, ryty na kamieniu, znaleziony pod Babilonem. Britisch Museum	128
„	95.	Marduk zwycięża potwora Dragona	129
„	96.	Babil	129
„	97.	*Birs Nimrud*	130
„	98.	Ruiny Ur.	130
„	99.	Cegła Nabuchodonozora z napisem klinowym	131
„	100.	Elamita o rysach semickich	132
„	101	Górna część bloku z kodeksem Hammurabiego. Luwr.	133
„	102.	Grób Cyrusa w Pasargadzie	135
„	103.	Wizerunek Cyrusa na kolumnie znalezionej przy grobie tego władcy	135
„	104.	Daryusz Kodoman. Mozajka pompejańska w muzeum Neapolitańskiem	135
„	105.	Równina *el-Raha*, w głębi *Ras-el Safsaf*	138
„	106.	Starożytni Arabowie - koczownicy. Wypukłorzeźba egipska	141
„	107.	Emir Beduin (z fotografii)	142
„	108.	Kamień Mezy. Luwr	142
„	109.	Fellah i Kopt	146
„	110.	Niewiasta z klasy Fellahów	147
„	111.	Pisarze egipscy	148
„	112.	Tarcza słoneczna oskrzydlona na pomnikach egipskich	148
„	113.	Ra. Ptah. Amun. Wizerunki na pomnikach egipskich	149
„	114.	Egipski Apis z bronzu. Luwr.	150
„	115.	Sporządzanie mumii	150
„	116.	Obelisk pod Matarijeh	151
„	117.	Sfinksy Hyksosów. Muzeum kairskie	154
„	118.	Amenofis III na swym tronie	154
„	119.	Amenofis IV składa ofiary na cześć słońca	155
„	120.	Statua Ramzesa II-go. Turyn	156
„	121.	Mumia Ramzesa II-go. Muzeum kairskie	157
„	122.	Straż przyboczna Ramzesa II-go	157
„	123.	Cegła ze stemplem Ramzesa II-go	157
„	124.	Ameneftes, syn Ramzesa II-go	158
„	125.	Sezak	158
„	126.	*Jutah Malek*	158
„	127.	Apries	158
„	128.	Etyopczyk	161
„	129.	Typy Filistyńczyków	161
„	130.	Dagon	162
„	131.	Dzisiejszy namiot arabski	171
„	132.	Fasada starożytnego domu egipskiego z napisem nad drzwiami	172
„	133.	Model starożytnych drzwi egipskich. Britisch Muzeum	172
„	134	Dziedziniec w dzisiejszym domu wschodnim	173
„	135.	Nowoczesna syryjska kratka w oknie	173
„	136.	Dzisiejsza egipska kratka w oknie	174
„	137.	Dzisiejszy dom wschodni z dobudówką na dachu	174
„	138.	Starożytne lampy znalezione w Jerozolimie	175
„	139.	1, 2. Świeczniki fenickie. 3. Dzisiejszy świecznik wschodni	175
„	140.	Warownia assyryjska	176
„	141.	Starożytna forteca egipska, opatrzona podwójną fossą	177

		Str.
Fig. 142.	Izraelici w długich tunikach na pomniku assyryjskim.	177
„ 143.	Izraelici w krótkich tunikach	178
„ 144.	Sygnety egipskie	180
„ 145.	Pieczęć jaspisowa urzędnika izraelskiego z czasów Jeroboama II-go znaleziona u Mageddo	180
„ 146.	Bransolety assyryjskie	181
„ 147.	Bransolety egipskie	181
„ 148.	Kolie assyryjskie i egipskie	182
„ 149.	Niewolnik namaszcza swego pana. Płaskorzeźba egipska	182
„ 150.	Głowy Izraelitów na pomnikach assyryjskich	183
„ 151.	Dzisiejsze ręczne żarna na Wschodzie	184
„ 152.	Dzisiejsze wschodnie wory skórzane do wody	186
„ 153.	Gotowanie pokarmów u Egipcyan	187
„ 154.	Starożytne naczynia żydowskie znalezione w Gezer.	187
„ 155.	Przeprowadzenie panny młodej na Wschodzie w czasach dzisiejszych	196
„ 156.	Przypuszczalny porządek miejsc na ucztach	212
„ 157.	Porządek miejsc na Ostatniej Wieczerzy według biskupa *Le Camus*	213
„ 158.	Stół i łoża	213
„ 159.	Głowa i ręka trędowatego	216
„ 160.	Płaczki na wschodzie	220
„ 161.	Wejście do grobów Sędziów	221
„ 162.	Groby królewskie	222
„ 163.	Dzisiejsza socha palestyńska	227
„ 164.	Brona dzisiaj używana w Egipcie	227
„ 165.	Wózek młockowy	229
„ 166.	Śpichrz w starożytnym Egipcie	229
„ 167.	Strażnica w ogrodzie wschodnim	231
„ 168.	Dzisiejsza tłocznia winna w Palestynie	232
„ 169.	Winobranie i tłoczenie wina na pomnikach egipskich.	232
„ 170.	Dzisiejsza tłocznia oliwna	233
„ 171.	Dzisiejszy pasterz syryjski, niosący jagnięta	233
„ 172.	Pastuch broniący stada ode lwa. Wypukłorzeźba chaldejska	234
„ 173.	Dzisiejsza syryjska zagroda dla owiec	234
„ 174.	Myśliwi z psami na pomniku assyryjskim	235
„ 175.	Połów ryb. Wizerunek na grobie egipskim	236
„ 176.	Przetapianie kruszców u Egipcyan	237
„ 177.	Wyrabianie cegły. Wizerunek egipski	237
„ 178.	Egipskie narzędzia używane w przemyśle drzewnym.	238
„ 179.	Przędzenie i tkanie w Egipcie	238
„ 180.	Karawana	240
„ 181.	Wnętrze karawanseraju	241
„ 182.	Okręt fenicki	241
„ 183.	Talent hebrajski (gwicht kamienny) znaleziony w Jerozolimie	248
„ 184.	Ciążki babilońskie o kształtach lwa i kaczki	248
„ 185.	Złote i srebrne kółka, służące niegdyś za pieniądze w Egipcie	249
„ 186.	Ważenie pieniędzy u Egipcyan	249
„ 187.	Daryk	250
„ 188.	Sykl srebrny Szymona Machabeusza	250
„ 189.	Statera czyli tetradrachma	251
„ 190.	Denar Augusta	252
„ 191.	*Assarius.*	252
„ 192.	*Quadrans*	252

Str.
Fig. 193. *Minutum* 253
„ 194. Moneta, bita na pamiątkę zburzenia Jerozolimy w 70 r. 253
„ 195. Moneta Hadryana 253
„ 196. Egipskie instrumenta strunowe 265
„ 197. Instrumenta perkusyjne 266
„ 198. Instrumenta dęte na pomnikach rzymskich 266
„ 199. Tancerze egipscy 267
„ 200. Tancerki egipskie 268
„ 201. Alfabet fenicko-hebrajski w rozmaitych epokach . 271
„ 202. Egipskie przyrządy do pisania 272
„ 203. Dyadem Tygrana. króla Armenii, na starożytnej monecie 279
„ 204. Dyadem assyryjski 279
„ 205. Korony assyryjskie 280
„ 206. Korony egipskie 280
„ 207. Tron assyryjski 280
„ 208. Tron egipski 281
„ 209. Łuk tryumfalny, wystawiony Tytusowi w Rzymie za zdobycie Jerozolimy w 70 r. 284
„ 210. Posiedzenie Wielkiego Sanhedrynu według *Calmet'a*. 289
„ 211. Bicze rzymskie (*flagella*) 292
„ 212. Święta kolumna biczowania 293
„ 213. 1. *Crux decussata*. 2. *Crux commissa*. 3. *Crux immissa*. 296
„ 214. Tytuł krzyża. Odtworzenie *Drach'a* 298
„ 215. Gwoździe święte: 1) w Wenecyi, 2) w Trewirze, 3) we Florencyi, 4) w Paryżu (N. D.), 5) w Wenecyi . 299
„ 216. Hełmy assyryjskie 303
„ 217. Hełmy egipskie 303
„ 218. Hełmy greckie 303
„ 219. Hełmy rzymskie 304
„ 220. Pancerz, znaleziony w grobie Ramzesa III 304
„ 221. Kawałek pancerza ze stemplem faraona Sezaka . 304
„ 222. Tarcze assyryjskie 305
„ 223. Tarcze egipskie 305
„ 224. Miecze i puginały assyryjskie 306
„ 225. Puginały egipskie 306
„ 226. Jeździec assyryjski z oszczepem 306
„ 227. Łucznicy egipscy 307
„ 228. Proca, używana na Wschodzie 307
„ 229. Procarze assyryjscy 307
„ 230. Aries 308
„ 231. Plan obozu izraelskiego na puszczy według *F. Zorell'a* 309
„ 232. Król assyryjski oślepia swego jeńca 312
„ 233. Pastwienie się nad jeńcami. Wypukłorzeźba assyryjska 313
„ 234. Faraonowy wóz wojenny 314
„ 235. Żołnierze egipscy 315
„ 236. Żołnierze rzymscy 316
„ 237. Sztandar legionu 316
„ 238. Setnicy rzymscy 317
„ 239. Przybytek bez przykryć 321
„ 240. Przybytek z dziedzińcem według *Calmet'a* . . . 323
„ 241. Próba odtworzenia Arki 324
„ 242. Inna próba odtworzenia Arki 325
„ 243. Stół Chlebów Pokładnych 326

		Str.
Fig. 244.	Świecznik Siedmioramienny. Odtworzenie w wypukłorzeźbie na łuku Tytusa w Rzymie	327
„ 245.	Świecznik Siedmioramienny. Starożytny wizerunek na ruinach synagogi w Tyberyadzie	327
„ 246.	Ołtarz Kadzielny	328
„ 247.	Ołtarz Całopalenia	329
„ 248.	Przekrój pionowy świątyni Salomona	332
„ 249.	Wizerunek świątyni Salomona na naczyniu szklanem w III lub IV w. ery chrześcijańskiej	333
„ 250.	Próby odtworzenia głowicy kolumn Jachin i Booz.	333
„ 251.	Gwiazda Salomona	334
„ 252.	Monogram Chrystusa	335
„ 253.	Ołtarz Miedziany według tradycyi rabinistycznych.	336
„ 254.	Morze Miedziane	337
„ 255.	Plan świątyni Heroda	340
„ 256.	Świątynia Heroda. Odtworzenie *de Vogeüe*	341
„ 257.	Autentyczna tablica, zabraniająca Poganom wchodzić poza ogrodzenie Świątyni	342
„ 258.	Ruiny starożytnej synagogi w *Kefr Birim*	344
„ 259.	Plan synagogi według biskupa *Camus*	345
„ 260.	Kościelny strój arcykapłana	350
„ 261.	Kościelny ubiór kapłański	355
„ 263.	Starożytny zwój Pentateuchu samarytańskiego	365
„ 262.	Filakterye	383
„ 264.	Żyd modlący się	383
„ 265.	Wielki świecznik, używany w święto Szałasów	399

MAPY.

Tab. I.	Palestyna za czasów Jozuego, Sędziów i królów	na końcu
„ II.	Palestyna za czasów Chrystusa Pana	
„ III.	Jerozolima starożytna	
„ IV.	Kraje sąsiednie i poblizkie	
„ V.	Egipt	

WSTĘP.

1. Określenie i przedmiot archeologii biblijnej.

Archeologia (ἀρχαιολογία) w ogólności, *jest to nauka o starożytnościach.* Starożytnościami (*antiquitates*) nazywamy tutaj: starodawne pomniki, zwyczaje, urządzenia społeczne i religijne rozmaitych ludów[1]). Ze względu na naród, z którego starożytnościami zaznajamia nas archeologia, może ona być: archeologią egipską czyli egiptologią, assyro-babilońską czyli assyryologią, archeologią grecką, rzymską i t. d.

Archeologia biblijna *jest nauką o starożytnościach biblijnych*, t. j. nauką o pomnikach, zwyczajach, urządzeniach społecznych i religijnych Hebrajczyków oraz tych ludów, z którymi się w Biblii spotykamy. Biblia głównie zajmuje się Hebrajczykami, a o innych narodach mówi ubocznie, o ile dzieje tych narodów miały jakiś związek z dziejami narodu wybranego przez Boga. Stąd i archeologia biblijna przeważnie roztrząsa starożytności Hebrajczyków, ubocznie jednak, o ile to przyczynia się do lepszego zrozumienia kultury hebrajskiej, — dotyka też starożytności narodów sąsiednich

---

[1]) Przez metonimię sama archeologia nosi nazwę starożytności.—*Dyonizyusz z Halikarnasu* i *Józef Flawiusz* nadają *historyi* miano archeologii.

i poblizkich, zwłaszcza Egipcyan, Assyryjczyków i Babilończyków. Dla swego głównego przedmiotu, którym są starożytności hebrajskie — archeologia biblijna zowie się także archeologią hebrajską.

2. Źródła archeologii biblijnej.

1. **Biblia.** Najważniejszem źródłem archeologii biblijnej jest sama Biblia. Wszystkie księgi Pisma Świętego, tak Starego jak i Nowego Testamentu, dostarczają w większej lub mniejszej mierze wiadomości o starożytnościach hebrajskich, lecz w najbogatszy materyał obfitują tu księgi treści historycznej.

2. **Dzieła Filona i Józefa Flawiusza.** Filon, zwany *Judaeus*, pochodził ze znakomitej rodziny kapłańskiej; zasłynął jako filozof, usiłujący pogodzić filozofię Platona z religią żydowską; urodził się w Aleksandryi (w Egipcie) 20 r. przed Chr., umarł około 40 r. po Chr. Zostawił szereg dzieł, jak: *Życie Mojżesza — De vita Mosis, Stworzenie — De creatione, Dekalog — De decalogo, Obrzezanie — De circumcisione, Ofiary — De sacrificiis* i t. d.,— które zawierają poważne i liczne szczegóły z zakresu archeologii biblijnej [1]).

Józef Flawiusz, syn naczelnika kapłańskiego Mateusza, historyk żydowski, faryzeusz, urodził się w Jerozolimie 37 r. po Nar. Chr. W r. 66 walczył w Galilei przeciw Rzymianom za niepodległość Żydów; następnego roku, po zdobyciu przez Rzymian Jotapaty (m. w Galilei) dostał się do niewoli. Pozostając w niej, przepowiedział Wespazyanowi wielką przyszłość, a kiedy przepowiednia się ziściła, otrzymał od niego wolność. Przez wdzięczność Józef przezwał się Flawiuszem od familijnego imienia Wespazyana. Podczas oblężenia Jerozolimy przez Tytusa 70 r. należał do jego otoczenia i był często używany za parlamentaryusza do Żydów, wszakże ci uważali go za zdrajcę. Po upadku Jerozolimy

---

[1]) Wszystkie dzieła Filona wydał *Th. Mangey*: Philonis Judaei Opera omnia. Edidit.... 2 voll. Londini, 1742;— najnowsze wydanie sporządzili: *L. Cohn* i *P. Wendland* w Berlinie r. 1896 nast.

udał się do Rzymu i tam pozostawał na dworze Wespazyana i jego następców — Tytusa i Domicyana. Umarł około r. 100 naszej ery.

Napisał Józef Flawiusz następujące dzieła: 1) *Wojna żydowska, ksiąg 7* — Περὶ τοῦ πολέμου — *De bello judaico*; 2) *Starożytności żydowskie, ksiąg 20* — Ἰουδαικὴ ἀρχαιολογία — *Antiquitatum judaicarum libri 20*; 3) *Autobiografia*; 4) *Przeciwko Apionowi* [1]). Dzieła Józefa zaliczają się do źródeł archeologii biblijnej, ale pod względem historycznym nie zawsze zasługują na wiarę, gdyż tendencyjnie pochlebiał on Rzymianom, a co więcej proroctwa Starego Testamentu albo umyślnie zamilczał, albo też stosował je do Wespazyana.

3. Talmud. Talmud, wyraz hebrajski, znaczy *nauka*; tak nazywa się sławna księga żydowska, obejmująca całość nauki judaistycznej i dzieląca się na dwie części: *Misznę* i *Gemarę*.

Miszna, według Żydów, zawiera objawienie Boże, dane Mojżeszowi, które następnym pokoleniom było ustnie przekazywane. Jest przeto Miszna, według Żydów, *podaniem Boskiem, drugiem tradycyjnem prawem* obok Pentateuchu — prawa pisanego (*Torah*) i służy do jego wyjaśnienia. Drugie to prawo w I w. po Chr. zaczęli rabini (zwani *Tanaitami*, z hebr. Tannaim) spisywać; a w II w. rabin *Jehuda ha-Nasi*, zwany także *ha-Kadosz*, słynny mistrz szkoły tyberyadzkiej, zebrał je w jedną księgę i nazwał ją *Sefer misznajot* albo *Miszna* (δευτέρωσις), co znaczy *powtórzenie* (prawa).

Lecz i Miszna okazała się niezadługo w wielu miejscach niezrozumiałą. Dlatego też w następnym wieku rabini (zw.

---

[1]) Całkowite wydania dzieł Józefa Flawiusza z przekładem łacińskim: *B. Niese*: Flavii Josephi. Opera cum apparatu critico. Edidit.... 7 voll, Berolini, 1887-94; tegoż wydanie w mniejszym formacie, 6 tom. 1888—95;—*Naber*, 6 tom. Lipsiae, 1888—96. — W polskiem tłumaczeniu posiadamy: Flawiusza Józefa Starożytności żydowskich ksiąg 20. Przekład *Jana Lippomana*, Warszawa, 1829—jest to tłumaczenie ze znacznemi opuszczeniami, dokonane z rosyjskiego, to zaś z francuskiego, francuskie z łacińskiego; — Dzieje wojny żydowskiej przeciwko Rzymianom. Przetłumaczył *Andrzej Niemojewski*, Warszawa, 1906 (z przedmową w duchu racyonalistycznym).

Amoraitami, z hebr. Amoraim), należący przeważnie do *szkół palestyńskich*, uzupełniali ją: z tych uzupełnień Miszny, w formie *komentarza*, na schyłku III w. powstała druga część Talmudu—*Gemara*, co znaczy *uzupełnienie*. Głównym jej autorem, a właściwiej redaktorem był rabin *Johanan*. Miszna i Gemara palestyńska, jedną księgę razem stanowiące, nazywają się Talmudem Palestyńskim lub Jerozolimskim.

Ponieważ jednak oprócz szkół palestyńskich były i *szkoły żydowskie babilońskie*, a te nie zgadzały się w wielu punktach ze szkołami palestyńskiemi: w V w. po Chr. pojawiła się *Gemara babilońska*. Głównymi jej autorami byli rabini (także Amoraici): *Asze*, *Abina* i *Jose*. Gemara babilońska razem z niezmienioną Misznę stanowią Talmud Babiloński.

Składniki, z których powstał Talmud: 1) Halakha (= postępowanie), t. j. prawidło, *podanie, według którego należy postępować w życiu*—element ten przeważa w Misznie; 2) Haggada (= opowiadanie), tak zowią się przypowieści, powiastki, bajki, których zadaniem — popierać naukę moralną, budzić uśpioną uwagę, pocieszać i uspakajać; większość tego rodzaju utworów znajduje się w Gemarze; 3) Kabbala (= nauka *otrzymana*), jest to tajemnicza nauka po przodkach odziedziczona, polegająca na jakiemś liczbowem wyprowadzaniu sensu Pisma Świętego bez żadnego względu na sens dosłowny; należy tu wiele utworów, między którymi na szczególne uwzględnienie zasługuje *sefer Sohar* (= księga światłości).

Co do układu swego, Talmud rozpada się na 6 działów (*sedarim*), zawierających ogółem 63 traktaty (*massektoth*), a 523 rozdziały (*perakim*). Nagłówki działów są takie: 1) Nasiona, 2) Święta, 3) Kobiety, 4) Szkody, 5) Przedmioty święte, 6) Oczyszczenia.

Język Miszny jest nowo-hebrajski, t. j. hebrajski skażony aramaizmami, grecyzmami i latynizmami; Gemara ma raczej język chaldejski, niż hebrajski.

Żydzi Talmud, zwłaszcza Babiloński, przenoszą nad samo Pismo Święte [1]).

Talmudy są ważnem źródłem archeologii biblijnej, jednakże należy się nimi posiłkować z bardzo wielką ostrożnością ze względu na ich bezkrytycyzm i liczne anachronizmy.

4. Dzieła uczonych rabinów. Z późniejszych rabinów, którzy zasłynęli nauką i dzieła zostawili, najpoczesniejsze miejsce zajmuje Mojżesz ben Majmon, inaczej Majmonides. Cieszył się on wielką powagą nietylko między Żydami, ale i między Chrześcijanami. Urodził się w Hiszpanii r. 1135, umarł w 1204 r. Do najsławniejszych dzieł Majmonidesa należą: 1) *Komentarz do Miszny*, napisany po arabsku pod tyt. *Siradż* (= światło), później przełożony na język hebrajski; komentarz ten poprawił i rozszerzył rabin Jakób ben Aszer (XIV w.) w dziele *Arbaa turim* (= cztery rzędy); na to zaś dzieło rabin Józef Karo (1488—1577) napisał komentarz i z niego wydał wyciąg w oddzielnej księdze pod nagłówkiem: *Szulchan aruch* (= stół nakryty), stanowiący po dziś dzień kodeks judaizmu talmudycznego. — 2) *Miszneh hattorah*, jest to systematyka nauki talmudycznej, napisana językiem nowo-hebrajskim. — 3) *Przewodnik dla zbłąkanych*, na-

---

[1]) Ważniejsze wydania całego Talmudu Jerozolimskiego: *weneckie* bez oznaczenia roku (1523, 1524?); — *krakowskie* 1609; — *krotoszyńskie* 1866;—*żytomierskie* 1860—67;—*piotrkowskie* 1900—02. Ponadto liczne wydania pojedyńczych traktatów.

Wydania Talmudu Babilońskiego: *weneckie Bomberga* 1520—23, wyd. II 1531, wyd. III 1548; — *weneckie Justyniana* 1546—51; — *bazylejskie* 1578—81; — *krakowskie* 1602—05, wyd. II 1616—20; — *amsterdamskie* 1644—48 i 1714—17; — *frankfurckie* (Frankfurt nad Menem) 1720—22; — *praskie* 1830—34;—*berlińskie* 1896 nast.;—*nowo-yorskie* 1898 nast. Prócz tego drukowano często oddzielne traktaty.

Z przekładów Talmudu zaznaczymy tu: *na łacinę* przekład Miszny z uwagami: *G. Surenhusius*: Mishna sive totius Hebraeorum juris systema. Amsterdam, 1698—1703; w dziele *Ugolini*: Thesaurus antiquitatum sacrarum — jest na łacinę przełożonych 17 traktatów Talmudu Palestyńskiego i 3 Babilońskiego. Są tłumaczenia Talmudu i *na nowe języki*, jak: na niemiecki — Miszny *J. J. Rabe*, Onolzbach, 1760; na francuski — całego Talmudu Palestyńskiego *M. Schwaba*, Paryż, 1871—1889; na rosyjski—Miszny *N. Pereferkowicza*, Petersburg, 1894 i inne.

pisany po arabsku i już za życia autora przetłumaczony na hebrajski.

Pomijamy innych znakomitych rabinów, których prace mogą być pożyteczne przy badaniach nad archeologią biblijną;— nadmienimy tu tylko, że wogóle pisma autorów żydowskich, o tyle zasługują na większą wiarogodność i posiadają większą wartość, o ile są dawniejsze.

5. **Starożytni pisarze pogańscy.** Dzieła, czy też pozostałe ułamki z dzieł pisarzy starożytnych pogańskich: greckich, rzymskich i innych, jako to: Tacyta, Pliniusza Starszego, Herodota, Dyodora Sycylijskiego, Ptolomeusza, Strabona, Egipcyanina Manetona, Babilończyka Berozusa, Fenicyanina Sanchuniatona (Philo Byblius) — dostarczają nam także nieco materyału do archeologii biblijnej. Wszakże należy tu pamiętać, że pisarze greccy i rzymscy o Żydach podają i błędne wiadomości, a więc z odpowiednią oględnością powinni być używani.

6. **Pisarze kościelni i inni autorowie.** Bardzo wielką korzyść przy studyowaniu starożytności biblijnych przyniesie badanie dzieł tych pisarzy kościelnych, którzy dłuższy czas przebywali na Wschodzie, a przedewszystkiem Świętego Hieronima, „quem Deus ecclesiae suae in exponendis sacris scripturis *doctorem maximum* providere dignatus est“. (Miss. Roman. 30 Sept.).

Niemałą też przysługę mogą nam okazać i inni autorowie, tak dawniejsi, jak i nowocześni, którzy ze swego pobytu na Wschodzie podali opisy. W nich bowiem nietylko zaznajamiają nas z miejscowościami, ich przyrodą, pomnikami, — ale nadto odtwarzają często charakter, zwyczaje i obyczaje mieszkańców. Że zaś mieszkańcy Wschodu są zadziwiająco przywiązani do dawnego sposobu życia, przeto w wielu razach służą za wiernych świadków dawno już minionej przeszłości. W korzystaniu z tego rodzaju dzieł niezbędna jest sumienna ocena krytyczna, aby rzeczy nowych nie brać za stare i dobrze odróżniać niektóre zmiany w kolei czasów powstałe.

7. **Materyał monumentalny i same kraje biblijne.**

Przejrzeliśmy dotąd pokrótce pisane źródła archeologii biblijnej. Ale prócz źródeł pisanych poważne miejsce w tej gałęzi nauk biblijnych zajmują i źródła niepisane, czyli tak zwany materyał monumentalny. Stanowią go pomniki starodawne, jużto *w muzeach* skrzętnie nagromadzone, jużto dotychczas pozostające *w krajach biblijnych*, jak: ruiny rozmaitych gmachów, wodociągów, grobów, — zbroje, naczynia, napisy, monety, pieczęcie i t. d. Same kraje biblijne, ich przyroda i mieszkańcy, o czem w poprzednim punkcie była już mowa, są obfitem źródłem archeologii biblijnej.

3. Literatura archeologii biblijnej.

1. **Monografie i całości.** Archeologia biblijna posiada bardzo bogatą literaturę. Z dawniejszych *katolickich* wydawnictw najcenniejszem jest: Blasius Ugolinus: *Thesaurus antiquitatum sacrarum complectens selectissima clarissimorum virorum opuscula, in quibus veterum Hebraeorum mores, leges, instituta, ritus sacri et civiles illustrantur*, XXXIV vol. fol. Venetiis, 1744—69. W tem wspaniałem wydawnictwie autor skrzętnie zebrał cały szereg dotychczas istniejących monografii z dziedziny archeologii biblijnej, które razem wzięte obejmują prawie wszystkie jej działy. Od początku XIX stulecia do naszych dni, prócz licznych monografii, wyszło wiele poważnie opracowanych całości. Z tych wymieniamy, naprzód następujące *katolickie:* L. Ackermann: Archaeologia biblica breviter exposita, Viennae, 1826 (jest to starannie poprawiona archeologia *Jahn'a:* Archeologia biblica in epitomen redacta,—która została wciągnięta na Indeks *Decr. 26 aug. 1822*);—J. M. A. Scholz: Handbuch der biblischen Archäologie, Bonn, 1834; — V. L. Biasi: Archaeologia biblica, originem, evolutionem et vitam humani generis domesticam, juridico-politicam et religioso-moralem biblice exhibens, Ratisbonae, 1865; — P. Schegg: Biblische Archäologie, Freiburg, 1887; — Dr. M. Mlčoch: Storověda Biblická, v Praze, 1888 (nákladem dědictví sv. Prokopa); — M. Trochon: Géographie et Archéologie Bibliques (Introduction générale, t. II), Paris, 1901; — Ks. M. Godlewski: Archeologia biblijna, Warszawa, 1899, 1903—pierwsze to dzieło w języku polskim, mające dać całokształt archeologii biblijnej, ale jeszcze nie skończone; dotąd wyszła geografia oraz

starożytności domowe;—F. X. Kortleitner: Archaeologiae biblicae summarium, Oeniponte, 1906. — Krótkie podręczniki: C. van Ongeval: Praelectiones in geographiam biblicam et antiquitates hebraicas, Gandae, 1900; — M. Belli: Brevis antiquitatum iudaicarum notitia, Utini, 1906. — Prócz tego zarysy archeologii biblijnej znajdujemy w introdukcyach biblijnych i historyach, jak: A. Putiatycki: Enchiridion hermeneuticae sacrae, Varsaviae, 1859; — T. J. Lamy: Introductio in Sacram Scripturam, Mechliniae, 1893;—U. Ubaldi: Introductio in Sacram Scripturam, Romae, 1901;—J. H. Janssens-E. Morandi: Hermeneutica Sacra, Augustae Taurinorum, 1908;—Vigouroux, Bacuez et Brassac: Manuel biblique, Paris (ostatnie wyd. St. T. 1906 r., N. T. — 1910); — J. Danko: Historia Revelationis Divinae Veteris Testamenti, Vindobonae, 1862; tenże: Historia Rev. Div. Novi Testamenti, tamże 1867; — Dr. H. Zschokke: Historia sacra A. T., Vindobonae, 1903; — Dr. Ac. Schoepfer: Geschite des A. Testaments, Brixen, IV wyd. 1906; — J. Pelt: Histoire de l'Ancien Testament, Paris, 1904 (doskonała przeróbka poprzedniego dzieła). — Przy rozbiorze oddzielnych ksiąg Pisma Świętego uwzględnia archeologię z punktu apologetycznego R. Cornely: Historica et critica introductio in U. T. Libros Sacros, Parisiis, 1885—87 (*Cursus Scripturae Sacrae*).

Prawosławni mają: K. F. Keil: Rukowodstwo k biblejskoj archeołogii, Kijów, 1871 (tłumaczenie z niemieckiego); — szereg zeszytów, razem stanowiących całość archeologii biblijnej, pisanych przez prof. N. A. Jeleonskago, S. A. Tarnowskago i innych pod tyt. „Cztienia o Swiatoj Ziemle" (Izdanie *Imperat. Prawosł. Obszczestwa*).

Protestanci, uważając Pismo Święte za jedyne źródło wiary, oddali się usilnym badaniom biblijnym; rezultatem tych badań są liczne dzieła i w zakres naszego przedmiotu wchodzące. Lecz, niestety, niejedno z nich tchnie duchem racyonalistycznym, który już od połowy XVIII w. objawia się u większości teologów protestanckich. Ważniejsze całokształty: K. F. Keil: Handbuch der biblischen Archäologie, Frankfurt—Erlangen, 1858—59, wyd II 1875;—W. Nowack: Lehrbuch der hebräischen Archäologie, Freiburg—Leipzig, 1894;—I. Benzinger: Hebräische Archäologie, II Aufl., Tübingen, 1907.

Podaliśmy tylko niektóre całokształty archeologii biblijnej, ale prócz nich tak w obozie katolickim jak i akatolickim jest bardzo wiele drobiazgowo obrobionych monografii. Na niektóre z nich będziemy się powoływali w dalszym ciągu naszej pracy, przeto ich tutaj nie wyszczególniamy.

2. Słowniki, encyklopedye i komentarze. Wszystkie działy i szczegóły archeologii biblijnej, zebrane w porządku alfabetycznym, znajdujemy w *słownikach*, czy też *encyklopedyach* biblijnych oraz ogólno-teologicznych. Słowniki i encyklopedye biblijne i teologiczne *katolickie:* A. Calmet: Dictionnaire historique et critique, chronologique, géographique et litéral de la Bible, 2 tom., Paris, 1722; supplement do tego dzieła tamże, 1728; Dykcyonarz Calmet'a był tłumaczony na łacinę przez *Mansi'ego*, na język niemiecki i angielski i wielokrotnie wydawany; — tenże: Dissertations, qui peuvent servir de prolégomènes de l'Ectiture Sainte, Paris, 1720; wydanie łacińskie sporządził *Mansi* w Augsburgu r. 1732; — L. de Saulcy: Dictionnaire des antiquités bibliques, Paris, 1859; — F. Vigouroux: Dictionnaire de la Bible, contenant tous les noms de personnes, de lieux, de plantes, d'animaux mentionnés dans les Saintes Ecritures, les questions theologiques, archéologiques, scientifiques critiques, relatives à l'Ancien et au Nouveau Testament et des notices sur les commentateurs anciens et modernes — pomnikowe to dzieło wychodzi w Paryżu od r. 1895; — M. Hagen S. J.: Lexicon biblicum, Parisiis, od r. 1905 (*Cursus Scripturae Sacrae*); — H. Welsch: Biblisches Handwörterbuch, Paderborn, 1905 — jest to mały praktyczny słownik do użytku szkolnego; — H. J. Wetzer und B. Welte: Kirchenlexikon oder Encyklopädie der katholischen Theologie und ihrer Hilfswissenschaften, II wyd. *J. Hergenröther'a* i *F. Kaulen'a*, 12 tom., Freiburg, 1886—1901; — A. Vacant et E. Mangenot: Dictionnaire de theologie catholique, Paris, 1899 nast.; — M. Buchberger: Kirchliches Handlexikon, München, 1904 nast.; — A. D'Alès: Dictionnaire apologétique de la foi catholique, Paris, 1909 nast.; — P. de Aquila: Dykcyonarz biblijny.... z włoskiego na polski język przetłumaczył ks. Tadeusz zgrom. OO. Kapucynów prowincyał, 4 tomy, Kraków, 1856; — Ks. M. Nowodworski: Encyklopedya kościelna, Warszawa, 1873 nast. — na szczególniejsze uwzględnienie zasługują w tej encyklopedyi biblijne artykuły i rozprawy ks. prof. Knapińskiego i ks. prof. Zaremby; — Ks. Z. Chełmicki: Podręczna encyklopedya kościelna, Warszawa, 1904 nast.

Protestanckie słowniki: E. C. A. Riehm: Handwörterbuch des biblischen Altertums, Bielefeld—Leipzig, II wyd. 1893—94; — T. K. Cheyne and J. S. Black: Encyclopaedia biblica. A critical Dictionary of the literary, political and religions History, the Archaeology, Geography and natural History of the Bible, London, 1899—1903; — H. Guthe: Kurzes Bibelwörterbuch, Tübingen, 1903.

Porozrzucane, lecz nieraz gruntowne wiadomości z ar-

cheologii biblijnej zawierają obszerniejsze *komentarze* na Pismo Święte. Pierwsze miejsce między nimi zajmują, wychodzące w *Cursus Scripturae Sacrae auctoribus R. Cornely, I. Knabenbauer, Fr. de Hummelauer aliisque Soc. Jesu presbyteris.*

3. Czasopisma. Czasopisma teologiczne, zwłaszcza specyalne biblijne dostarczają nam wiele rozpraw, artykułów, sprawozdań z dziedziny archeologii biblijnej. *Katolickie* czasopisma biblijne mamy następujące: *Revue biblique internationale* (Paris);—*Biblische Studien* (Freiburg);—*Biblische Zeitschrift* (Freiburg);—*Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes.* — *Protestanci* wydają: *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft;* — *Zeitschrift des deutschen Palästina - Vereins* (Leipzig);—*Zeitschrift des deutschen morgenländischen Gesellchaft;*—*Forschungen zur Religion und Literatur des A. und N. T;*—*Palestine Exploration Fund. Quarterly Statements* (London);—*Proceedings of the Society of Biblical Archeology.*

4. Atlasy, mapy i albumy. *Katolickie* wydawnictwa: M. L. Migne: Atlas géographique et iconographique du cours complet d'Ecriture Sainte, Paris; — V. Ancessi: Atlas géographique et archéologique pour l'étude de l'Ancien et du Nouveau Testament, in 4-o, Paris, 1876; — L. Cl. Fillion: Atlas géographique de la Bible, in f-o, Paris, 1890; — tenże: Atlas d'histoire naturelle de la Bible, in f-o, Paris, 1884; — tenże: Atlas archéologique de la Bible, in f-o, Paris, 1886; — Dr. R. de Riess: Atlas Scripturae Sacrae, Friburgi Brisgoviae, 1906; — M. Hagen S. J.: Atlas biblicus, Parisiis, 1907 (*Cursus Scripturae Sacrae*);—Dr. R. von Riess: Wandkarte von Palästina, Freiburg in Breisgau, 1907;—B. Kozenna: Mapa Palestyny. Opracował B. Gustawicz, członek C. K. Geogr. Towarzystwa w Wiedniu; — Album de Terre Sainte, 492 photographies, nouvelle édition revue et corrigée, Paris, Maison de la bonne presse; — Bilder aus dem Heiligen Lande für Schule und Haus, 12 Tafeln von Adelfried, text von L. Wiedemayr, München, 1904. — *Protestanckie:* Dr. L. Frohnmeyer und Dr. J. Benzinger: Bilderatlas zur Bibelkunde, Stuttgart, 1905; toż samo w przekładzie francuskim *J. Breitenstein'a* pod nagłówkiem: Vues et documents bibliques, Paris; — Palästina, 24 aquarelle von R. J. Hartmann mit erläuterdem text von I. Benzinger, Hamburg, 1899.

4. Podział tej pracy.

Przedmiot pracy niniejszej dzieli się na sześć następujących części:

I. Opis Ziemi Świętej.
II. Kraje sąsiednie i poblizkie [1]).
III. Życie domowe Hebrajczyków.
IV. Życie przemysłowo-handlowe, naukowe i artystyczne Hebrajczyków.
V. Życie publiczne Hebrajczyków.
VI. Życie religijne i kościelne Hebrajczyków.

---

[1]) Opis Ziemi Świętej i krajów sąsiednich — niektórzy bibliści dzisiejsi uważają za oddzielną naukę, zwaną *geografią biblijną;* — nawet z geografii wyłączają wykłady o florze i faunie jako osobne nauki: *botanikę* i *zoologię biblijną;* również i *chronologia biblijna* do takich oddzielnych nauk należy.

CZĘŚĆ PIERWSZA.

Opis Ziemi Świętej.[1]

DZIAŁ I.

Przyroda Ziemi Świętej.

1. Położenie, ogólny wygląd i obszar Ziemi Świętej.

1. **Położenie.** Ziemia Święta zajmuje południowo-zachodnią część dzisiejszej Syryi, rozciągając się między 31° i 33° 30′ szerokości północnej a 32° i 34° długości wschodniej (południ. parysk.).

Granice naturalne Ziemi Świętej stanowią: na północy — góry Libanu i Antylibanu, na wschodzie — pustynia syryjska, na południu — półwysep Synajski, na zachodzie — morze Śródziemne.

---

[1]) Do podanych we wstępie źródeł i ogólnej literatury archeologii biblijnej, dołączamy tutaj w krótkości literaturę, odnoszącą się specyalnie do „Opisu Ziemi Świętej“ czyli do Palestynologii. Prace dawniejsze: *Onomasticon* urbium et locorum Sacrae Scripturae seu liber de locis hebraicis, graece primum ab *Eusebio Caesariensi* deinde latine scriptus, ab *Hieronimo*, in commodiorem vero ordinem redactus, variis

2. Ogólny wygląd. Jordan dzieli Ziemię Świętą na dwie części: Palestynę Zachodnią, między tą rzeką i morzem Śródziemnem leżącą, oraz Palestynę Wschodnią czyli Zajordanie — między Jordanem i pustynią Syryjską. I w Zachodniej i we Wschodniej Palestynie wznoszą się już-

---

additamentis auctus, notisque et tabula geographica Judaeae illustratus opera *Jacobi Bonfrerii S. J.* Recensuit et animadversionibus suis auxit *Joannes Clericus* (*Ugolinus*: Thesaurus antiquitatum, vol. V);—*Hadriani Relandi* Palaestina (tamże, vol. VI).

Prace nowsze: *E. Robinson* (protest.): Biblical researches in Palestine, mount Sinaï and Arabia Petraea, 3 t., Boston, 1841; tenże: Later biblical researches in Palestine, London, 1861; tenże: Physical Geography of the Holy Land, London, 1865 — dzieła Robinsona są i w przekładzie niemieckim. — *V. Guérin*: Description géographique, historique et archeologique de la Palestine, 7 vol., Paris, 1868—80 – jest to jeden z najbardziej wyczerpujących i najsumienniejszych opisów Ziemi Świętej; — *E. Le Camus*: Notre voyage aux pays bibliques, Bruxelles, 1889; — *K. Geikie* (prot.): The Holy Land and the Bible, London, 1891 — dzieło to jest i w przeróbce rosyjskiej pod tyt.: Swiataja Ziemla i Biblia d-ra K. Gejki, piereskaz s angl. pod redakcyej *F. R. Komarskago*, Petersburg, 1894; —*K. Baedeker*: Palästina und Syrien, 6 Aufl., Leipzig, 1904—w przekładzie francuskim 3 wyd. 1906 r., przewodnik ten napisał prof. *A. Socin* (protest.), a poprawił i rozszerzył *dr. I. Benzinger*;— *P. B. Meistermann*: Nouveau Guide de Terre Sainte, Paris, 1907; — ob. także liczne artykuły w dykcyonarzach *Vigouroux*, *Hagen'a* i t. d. w czasopismach biblijnych, atlasy, mapy. – Olbrzymią literaturę o Ziemi Świętej aż do r. 1877 podaje *Roehricht:* Bibliotheca Geographica Palaestinae, Berlin, 1890; – literaturę z lat późniejszych znajdziemy w czasopismach: *Zeitschrift der Deutschen Palästina Vereins* (od r. 1877) i *Revue Biblique* (od r. 1892).

Polskie dzieła: *W. Pol*: Geografia Ziemi Świętej w dwóch księgach (Dzieła prozą W. Pola, I wyd. zbiorowe, Lwów, 1877, t. III); — *Ks. I. Hołowiński*: Pielgrzymka do Ziemi Świętej, Wilno, 1832; wyd. II w Petersburgu, 1853; — *Ks. J. Pelczar*: Ziemia Święta i Islam, czyli szkice z pielgrzymki, odbytej w 1872 r., Lwów, 1875; — *Ks. K. Niedziałkowski*: Wrażenia z pielgrzymki do Ziemi Świętej, Petersburg, 1898; – *O. N. Golichowski:* Ziemia Święta, przewodnik po Palestynie, Lwów, 1896; — liczne artykuły w *Encyklopedyi Kościelnej*; – *M. Bersohn*: Kilka słów o polskich podróżnikach do Ziemi Świętej i ich dziełach (*Biblioteka Warszawska*, 1868, t. IV, str. 1 nast.).

Dzieła rosyjskie: *N. A. Jeleonskij:* Oczerki iz biblejskoj gieografii, Petersburg, 1896—1897; — *A. Olesnickij*: Swiataja Ziemla, 2 t., Kijów, 1875—1878; — *W. Kiunie*: Sirya, Liwan i Palestina, Petersburg, 1899—1901 (przekład z niemieck.).

to pojedyńcze góry, jużto pasma górskie, będące dalszym ciągiem Libanu i Antylibanu.

3. Obszar. Długość Palestyny Zachodniej, licząc od rzeki *Nahr el-Kasimije* (Leontes) do *Bir el-Sebaa* (dawniej miasto Bersabee), wynosi 228 kilometrów; szerokość rozmaita: w części najbardziej północnej linia przeciągnięta dochodzi zaledwie do 37 kilometrów, równoległa linia przeprowadzona od *Kajsarije* (dawna Cezarea Palestyńska) wyniesie już 65 kilometrów, od Jafy — 78, od Gazy — 94, wreszcie na południowych krańcach aż 150. Cały obszar Palestyny Zachodniej obliczają na 15,643 kilometry kwadratowe.

Zajordanie od stóp Antylibanu do rzeki Arnon ma długości 200 kilometrów, szerokości zaś od jeziora Tyberyadzkiego do gór *Dżebel Hauran* (Bazan) — 90 kilometrów. Ku południowi kraj się zwęża, tak że powyżej Arnonu szerokość Zajordania wynosi tylko 40 kilometrów. Obszar Zajordania obrachowano na 9,481 kilometrów kwadratowych. Cała więc Ziemia Święta ma około 25 tys. kilometrów kwadratowych.

Zauważyć tu jednak trzeba, że rozciągłość Ziemi Świętej w rozmaitych czasach była różna: za Dawida i Salomona rozpierały się jej granice na wschodzie aż do Eufratu, a na południu — do potoku Egipskiego i zatoki Elanickiej, a tak spełniły się słowa wyrzeczone przez Pana Boga do Abrahama: „Nasieniu twemu dam tę ziemię od rzeki Egipskiej aż do rzeki wielkiej Eufratu“ (Gen. 15, 18; por. Jos. 1, 4).

2. Nazwy Ziemi Świętej.

1) Ziemia Święta lub Ziemia Poświęcona, hebr. *Admath hak-Kodesz*, LXX. ἡ γῆ ἡ ἁγία, Vulg. *Terra Sancta* lub *Terra Sanctificata* (Sap. 12, 3; Zach. 2, 16, Vulg. 12; 2 Mach. 1, 7). Tak już i Żydzi starożytni nazywali ten kraj dla licznych cudów i dobrodziejstw Bożych, których był on widownią. Tak też i Chrześcijanie go mianują, gdyż tutaj Zbawiciel, sama Świętość, widzialnie przebywał i tutaj świat przez mękę i śmierć Swoją odkupił.

2) Ziemia Chanaan, Ziemia Chananejska, hebr. *Erets Kenaan, Kenaan*, LXX. γῆ Χαναάν, Χαναάν, Vulg. *Terra (regio) Chanaan, Chanaan* (Gen. 11, 31; 13, 12; Lev. 18, 3; Jos. 22, 9. 32 i t. d.). Jest to najstarsza nazwa biblijna Ziemi Świętej, stosowana już przed wejściem do niej Izraelitów. Czytamy w pierwszej księdze Mojżeszowej (11, 31): „Wziął tedy Tare Abrama syna swego, i Lota syna Aranowego, wnuka swego, i Sarai niewiastkę swoją, żonę Abrama syna swego i wywiódł je z Ur Chaldejczyków, aby szli do *ziemi Chananejskiej*“ (*Chanaan*). Nazwę tę jedni wywodzą od czwartego syna Chamowego Chanaana, którego potomkowie osiedlili się w Ziemi Świętej; inni zaś utrzymują, że wyraz *Chanaan* znaczy *nizina*, i nazwa ta nadaną została Ziemi Świętej ze względu na jej nizkie położenie w stosunku do gór Libańskich. — Prócz omówionej nazwy spotyka się jeszcze podobna: Ziemia Chananejczyka lub Chananejczyków, hebr. *Erets hak-Kenaani*, LXX γῆ τῶν Χαναναίων, Vulg. *Terra Chananaei, Chananaeorum* — (Ex. 3, 17; 13, 5. 11; Dent. 1, 7 i t. d.). Taż nazwa znajduje się i na tabliczkach z *Tell-el-Amarna* w formie: *Kinaahhi* i *Kinaahni*.

3) Ziemia Amorejska (Ziemia Amorejczyka), hebr. *Erets ha-Emori*, LXX. γῆ Ἀμορῥαίων, Vulg. *Terra Amorrhaei* (Jos. 24, 8; Am. 2, 10), na tabliczkach z Tell-el- Amarna: *Amurru*[1]).

4) Ziemia Hebrajska, hebr. *Erets ha - Ibhrim*, LXX. γῆ Ἑβραίων, Vulg. *Terra Hebraeorum* (Gen. 40, 15). Zdaje się, że nazwa ta początkowo przysługiwała tylko południowej części Palestyny Zachodniej, gdzie przemieszkiwali patryarchowie Abraham, Izaak i Jakób. Sam wyraz Hebrajczyk, hebr. *Ibhri*, gr. Ἑβραῖος, Vulg. *Hebraeus* — jedni egzegeci tłumaczą: *przychodzień* (z za Eufratu, LXX. ὁ περάτης); inni znów wyprowadzają od *Hebera*, przodka Abrahama.

5) Ziemia Izraelska, hebr. *Erets Israel* lub *Admath Israel*, LXX. γῆ Ἰσραήλ, Vulg. *Terra Israel*. Nazwą tą oznaczano jużto cały kraj, jużto królestwo Izraelskie po podziale pań-

[1]) O rozciągłości kraju Amorejczyków oraz różnicy między krajem *Amurru* a *Kenaan* w okresie tabliczek z Tell-el-Amarna ob. *Dhorme*: Les pays bibliques au temps *d'el Amarna* w *Revue Biblique*, 1908, str. 500 nast.

stwa Żydowskiego (1 Reg. 13, 19; 2 Par. 30, 25; Ezech. 12, 19; 27, 17; Mat. 2, 20. 21).

6) Juda, Ziemia Judzka, hebr. *Jehuda.* Naprzód pod tem imieniem rozumiano dział pokolenia Judy (Jos. 15, 1—12); po rozdzieleniu się pokoleń na dwa królestwa—królestwo Judzkie tę nazwę nosiło (3 Reg. 12, 21); wreszcie po niewoli Babilońskiej Judeą, gr. Ἰουδαία, Vulg. *Judaea* — nazywano południową prowincyę w Zachodniej Palestynie (Mat. 2, 22), wszakże niekiedy i całą Palestynę Zachodnią (według niektórych egzegetów w tem drugiem rozumieniu: Luc. 1, 5; Act. 10, 37; 26, 20; — *Ant. jud.* IX, 14, 1; XII, 4, 11 i t. d.; *Strabon* XVI, 749) [1].

7) Ziemia Obiecana, gr. ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας, Vulg. *Terra repromissionis* (Hebr. 11, 9). Tak ją nazywa św. Paweł Apostoł, ponieważ obiecał Pan Bóg Abrahamowi, Izaakowi i Jakóbowi, że ziemię tę da ich potomstwu (Gen. 15, 18; 50, 23; Num. 32, 11; Deut. 34, 4).

8) Ziemia Pańska, hebr. *Erets Jahwe*, LXX. γῆ τοῦ Κυρίου, Vulg. Terra Domini (Os. 9, 3).

9) Ziemia—bez żadnego dodatku (Rut. 1, 1; Jer. 12, 11).

10) Palestyna, łacińsk. *Palaestina*, gr. ἡ Παλαιστίνη albo ἡ Παλαιστίνη Συρία. Nazwa ta, dzisiaj powszechnie używana, pochodzi od wyrazu hebr. *Peleszet* (assyr. *Palasztu*, egipsk. *Puluszta*), który oznacza w Biblii kraj Filistynów. Grecy i Rzymianie rozciągnęli początkowo znaczenie tej nazwy do dzisiejszej Palestyny Zachodniej, a na schyłku w. III-go po Chr. i do—Wschodniej [2].

---

[1] Polski wyraz *Żyd* pochodzi od hebr. Jehuda, przez łac. Judaeus. Po Niewoli, Izraelici wogólności poczęli się nazywać *Jehudim*, t. j. Żydami, pokolenie bowiem Judy, na mocy błogosławieństwa Jakóba, stało się głową wszystkich pokoleń (Gen. 49, 3).

[2] W V w. po Chr. rozróżniano: *Palestynę pierwszą* (*Palaestina prima*), obejmującą dawniejsze prowincye: Judeę i Samaryę; *Palestynę drugą* (*P. secunda*), obejmującą kraje po obu brzegach górnego Jordanu i okolice jeziora Genezaret; nakoniec *Palestynę trzecią* albo *zdrową* (*P. tertia, salutaris*), do której należały: kraj Moab, Edom, aż po zatokę Elanicką. Por. *Hagen:* Atlas Biblicus, kol. 87.

Fig. 1. Cedry na Libanie.

3. Góry Ziemi Świętej.

1. **Góry Libanu.** Nadmieniliśmy powyżej, że góry Palestyńskie są przedłużeniem gór Libańskich. Od tych gór przeto rozpocznijmy, chociaż właściwie znajdują się one już poza granicami Ziemi Świętej. Góry Libańskie albo góry Libanu, hebr. *Lebanon* (= biały, t. j. białe góry — z powodu skał wapiennych i wiecznych śniegów), LXX. Λίβανος, Vulg. *Libanus* — ciągną się między miastami Trypolisem (na półn.) i Tyrem (na południ.), co wynosi około 160 kilometrów długości; rozpadają się na dwa równoległe łańcuchy, między którymi leży urodzajna dolina *el-Bekaa* — w starożytności zwana Celesyryą (Κοίλη Συρία = wklęsła Syrya), zraszana przez rzeki Orontes i Leontes. Grecy i Rzymianie — zachodnie pasmo gór Libańskich nazywali Libanem, dziś arab. *Dżebel Libnan*, — wschodnie Antylibanem, dziś arab. *Dżebel Szerki;*

Fig. 2. Góra Błogosławieństw.

w Biblii nazwy „Antyliban“ niema. Znaczniejsze szczyty Libanu: *Dhahr el-Kodib* (3063 m.) i *Dżebel Makmal* (3052 m.); na stoku Dhahr el-Kodib, w pobliżu wioski *Bszerre*, jest sławny prastary „las cedrowy“ (fig. 1). Najwyższy szczyt Antylibanu: *Dżebel el-Szeikh* (2800 m.), znany w Biblii pod nazwą *Hermon'u* [1]). Tejże nazwy „Hermon“, lub w mnogiej liczbie *Hermoniim* używali Żydzi obok ogólnego miana „Liban“ dla oznaczenia Antylibanu, zwłaszcza jego części południowej.

Pismo Święte wielokrotnie o górach Libańskich wspomina (Deut. 1, 7; 3, 25; 11, 24; Jos. 1, 4; 9, 1; 13, 5. 6; Jud. 3, 3; 3 Reg. 9, 19; 2 Par. 8, 6; Judith. 1, 7; Ps. 29, Vulg. 28, 6; 72, Vulg. 71, 16; Cant. 4, 8. 15; 5, 15; 7, 4).

2. Góry w Zachodniej Palestynie. a) W północnej części Palestyny Zachodniej wznoszą się góry Neftali

[1]) Sydończycy nazywali Hermon *Saryon'em*, a Amorejczycy — *Sanir'em* (Deut. 3, 9).

czyli Galilejskie, dzisiaj zwane *Dżebel Safed.* Do nich należą: góra Błogosławieństw, góra Tabor i góry Gelboe.

Góra Błogosławieństw (346 m. — fig. 2) znajduje się na zachód od jeziora Genezaret, dzisiaj zowie się po arab. *Karn Hattin.* Według starożytnego podania na tej górze wypowiedział Zbawiciel owo pamiętne kazanie, poczynające się od ośmiu błogosławieństw (Mat. 5, 1 nast.).

Góra Tabor (562 m. — fig. 3), arab. *Dżebel el-Tor*, stoi samotnie na północno-wschodnim kresie równiny Ezdre-

Fig. 3. Tabor.

lon, w odległości około 20 kilometrów od morza Tyberyadzkiego w kierunku południowo-zachodnim. Jak niesie stare podanie, na tejto górze przemienił się Pan Jezus (Mat. 17, 1) [1]).—Przy końcu VI w. wybudowano na Taborze trzy

[1]) W Ewangelii czytamy: „I zaprowadził je (Pan Jezus apostołów Piotra, Jakóba i Jana) na *górę wysoką osobno* i przemienił się przed nimi“ — nazwa góry nie podana, lecz niema słusznej racyi, by przeczyć staremu podaniu. Ob. o tem *J. Knabenbauer:* Comment. in Ev. secundum S. Matthaeum, Parisiis, 1903, t. II, str. 84.

kościoły, symbolizujące trzy przybytki, o których Piotr święty mówił. Krzyżowcy postawili tu nowy kościół i klasztor, który zamienił na fortecę w r. 1215 Melek-Aled, brat i następca Saladyna. Chrześcijanie w 5 lat później oblegali ją, ale bezskutecznie.

Fig. 4. Klasztor na Karmelu.

Góry Gelboe, hebr. *Gilboa*, arab. *Dżebel Fukua*, zamykają równinę Ezdrelon z południowo-wschodniej strony; na tych górach zginął Saul z synami w bitwie przeciw Filistynom (1 Reg. 31, 1 nast.).

b) Na południe od gór Neftali idą góry Efraim czyli góry Samaryi. Do tych należą: góry Karmelu, Hebal i Garizim.

Karmel, po hebr. częściej *hak-Karmel* (= ogród), LXX. Κάρμηλος, τὸ ὄρος τὸ Καρμήλιον, Vulg. *Carmelus*, dzisiaj *Dżebel Mar*

Elias, pasmo gór, ciągnące się od morza Śródziemnego w kierunku południowo-wschodnim. Na Karmelu prorok Eliasz wyprosił u Boga ogień z nieba dla spalenia swej ofiary, poczem kazał schwycić kapłanów Baala, pozabijać ich, a ciała wrzucić do potoku Cyzon, płynącego u stóp Karmelu (3 Reg. 18, 19 nast.). Tu także wyprosił ten prorok od Boga deszcz po trzyletniej suszy (3 Reg. 18, 42—45); „obłoczek“, który ujrzał przed deszczem, podnoszący się z morza, Ojcowie Kościoła uważają za symbol Matki Bożej (Breviarum Rom. 16 Jul.). Po śmierci Eliasza — Elizeusz również na Karmelu przemieszkiwał (4 Reg. 2, 25); tam udała się do niego niewiasta Sunamitka z prośbą, aby jej syna wskrzesił. — Zakonnicy chrześcijańscy wystawili na Karmelu ogromny klasztor, który około r. 1209 stał się główną siedzibą zakonu Karmelitów; r. 1799 klasztor ten przez Turków został spalony. Odbudowano wspaniały klasztor (fig. 4) na innem miejscu między r. 1828—1853; z tarasu klasztornego piękny widok na morze i góry ku północy biegnące. Odznacza się Karmel wielką płodnością.

Prawie że w pośrodku Palestyny dźwigają się dwie góry: Garizim i Hebal. Po wejściu Żydów do Ziemi Świętej, na skłonach tych gór ogłoszone były błogosławieństwa dla posłusznych prawu Bożemu i przekleństwa dla gwałcicieli onegoż (Deut. 27, 12—13; Jos. 8, 30 nast.). Na Garizim Samarytanie po niewoli Babilońskiej wybudowali sobie świątynię, którą Jan Hyrkan zburzył.

c) Dalszym ciągiem gór Efraim są góry Judy, stanowiące wysoczyznę, złożoną z wielkiej gromady gór i pagórków, poprzecinaną mnóstwem dolin i wąwozów. Wysoczyzna ta stopniowo i łagodnie opada na zachód, ale ma urwiste zbocza ku morzu Martwemu.

Z poszczególnych gór Judzkich słyną: Syon i Morya, na których stanęła przeważna część Jerozolimy; Golgota czyli Kalwarya, na której umarł na krzyżu Zbawiciel świata; góra Oliwna, a właściwiej góry Oliwne, z jednego szczytu tych gór Pan Jezus wniebowstąpił (fig. 5); Kwarantanna, uświęcona czterdziesto-dniowym postem Zbawiciela.

Górzysta kraina w pobliżu Morza Martwego, zwana pustynią Judy, posiada niezliczone *jaskinie*, będące po części

wytworem natury, po części zaś wykute ręką ludzką. Zresztą w całej Palestynie spotyka się bardzo wiele pieczar: w samym Karmelu jest ich podobno przeszło 1000 [1]).

3. Góry Zajordania. W Zajordaniu występują pasma gór od Antylibanu aż do Arabii Skalistej. Na północo-wschodzie panują góry Bazan, hebr. *Baszan*, sławne w Piśmie Świętem z olbrzymich dębów i dobrych pastwisk. W środku Zajordania na wschód od równiny Jordanu przeciąga się łańcuch gór Galaad, hebr. *Gilead*. Wreszcie na południe od Galaadu wznoszą się góry Abarim; między szczytami zasługują tu na szczególną uwagę: Nebo (naprzeciwko Jerycha), skąd Mojżesz przed śmiercią oglądał Ziemię Obiecaną (Num. 27, 12; Deut. 3, 27; 34, 1), oraz Fazga [2]) i Fogor, z których Balaam po raz wtóry i trzeci błogosławił lud Izraelski (Num. 23 14. 28).

Fig. 5. Meczet na miejscu, z którego Pan Jezus wniebowstąpił.

---

[1]) W czasach chrześcijańskich pieczary służyły pustelnikom za mieszkania.—O użytku pieczar w starożytności będzie mowa poniżej.

[2]) Fazga, hebr. *ha-Pisga* oznacza także całą północną część łańcucha Abarim (Num. 27, 12; Dent. 3, 27; 34, 1).

4. Równiny, doliny i pustynie Ziemi Świętej.

1. Równiny. Równina Jezrael (fig. 6) rozpościera się w obszarze rzeki Cyzon; okrążona jest górami: Karmelu, Gelboe i wzgórzami Galilei; odznacza się wielką płodnością. Inne nazwy: Ezdrelon i pole Megeddo, dzisiaj *Merdż ibn Amir*. Równina ta była widownią wielu bitw, i wielokrotnie jest w Starym Testamencie wspomniana. Tutaj Debora i Barak odnieśli zwycięstwo nad Sysarą (Jud. 4, 12—15); Gedeon z trzystu ludźmi pokonał tu olbrzymie wojsko związkowe madyanickie (Jud. 6, 33 nast); Achab pobił tu Benadada, króla syryjskiego (3 Reg. 20, 26); tu poległ Jozyasz w bitwie z Nechao, królem egipskim (4 Reg. 23, 29); tu Holofernesa pozbawiła życia Judyta (Judit. 13, 10). W późniejszych czasach Gabiniusz i Wespazyan pobili tutaj powstańców Żydów. Krzyżowcy wielokrotnie potykali się tu z Muzułmanami. Tu wreszcie r. 1799 Napoleon Bonaparte walczył przeciw Turkom.

Równina Saron ciągnie się nad morzem Śródziemnem od Karmelu do miasta Jafy, szeroka do 16 kilometrów;

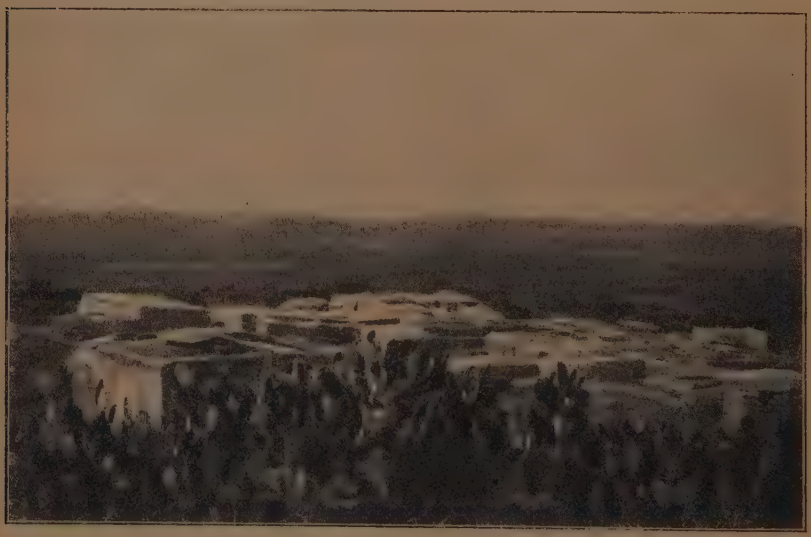

Fig. 6. Widok równiny Jezrael z pod miasta Sunam (dziś *Solem*).

jest bardzo urodzajna i dziś nazywa się „ogrodem Palestyny“, choć uprawa jej zaniedbana. Dla wyrażenia ogromu nieszczęść spadających na naród wybrany, Izajasz upodobnia Saron pustyni: „Płakała i zemdlała ziemia... i stał się Saron jako pustynia“ (Iz. 33, 9).

Równina Sefela ciągnie się także po wybrzeżu morza Śródziemnego od Jafy do potoku Egipskiego.

2. Doliny. Po obydwóch brzegach Jordanu od jeziora Tyberyadzkiego do Morza Martwego rozciąga się dolina Jordanu, zwana obecnie *el-Ghor*, co znaczy „wklęsłość“. Hebrajczycy dolinę tę, jakoteż i dalszy jej ciąg na południe od morza Martwego aż po zatokę Elanicką nazywali *Araba*, t. j. „pustynia“ (por. Jos. 12, 1; 2 Reg. 2, 29; 4, 7; 4 Reg. 25, 4). Dzisiaj miano *el-Araba* tylko dla tej drugiej części doliny zostało zatrzymane. — Wzdłuż dolinę Jordanu przecina wądół, położony od niej niżej o jakie 12 metrów (w niektórych miejscach aż 046 m.), przez który przewija się Jordan [1]).

Dolina Jerychońska stanowi część doliny Jordanu w pobliżu Jerycha, słynęła z wielkiej płodności ziemi i obfitości palm.

Dolina Achor także niedaleko Jerycha; tu z rozkazu Jozuego ukamienowany był Achan (Jos. 7, 25—26).

Dolina Mambre pod Hebronem.

Dolina Terebintowa znajduje się nieopodal Betleemu, zachwyca zwiedzających swoją pięknością; tutaj Dawid zwyciężył Goliata (1 Reg. 21, 9).

Dolina Rafaim na południu od Jerozolimy.

Dolina Cedron albo dolina Jozafata (fig. 7) oddziela po stronie wschodniej Jerozolimę od gór Oliwnych; jest ponura, posiada liczne grobowce [2]).

---

[1]) Wądół Jordanu wraz z morzem Martwem stanowią najgłębszą na świecie zapadlinę lądu stałego.

[2]) Początek chrześcijańskiemu podaniu o sądzie ostatecznym na dolinie Jozafata dała księga Joela, proroka, w której czytamy: „Zgromadzę wszystkie narody i zgromadzę je na dolinę Jozafat i będę się tam z nimi sądził“ (Joel 4, Vulg. 3, 2. 12). Joelowa nazwa doliny Jozafat (= Bóg sądzi) według jednych egzegetów jest tylko symbolem, według drugich

Fig. 7. Dolina Cedron.

Dolina Ennon lub Geennon (= dolina Ennon), skąd w Nowym Testamencie wyprowadzony wyraz *gehenna* na oznaczenie piekła (Mat. 5, 22. 29 i t. d.), podobnie jak w pismach talmudycznych *gehinnon*. Ciągnie się ta dolina po stronie południowej i zachodniej za Jerozolimą. W miejscu doliny, przezwanem *Tofet*, za bezbożnych królów Achaza, Manassesa i innych, palono niemowlęta na cześć Molocha [1]) (4 Reg. 23, 10; 2 Par. 33, 6; Jer. 32, 35).

Doliny Ajalon i Gabaon, słynne ze znanego cudu Jozuego (Jos. 10, 12), leżą na północo-zachód od Jerozolimy.

3. Pustynie. „Pustynią“ w języku polskim nazywamy znaczny obszar lądu, przedstawiający grunt nagi, złożony bądź ze skał, bądź pokryty piaskiem. W języku jednak biblijnym przez „pustynię“, hebr. *midhbar* (gr. ἔρημος, Vulg. *desertum*, cza-

---

oznacza dolinę Cedron. Co do znaczenia słów proroka ob. *Vigouroux*: Dictionnaire de la Bible, t. III, kol. 1589, 1654.

[1]) Moloch — jedna z odmian chananejskiego Baala — bóg słońca i ognia.

sem *solitudo*, rzadko *eremus*) rozumieć należy nie tylko właściwą pustynię, ale miejscowość dziką, mało zaludnioną, mało uprawną. Zwykle nasze wyrazy „puszcza“, „pustkowie“ lepiej odpowiedzą znaczeniu pustyni biblijnej. Prócz wyrazu *midhbar*, spotykamy w hebrajskim tekście synonimy: *araba*, *chorba*, *jeszymon*. Wyrazy *midhbar* i *araba* tem się różnią co do znaczenia, że w pierwszym jest położony większy nacisk na brak zaludnienia (pustkowie), w drugim zaś — na właściwości fizyczne krainy; *chorba* spotyka się wyłącznie w mowie poetyckiej i odpowiada arabskiemu *khirbet*, co oznacza miejscowość zasłaną ruinami, „ruiny“; *jeszymon* zbliża się znaczeniem do poprzedniego wyrazu [1]).

Ważniejsze pustynie Ziemi Świętej:

Pustynia Judzka, której części noszą w Biblii osobne nazwy: pustynia Tekue (2 Par. 20, 20; 1 Mach, 9,33) na południo-wschód od Betleemu; pustynia Zyf (1 Reg. 23, 14 nast.; 26, 2) na wschód od Hebronu; pustynia Maon (1 Reg. 23, 24 nast.) na południe od Zyf; pustynia Engaddi (1 Reg. 24,2) na wschód od Zyf, niedaleko morza Martwego. — Dawid przed Saulem ukrywał się w pustyni Judzkiej. Tutaj w czasach chrześcijańskich przemieszkiwało tysiące pustelników.

Pustynia Jerychońska na zachód od Jeryha, jest to jedna z najdzikszych i najsmutniejszych miejscowości Ziemi Świętej.

5. Wody Ziemi Świętej.

1. Morza i jeziora. Morze Śródziemne oblewa zachodnie wybrzeża Palestyny, które od południa aż do okolic Tyru są przeważnie płaskie, piaszczyste, nieodpowiednie na porty. W Piśmie Świętem ma ono następujące nazwy: morze Filistynów, hebr. *jam Pelisztim* (Ex. 23, 31); morze Tylne, hebr. *jam ha-Acharon* (Deut. 11, 24), t. j. morze zachodnie, gdyż Żydzi zachód „tyłem“ nazywali, Vulg. tutaj: *mare Occidentale* lub *Novissimum* (Deut. 34,2); morze Wielkie, hebr. *jam hag-Gadol* (Jos. 1, 4), wreszcie bez żadnego dodatku: Morze, hebr. *haj-Jam* (3 Reg. 5, 9; Is. 49, 12; 1 Mach. 14, 34; 15, 11). — Sięgająca najgłębszej starożytności Jafa, i dopiero na schyłku czasów biblijnych zbudowana przez Heroda Wielkiego, Cezarea Palestyńska – to jedyne miasta portowe Ziemi Świętej.

[1]) Ob. Vigouroux: Dictionnaire, t. II, kol. 1387—1390.

Morze Martwe (fig. 8) [1]), tak nazwane, ponieważ jego woda gorzka, obfitująca w sól i asfalt zabija wszelkie życie organiczne. Hebrajczycy nazywali to jezioro morzem Soli, hebr. *jam ham-Melach* (Gen. 14, 3; Num. 34, 12; Deut. 3, 17); morzem Pustyni (Deut. 3, 17); morzem Wschodniem

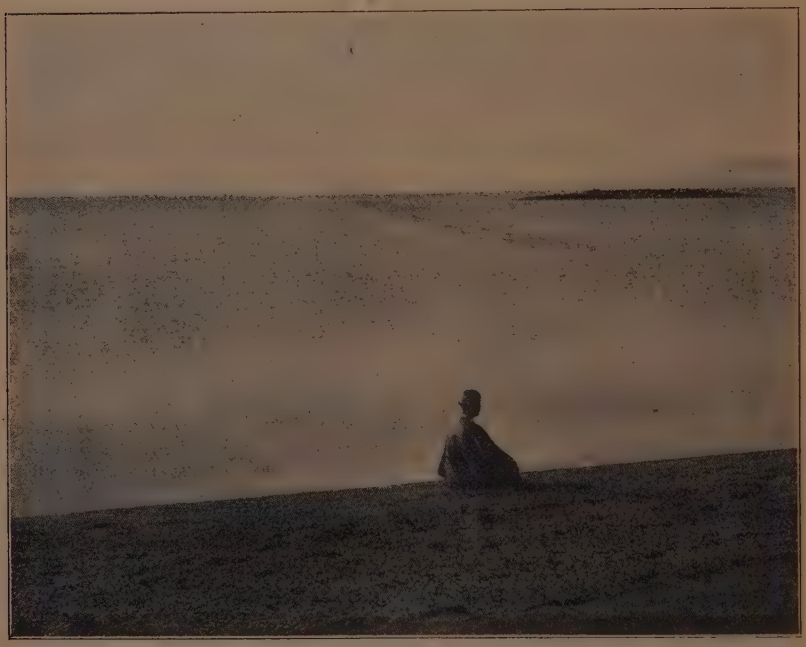

Fig. 8. Nad morzem Martwem.

(Ezech. 47,18; Zach. 14,8; Joel. 2,20). Pisarze starożytni zowią

[1]) Od początku XIX stulecia uczeni niejednokrotnie na miejscu oddawali się studyom nad morzem Martwem i jego okolicami. Ze specyalnych prac wymienimy: *De Saulcy*: Voyage autour de la mer Morte, Paris 1853; — *Vignes*: Extrait des Notes d'un voyage d'exploration à la mer Morte, Paris 1865; — *O. Fraas:* Das Todte Meer, Stuttgart 1867; — Duc *de Luynes:* Voyage d'exploration à la mer Morte, Paris; — liczne artykuły w specyalnych czasopismach, jak: *M. Blanckenhorn:* „Entstehung und Geschichte des Todten Meeres“ w *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 1896, t. XIX, str. 1—64; *Fr. F. M. Abel*: „Une croisière à la mer Morte“ w *Revue Biblique*,, 1909, t. VI, str. 214 nast., 386 nast., 592 nast., r. 1910, t. VII, str. 92 nast., 217 nast.

je jeszcze jeziorem Asfaltowem (*lacus Asfaltites*), a dzisiejsi Arabowie *Bahr el-Lut*, t. j. jeziorem Lota.—Poziom jeziora jest niższy od poziomu *morza Śródziemnego* o 394 metry; długość wynosi 75 kilometrów, szerokość największa dochodzi do 16 kilometrów, największa głębokość 399 metrów.— Przed katastrofą, na przestrzeni, zajętej obecnie przynajmniej przez południową część morza Martwego, poniżej półwyspu *el-Lisan*, rozciągała się piękna i urodzajna dolina Syddim (Vulg. *vallis silvestris*) pełna „studzien kliowatych“ (= źródeł asfaltowych, — Gen. 14, 10), otoczona naokół pięciu miastami: Sodomą, Gomorą, Adamą, Seboimem i Segorem [1]). — Na południowo - zachodniem wybrzeżu morza pod *Dżebel-Usdum* (góra Sodomy) widnieje słup z soli kamiennej (fig. 9), zwany przez Arabów słupem Lotowym i przypominający biblijne opowiadanie o karze, jaka spotkała ciekawą żonę Lota (Gen. 19, 26). — Jordan, Arnon i kilka potoków zasila swemi wodami morze Martwe. Wszakże badania naukowe wykazały, że nie łączy się ono żadnym kanałem podziemnym ani z morzem Śródziemnem ani też Czerwonem. Stąd wnosić należy, iż wielka ilość wód napływowych ulatnia się przez parowanie, tem bardziej że morze Martwe leży między skałami w głębokiej kotlinie, skupiającej nadmiar ciepła. — Okolice jeziora w promieniu około dwóch kilometrów są prawie zupełnie ogołocone z roślinności.

Fig. 9. Słup Lotowy.

Jezioro Genezaret (fig. 10). W Biblii to jezioro

[1]) Według niektórych badaczów część morza Martwego znajdująca się na północ od półwyspu el-Lisan istniała już i przed zniszczeniem Sodomy i trzech innych miast grzesznych (Segor został zachowany).

Fig. 10. Jezioro Genezaret.

nosi następujące nazwy: woda Genezar, gr. τὸ ὕδωρ Γεννησάρ (1 Mach. 11, 67) albo jezioro (staw) Genezaret, gr. ἡ λίμνη Γεννησαρέτ, podobnie jak i cała kraina nad tem jeziorem nazywała się ziemią Genezar, ziemią Genezaret; — morze Ceneret lub Cenerot, hebr. *jam Kinnereth, Kinneroth, Kinnaroth* (Num. 34, 11; Deut. 3, 17; Jos. 12, 3; 13, 27) dla swego kształtu, któryto wyraz przypomina nazwę hebrajskiego instrumentu muzycznego *kinnor*; — morze Galilejskie (Mat. 4, 18; 15, 29; Marc. 1, 16; 7, 31; Joan. 6, 1) od przylegającej do niego Galilei; — morze Tyberyadzkie (Joan. 6, 1; 21, 1) od miasta nadbrzeżnego Tyberyady: dzisiaj po arab. się zowie *Bahr el-Tabarije.* Powierzchnia jeziora jest o 208 metrów niższa od powierzchni morza Śródziemnego; długość nie przewyższa 22 kilometrów, największa szerokość 10 kilometrów, a głębokość 50 metrów. — Woda jest słodka, przyjemna do picia. Ryby w wielkiej obfitości i najrozmaitszych gatunków. — Jezioro Galilejskie, jego malownicze wybrzeża i okolice uświęcił Chrystus Pan Swoją obecnością, cudami, naukami, powołaniem Apostołów (Mat. 4, 18. 21; 8, 23; 13, 2; Mar. 6, 48; Luc. 5,1; Joann. 21, 1 nast. i t. d.).

Jezioro Merom (fig. 11), hebr. *me Merom* (= wody

Merom); — Jos. 11, 5. 7), arab. *Bahrat el-Hule*, leży na 2 metry wyżej od morza Śródziemnego. Podczas deszczów zimowych daleko zalewa okolice, latem znowu przemienia się w niezdrowe bagnisko, naokół porosłe trzciną, grubą trawą, wodnymi kwiatami i t. d. Zarośla te są siedliskiem gadów, dzikiego ptastwa i zwierząt.

2. Rzeki i potoki. Jordan (fig. 12), najsławniejsza, i ściśle mówiąc, jedyna rzeka Ziemi Świętej. Po hebr. zowie się *haj-Jarden*, nazwę tę powszechnie wyprowadzają od wyrazu hebr. *jarad*, co znaczy zstępować, spuszczać się, *ściekać:* łac. przeto *fluvius* (od fluo), rzeka, prawie że odpowiada hebr. *jarden.* Grecki tekst ma Ἰορδάνης, Vulg. *Jordanis;* u arabskich pisarzy *el-Urdunn*, dziś *el-Szeria* (= obfitość wody) lub *Szeriat el-Kebire* (= wielka obfitość wody).

Powstaje Jordan z trzech potoków wypływających ze źródeł w górach Antylibanu: Banias (*Nahr Banijas*), Dan (*Nahr el-Leddan*), Hasbani (*Nahr el-Hasbani*). Potoki te łączą się w jedną rzekę o kilkanaście kilometrów na północ od jeziora Merom. Przepłynąwszy to jezioro, Jordan toczy swe wody po skalnem łożysku do jeziora Genezaret, skąd biegnie

Fig. 11. Jezioro Merom.

coraz szybciej, tworząc niezliczone zakręty i wreszcie uchodzi do morza Martwego. Prosta linia od morza Tyberyadzkiego do Martwego wynosi 110 kilometrów, lecz długość Jordanu, wskutek owych zakrętów, obliczają tam trzy razy większą. — Do żeglugi ze względu na niezmiernie silny prąd, liczne wodospady i skały podwodne, rzeka ta zupełnie się nie nadaje, a nawet przejście jej wbród jest bardzo utrudnione. W czasach biblijnych pięć było głównych miejsc, w których przeprawiano się przez Jordan: 1-o między jeziorem Merom

Fig. 12. Nad Jordanem nieopodal Jerycha.

i morzem Galilejskiem, gdzie obecnie znajduje się most zwany Jakóbowym, zbudowany w XII w. po Chr.; 2-o bezpośrednio poniżej morza Galilejskiego, gdzie dziś widnieją ruiny starego mostu; 3-o na południe od ujścia dopływu Jarmuka, w pobliżu miasta Betsanu, gdzie także jest most obecnie; 4-o dwa brody niedaleko Galgali i Jerycha. — Woda Jordanu ma smak przyjemny i jest zdrowa. — Brzegi zarośnięte są wysoką trzciną, wierzbą, tamaryszkiem i różnorodnem wodnem zielskiem.

Znaczniejsze dopływy Jordanu wlewają swe wody do tej rzeki z lewego brzegu, mianowicie: Hieromaks (dziś *Jarmuk, Szeriat el-Menadire*) i Jabok (dziś w górnym biegu: *Nahr Amman*, w dolnym: *Nahr el-Zerka*).

Niejedno pamiętne zdarzenie opisane jużto w Starym Testamencie, jużto w Nowym, wiąże się z Jordanem. Pod wodzą Jozuego Izraelici cudownym sposobem przeszli przez Jordan do Ziemi Obiecanej (Jos. 3, 15); cudownie też Eliasz i Elizeusz przeprawili się przez tę rzekę (4 Reg. 2, 8. 14); Naaman, Syryjczyk, został uzdrowiony cudownie po obmyciu się w jej wodach (4 Reg. 5, 14); w Jordanie Zbawiciel przyjął chrzest z rąk Świętego Jana Chrzciciela (Mat. 3, 16).

W pierwszych wiekach chrześcijaństwa wznosiło się nad brzegami Jordanu wiele świątyń, klasztorów, znajdowały się tam liczne pustelnie, dziś mało co pozostało.

Do morza Martwego prócz Jordanu uchodzą:

Od zachodu — potok Cedron, hebr. *nachal Kidron*, dziś *Wadi Sitti Maryam*, posiadający wodę tylko w porze deszczowej. Dawid, uciekając z Jerozolimy przed zbuntowanym Absalonem przeszedł ten potok (2 Reg. 15, 23); podobnież Zbawiciel po ostatniej wieczerzy „wyszedł z uczniami swymi za potok Cedron, kędy był ogród“ (Joan. 18, 1).

Od strony wschodniej wpada do morza Martwego rzeka Arnon, dziś *Wadi el-Modżib*.

Do morza Śródziemnego wpadają:

Rzeka Leontes, płynąca po północnem pograniczu Ziemi Świętej.

Potok Belus, pamiętny tem, że na jego piaskach nadbrzeżnych Fenicyanie zbierali muszle, z których purpurę przyrządzali; tegoż piasku używali oni do wyrobu szkła.

Potok Cyzon, (Cison) hebr. *Kiszon*, dziś *Mukatta* (fig. 13) przepływa przez równinę Ezdrelon w kierunku północno-zachodnim, prawie że równolegle do gór Karmelu.

Zerka albo potok Krokodylów, wpada do morza powyżej Cezarei Palestyńskiej.

Potok Sorek w kraju Filistynów.

Potok Besor, (Bosor) uchodzi do morza Śródziemnego na południe od Gazy.

Potok Egipski, hebr. *nachal Mitsraim*, stanowił południową granicę Ziemi Świętej (Num. 34, 5; Jos. 15, 4).

3. Źródła, studnie i sadzawki. Woda w Piśmie Świętem jest symbolem szczęścia i błogosławieństwa Bożego (Num. 24,

5—7; Joan. 4, 14; 7, 38), i nic dziwnego, gdyż w Ziemi Świętej, jako kraju ciepłym, jest ona najwięcej pożądaną.

„Około źródeł i studni gromadzą się tam trzody i ludzie, przy nich stają karawany, i do nich wiążą się najstarsze podania, idące z pokolenia w pokolenie, od narodu do narodu przez wieki“ [1]).

Do najważniejszych źródeł, studni i stawów należą następujące:

Fig. 13. Potok Cyzon.

a) Banias, Dan, Hasbani — źródła Jordanu: o nich była już mowa.

b) Źródła i sadzawki jerozolimskie.

Sadzawka Syloe, hebr. *Sziloah* i *Szelah*, gr. Σιλωάμ, Vulg. *Siloe* (Is. 8, 6; 2 Esdr. 3, 15; Luc. 13, 4; Joan. 9, 7) — na południowym wschodzie Jerozolimy, gdzie zbiegają się doliny Tyropeon i Jozafata. Sadzawka ta otrzymała wodę za pomocą kanału podziemnego z wyżej położonego źródła, które dziś zowie się *Ain Sitti Maryam* (=*Źródło Najśw. Maryi Pan-*

[1]) Pol, Geografia Ziemi Świętej str. 290.

ny) [1]) Sławną jest sadzawka Syloe w Nowym Zakonie z cudownego uleczenia niewidomego, który na rozkaz Zbawiciela obmył się w jej wodach (Joan. 9, 7).

W roku 1880 na ścianie kanału Syloamskiego znaleziono, upamiętniający dokończenie jego budowy, napis, wykonany staro-hebrajskiemi literami (fig. 14). Napis ten większość uczonych odnosi do czasów króla judzkiego Ezechiasza (por. 2 Par. 32, 30) niektórzy zaś — aż do czasów Salomona. W każdym razie ze względu na pismo staro-hebrajskie jest to zabytek ogromnej wartości.

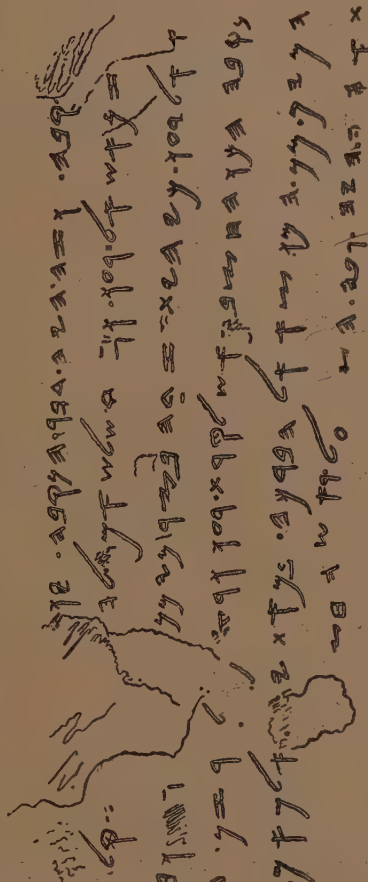

Fig. 14. Napis Syloamski. Treść napisu: Przebicia dokonano. Gdy robotnicy byli oddzieleni od siebie ścianą na trzy łokcie grubą, słyszeli się wzajemnie i zeszli razem po jej przebiciu w miejscu, gdzie skała nad ich głowami miała 100 łokci wysokości; wtedy też popłynęła woda przez długość 1200 łokci do sadzawki.

Źródło albo studnia Rogel (2 Reg. 17, 17), znajdująca się przy zetknięciu dolin Hinnon i Jozafata. Arabowie nazywają ją studnią Hioba, miejscowi Żydzi studnią Joaba (por. 3 Reg. 1,5 nast. a Chrześcijanie studnią Nehemiasza (por. 2 Mach. 1, 19—34),

Sadzawka Betsaida gr. Βηθεσδά (Βηθζαθά), Vulg *probatica piscina*, stąd Wuj. Owcza sadzawka (Joan. 5, 2 — lecz w greckim tekście: ἐπὶ τῇ προβατικῇ, mian. πύλῃ) — znajdowała się niedaleko świątyni jerozolimskiej w północno-

[1]) Źródło to niektórzy badacze utożsamiają z biblijnem źródłem *Rogel*, wielu znów ze źródłem Gihon. Wogóle topografia źródeł i sadzawek jerozolimskich jest trudna do rozwiązania.

wschodniej stronie [1]), otoczona była pięciu krużgankami, gdzie mieli schronienie chorzy, oczekujący cudownego poruszenia wody przez Anioła [2]). Tutaj uzdrowił Zbawiciel chorego od lat trzydziestu ośmiu (Joan. 5, 9 nast.).

Gihon, źródło, znajdowało się na zachód od Jerozolimy, zasilało swemi wodami za pomocą podziemnych kanałów dwa stawy: *Gihon Wyższy* (w północno-zachodniej części Jerozolimy) i *Gihon Niższy* (w dolinie Hinnon na południo-zachód za Jerozolimą).

c) Studnia Jakóbowa, według podania zbudowana przez tego patryarchę, znajduje się u stóp góry Garizim niedaleko na wschód od miasta Sychem. Przy tej studni Pan Jezus rozmawiał z Samarytanką (Joan. 4, 6 nast.). Nad studnią Jakóbową od w. IV do IX-go wznosiła się świątynia; dziś tylko ruiny po niej pozostają, ale studnia, ciosem cembrowana zachowała się.

Studnia Salomona znajduje się na południe od miastą Tyru, blizko brzegu morza Śródziemnego. Wody do niej sprowadzane są podziemnym kanałem ze źródeł w górach Libanu: „Zdrój ogrodów, studnia wód żywych, które płyną pędem z Libanu“ (Cant. 4, 15). Studnia ta ma wygląd wysokiej wieży z ciosu zbudowanej.

Źródło Elizeusza bije w pobliżu góry Kwarantanny; bierze z niego początek potok Elizeusza, płynący koło Jerycha i następnie wlewający swe wody do Jordanu. Nazwę nadano temu źródłu od proroka Elizeusza, który jego wody szkodliwe cudownie zamienił na dobre (4 Reg. 2, 19—22).

Stawy Salomona i źródło Zamknięte. Niedaleko Betleemu w południowo-zachodniej stronie znajdują się trzy sławne stawy Salomona (fig. 15), tak nazwane, gdyż według starego podania miał je urządzić Salomon. Wodę z tych stawów za pomocą podziemnych kanałów sprowadzano do Jerozolimy. Samym zaś stawom Salomona, prócz deszczu, dostarczały wody pobliskie źródła, z których na szczególną uwagę zasługuje Źródło Zamknięte (Cant. 4,

[1]) Niektórzy wskazują na dzisiejszy staw *Birket Israin.*

[2]) Ob. *J. Knabenbauer S. J.* Comment. in Ev. sec. Joannem. Parisiis, 1906, str. 199 nast.

Fig. 15. Stawy Salomona.

12). dziś zwane *Ain Saleh*, jest ono połączone kanałem ze stawami, wchodzi się do niego przez pieczarę w skale wykutą ozdobioną niegdyś rzeźbami i mozajkami, jak świadczą dzisiaj pozostałe ślady.

Studnie przy Bersabee (dwie), znajdujące się na południowych krańcach Palestyny, starożytnością sięgają czasów chananejskich, wodę i dzisiaj mają czystą i zdrową.

4. Cysterny. Woda źródlana, rzeczna i studzienna nazywa się w Piśmie Świętem *wodą żywą* w przeciwieństwie do wody — deszczówki, którą przechowywano w cysternach. I taką wodą musiano się zadawalniać, gdyż źródeł w Palestynie jest mało, a studni nie wszędzie się tam można dokopać. Cysterny więc są to wielkie podziemne zbiorniki wody deszczowej; a ponieważ grunt Ziemi Świętej jest skalisty, przeto wykuwano je w kamieniu, wszelkie szpary a nawet całe ściany pokrywając cementem. Najczęściej budowano cysterny czworoboczne z zakończeniem u góry przypominającem lejek, zwrócony węższą częścią do wierzchu. Duży okrągły otwór cysterny, niekiedy otoczony niewysokiem obmurowaniem, zakrywano kamieniem (Exod. 21, 33—34). Cysterny o bardzo wielkich rozmiarach (fig. 16) posiadały filary kamienne lub arkady, pod-

trzymujące sklepienia i miały dwa lub trzy otwory u góry, a nadto czasem boczne zejście ze stopniami. W wielkim porządku należało utrzymywać cysternę, w przeciwnym razie woda łatwo ulegała zepsuciu. Znajdowały się cysterny nietylko w dziedzińcach, przy drogach, ale często na odległych pastwiskach i wtedy zasypywano przykrycie ziemią i piaskiem, aby obcy przechodzień nie korzystał z wody, o którą latem w Ziemi Świętej tak trudno. Opróżnione cysterny służyły niekiedy za więzienia, albo też dawały schronienie w ucieczce (Gen. 37, 22; 2 Reg. 17, 18; Jer. 38, 6; Lam. Jer. 3, 53). Wiele cystern palestyńskich sięga bardzo dawnych czasów. Cysterna nosi nazwę w Biblii hebr. *bor*, *boer*, Vulg. *cisterna*, *lacus*, *fovea*, Wuj. *studnia*, *dół*, *jama*.

Fig. 16. Cysterny jerozolimskie.

6. Geologiczne właściwości Ziemi Świętej.

1. **Pokłady** [1]). W geologicznej budowie Ziemi Świętej spotykamy następujące pokłady: 1) wapień zwyczajny i numulitowy; 2) bazalt; 3) skały pierwotne; 4) formacye nowe

[1]) Ob. *H. Vincent*: Canaan d'après l'exploration récente, Paris, 1907 (Etudes Bibliques), str. 361—373 — jest tam szeroko uwzględniona i bibliografia geologii Ziemi Świętej; — por. także *Vigouroux*: Dictionnaire, t. IV, kol. 2005—2024.

plioceniczne i po-plioceniczne; 5) piaski nadbrzeżne; 6) inne pokłady w mniejszej ilości, jak: kredę, piaskowiec, margiel.

Obręb wapienia jest najrozleglejszy w Ziemi Świętej: obejmuje on większą część Palestyny Zachodniej, ciągnąc się szerokim pasem od samego południa aż do gór Libańskich. Przyczem zaznaczyć należy, że przeważa tutaj *wapień zwyczajny*, a tylko przez zachodnią stronę gór Judy i Efraima przechodzi wązki pas *wapienia numulitowego*. W Zajordaniu pokłady wapienia zwyczajnego znajdują się na przestrzeni między rzekami Arnonem a Jarmukiem. — Zwyczajny wapień palestyński, szczególniej w okolicach Jerozolimy, jest trojakiego gatunku: *kakuleh*, *mizzi* i *malakeh*. Pierwszy, stanowiący zwierzchnią warstwę, bardzo kruchy, przeto do budowy niezdatny; drugi zbyt twardy i dający się z trudnością obrabiać; trzeci (malakeh, t. j. królewski), znajdujący się najgłębiej, stanowi doskonały materyał budowlany, gdyż jest dosyć miękki, łatwy do obrobienia, a na powietrzu twardnieje.

Bazalt spotyka się w Zachodniej Palestynie, począwszy od miasta Bejsanu (dawny Betsan) i naprzemian z wapieniem zachodzi do północnych kresów Palestyny. W środkowym punkcie pasu bazaltowego Zachodniej Palestyny leży miasto Safed, zbudowane na wzgórzu bazaltowem tejże nazwy. Łożysko Jordanu między jeziorami Merom i Genezaret jest bazaltowe. W Zajordaniu od rzeki Jarmuka do gór Antylibanu (Hauran w szerszem znaczeniu) i równiny i góry składają się przeważnie z bazaltu.—Z łomów bazaltu podobnie jak i z wapienia Chananejczycy, a później Hebrajczycy wznosili domy i mury miast.

W górach Abarim i Galaad narówni z wapiennemi skałami widnieją skały pierwotne, jak *granit* i *porfir*.

Formacye plioceniczne i po-plioceniczne spotykamy w dolinie Jordanu oraz w równinach Saronie i Sefeli.

Wybrzeża morza Śródziemnego aż do okolicy Tyru są piaszczyste.

Wreszcie co do innych pokładów: zwierzchnia warstwa ziemi Betleemu jest kredowa, szczyt góry Oliwnej jest także kredowy; — na zachodnich i wschodnich skłonach gór Judzkich i Efraima tu i owdzie znajduje się piaskowiec, podobnież w górach Abarim i Galaad; — w południowo-za-

chodnich i zachodnich okolicach morza Martwego ciągną się pasy marglu.

2. **Produkty skalne.** Nie posiada Palestyna drogich kamieni, ani szlachetnych metali, jak złota i srebra, a tylko: żelazo (hebr. *barzel*) i miedź (hebr. *nehoszeth*). Geologowie przypuszczają, że między Jerozolimą i Jerychem są w głębi ziemi pokłady żelaza; analiza wykazała, że niektóre gorące źródła pod Tyberyadą zawierają składniki żelaza, co oczywiście świadczy, że ich woda przesącza się przez warstwy rudy żelaznej; dużo żelaza spotyka się w miejscowości położonej na północ od Tyberyady i w południowych stokach gór Libańskich; w północnej części Zajordania (między Jarmukiem i Antylibanem) obfitują w żelazo skały bazaltowe. — Miedź znajduje się w południowych odnogach Libanu narówni z żelazem.

Użycie żelaza i miedzi było rozpowszechnione u Hebrajczyków (2 Reg. 22, 35; 23, 7; 3 Reg. 7, 15—47; 4 Reg. 6, 5; Ps. 18, Vulg. 17, 35; 149, 8 i t. d.), — wszakże trudno dać stanowczą odpowiedź, czy dobywali oni te metale sami w Palestynie, czy też sprowadzali je z sąsiednich krajów. Pismo Święte nigdzie o tem nie nadmienia, a na ślady takich kopalń w Palestynie dotąd nie natrafiono. Za dobywaniem jednak tych metali w Palestynie przemawia fakt, że górnictwo znali Hebrajczycy, jak o tem świadczą wzorowo urządzone kamieniołomnie Salomona w okolicach Jerozolimy.

W przenośniach biblijnych żelazo jest symbolem mocy, surowości i okrucieństwa (wyrażenia: „laska żelazna“, „jarzmo żelazne“; — por. Deut. 28, 48; Job. 40, 13; Ps. 2, 9; Mich. 4, 13); — miedź oznacza moc, trwałość, niekiedy upór (Job. 6, 12; Is. 48, 4; Jer. 1, 18; Mich. 4, 13).

Wyraz hebr. *chaszmal* (Ezech. 1, 4. 27; 8, 2), gr. ὁ ἤλεκτρος, Vulg. *electrum* (Wuj. *mosiądz*) — oznacza najprawdopodobniej mieszaninę ze złota i srebra, któreto metale przywozili Hebrajczycy z obcych krajów.

Z innych produktów skalnych posiada Ziemia Święta: asfalt, siarkę i sól. Asfaltu czyto w stanie płynnym, czyto w stanie twardym, najwięcej znajduje się w okolicach morza Martwego i w samem morzu, zwłaszcza na dnie muszą

być ogromne pokłady. — Na brzegach tegoż morza i na pobliskich wzgórzach spotyka się dużo siarki, zmieszanej z gipsem i marglem; na północno-zachodnim brzegu morza i na półwyspie el-Lisan znajduje się siarka w kształcie niewielkich bryłek; liczne źródła siarczane biją na wschodnim brzegu morza Martwego, jakoteż w dolinie rzeki Jarmuka i okolicach Tyberyady. — Soli całe wzgórza wznoszą się w pobliżu morza Martwego.

3. **Trzęsienia ziemi.** Ziemia Święta leży w pasie wulkanicznym. Trzęsienia ziemi i w starożytności i w naszych czasach zdarzały się w Palestynie. Strasznej katastrofy tego rodzaju doświadczyli Żydzi za króla Judzkiego Ozyasza (Am. 1, 1; Zach. 14, 5); przy śmierci Zbawiciela „ziemia zadrżała, a skały się popadały“ (Mat. 27, 51), również przy Zmartwychwstaniu Pana Jezusa „stało się wielkie drżenie ziemi“ (Mat. 28, 2) [1]. W naszych czasach największe trzęsienie ziemi nawiedziło Palestynę r. 1837, a najcięższa dola przypadła miastu Safed.

W Piśmie Świętem trzęsienia ziemi niejednokrotnie są przedstawiane jako następstwa gniewu Bożego (Nah. 1, 5. 6; Hab. 3, 6).

7. Klimat.

1. **Temperatura.** Ziemia Święta ma bardzo urozmaiconą temperaturę: w stopniowaniu jej geografowie rozróżniają cztery okolice: 1) równiny pomorskie, 2) krainy górskie, 3) dolinę Jordanu, 3) pustynie. — Równiny pomorskie posiadają dostateczną wilgoć, dostarczaną nietylko przez morze Śródziemne, ale i przez liczne rzeczki, co przy cieple palestyńskiem i dobrej ziemi doskonale się przyczynia do urodzajności. — Krainy górskie są w ogólności chłodniej-

[1] Te dwa ostatnie trzęsienia ziemi były *cudownie* wywołane: jak w Starym Zakonie *Bóg—Prawodawca i Sędzia* zaznacza Swe objawienie się trzęsieniem ziemi (por. Ex. 19, 16 nast.; Ps. 96, 4. 5; Mich. 1, 3 nast.);— tak podobnież tymże znakiem Bóg Ojciec stwierdza *urząd prawodawcy i sędziego — Swojego Syna.*

sze od równin pomorskich. Na szczególną uwagę zasługują góry Libanu: „O Libanie mówią arabscy poeci, że na głowie nosi zimę z lodami, na ramionach wiosnę z kwiatami, na łonie jesień z owocem,— kiedy lato u stóp jego drzemie na wybrzeżach Śródziemnego morza. W przeciągu dnia jednego można tu się spotkać ze wszystkimi czterema porami roku i góry Libanu są pod tym względem osobnym krajem“ [1]). — W dolinie Jordanu ciepło stopniowo się wzmaga ze zbliżaniem się ku morzu Martwemu, nad którem upał w cieniu, latem dochodzi do 43° C. — W pustyniach Ziemi Świętej, podobnie jak w dolinie Jordanu, spiekota nieznośna cały rok daje się odczuwać, tylko noce w miesiącach zimowych są chłodne (termometr opada niżej zera).

Średnia temperatura w Jerozolimie wynosi + 17°2 C., najwyższa — + 44° 4 (w sierpniu 1881 r.), najniższa — — 4° (w styczniu 1864 r.); dla określenia średniej temperatury w Jerozolimie według miesięcy — może posłużyć następująca tablica:

styczeń	+ 8°5	kwiecień	+ 16°4	lipiec	24°1	październik	+20°3
luty	9°2	maj	20°	sierpień	24°4	listopad	15°8
marzec	11°8	czerwiec	22°8	wrzesień	23°3	grudzień	11°2

2. Wiatry. Znaczny wpływ na temperaturę wywierają wiatry. Pismo Święte odpowiednio do czterech stron świata nadmienia o czterech tylko wiatrach (Jer. 49, 36; Dan. 7, 2) [3]): zachodnim, północnym, wschodnim i południowym (Ex. 10, 19; 14, 21; Ps. 78, Vulg. 77, 26; Prov. 25, 23; Luc. 12, 55). Oczywiście pod temi nazwami rozumieć należy i wiatry pośrednie, jak: południowo-zachodni, południowo-wschodni i t. d. Wiatry palestyńskie są peryodyczne: w pewnych porach roku stale jedne z nich przeważają.

W drugiej połowie października lub na początku listopada zaczynają się południowo-zachodnie i zachodnie wiatry, które zwiastują deszczową porę, to też Arabowie nazywają je

[1]) *Pol* w cytowanem wyżej dziele, str. 296.

[2]) *Baedeker*, franc. wyd. 1906 r., str. XLVIII.

[3]) Wyrażenie „Cztery wiatry“ oznacza nieraz w Biblii cztery strony świata (np. Dan. 8,8; Zach. 2, 6; Mat. 24, 31 i t. d.).

„ojcami dżdżu"; panują one do końca marca. Od czasu do czasu w dżdżystej porze roku wieją dość silne wiatry z północy i wschodu, rozpędzając chmury i przywracając pogodę.

W końcu marca, w kwietniu i maju przemaga wiatr *Sirokko*, wiejący z południowych i wschodnich pustyń, otaczających Ziemię Świętą; jest on niezmiernie gorący i suchy, niszczy roślinność, wywołuje rozstrój nerwowy w ludziach, jakoteż i zwierzętom szkodzi. Przechodząc w wichurę, sirokko staje się bardzo niebezpiecznym, ale są pewne zjawiska atmosferyczne, ostrzegające o rychłem się jej zbliżeniu: mianowicie zjawiają się w powietrzu żółtawe, czerwonawe i ciemnoołowiane odcienia, tak że słońce rzuca na ziemię nawet w południe światło żółto-czerwonawe. Pismo Święte nazywa ten wiatr „wschodnim wiatrem" (Vulg. *ventus urens*, Wuj. *wiatr palący* — Ezech. 17, 10; 19, 12), „wiatrem pustynnym" (Jer. 13, 24), „wiatrem południowym" (Luc. 12,55).

Wreszcie od czerwca do października — północne i północno-zachodnie wiatry miarkują uciążliwe letnie upały.

3. Opady. Deszcze bywają w Palestynie tylko podczas zimy, t. j. „dżdżystej pory", która się ciągnie od drugiej połowy października do końca marca lub połowy kwietnia. Deszcz na początku zimy nazywał się „zarannym", „wczesnym" — *pluvia matutina, temporanea*, na końcu „odwieczornym", „późnym" — *pluvia vespertina, serotina* (Deut. 11, 14; Jer. 3, 3; 5, 24; Os. 6, 3; Joel. 2, 23; Zach. 10, 1; Jac. 5, 7). W przeciągu całej zimy liczba dni pogodnych przewyższa zwykle liczbę dni słotnych. W Piśmie Świętem posucha zimą uważana jest za karę Bożą, gdy przeciwnie deszcze są obrazem błogosławieństwa Bożego (Deut. 11, 14; 3 Reg. 18,1. Is. 43; 20; 49, 10).

Śnieg w Palestynie rzadko kiedy pada: w Galilei pokrywa czasem ziemię od dwóch do trzech dni, w Judei jedną do dwóch godzin zaledwie pozostaje. Wieczne śniegi bielą tylko szczyty Libanu.

Grad w Ziemi Świętej jest częstszem zjawiskiem, aniżeli śnieg; drobny grad towarzyszy nieraz deszczowi.

Burze zdarzają się wyłącznie w okresie zimowym i są pełne grozy (Ps. 18, Vulg. 17, 8 nast.).

Rosa latem w nocy zwykle opada, ale niekiedy bywa i zimą; rosa w Piśmie Świętem, podobnie jak deszcz jest sym-

bolem błogosławieństwa Bożego (Gen. 27, 28; 49, 25; Deut. 32, 2; 33, 12).

4. **Pory roku.** Ziemia Święta ma dwie tylko pory roku: lato i zimę. Lato, czyli pora sucha, trwa od połowy kwietnia do drugiej połowy października; deszcz prawie nigdy wtenczas nie pada, upały wielkie, potoki wysychają, jedynie rosa rzęsista orzeźwia przyrodę. Zima zajmuje resztę miesięcy. Rozróżnienie tych dwóch pór roku — lata i zimy (zimna i gorąca), hebr. *kaits wachoref*, Vulg. *aestas et hiems* (aestus et frigus) znajdujemy w Piśmie Świętem (Zach. 14, 8).

Rozróżniali także Hebrajczycy, podobnie jak to czynią i dzisiaj Arabowie, sześć czasów, mających swą podstawę w rolnictwie (por. Gen. 8, 22):

1. Czas posiewu, *tempus sementis*, hebr. *zera* (od połowy października do połowy grudnia).

2. Cz. zimy, *t. hiemis*, hebr. *horef* (od poł. grudnia do poł. lutego).

3. Cz. chłodu, *t. frigoris*, hebr. *kor* (od poł. lutego do poł. kwietnia).

4. Cz. Żniw, *t. messis*, hebr. *katsir* (od poł. kwietnia do poł. czerwca).

5. Cz. owoców, *t. fructuum, aestas*, hebr. *kaits* (od. poł. czerwca do poł. sierpnia).

6. Cz. ciepła, *t. caloris*, hebr. *hom* (od poł. sierpnia do poł. października).

8. Roślinność Ziemi Świętej [1]).

Odpowiednio do klimatycznych warunków, wydawała niegdyś Palestyna, a po części i dzisiaj jeszcze wydaje rośliny stref najbardziej od siebie oddalonych.

[1]) *H. B. Tristram*: The Fauna and Flora of Palestina (Survey of Western Palestine), London 1884; — tenże: The natural history of the Bible, 8 wyd., London, 1888; — *L Fonck:* Streifzüge durch die Biblische Flora, Freiburg im Breisgau 1900; — traktaty w archeologiach *Schegg'a, Trochon'a*, artykuły w dykcyonarzach wyżej przytoczonych, atlas do historyi naturalnej *Fillion'a*; — wykaz bibliograficzny flory biblijnej ob. *Vigouroux*: Dictionnaire, t. I, kol. 1868—9.

Wyraźnego podziału roślin w Biblii nie znajdujemy, tem więcej naukowa klasyfikacya flory z Pisma Świętego wyprowadzić się nie da. Z pewnem jednak odróżnianiem według cech zewnętrznych, drzew i krzewów od innych mniejszych roślin niejednokrotnie się w Biblii spotykamy (Gen. 1, 11 nast. 29; Ex. 9, 25; 10, 15 i t. d.).

Podamy tu w porządku alfabetycznym krótkie opisy niektórych roślin Ziemi Świętej, dzieląc je na dwie kategorye: 1. Drzewa i krzewy, 2. Zioła i inne mniejsze rośliny.

1. **Drzewa i krzewy.** — Akacya, drzewo z rodziny czułkowych, hebr. *szittim*, Vulg. *setim* (Ex. 25, 10. 13. 23; 26, 15. 26; 27, 1. 6), znajduje się przeważnie na półwyspie Synajskim, a także w południowej części doliny Jordanu, znane dzisiaj u botaników pod nazwą *Acacia seyal* (fig. 17). Z tego drzewa zbudowany był przybytek, arka przymierza, stół do chlebów pokładnych, ołtarze.

Fig. 17. *Acacia seyal*. drzewo i gałązka.

Aloes biblijny, hebr. *ahalim, ahaloth*, — jest to prawdopodobnie drzewo — *Aquilaria agallocha*, które w Palestynie, zdaje się nie rosło, a tylko na północy Indyi Wschodnich. Z pewnych części tego drzewa otrzymywano pachnidło, jużto w stanie zasuszonym jako kadzidło, jużto w stanie płynu. O tem właśnie pachnidle przywożonem z Indyi wspomina trzykrotnie Biblia (Ps. 45, Vulg. 44, 9; Prov. 7, 17; Joan 19, 39).

Cedr, hebr. *erez* (Ps. 29, Vulg. 28, 5; Is. 2, 13; 37, 24; (Ezech. 31, 3; Am. 2, 9 i t. d.), należy do rodziny drzew iglastych (fig. 18, 19). Cedr libański, *Cedrus Libani*, znany jest ze swej piękności, trwałości i wielkości, jest jako król między drzewami, dorasta do 30 metrów wysokości, a pień jego dochodzi do 14 metrów w obwodzie. Kiedyś na Libanie były duże lasy cedrowe, obecnie znajduje się tam zaledwie około 350 sztuk ce-

drów, z których kilkanaście liczyć ma po parę tysięcy lat. Drewno cedrowe na budulec niegdyś bardzo ceniono: król Salomon użył desek cedrowych do ozdobienia świątyni Jerozolimskiej i budowy pałacu. U proroków cedry są przedstawiane z jednej strony jako symbol wielkości i majestatu (Eccli. 24, 17), z drugiej zaś — jako symbol pychy (Ps. 37, Vulg. 36, 35).

Fig. 18. Cedr.

Cynamonowiec (*Cinnamomum zeylanicum*), drzewo niewielkie, należy do rodziny wawrzynowatych, z kory tego drzewa otrzymujemy cynamon. Biblia kilkakrotnie o cynamonie wspomina (Exod. 30,23; Prov. 7, 17; Cant. 4, 14; Apoc. 18, 13).

Cyprys. Przez wyraz hebr. *thirzah* (Is. 44, 14) raz tylko w Biblii użyty, LXX. δρυμός, Vulg. *ilex*, Wuj. *jedlina* — niektórzy autorowie rozumieją cyprys (*Cupressus sempervirens* — fig. 20), inni — jałowiec (*Juniperus excelsa*).

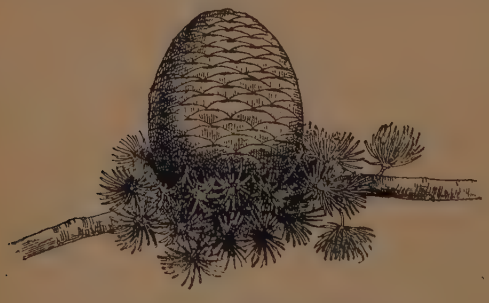

Fig. 19. Szyszka cedrowa.

Cytryna. W księdze Kapłańskiej (23,40) czytamy: „I weźmiecie sobie... owoce z drzewa najpiękniejszego...“ Targum i wielu rabinów tłumaczy tu: „owoce drzewa cytrynowego“. Cytryna (*Citrus medica*) jest bardzo rozpowszechniona w Palestynie.

Daktylowiec (fig. 21), hebr. *thamar*, gr. φοίνιξ, Vulg. *palma*, (Exod. 15, 27; Cant. 7, 7; Joel. 1, 12) — rodzaj palm (*Phoenix*

dactilifera); drzewo to w dawniejszych czasach było pospolite w całej Palestynie, dzisiaj jest rzadsze, najobficiej rośnie w okolicach Jerycha. „Palma daktylowa należy do najpożyteczniejszych drzew: owoc jej dostarcza różnego rodzaju pożywienia; drzewo stanowi cenny materyał budowlany; z mat palmowych arab buduje swój szałas przewiewny wraz z całem wewnętrznem urządzeniem, kryje niemi jego podłogę, przegrodami z nich dzieli go na izby, z nich też i drzwi w mieszkaniu urządza" [1]).

Fig. 21. Daktylowiec.

Dąb. W Palestynie znano kilka gatunków dębu, najpospolitszym był, tak zwany *Quercus pseudococcifera*, z tego gatunku słynny jest „dąb Abrahama", znajdujący się niedaleko Hebronu. Najokazalsze dęby rosły w Zajordaniu w kraju Bazan.

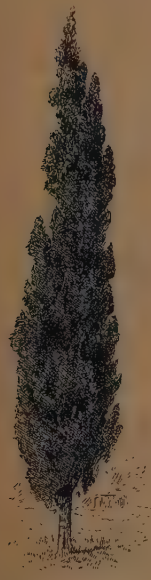

Fig. 20. Cyprys.

Figa, hebr. *theenah* (Gen. 3, 7; Num. 13, 24; 20, 5 i t. d.). Figowe drzewo (*Ficus casica*—fig. 22, 23) z rodziny morwowatych, w uprawnym stanie dochodzi do 10 metrów wysokości, owoce tego drzewa jużto surowe, jużto suszone są bardzo smaczne i należą, jak dawniej, tak i obecnie do codziennego

[1]) *Ks. Godlewski*: Archeologia biblijna, t. 1, str. 123.

pożywienia mieszkańców Palestyny. To też urodzajność figi uważano za błogosławieństwo Boże (Joel. 2, 22).

Granatowiec, malogranat, drzewo granatowe (*Punica*

Fig. 22. Drzewo figowe.

granatum), hebr. *rimmon* (Num. 20, 5; Deut. 8, 8; Cant. 4, 3), jest to drzewo owocowe, obficie rosnące w Palestynie, należy do rodziny mirtowatych (fig. 24).

Fig. 23. Liście i owoc figi.

Jawor, hebr. *ermon* (Gen. 30, 37; Eccli. 24, 19; Ezech. 31, 8). Drzewo jaworowe (*Platanus orientalis*) rozpowszechnione jest w północnej Palestynie w pobliżu Jordanu i Leontesu.

Jodła (*Pinus*). Hiram, król fenicki, razem z cedrami posyłał Salomonowi jodły (3 Reg. 5, 10).

Migdał (*Amygdalus communis*), hebr. *luz, szaked* (Gen 30, 37; 43, 11), drzewo z rodziny różowatych; Ziemia Święta jest właściwie jego ojczyzną; dawniej rosło ono w całej Palestynie,

obecnie znajduje się przeważnie w okolicach Sychem i na górach Karmelu; kwitnie wcześniej, niż wszystkie inne drzewa, kwiat ukazuje się już w styczniu. Laska Aaronowa była zrobiona z drzewa migdałowego.

Mira (*Balsamodendron myrrha*), obecnie spotyka się w Arabii szczęśliwej i w północno-wschodniej Afryce, z drzewa tego skrapla się wonna żywica. St. i N. Testament wspomina o mirze tudzież jej rozlicznem zastosowaniu (Ex. 30, 23; Esth. 2, 12; Ps. 45, Vulg. 44, 9; Prov. 7, 17; Cant. 1, 12; Mat. 2, 11; Marc. 15, 23, Joan. 19, 39).

Fig. 24. Granatowiec: gałązka z kwiatem i owoc.

Myrt (*Myrtus communis*) (fig. 25), hebr. *hadas* (2 Esdr. 8, 15; Is. 41, 19; 55, 13; Zach. 1, 8. 10. 11); krzew ten najobficiej rośnie w dolinach pod Jerozolimą, w pobliżu Betleemu i Hebronu, na Karmelu i Taborze. Żydzi jerozolimscy przynoszą i dzisiaj do synagog w święto kuczek gałązki myrtu, podobnie jak niegdyś przynosili je do świątyni.

Fig. 25. Gałązka myrtu, kwiat i owoc.

Oliwne drzewo, *(Olea)*, hebr. *zajith*, *zeth szemen* (Gen. 8, 11; Deut. 8, 8; Jud. 9, 8), należy do rodziny oliwowatych (fig. 26). Oliwy rosną w całej Palestynie, najsławniejsze są w ogrodzie Getsemani u stóp góry Oliwnej. Z owocu oliwy, otrzymuje się olej tłusty, zwany także oliwą, mający rozliczne użycie, ale szczególniej ceniony na Wschodzie jako przyprawa do potraw. Drzewo oliwne jest w Biblii symbolem po-

koju, błogosławieństwa i opieki Bożej, (Jer. 11, 16; Os. 14, 7).

Sykomor (*Ficus sycomorus*), hebr. *szikmah*, Vulg. *sycomorus*, Wuj. *sykomor, płonna figa*, — drzewo pokrewne figowemu; pień ma sękaty, więc łatwo na nie wchodzić (Luc. 19, 4), owoc podobny z wyglądu do figi, lecz mdły i niesmaczny. Ojczyzną sykomora jest Egipt. Tam też z powodu nadzwyczajnej trwałości tego drzewa, robiono z niego trumny dla mumii. Obecnie w Palestynie sykomory są rzadkie, najwięcej znajduje się ich pod Jerycho i nad brzegami morza Śródziemnego; dawniej Ziemia Święta bardzo obfitowała w sykomory (3 Reg. 10, 27; Is. 9, 10; Am. 7, 14).—W Matarieh w Egipcie pokazują sykomor, który według legendy, miał swój pień cudownie otworzyć, aby dać schronienie Świętej Rodzinie.

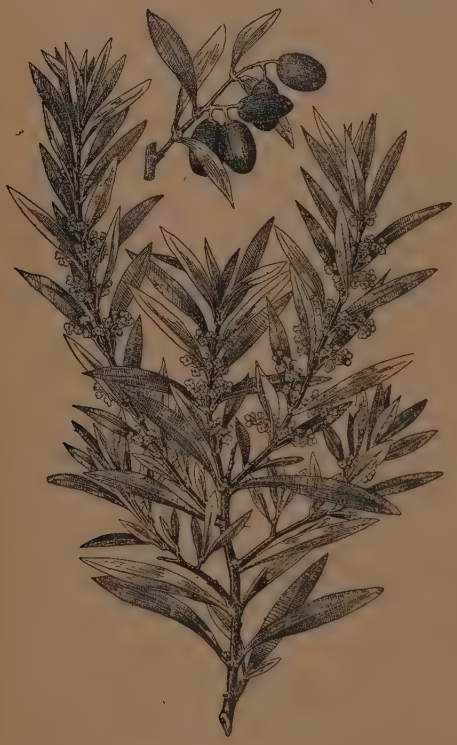

Fig. 26. Gałązka oliwy z kwiatem i owoc.

Tamaryszek, wrzośnia, *(Tamarix)*, hebr. *eszel*, Vulg. *nemus*, Wuj. *gaj* (Gen. 21, 33; 1 Reg. 22, 6; 31, 13). Jest kilka gatunków tego drzewa w Palestynie; tamaryszki rosną obficie nad brzegami Jordanu [1]).

Terebint (*Pistacia terebinthus*), drzewo rozpowszechnio-

[1]) Na półwyspie Synajskim rośnie tamaryszek — *Tamarix mannifera*, wydający z siebie żywicę, tak zwaną mannę: niektórzy pisarze protestanccy utożsamiają ją z manną biblijną. O tej i innych hipotezach dotyczących manny biblijnej ob. *P. M. Hetzenauer*: Theologia Biblica, Friburgi Brisgoviae 1908, t. I, str. 112—114.

ne w południowej i wschodniej Palestynie, rośnie po większej części oddzielnie, z daleka jest podobne do dębu, gałęzie swe szeroko rozciąga. Według podania, na gałęzi terebintu obwiesił się Judasz.

Fig. 27. Gałązka *Ziziphus Spina Christi.*

Winorośl (*Vitis vinifera*), hebr. *kerem*,—od najdawniejszych czasów znana była w Ziemi Świętej. I dzisiaj znajdują się tam liczne winnice,mimo to że Mahometanie, nie używając wina, nie zajmują się hodowlą winogron. Przeważnie czerwone winogrona są uprawiane w Palestynie.

Ziziphus spina Christi, jest to krzew rosnący w Palestynie w pobliżu Jerozolimy, a szczególniej nad Jordanem, również w Egipcie; gałęzie ma bardzo giętkie z cierniem długim i twardym (fig. 27); korona cierniowa Pana Jezusa, według wielu egzegetów, miała być spleciona z gałęzi tego krzewu (fig. 28). Owoc wielkości orzecha włoskiego jest jadalny i używany przez Arabów przeciwko febrze.

Fig. 28. Święta korona przechowywana w Notre Dame w Paryżu. W środku ciernie.

2. Zioła i inne mniejsze rośliny. — Anyż (*Anethum graveolens*), roślina z rodziny baldaszkowych, owoc anyżu podługowaty składa się z dwóch małych wypukłych ziarn, szczel-

nie z sobą zetkniętych; mają one ostry korzenny smak i przyjemny zapach (Mat. 23, 23).

Gorczyca (*Sinapis nigra*), należy do rodziny krzyżowych, rośnie w Palestynie, i w ogrodach, i w stanie dzikim. Najwięcej obfitują w gorczycę brzegi Jordanu, gdzie dla swej okazałości (wysoka do 12 stóp) ma ona wygląd drzewa (Mat. 13, 31; Marc. 4, 31; Luc. 13, 19; 17, 6) [1].

Hyzop biblijny, hebr. *ezobh*, LXX. ὕσσωπος, Vulg. *hyssopus*,— według najprawdopodobniejszego zdania, nie jest to właściwy hyzop, lecz krzew kaparowy (*Capparis spinosa*). Gałązek hyzopu użyli Hebrajczycy do skropienia drzwi krwią baranka przed wyjściem z Egiptu (Ex. 12, 22), używano potem hyzopu przy oczyszczeniu trędowatych (Lev. 14, 6), przy ofierze za grzech (Num. 19, 6—8.—Ob. także ps. 51, Vulg 50, 9; Joan. 19, 29; Hebr. 9, 19).

Jabłko sodomskie. Sławne „jabłko sodomskie", o którem Biblia nie wspomina, jest to prawdopodobnie owoc rośliny, zwanej przez botaników *Asclepia gigantea*, rosnącej w pobliżu morza Martwego. Owoc tej rośliny jest żółtego koloru i ma wygląd jabłka, lecz przy najmniejszem naciśnięciu pęka, pozostawiając po sobie kawałki skórki, ziarnka i szczyptę nitek jedwabistych.

Fig. 29. *Ricinus communis.*

Kąkol, LXX. ζιζανια, Vulg. *zizanium* (Mat. 13, 24—30),—jest to roślina rosnąca wśród zboża we wszystkich krajach, zwana w botanice *Lolium temulentum;* ziarna kąkolu w smaku są gorzkie i spożywanie ich ma szkodzić zdrowiu.

Kikajon. Wyraz hebr. *kikajon* w księdze Jonasza (Jon. 4, 6), LXX. κολοκύνθη, Vulg. *hedera*, Wuj. *bluszcz*, według większości egzegetów oznacza roślinę *Ricinus communis* (fig. 29), pospolitą w Palestynie i wogóle na Wschodzie, rosnącą z zadziwiającą szybkością.

[1]) Ob. *Knabenbauer*: Comment. in Mat., Parisiis, 1903, t. I, str. 546—547.

Koryander lub kolender *(Coriandrum sativum)*, hebr. *gad*, roślina z rodziny baldaszkowych; owoc ma kulisty, zakończony kielichem, po wysuszeniu jest smaku miłego korzennego. Pismo Święte przyrównywa mannę do nasion koryandru (Ex. 16, 31; Num. 11, 7); są one wielkości ziarnek pieprzu, koloru biało-sinawego, służą za przyprawę do pokarmów — mieszkańcy Wschodu używają tych ziaren do chleba dla nadania mu aromatu.

Fig. 30. Anemon.

Lilia, hebr. *szuszan*, — często się w Piśmie Świętem spotyka, szczególniej w księdze Pieśni nad Pieśniami (2, 1. 2. 16; 4, 5; 5, 13 i t. d.). Dzisiaj mało się w Palestynie lilii znajduje, ale inne podobne kwiaty możnaby pod tę nazwę podciągnąć. Zresztą, jaki kwiat przez lilię biblijną rozumieć należy, nie zgadzają się egzegeci. *Tristram* jest zdania, że anemon, piękny czerwony kwiat zdobiący wiosną wszystkie pola Palestyny (fig. 30); [1]); *Fonck* obstaje za właściwą białą lilią nazwaną *Lilium candidum* przez Linneusza [2]).

Fig. 31. Mandragora: liście i korzeń, kwiat, owoc.

Mandragora, dziwostręt (*Mandragora officinalis*— fig. 31), hebr. *dudaim* (Gen. 30, 14; Cant. 7, 13), — roślina z rodziny psiankowatych, znajduje się w całej Palestynie; korzenie ma często rozczepione, w których można się dopatrzyć podobieństwa postaci ludzkiej; liście duże, czerwo-

[1]) *Tristram:* Nat. Hist., str. 464.
[2]) *Fonck*: Streifzüge durch die biblische Flora, str. 53 nast.

nego koloru, owalne, pokarbowane, ostro zakończone, zebrane w rozetę; kwiaty fioletowe z odcieniem czerwonym; owoc stanowią jagody białe albo różowawe wielkości śliwki, napełnione miękiszem delikatnym i słodkim z zapachem osobliwym, ale przyjemnym dla mieszkańców Wschodu. Korzeniowi mandragory noszonemu lub przechowywanemu w domu, tak w starożytności, jak i dzisiaj jeszcze lud zabobonnie przypisuje rozmaite własności, jak np. zabezpieczenie od chorób, powodzenie w procesach, zapewnienie płodności kobietom i t. d.

Fig 32. *Cyperus Papyrus:* roślina, kwiat, lodyga przecięta.

Nard *(Nardus)*, roślina z rodziny trawiastych, posiada zapach mocny i przyjemny, to też starożytni używali jej do wyrabiania wonnych olejków. Salomon chwali nard dla pięknego zapachu (Cant. 1, 11; 4, 14); Magdalena namaściła olejkiem nardowym Pana Jezusa (Marc. 14, 3; Joan. 12, 3).

Papyrus. Wyraz hebr. *gome* (Ex. 2, 3; Job. 8, 11; Is. 18, 2; 35, 7), według wszelkiego prawdopodobieństwa, oznacza papyrus *(Cyperus papyrus* —fig. 32), rodzaj traw z rodziny ciborowatych. W Palestynie znajduje się ta roślina na północo-wschód od jeziora Tyberyadzkiego, nad jeziorem Merom, w bagnistych miejscach doliny Saron. Niegdyś nad Nilem papyrusy miały tworzyć całe gęstwiny, dzisiaj spotykają się tylko w Nubii nad Białym Nilem. Egipcyanie robili z papyrusu sandały, liny, żagle, a co najważniejsza, materyał piśmienny, zwany także papyrusem.

Piołun (*Artemisia absinthium*), odznacza się niezwykłą goryczą, zapach ma silny. W znaczeniu przenośnem w Piśmie Świętem piołun jest wyrazem niedoli (Prov. 5, 4; Jer. 9, 15; 23, 15; Lam. 3, 15. 19; Apoc. 8, 11).

Róża jerychońska (*Anastatica hierochuntina*), jest to mała roślinka, poszukiwana przez pielgrzymów; rośnie w po-

Fig. 33. Róża jerychońska: 1. uschnięta, 2. rozwinięta.

bliżu morza Martwego. Zerwana i uschnięta już od kilku miesięcy, w parę godzin po włożeniu do wody, znowu powraca do życia i rozwija swe drobne kwiatki (fig. 33).

Dla uzupełnienia obrazu roślinności palestyńskiej dodajmy, że hodowano jeszcze w sadach i na polach: melony, dynie, kawony, ogórki, cebulę, czosnek, kmin, bób, soczewicę, proso, jęczmień, pszenicę, len.

Z kwiatów, prócz opisanych powyżej, rosły: narcyzy, tulipany, hiacynty, fiołki i t. d.

9. Świat zwierzęcy Ziemi Świętej [1].

Księgi Święte rozróżniają cztery gromady zwierząt: czworonożne, ptaki, płazy, i ryby (Gen. 1, 26; 9, 2; Lev. 11; Deut. 4, 17 nast.; Jac. 3, 7 i t. d.). To cośmy powiedzieli o florze w rozdziale poprzednim, stosuje się i tutaj: że

[1] *H. B. Tristram*: Nat. Hist. of the Bible,—traktaty w „archeologiach", artykuły w dykcyonarzach, atlas do hist. nat. *Fillion'a*, dzieła z zakresu zoologii, jak: *A. E. Brehm*: Tierleben, wyd. III *Pechuel-Loesche*, 10 t., Leipzig und Wien 1890—3;—przegląd bibliografii fauny biblijnej ob. w leksykonie *Hagen'a*, vol. I, kol. 275—6.

podział na powyższe cztery gromady nie opiera się na danych naukowych, lecz na cechach czysto zewnętrznych oraz poglądach owych czasów, w których Biblia była pisana. Stąd małe zwierzątka, jak np. mysz, zaliczone są do płazów, (Lev. 11, 29 nast.); ptakami nazywają się wszystkie stworzenia skrzydlate, jak: nietoperze, owady (Lev. 11, 20 nast. i t d.); do ryb należą wszystkie wodne zwierzęta (Lev. 11, 9 nast.) [1]).

Zamieszczamy poniżej w porządku alfabetycznym krótkie opisy ważniejszych zwierząt biblijnych, dzieląc je na cztery gromady: 1-o Kręgowce (*Vertebrata*), 2-o Stawonogi, (*Arthropoda*) 3-o Mięczaki (*Mollusca*), 4-o Robaki (*Vermes*).

Fig. 34. Oryks.

1. **Kręgowce.** a) Ssące: Antylopa. Jest kilka gatunków antylop w Palestynie i pustyniach poblizkich. Wyraz hebr. *theo, the* (Deut. 14, 5; Is. 51, 20), LXX τρυξ, Vulg. *oryx*, — oznacza prawdopodobnie antylopę – *Antilope leucoryx*, czyli oryksa (fig. 34), spotykaną dzisiaj w pustyniach syryjskich i arabskich. — Przez hebr. *tsebi* (Deut. 14, 5 i t. d.), LXX δόρκας, Vulg. *caprea*, Wuj. *sarna*, — rozumieć należy gazelę — *gazela dorcas*, bardzo rozpowszechnioną w Ziemi Świętej.

Baran. W hebrajskim tekście są rozmaite nazwy barana: *tson*, kiedy mowa o stadzie (Exod. 21, 37 i t. d.); *seh*, oddzielnie wzięty baran lub owca (Deut. 22, 1; 1 Reg. 14, 34 i t. d.; *ajil*, baran lub owca (Gen. 15, 9 i t. d.); *rachel*, owca (Gen. 31, 38; 32, 15; Is. 53, 7); *kebes*, jagnię (Num. 7, 15. 21 i t. d.); *taleh*, jagnię jeszcze ssące (1 Reg. 7, 9; Is. 65, 25); *kar*, jagnię pasące się na pastwiskach (Deut. 32, 14; Is. 34, 6)— Baran jest pierwszem zwierzęciem w Biblii wspomnianem (Gen. 4, 4). Posiadanie licznych stad owiec w czasach patry-

[1]) O klasyfikacyi zwierząt na czyste i nieczyste będzie mowa poniżej w rozdziale: „Pokarmy zakazane“.

archalnych świadczyło o bogactwie, nietylko ze względu na otrzymywane z nich mleko i mięso, lecz szczególniej ze względu na wełnę, z której sporządzano odzież, gdyż nie znano jeszcze bawełny i jedwabiu, a len był rzadkością. — Baran syryjski (*Ovis laticaudata*) jest zazwyczaj biały, ma wielkie zakrzywione rogi a ogon nadmiernie szeroki i tłusty, stąd też w ofiarach uważany za część najlepszą (Levit. 3, 7—11).—W północnych górach Palestyny jest jeszcze inna rasa owiec o krótkiej i delikatnej wełnie. — Zbawiciel w Piśmie Świętem nazwany jest *Barankiem* (Joan. 1, 29, 36; 1 Petr. 1, 19; Apoc. 5, 12; 7, 17; 14, 1).

Fig. 35. Hipopotam.

Hiena pręgowana — *Hyaena strata* — jest pospolita w Palestynie. Hebr. *tsabua*, LXX. βαινα, Vulg. *avis discolor*, Wuj. *ptak pstry* (Jer. 12, 9), zapewne, hienę oznacza.

Hipopotam (fig. 35, 36), w starożytności prawdopodobnie znajdował się w Palestynie i był największem zwierzęciem znanem Hebrajczykom. Bardzo wielu egzegetów dzisiejszych przez hebr. wyraz *behemoth* w księdze Hioba (40, 10 nast.), LXX. θηρίον, Vulg. *behemoth*, — rozumie hipopotama, ponieważ dokładny opis tam zamieszczony najlepiej temu zwierzęciu odpowiada.

Fig. 36. Polowanie na hipopotama. Płaskorzeźba egipska w Tebach.

Jeleń, hebr. *ajjal*, LXX. ἔλαφος, Vulg. *cervus* (Deut. 12, 15; 14, 5; Is. 35, 6; Cant. 2, 9. 17 i t. d.), musiał być niegdyś bardzo pospolity w Palestynie, Biblia bowiem często o nim wspomi-

na jako o miłem i niezmiernie wrażliwem zwierzęciu (Job. 39, 1; Ps. 18, Vulg. 17, 34; Prov. 5, 19; Is. 35, 6 i t d.). Dzisiaj znajduje się w Ziemi Świętej tylko zwyczajny jeleń — *Cervus elaphus*; są ślady, że dawniej był także daniel — *Dama vulgaris*.

Koń, hebr. *sus, parasz, rekesz* (Gen. 47, 17; 3 Reg. 5, 6. 8 i t. d.). Hebrajczycy już w czasach patryarchalnych znali konie, gdyż Egipcyanie hodowali je w wielkiej liczbie. W Palestynie pojawiły się one dopiero za Dawida (2 Reg. 8, 4; 1 Par. 19, 4), a o rozmnożenie ich usilnie się starał Salomon, który zaprowadził liczną jazdę (3 Reg. 10, 26; 2 Par. 1, 14; 9, 25). Odtąd stale używano konie, ale przeważnie w wojsku. Dzisiaj w zachodniej Palestynie mało jest koni, za to w Zajordaniu bardzo wiele. Dla Arabów koń jest największym skarbem.

Kozieł, najczęściej w hebr. *ez* (Gen. 27, 9; Deut. 14, 4 i t. d.), ale ma i inne nazwy: *tsafir* (Dan. 8, 5. 21); *sair* (Lev. 4, 23); *attud* (Gen. 31, 10; 12), pod tą nazwą rozumieć należy kozła idącego na czele stada; *thaisz* (Gen. 30, 35; 32, 14) = uderzający (bodący), ta nazwa utrzymuje się i dziś u Arabów. — Jest kilka gatunków kóz w Ziemi Świętej: *Capra hircus; Capra mambrica*, mająca długą sierść, prawie zawsze czarną, bardzo długie zwieszające się uszy; na Hermonie *Capra angorensis* o pięknej długiej jedwabistej sierści.—Kozy, zarówno jak owce stanowiły o bogactwie w czasach patryarchalnych. Ich mięso i mleko służyło na pokarm, a ze skóry robiono wory.

Lampart (fig. 37), hebr. *namer*, LXX. πάρδαλις, Vulg *pardus*, Wuj. *pard* (Jer. 5, 6; Dan. 17, 6; Habac. 1, 8). Biblia nadmienia o sile, przebiegłości i zaciekłości lamparta; jest on symbolem dzikości (Is. 11, 6), w księdze Daniela (7, 6) figurą Aleksandra Wielkiego. Nazwy niektórych miejscowości w Palestynie (Beth Nimra, Nimrim i t. p.) świadczą, że zwierzęta te były tam liczne. Dziś znajdują się na Karmelu, w okolicach morza Martwego i w lasach Galaadu.

Fig. 37. Lampart.

Lew (fig. 38). Cztery nazwy hebrajskie przysługują lwu: *arieh, ari* (3 Reg. 10, 20

Fig. 38. Lew rzucający się na jelenia. Wypukłorzeźba na obelisku Salmanazara. British Muzeum.

i t. d.), lew w ogólności; *kefir* (Ezech. 19, 2. 3 i t. d.), młody lew, poczynający biegać za zdobyczą; *labi* (Gen. 49, 9 i t. d.), majestatyczny stary lew pełen siły; *gor*, *gur* (Ezech. 19, 2. 3. 5 i t. d.), lwiątko. — Dzisiaj niema lwów w Palestynie; zdaje się, że wyginęły tam one za czasów grecko-rzymskich. Dawniej były bardzo liczne, i szczególniej w zaroślach nad Jordanem posiadały swe legowiska. — Wiele miejscowości w Palestynie nazywało się od imienia lwa. — U wszystkich narodów starożytnych lew jest symbolem potęgi królewskiej i siły. Był on godłem pokolenia Judy (Gen. 49, 9; Apoc. 5, 5). Dla swego okrucieństwa lew w Nowym Testamencie symbolizuje nieprzyjaciela naszego zbawienia (1 Petr. 5, 8), t. j. szatana. Około 130 razy lew jest wspominany w Biblii.

Lis i szakal (fig. 39, 40). Wyraz hebr. *szual* oznacza w Biblii i lisa i szakala, to też w gr. tekście oraz w Wulgacie spotykamy wspólną ich nazwę: ἀλώπηξ, *vulpes*, a u Wujka *liszka*. — Lis, *Vulpes vulgaris*, żyje samotnie, robi dla siebie norę w ziemi. Pismo Święte nadmienia, że niszczy on winnice; prorocy fałszywi przyrównani są do lisów (Cant. 2, 15; Ezech. 13, 4; Luc. 13, 32). — Szakal, *Canis aureus*, z wyglądu stanowi coś pośredniego między wilkiem i lisem, od lisa ma mniej sprytu, żyje gromadnie, (po dwieście i trzysta sztuk), mieszka w szczelinach skał lub między rui-

Fig. 39. Lis palestyński.

Fig. 40. Szakale.

nami, nocą wychodzi w gromadzie szukać pożywienia, przyczem wyje przeraźliwie. Szakali użył Samson do podpalenia łanów ze zbożem Filistyńczyków (Jud. 15, 4.) [1]).

Mu ł, hebr. *peredh*, LXX. ἡμίονος, Vulg. *mulus* (2 Reg. 18, 9; 3 Reg. 1, 33. 38. 44). Do czasów Dawida niema wzmianki w Biblii o mule. Prawo Mojżeszowe zabraniało Hebrajczykom wytwarzania tego zwierzęcia (Lev. 19, 19); mimo to później przestali oni przestrzegać tego zakazu: z niewoli Babilońskiej powrócili Żydzi ze znaczną liczbą mułów (Esdr. 2, 66). Nowy Testament o nich nie wspomina. Dziś muły są bardzo rozpowszechnione w Palestynie jako niezmiernie wytrwałe i bezpieczne zwierzęta do górskich podróży. Arabowie jednak mułów nie używają.

Fig. 41. *Ursus syriacus.*

Niedźwiedź, hebr.

[1]) Ob. *Vigouroux*: La Bible et les découvertes modernes, Paris, 1896, str. 183—88.

dub, LXX. ἄρκος, Vulg. *ursus*, dzisiaj jest rzadki w Palestynie; można go spotkać tylko w Galilei i w górach Libańskich. Jest to *Ursus syriacus* (fig. 41), bardzo zbliżony do niedźwiedzia europejskiego, tylko nieco jaśniejszy; żywi się owocami i korzeniami, wszakże często rzuca się na stada. Zdaje się, że w czasach biblijnych były liczne niedźwiedzie w Ziemi Świętej (1 Reg. 17, 34; 4 Reg. 2, 24; Is. 59, 11; Am. 5, 19).

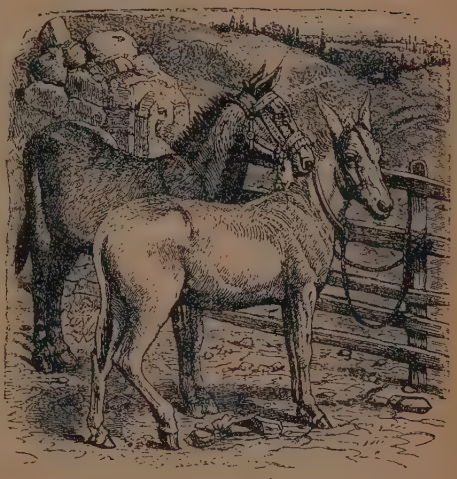

Fig. 42. Osły palestyńskie.

Osieł i onager, (fig. 42, 43). Osieł, *Asinus vulgaris*, hebr. *chamor*, (Gen. 49, 14; Ex. 19, 13 i t. d.), pochodzi od dzikiego osła czyli *onagra* z północnej Afryki; oswojony został w najgłębszej starożytności i widzimy go na starodawnych pomnikach egipskich i assyryjskich. Patryarchowie żydowscy posiadali liczne stada osłów. Osieł wschodni jest daleko ładniejszy, weselszy i dzielniejszy od naszego, kosztuje prawie toż samo, co koń. Po rozpowszechnieniu koni w Palestynie, przeważnie kobiety jeździły na osłach. Zbawiciel nasz tryumfalnie wjeżdżał do Jeruzalem na oślęciu (symbol pokoju) dla wykazania przeciwieństwa

Fig. 43. Polowanie na onagry. Płaskorzeźba assyryjska.

zachodzącego między królem pokoju a zdobywcami i władcami ziemskimi.

Pies, *Canis familiaris*, hebr. *kelebh*, — mimo swej wierności i przywiązania był w pogardzie u Żydów i zaledwieże cierpiany, podobnie jak i dziś u Mahometan. Pogan Hebrajczycy nazywali psami; stosowanie w rozmowie tej nazwy do siebie było oznaką pokory i głębokiego szacunku względem jakiegoś dostojnika, ku któremu się zwracano (1 Reg. 17, 43; 24, 15; 2 Reg. 3, 8; 9, 8; 16, 9; 4 Reg. 8, 13). — Jak niegdyś (ps. 59, Vulg. 58, 15; 3 Reg. 21, 19. 23. 24), tak i dzisiaj po miastach wschodnich wałęsają się psy całemi gromadami (fig. 44), nie mając właściciela.

Fig. 44. Psy palestyńskie.

Słoń, LXX. ἐλέφας (2 Mach. 13, 15 i t. d.). Słonie były wprowadzone do Palestyny za Antyocha Epifanesa, króla syryjskiego, który używał ich w wojnach przeciwko Ptolomeuszowi, królowi Egiptu i przeciw Żydom. — Kość słoniową od czasów Salomona sprowadzali Hebrajczycy i nazywali ją *szenhabbim* (3 Reg. 10, 18; Cant. 5, 14) lub tylko *szen* (= ząb; — Am. 3, 15; Ps. 45, Vulg. 44, 9).

Świnia, hebr. *chazir*, LXX. χοῖρος, Vulg. *sus* (Lev. 11, 7). W szczególniejszy sposób brzydzili się Żydzi świnią. Chananejczycy zaś jedli jej mięso i składali z niej ofiary. Za czasów Zbawiciela w Galilei i w Zajordaniu, Grecy tam przemieszkujący, hodowali liczne stada świń.

Fig. 45. *Camelus dromedarius.*

Wielbłąd, hebr. *gamal* (Gen. 12, 16 i t. d.), najpożyteczniejsze zwierzę na Wschodzie, ono jedno tylko może przebywać rozległe pustynie Azyi przedniej, Arabii i Afryki północnej. Niema żadnych śladów wielbłąda w stanie dzikim: już w przedhistorycznych czasach został on oswojony. Hebraj-

czycy posiadali liczne wielbłądy; za panowania Dawida specyalnemu urzędnikowi był powierzony nadzór nad królewskimi wielbłądami (1 Par. 27, 30); wracając z niewoli Babilońskiej pod wodzą Zorobabela mieli Żydzi 435 wielbłądów (Esdr. 2, 67).—Nie tylko do podróży używano wielbłądów, ale i w rolnictwie. — Są dwa gatunki wielbłąda: *Camelus dromedarius*, wielbłąd jednogarbowy (fig. 45). i *Camelus bactrianus*, — dwugarbowy. Prawdopodobnie Żydzi nie znali wielbłąda dwugarbowego, a przynajmniej go nie hodowali (na pomnikach assyryjskich spotykamy jego wizerunek). — Z sierści wielbłądziej robiono tkaniny, służące na odzież dla ubogich (Mat. 3, 4; Marc. 1, 6) i na pokrycie namiotów (Cant. 1, 4).

Wilk, hebr. *zeeb*, LXX. λύκος, Vulg. *lupus* (Gen. 49, 27; Is. 11, 6; 65, 25; Jer. 5, 6). W Piśmie Świętem wilk jest wyrazem dzikości i okrucieństwa żądnego krwi. Często nadmienia Pismo Święte o zwyczaju wilka udawania się za zdobyczą po zachodzie słońca (Jer. 5, 6; Hab. 1, 8, Soph. 3, 3), do wilków przyrównywa prześladowców prawdy (Ezech. 22, 27; Mat. 7, 15; 10, 16; Luc. 10, 3; Act. 20, 29). I dzisiaj, tak jak niegdyś, wilki są postrachem dla pasterzy w Palestynie. — Syryjski wilk (fig. 46) nie chodzi w gromadzie, jak w innych krajach: co najwyżej można spotkać dwie lub trzy sztuki razem.

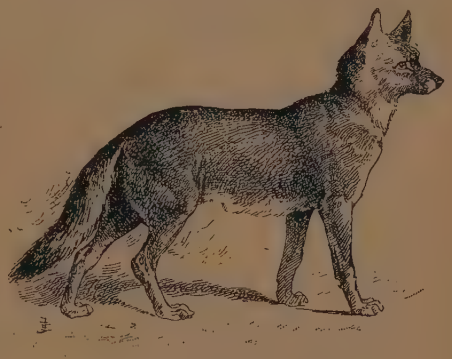

Fig. 46. Wilk syryjski.

Wół [1]). Kilka synonimów hebrajskich znajdujemy w Biblii dla oznaczenia zwierząt z gatunku bydła: *behemah* [2]) najogólniejsza nazwa; *bakar*, prawie zawsze użyta ta nazwa jako imię zbiorowe, oznacza-

[1]) Ponieważ kastracyi zakazywało Prawo (Lev. 22, 24; Jos. Fl. antt. IV, 8, 40), przeto pod wyrazem „wół“ u Hebrajczyków, należy właściwie rozumieć „byk“.

[2]) Wyraz *behemah* jest to ogólna hebrajska nazwa zwierząt tak dzikich jak i domowych (Por. Deut. 32, 24; 3 Reg. 18,5).

jące stado wołów i krów w pełni sił (Exod. 21, 37; Job. 1, 14); *szor*, oznacza jakiekolwiek zwierzę z gatunku bydła (Os. 12, 11 i t. d); *par*, młody byk, Wuj. *cielec* (Exod. 29, 1; Lev. 4, 3 i t. d); *egel*, cielę jednoroczne i młodsze, cielę utuczone (Ps. 29, Vulg. 28, 6; Is. 11, 6 i t. d.); *egelah*, jałówka nieprzyzwyczajona do jarzma (Deut. 21, 3. 6; Jer. 46, 20); *abirim* = silni, nazwą byków, szczególniej z Bazanu (Ps. 22, Vulg. 21, 13; 50, Vulg. 49, 13; Jer. 50, 11). — Znaczne stada bydła spotyka się obecnie w dolinie Jordanu, na równinach filistyńskich, na równinie Saron i Ezdrelon; wogóle jednak mało jest dzisiaj bydła w Palestynie.

Wyraz hebr. *reem*, LXX. μονόκερος, Vulg. *rhinoceros*, *unicornis* (Num. 23, 22; Deut. 33, 17; Ps. 22, Vulg. 21, 22; Job. 39, 9. 10) rozmaicie badacze komentowali (np. nosorożec, oryks, bawół). Największe prawdopodobieństwo zdaje się przemawiać za przypuszczeniem, że był to żubr lub bizon (*Bison bonasus, Bos urus*). W tychto pokrewnych sobie zwierzętach, należących do gatunku dzikich wołów, najłatwiej dopatrzyć się można właściwości, które Biblia przypisuje zwierzęciu *reem*.

b) Ptaki:

Bocian, hebr. *chasida*, LXX. πελαργός, ἐρωδιός, ἔποψ, Vulg. *ciconia*, *herodio*, *herodium* (Lev. 11, 19; Deut. 14, 16; Jer. 8, 7; Ps. 104, Vulg. 103, 17). Bociany jako tępiciele robactwa już u starożytnych narodów zjednały sobie przychylność. W Palestynie znany jest nietylko pospolity bocian biały — *Ciconia alba*, — ale i czarny — *Ciconia nigra*.

Gołąb, hebr. *jonah*, LXX. περιστερά, Vulg. *columba*. Nazwa tego ptaka spotyka się w Piśmie Świętem przeszło pięćdziesiąt razy. — Od najdawniejszych czasów rozmaite gatunki gołębi znajdowały się w Palestynie, rozróżniane już przez starożytnych Hebrajczyków. 1) Jest w Biblii mowa o gołębiach mieszkających w „rozpadlinach skalnych“ (Cant. 2, 14; Jer. 48, 28); rozumieć tu należy gołębie skalne — *Columba livia*. Całe ich stada przebywają obecnie w pobliżu morza Martwego i Tyberyadzkiego. 2) „Gołębie dolin“ (Ezech. 7, 16) oznaczają, zapewne, gołębie leśne, gnieżdżące się na drzewach — *Columba palumbus, torquatus*, — oraz gołębie dziuplaste — *Columba oenas*, wyłącznie w dziupłach ścielące swe gniazda. Dzisiaj bardzo wiele jest gołębi leśnych i dziuplastych

w lasach Karmelu, Libanu i Galaadu. 3) Kiedy poczęto hodowlę gołębi domowych—*Columba livia domestica*,—niewiadomo, w każdym jednak razie przed Salomonem. Zdaje się, że już w pierwotnych czasach hodowano gołębie w stanie na wpół oswojonym: dawano im mieszkanie, ale pożywienia same musiały sobie szukać. Żydzi budowali im obszerne gołębniki (Is. 60, 8), zapewne, podobne do tych, jakie się dzisiaj widzi w Syryi (fig. 47). 4) Prócz zwykłych gołębi domowych musieli Żydzi i piękne rasowe posiadać (por. Ps. 68, Vulg. 67, 14), gdyż naokół u sąsiednich narodów były one rozpowszechnione.

Fig. 47. Gołębnik w Syryi.

Równorzędnie z gołębiem wspomina się w Biblii synogarlica, ptak wędrowny, należący do rodziny gołębiowatych. Synogarlica po hebr. *tor*, LXX. τρυγών, Vulg. *turtur*,—lecz nosi w Biblii i ogólną nazwę gołębia wyżej podaną. Dzisiaj w Palestynie są trzy gatunki synogarlic: 1) synogarlica pospolita—*Turtur auritus*. 2) *Turtur risoria*, *Streptopeleia risoria*, tak nazwana, gdyż do swego gruchania łączy dźwięki, przypominające śmiech; w wielkiej ilości znajduje się w okolicach morza Martwego, tylko na lato wędruje do lasów Galaadu. 3) *Turtur senegalensis*, dosyć rzadka w Palestynie, lubi zakładać swe gniazda na palmach w ogrodach.

W najgłębszej starożytności gołębia i synogarlicę składano Bogu na ofiarę. Noe, wyszedłszy z arki po potopie, bez wątpienia, ofiarował Panu Bogu i te ptaki: „I zbudował Noe ołtarz Panu: a wziąwszy z każdego bydła i *ptastwa czystego*, ofiarował całopalenia na ołtarzu“ (Gen. 8, 20). O gołębiu i synogarlicy, jako o ptakach ofiarnych wspomina Pismo Święte w historyi Abrahama (Gen. 15, 9—10). Nakoniec w Prawie Moj-

żeszowem przeznaczone są one do ofiar przy różnych oczyszczeniach (Lev. 12, 6; 15, 14. 29; Num. 6, 10), szczególniej dla ubogich (Lev. 5, 7 nast.; 12, 8; 14, 22. 30; Luc. 2, 24); na całopalenie dobrowolne—z ptastwa tylko gołębie i synogarlice wolno było składać (Lev. 1, 14). W czasach Zbawiciela na dziedzińcu świątyni kupczono tem ptastwem (Mat. 21, 12; Marc. 11, 15; Joan 2, 14. 16).

Z obserwacyi nad gołębiem i synogarlicą powzięte są w Biblii rozmaite porównania (Cant. 2, 10. 14; 5, 2, 6, 12; Is. 38, 14; 60, 8 i t. d.). Chwali Biblia prostotę gołębia (Mat. 10, 16).

Przy chrzcie Pana Jezusa Duch święty ukazał się pod postacią gołębia: „I zstąpił nań Duch Święty w osobie cielesnej jako gołębia“ (*corporali specie sicut columba* — σωματικῷ εἴδει ὡζεὶ περιστερὰν... Luc. 3, 22; Mat. 3, 16; Marc. 1, 10; Joan. 1, 32) [1]).

Kur, kura, gr. ἀλέκτωρ, ὄρνις, Vulg. *gallus*, *gallina*; w St. T. w tekście oryginalnym się nie wspomina, w Nowym zaś mówi się o nim niejednokrotnie. — Za czasów Chrystusa Pana ptak ten znany był powszechnie w Palestynie. — Zbawiciel, przepowiadając zaparcie się Piotra, określił *pianiem kura* czas, w którym się to stać miało (Mat. 26, 34; Marc. 14, 30; Luc. 22, 34; Joan. 13, 38); o spełnieniu się tej przepowiedni świadczą wszyscy czterej ewangeliści (Mat. 26, 74 nast.; Marc. 14, 68. 72; Luc. 22, 60 nast.; Joan. 18, 27; por. także Marc. 13, 35).—Mówiąc o Swej miłości ku niewdzięcznej Jerozolimie, użył Pan Jezus następującego porównania: „Jeruzalem, Jeruzalem..., ilekroć chciałem zgromadzić syny twoje jako *kokosz kurczęta* swoje pod skrzydła zgromadza, a nie chciałoś“. (Mat. 23, 37; por. Luc. 13, 34).

Kruk, hebr. *orebh*, gr. κόραξ, Vulg. *corvus* (Gen. 8, 6; Is. 34, 11; Ps. 147, Vulg. 146, 9), jest to pierwszy ptak wspomniany w Biblii.

---

[1]) Na dawnych pomnikach chrześcijańskich gołąb najczęściej jest symbolem Ducha Świętego, lecz nie wyłącznie: oznacza niekiedy Pana Jezusa, Apostołów, wiernych, męczenników; ponadto jest wyrazem pokoju, wierności małżeńskiej, zmartwychwstania i t. p. Tabernacula niegdyś robiono w kształcie gołębicy, może dlatego Tertulian kościoły zowie *Columbae domus*.

Rozmaite gatunki kruków posiada Ziemia święta, szczególniej: *Corvus corax*, *C. cornix*, *C. agricola*, *C. monedula*.

Fig. 48. *Aquila chrysaetos.*

Orzeł. W Biblii hebr. wyraz *neszer* oznacza jużto orła, jużto sępa: z właściwości wymienianych można się domyślać czy w odpowiedniem miejscu jest mowa o pierwszym lub drugim. Tekst gr. tłumaczy *neszer* – przez ἀετός, Vulg. *aquila*. W Palestynie znajduje się kilka gatunków orłów, z których główniejsze są cztery: *Aquila chrysaetos* (fig. 48), *Aquila heliaca* (fig. 49), *Circaetos gallicus* (fig. 50), *Aquila naevia* (fig. 51). —W Piśmie Świętem orzeł jest symbolem miłości i opieki Bożej (Ex. 19, 4; por. Deut. 32, 11); potęgi i siły (Ezech. 17, 3 — 10); szybkości (2 Reg. 1, 23; Jer. 4, 13; Job. 9, 26); pychy (Abd. 8, 4; Jer. 49, 16); ze względu na coroczną odnowę upierzenia jest orzeł symbolem odnowienia się zwłaszcza nadprzyrodzonego (Ps. 103, Vulg. 102, 5; por. Is. 40, 31) [1].

Fig. 49. *Aquila heliaca.*

Fig. 50. *Circaetos gallicus.*

Pelikan (fig. 52), hebr. *kaath*, LXX. πελεκάν, Vulg. *onocrotalus*, Wuj. *bąk* (Lev. 11. 18; Deut. 14, 18). Liczne pelikany znajdowały się dawniej w pobliżu jezior: Merom i Tyberyadzkiego [2].

Fig. 51. *Aquila naevia.*

Przepiórka (*coturnix*), hebr. *selaw*, zna-

[1]) Na pomnikach starochrześcijańskich orzeł symbolizuje: duchowe odrodzenie się przez chrzest św., przyszłe zmartwychwstanie. Św. Jan Ewangelista wyobrażany jest pod postacią orła (por. Ezech. 1, 10).

[2]) W ikonografii chrześcijańskiej — pelikan jest symbolem Zbawiciela, karmiącego chrześcijan własną krwią.

na jest w Palestynie. Podczas pobytu Hebrajczyków na puszczy Synajskiej Pan Bóg dwukrotnie zsyłał im na pokarm przepiórki (Ex. 16, 13; Num. 11, 31). Ptaki te, zmęczone podczas wędrówki, którą odbywają ogromnemi stadami, lecą bardzo nizko i z łatwością dają się łapać. Cud opisany w Biblii polegał na tem, że wiatr, zrządzeniem Bożem kierowany, zapędził je do obozu izraelskiego, i że Mojżesz uprzedził o tem Izraelitów.

Fig. 52. Pelikan.

Struś (fig. 53), znajduje się dotąd w południowo-wschodniej Palestynie. Biblia często wspomina strusia; trzy są nazwy hebrajskie tego ptaka: *bath*, *haianah*, *rananah;* LXX. στρουθός, στρουθίον, τερπομένος; Vulg. *struthio* (Lev. 11, 16; Deut. 14, 15; Job. 39. 13; Is. 13, 21 i t. d.).

Wróbel, hebr. *tsiffor*, LXX. ὄρνις, Vulg. *avis* (Gen. 15, 10 Lev. 14, 4; Deut. 4, 17; 14, 11; Ps. 84, Vulg. 83, 4; Prov. 26, 2 i t. d.). Nazwa hebr. *tsiffor* spotyka się w St. T. więcej niż czterdzieści razy i obejmuje najrozmaitsze odmiany ptasząt z rzędu wróblowatych. W N. Test. mamy στρούθιον, Vulg. *passer* (Mat. 10, 29; Luc. 12, 6).

Fig. 53. Struś schwytany na polowaniu. Pióra i jaja. Płaskorzeźba w Tebach.

c) Gady i płazy:

Jaszczurka. Najrozmaitszych gatunków jaszczurki znajdują się w Palestynie.

Do osobliwszych należą: 1) Gecko, zwłaszcza odmiana: *Ptyodactylus gecko* (fig. 54), jaszczurka spotykana często w Ziemi Świętej na skałach, ruinach, murach domów, nawet w samych mieszkaniach; ma ona osobliwe łapki, za których pomocą z łatwością i szybko przesuwa się po ścianach i sufitach; po hebr. *gecko* nazywa się *anakah* od wyrazu *anak*, co znaczy: *głęboko wzdychał, jęczał* — bo jaszczurka ta rzeczywiście wydaje dźwięki podobne do wzdychania

lub jęków, LXX. μυγάγη, Vulg. *mygale* (Lev. 11, 30).— 2) Ostrzegacz (Monitor), waran. Są dwa gatunki tej jaszczurki; ostrzegacz lądowy i wodny. Ostrzegacz lądowy — *Psammosaurus scincus* — zwany przez Arabów *waran el-ard*, miewa metr długości, żyje w dolinie Jordanu, jest jadalny. Ostrzegacz wodny — *Hydrosaurus niloticus*—po arab. *waran el-bahr*, podobno, się także znajduje w Palestynie. Hebr. *koach* (=siła), LXX. χαμαιλέων, Vulg. *chamaeleon* (Lev. 11, 30), jak utrzymuje większość egzegetów, odpowiada jaszczurce—waran.—3) Hebr wyraz *chomet*, LXX. σαύρα, Vulg. *lacerta*, Wuj. *jaszczurka* (Lev. 11' 30),—według niektórych egzegetów, oznacza piaskową jaszczurkę, żyjącą w dolinie Jordanu i na półwyspie Synajskim; jaszczurka ta barwy jest piaszczystej, ma maleńkie prawie niedostrzegalne łapki, skąd od Arabów otrzymała miano „ryby piaskowej". — 4) Kameleon — *Chamaeleon vulgaris* (fig. 55), jaszczurka mająca własność zmieniania barwy swego ciała, przebywa wyłącznie na drzewach; według wielu egzegetów wyraz hebr. *thinszemeth* (od *naszam* = *oddychał, sapał*), LXX. ἀσπάλαξ, Vulg. *talpa*, Wuj. *kret* (Lev. 11, 30) — oznacza kameleona, tak często spotykanego w Ziemi Świętej, a szczególniej w dolinie Jordanu. — 5) *Uromastix spinipes*, jadalna jaszczurka, długości 50 do 70 centym., posiada szeroki ogon opatrzony kolcami, służący jej do obrony.

Fig. 54. *Ptyodactylus gecko.*

Fig. 55. *Chamaeleon vulgaris.*

Najpospolitsze jaszczurki palestyńskie—to *Lacerta viridis* i *Zootoca muralis*, które, zapewne, obejmuje ogólna nazwa hebr. *letaah*, LXX. χαλαβώτης, Vulg. *stellio*, Wuj. *tarantula* (Lev. 11, 30) [1]).

---

[1]) *Bazyliszek* u Wujka, w Wulgacie *basiliscus*, *regulus* (Ps. 90, 30; Is. 11, 8; Jer. 8, 17 i t. d.)—oznacza nie jaszczurkę-bazyliszka, a węża jadowitego.—Podobnież *smok* u Wujka, Vulg. *draco*, — nie oznacza

Krokodyl (fig. 56). W Palestynie krokodyle były dawniej w potoku Zerka, który dlatego nazywał się także „potokiem Krokodylów". Wyraz hebr. *liwiathan* (Vulg. *leviathan*) w księdze Hioba (3, 8; 40, 20 nast.), zdaniem wielu egzegetów, oznacza krokodyla (*Crocodilus niloticus*), gdyż opis tam zamieszczony, najlepiej się stosuje do tego gada. Mamy także aluzye do krokodyla w miejscach Biblii: Is. 27, 1 (tu użyty wyraz *liviathan*); 51, 9 (tutaj: hebr. *tannin*, Vulg. *draco*, Wuj. *smok*); Ezech. 29, 3; 32, 2. [1]).

Fig. 56. Polowanie na krokodyla. Płaskorzeźba egipska.

Wąż. Węże po dziś dzień liczne są w Ziemi Świętej i niektóre z nich bardzo jadowite. Do jadowitych należą tam przedewszystkiem: żmija *Naja aspis* (fig. 57), spotykana w południowej Palestynie, długa do dwóch metrów, podobna do okularnika (*Naja tripudians*), — oraz żmija rogata — *Vipera cerastes*, długości zaledwie 60 centymetrów, lecz niezmiernie jadowita i tem niebezpieczniejsza, że ją trudno spostrzedz, gdyż jest barwy żółto-brunatnej, mało różniącej się od ziemi. — Ogólna hebrajska nazwa węża w Piśmie Świętem — *nachasz* (Gen. 3, 1 nast.; Ex. 4, 3; 7, 15 i t. d). — Pismo Święte często wspomina o wężu, czyni rozmaite aluzye do jego właściwości i zwyczajów (Gen. 3, 1;

Fig. 57. *Naja aspis.*

---

dziwacznej latającej jaszczurki-smoka (*Draco volans*), lecz węża (Ex. 7, 15), krokodyla (Is. 51, 9), szakala (Job. 30, 29; Is. 34, 13) i t. d.

[1]) Przez wyraz hebr. *tsab*, LXX κροκόδειλος χερσαῖος, Vulg. *crocodilus* (Lev. 11, 29) — rozumieć należy według jednych egzegetów jakąś jaszczurkę (zwłaszcza *Uromastix spinipes*), według drugich żółwia, którego parę gatunków posiada Ziemia Święta.

Prov. 30, 19; Mat. 10, 16 i t. d.). Zamawianie wężów, o czem i Biblia wspomina (Ps. 58, Vulg. 57, 5; Jer. 8, 17),sięga głębokiej starożytności [1]).

Żaba. Tylko dwa razy Pismo Święte wspomina o tym płazie (Ex. 8, 2 nast.; Apoc. 16, 13). Prócz żab wodnych, jadalnych – *Rana esculenta,* pospolite są w Palestynie i żaby drzewne – *Hyla arborea.*

d) Ryby:

Jeziora palestyńskie (z wyjątkiem morza Martwego) rzeki i potoki—obfitują w ryby najrozmaitszych doborowych gatunków, podopnych do tych, jakie znajdują się w Nilu. Dlatego też mniemano w starożytności, iż wody Ziemi Świętej posiadają jakąś podziemną komunikacyę z tą rzeką [2]). Do osobliwszych ryb w jeziorze Tyberyadzkiem należą: *Chromis Simonis* (fig. 58) i *Clarias macracanthus* (fig. 59), —w Jordanie i jego dopływach: *Cyprinodon dispar* (fig. 60).

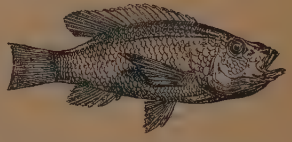

Fig. 58. *Chromis Simonis.*

Fig. 59. *Clarias macracanthus.*

Fig. 60. *Cyprinodon dispar.*

Pismo Święte dzieli ryby na takie, które mają łuskę i skrzelę, oraz takie, które ich nie mają (Lev. 11,9—12); poszczególnych jednak gatunków nigdzie nie rozróżnia, dla wszystkich posługując się ogólną nazwą—*dag.*

O „rybie wielkiej" — *dag gadol,*—która połknęła Jonasza (Jon, 2, 1), wielu egzegetów sądzi, że był to rekin—*Canis carcharias.*

Ryba Tobiasza (Tob. 6, 2 nast.)—to, prawdopodobnie, wielkich rozmiarów szczupak [3]).

2. Stawonogi. a) Owady.

Mucha. Prócz właściwych much, rozmaite owady mu-

---

[1]) O tak zwanych psyllach czyli zamawiaczach wężów ob. *Vigouroux*: La Bible et les découvertes modernes, Paris, 1896, t. II, str. 298 do 304, 593–607.

[2]) Por. *Józef Fl.*: Bell. jud., III, 10, 8.

[3]) *Vigouroux*: La Sainte Bible Polyglotte, Paris, t. III, 1902, str. 489.

chowate, jak: komary, moskity, bąki i t. p., objęte w Biblii ogólną hebr. nazwą *zebub* (Eccl. 10, 1; Is. 7, 18) są bardzo dokuczliwe w Ziemi Świętej, nietylko dla ludzi, ale i dla zwierząt. W dolinach i równinach najwięcej się tam unosi tych natrętnych owadów i nieraz Beduini odpędzają je dymem, paląc stosy gałęzi.—Filistyńczycy mieli w Akkaronie bożka Baala, któremu przypisywali moc nad muchami i nazywali go *Baalzebubem* (= bóg, pan much). Za czasów Zbawiciela Żydzi zmienili tę nazwę na *Baalzebul* (= pan nieczystości) i stosowali ją do „książęcia czartowskiego“ (Mat. 12, 24).—Zjadliwe muchy, prześladujące Egipcyan w czwartej pladze, noszą nazwę hebr. *arob* (Ex. 8, 16).

Pszczoła, hebr. *deborah*. Pismo Święte często wspomina o pszczole i miodzie: o Ziemi Świętej powiada, że „opływa mlekiem i miodem“ (Ex. 3, 8); słowo Boże, t. j. Prawo, porównywa do miodu (Ps. 19, Vulg. 18, 11). Suche i ciepłe powietrze Ziemi Świętej, oraz liczne kwiaty i zioła tam rosnące, sprzyjają zachowywaniu się i rozmnażaniu tych pożytecznych owadów. Prócz pszczół hodowanych w sztucznie urządzonych ulach (*Apis lingustica*), liczne są w Palestynie pszczoły dzikie (*Apis fasciata*), zakładające swe gniazda w szczelinach skalnych, w dziuplach drzew i t. p. ochronnych miejscach. Samson znalazł rój pszczół leśnych i plastr miodu w wyschniętej „paszczęce lwiej“ (Jud. 14, 8).

Szarańcza (fig. 61) należy do rzędu owadów prostoskrzydłych (*Orthoptera*), których w Ziemi Świętej znajduje się przeszło czterdzieści gatunków. Owady prostoskrzydłe dzielą się na dwie grupy: 1) biegające, *Cursoria*, ogłoszone przez Mojżesza za nieczyste, i 2) skaczące, *Saltatoria*, obejmujące rozliczne gatunki szarańczy — czyste według Prawa Mojżeszowego (Lev. 11, 20 do 22). Najpospolitsze gatunki palestyń-

Fig. 61. Szarańcza.

skiej szarańczy są: *Acridium lineola, Acridium peregrinum* i *Oedipoda migratoria.* — Najogólniejsza hebr. nazwa szarańczy w Piśmie Świętem jest: *arbeh*, LXX. ἡ ἀκρίς, Vulg. *locusta;* ale prócz tej nazwy spotykamy jeszcze inne [1]), oznaczające czy to rozmaite gatunki szarańczy, czy też rozmaite stadya jej rozwoju. — Najście szarańczy w ciepłych krajach, jak wiadomo, jest jedną z największych klęsk. Pismo Święte opowiada nam o pladze szarańczy zesłanej przez Boga na Egipt (Ex. 10, 4 do 20), grozi podobną karą przestępcom Prawa (Deut. 28, 38; por. 3 Reg. 8, 37; 2 Par. 7, 13; Am. 7, 1), podaje obrazowy opis najścia szarańczy (Joel. 1, 4—12) i nadmienia o jego skutkach: „Jako ogród rozkoszny ziemia przed nim (przed dniem najścia szarańczy), a po nim pustynia pusta“ (Joel. 2, 3).—Ubogim szarańcza służyła za pokarm (Mat. 3, 4; Marc. 1, 6).

b) Pajęczaki:

Pająk. Około siedmiuset gatunków pająków znajduje się w Palestynie. Pismo Święte ufność bezbożnych porównywa do pajęczyny (Job. 8, 14; Is. 59, 5).

Skorpion (fig. 62), hebr. *akrab*, wspominany jest i w Starym i w Nowym Testamencie (Deut. 8, 15; Ezech. 2, 6; Luc. 10, 19; 11, 12; Apoc. 9, 3. 5. 10). Liczne skorpiony są w Palestynie i na połwyspie Synajskim, niektóre z nich mają po 21 centymetrów długości. Ukąszenie skorpiona sprawia ból dotkliwy, ale rzadko bywa dla człowieka śmiertelne. Pewien rodzaj biczów nazywano skorpionami (3 Reg. 12, 11; 2 Par. 10, 14).

Fig. 62. Skorpion.

3. Mięczaki. Purpurę (barwnik), hebr. *argaman*, LXX.

---

[1]) Np. Lev. 11, 22: hebr. arbeh, LXX. ὁ βροῦχος, Vulg. Bruchus Wuj. *szarańcza;* hebr. salam, LXX. ὁ ἀττάκης, Vulg. *attacus*, Wuj. *attakus;* hebr. chargol, LXX. ὁ ὀφιομάχης, Vulg. *ophiomachus*, Wuj. *ophiomachus*; hebr. chagabh, LXX. ἡ ἀκρίς, Vulg. *locusta*. Wuj. *koniczek.*— Joel. 1, 4: hebr. gazam, LXX. ἡ κάμπη, Vulg. *eruca*, Wuj. *gąsienica* hebr. arbeh, LXX. ἡ ακρίς, Vulg. *locusta*, Wuj. szarańcza; hebr. jelek, LXX. ὁ βροῦχος, Vulg. bruchus, Wuj. *chrząszcz*; hebr. chasil, LXX. ἡ ἐρυσίβη, Vulg. *rubigo*, Wuj. *rdza.*—Wszystkich hebrajskich nazw szarańczy w Biblii jest dziewięć, którym odpowiada sześć nazw w Septuagincie i siedm w Wulgacie.

πορφύρα, Vulg. *purpura*, — otrzymywano w starożytności z mięczaków, znanych w zoologii pod nazwą *Murex* (*Murex trunculus*, *Murex brandaris* i t. d.—fig. 63), żyjących w morzu Śródziemnem. Najlepszą purpurę umieli wyrabiać Tyryjczycy.

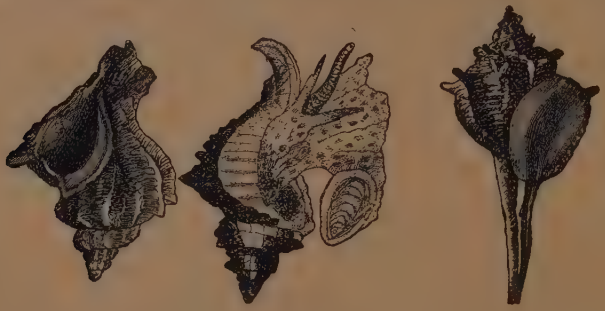

Fig. 63. 1, 2. *Murex trunculus*, 3. *Murex brandaris*.

Starożytni nadawali purpurze rozmaite odcienia, jak granatowy, niebieski, czerwony, fioletowy. Szaty purpurowe u Hebrajczyków, podobnie jak u Greków i Rzymian, były oznaką wysokiego dostojeństwa (Ex. 28, 31; Jer. 4, 30; Luc. 16, 19; Apoc. 17, 4).

4 **Robaki**. Bardzo liczne gatunki robaków znajdują się w Ziemi Świętej; Pismo Święte o nich wspomina, jako o szkodliwych, wstrętnych i nędznych stworzeniach (Deut. 28 39; Job. 25, 6; Ps. 22, Vulg. 21, 7); w Starym i w Nowym Testamencie są one symbolem kar wiecznych (Is. 66. 24; Marc. 9, 43 i t. d.).

DZIAŁ II.

Mieszkańcy Ziemi Świętej.

1. Pierwotni mieszkańcy Ziemi Świętej.

Pierwotni mieszkańcy Palestyny, o których Biblia wspomina, odznaczali się wielką siłą i olbrzymim wzrostem. Mają oni następujące nazwy: Rafaim, Emin, Zomzommim i Enacim.

1) Rafaim, hebr. *Refaim*, LXX. Γίγαντες, Vulg. *Gigantes* i *Raphaim*, Wuj. *Olbrzymowie* i *Raphaim*,—za czasów Abrahama zamieszkiwali kraj Bazan ze stolicą Astarot Karnaim (Gen. 14, 5). Potomkiem Rafaim był, panujący w tymże kraju, amorejski król Og, nad którym odniósł zwycięstwo Mojżesz (Num. 21, 33.; nast.; 32, 33).

2) Emim, LXX. Ομμίν, Ομμαῖοι, osiedli w ziemiach, położonych na wschód od morza Martwego, zajętych później przez Moabitów. Moabici nadali tym olbrzymom nazwę „Emim", co zdaje się znaczy: „groźni" (Deut. 2, 10).

3) Zomzommim, hebr. *Zamzummim*, LXX. Ζομμίν,— tak nazwani przez Ammonitów, którzy w ich posiadłościach zamieszkali (Deut. 2, 20). Zamzommim są prawdopodobnie ciż sami, co i Zuzim (Gen. 14, 5).

4) Enacim, hebr. *Anakim*, LXX. Ἐνακίμ. Za Abrahama jako też i za Jozuego zamieszkiwali oni na południu Palestyny, stolicą ich był Hebron (*Karyath Arbe*). Szpiegowie, wysłani przez Mojżesza na zwiady do Ziemi Obiecanej, powróciwszy, straszyli swych współbraci, mówiąc: „Tameśmy widzieli dziwy z synów Enak z rodu Olbrzymiego, do których przyrównani,

zdaliśmy się jako szarańcza“ (Num. 13, 34). Z pośród wysłańców uspakajali trwożliwych Hebrajczyków — Jozue i Kaleb, którzy też po skończonej czterdziestoletniej tułaczce zdołali podbić Enacim (Jos. 11, 22; 14, 12; 15, 14).—Według niektórych autorów Goliat miał pochodzić z narodu Enacim.

2. Chananejskie plemiona.

Po częściowem wyparciu i ujarzmieniu pierwotnych mieszkańców Ziemi Świętej, zajęli ją przeważnie Chananejczycy.

Czytamy w pierwszej księdze Mojżeszowej (Gen. 10, 15 nast.): „Chanaan zaś zrodził Sydona pierworodnego swego, Hetego i Jebuzego, i Amorego, Gergezego, Hewego i Aracego, Sinego, i Aradego, Samarego i Amatego“. Z potomstwa tych jedenastu synów Chanaana powstały plemiona chananejskie: Sydończycy, Hetejczycy, Jebuzejczycy, Amorejczycy, Hewejczycy, Gergezejczycy, Aracejczycy, Sinejczycy, Aradczycy, Samarejczycy i Amatejczycy [1]). Pismo Święte o sześciu z tych plemion częściej wspomina, mianowicie: o Sydończykach, Hetejczykach, Jebuzejczykach, Amorejczykach, Gergezejczykach i Hewejczykach.

1) Sydończycy osiedlili się nad morzem Śródziemnem w okolicach Sydonu; ich państwo jest najstarszem z pośród państw fenickich. Niekiedy Fenicyanie wogóle zowią się w Piśmie Świętem Sydończykami [2]).

2) Hetejczycy, albo Chettyci (fig. 64), hebr. *Chittim*, LXX. Χετταῖοι, Vulg. *Hethaei*, *Hethim*, —największe plemię chananejskie. Początkowo mieli oni swe posiadłości w rozmaitych punktach Palestyny. Z biegiem czasu Hetejczycy, zmieszawszy się z przybyszami, zapewne turajskiego pochodzenia [3]), stali się licznym narodem, który posiadał potężne państwo, rozłożone w Azyi Mniejszej i północnej Syryi od morza Śródziemnego do Eufratu. Nad Orontem znajdowały się dwa wielkie grody he-

[1]) Do dawniejszych mieszkańców Palestyny, narówni z chananejskiemi plemionami, Biblia zalicza jeszcze Ferezejczyków (Gen. 13, 7; Jos. 17, 15; 3 Reg. 9, 20). Jedni pod tą nazwą rozumieją oddzielne plemię, inni zaś w ogólności mieszkańców wiosek chananejskich, gdyż Ferezejczycy z hebr. *Perizi* = wieśniacy.

[2]) Por. niżej rozdz. Fenicya.

[3]) O ludach Turajskich ob. *ks. Wład. Zaborski:* Najstarsze ludy na świecie, Kraków, 1898, str. 115—236.

Fig. 64. Głowa Hetejczyka. Karnak (Egipt).

tejskie: Kadesz i Hamat, prócz tego Karchemisz nad Eufratem. Sławni wodzowie Dawida Achimelech i Uryasz byli Hetejczykami. Izraelici niejednokrotnie zawierali sojusz z Chettytami dla walczenia przeciwko wspólnym wrogom. Po zdobyciu Karchemiszu w r. 717, Sargon kraj Hetejczyków wcielił do swej monarchii.[1])

3) Jebuzejczycy zamieszkiwali górzyste miejscowości w pobliżu Jerozolimy, lecz główną ich siedzibą była warownia Jebus na Syonie. Jozue niejednokrotnie pobił Jebuzejczyków, mimo to nie dali się oni wyprzeć z twierdzy Jebus i zatrzymali ją w swem posiadaniu aż do czasów Dawida. Dawid podbił ich ostatecznie i wypędził z Jerozolimy, a na miejscu Jebus założył swą stolicę pod nazwą „Miasta Dawida“ (2 Reg. 5, 6—10; 1 Par. 11, 4—9). Szczątki jednak szczepu Jebuzejczyków istniały jeszcze i po niewoli Babilońskiej (Esdr. 9, 1).

4) Amorejczycy (fig. 65) byli bardzo liczni, państewka ich za czasów Mojżesza i Jozuego znajdowały się, i w zachodniej, i we wschodniej Palestynie. Mojżesz podbiwszy ich ziemie zajordańskie, rozdzielił je między pokoleniami: Rubena, Gada i połową Manassesa (Deut. 3, 8 nast.; Num.

[1]) Naród Hetejski, jego pochodzenie, język, pismo—to jeden z przedmiotów najbardziej zajmujących oryentalistów dzisiejszych. Por. *Ks. Wład. Zaborski*: Źródła historyczne Wschodu, Kraków, 1888, str. 248 — 266; — *Vigouroux*: Mélanges bibliques, Paris, II wyd., 1889, str. 329 nast. *Cl. R. Conder*: Heth and Moab, London, 1892;—*C.de Cara*: Gli Hethei—Pelasgi, Roma, 1894;—*Hommel*: Hettiter und Skythen, 1898;—*Jensen*: Hittiter und Armenier, 1898;—*Dr. M. Schorr*: Ważniejsze kwestye z historyi semickiego Wschodu, Lwów, 1907 (odbitka z „Muzeum“), str. 12 nast.

32, 33—42). Jozue zwyciężył Amorejczyków zamieszkujących zachodnią Palestynę (Jos. 10). Jeszcze po powrocie Żydów z niewoli Babilońskiej niezupełnie wygaśli Amorejczycy (Esdr. 9, 1).[1]

Fig. 65. Głowa Amorejczyka. British Museum.

5) Gergezejczycy, jak świadczy księga Jozuego (24, 11), przemieszkiwali w zachodniej Palestynie razem z Amorejczykami, Ferezejczykami, Chananejczykami, Hetejczykami, Hewejczykami i Jebuzejczykami, ale bliżej ich siedzib określić niepodobna. Według podania żydowskiego, mieli oni za czasów Jozuego wyemigrować do Armenii. Talmud zaś podaje, że kiedy Aleksander Wielki był w Palestynie, Gergezejczycy uskarżali się przed nim, iż bojąc się Jozuego, zmuszeni zostali wysiedlić się z Palestyny do Afryki; skargi te jednak, jako też i pertraktacye Gergezejczyków z Żydami nie odniosły żadnego skutku.[2]

6) Hewejczycy za czasów Jakóba, patryarchy, mieszkali około Sychem (Gen. 34, 2). Przynajmniej część Hewejczyków musiała się później zmieszać z Amorejczykami, gdyż Gabaonici, którym się udało podstępnie u Jozuego wyjednać pokój, nazywają się w Biblii jużto Hewejczykami, jużto Amorejczykami (Jos. 11, 19; 2 Reg. 21, 2). Za Jozuego znaczniejsza część Hewejczyków posiadała państwo na Libanie, rozciągające się od góry Hermonu aż do miasta Hamat (Jud. 3, 3). W czasach Dawida, podróżni dążący z Tyru do Bersabee, przechodzili przez ziemię Hewejczyków (2 Reg. 24, 7). Na resztki tego narodu nałożył haracz Salomon (3 Reg. 9, 20—21; 2 Par. 8, 7—8).

Powyższe plemiona chananejskie zdobyły sobie wysoką cywilizacyę, chociaż nie oryginalną i swoistą, ale zapożyczo-

---

[1]) O Amorejczykach ob. *A. T. Clay*: Amurru the Home of the Northern Semites, Philadelphia, 1909;—*Fr. P. Dhorme:* Les pays bibliques au temps *d'el Amarna* w *Revue Biblique*, 1908, str. 500 nast.

[2]) Niektórzy sądzą, że Gerazeńczycy (Mat. 8, 28; Marc. 5, 1, Luc. 8, 26, 37), zwani także Gadareńczykami i Gergezeńczykami—były to szczątki szczepu gergezejskiego. Por. *Hagen*: Lexicon, artykuły: Gergesaeus i Geraseni.

ną u Babilończyków i Egipcyan. Jak liczne miasta mieli Chananejczycy, za dowód może posłużyć napis hieroglificzny na świątyni egipskiej w Karnaku, z którego dowiadujemy się, że Tutmes III podbił sto kilkanaście miast w jednej wyprawie wojennej, przedsięwziętej do Palestyny. Wiele miast chananejskich stanowiło niezależne państewka, któremi rządzili oddzielni królowie. To też czytamy w Biblii, że Jozue 31 takich królów zwyciężył (Jos. 12, 7—24). Tylko w razie wspólnego niebezpieczeństwa królowie ci łączyli się, zawierając na krótki czas z sobą przymierze.—Co się tyczy religii Chananejczyków, to pierwotnie wyznawali oni jedynego prawdziwego Boga, następnie jednak popadli w grube bałwochwalstwo i czcili Baala pod rozmaitemi nazwami oraz boginię Aszerę (Astarta[1]).—Dodajmy nakoniec, iż język chananejski mało się różnił od hebrajskiego.

Odkrycia w Palestynie z czasów pierwotnych i chananejskich, choć niezbyt obfite, ale mają wielką wartość archeologiczną. Należą do nich:

a) Tu i owdzie spotykane kopce i pagórki; po ich rozkopaniu przekonano się, że są tam fundamenta dawnych budowli, murów miast i t. d.

b) Groby w jaskiniach kute, sięgające niemal 2500 r. przed Chrystusem.

c) Rozmaite megality (kamienne pomniki przedhistoryczne), jak: dolmeny (fig. 66), kromlechy i menhiry.

d) Rozliczne figurki bóstw chananejskich, zwłaszcza bogini Aszery; najróżnorodniejsze amulety.

e) Liczne narzędzia kamienne z okresu paleolitycznego (t. j. kamienia łupanego) i neolitycznego (t. j. kamienia gładzonego).

f) Wyroby garncarskie, poczynając od XVI-go w. przed Chr. [2]).

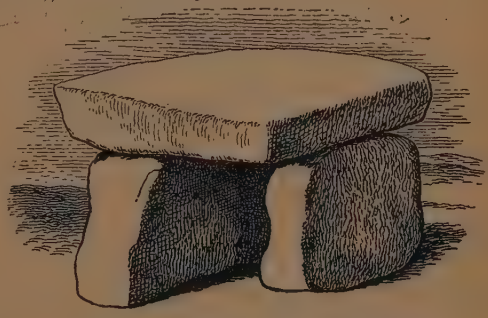

Fig. 66. Dolmen w Zajordaniu.

[1]) O bóstwach chananejskich ob. *F. X. Kortleitner:* De polytheismo universo, Oeniponte, 1908, str. 195—255

[2]) Ob. o tych odkryciach *H. Vincent:* Canaan d'après l'exploration récente, Paris, 1907.

3. Podział Palestyny między pokoleniami Izraelskiemi.[1])

Obietnice, które Pan Bóg dał Abrahamowi i innym patryarchom, co do posiadania przez naród wybrany Ziemi Chananejskiej, spełniły się pod czasy Mojżesza i Jozuego. Po czterdziestoletnim pobycie na puszczy, jeszcze za życia Mojżesza, Izraelici zdobyli ziemie leżące za Jordanem (Num. 21, 21 nast.), czyli Palestynę Wschodnią. A kiedy Mojżesz umarł, Jozue z rozkazu Bożego wprowadził lud Izraelski do kraju przed Jordanem (Jos. r. 1—5) czyli do Palestyny Zachodniej. Zajordanie podzielił sam Mojżesz między pokoleniami Rubena, Gada i połową Manassesa (Num. 32, 33; Jos. 13, 15 i nast.). Palestynę Zachodnią dwakroć dzielił Jozue: za pierwszym razem, uposażając pokolenia: Judy, Efraima i połowę Manassesa, a za drugim: Beniamina, Symeona, Zabulona, Isachara, Asera, Neftalego i Dana. Przy drugim podziale zaszły pewne zmiany, tak np. Jerozolima, która przy pierwszym podziale dostała się pokoleniu Judy, przy drugim przeszła w posiadanie pokolenia Beniamina (ob. Jos. r. 15—19).

Przyjrzyjmy się rozmieszczeniu pokoleń po ostatecznym podziale:

1. **Pokolenia w Zajordaniu.** Pokolenie Rubena otrzymało dzielnicę na wschód od morza Martwego, poczynając od rzeki Arnon, a kończąc powyżej ujścia Jordanu do tegoż morza; granicę na wschodzie stanowiła pustynia.

Pokolenie Gada osiadło na północ od pokolenia Rubena, zajmując południową i północno-zachodnią część gór Galaad aż po jezioro Tyberyadzkie; granicą zachodnią był Jordan, wschodnią—dział Manassesa i niżej pustynia. Połowie pokolenia Manassesa przypadła północno-wschodnia część gór Galaad i kraj Bazan; na północ rozciągał się Manasses aż do Hermonu; na zachodzie graniczył z pokoleniem Gada, morzem Genezaret, Jordanem, jeziorem Merom i znowu Jordanem; na wschodzie stykał się z pustynią.

---

[1]) O początkach Izraela czyt. *Ks. Dr. J. Korzonkiewicz*: Jehōšu'a, studyum biblijne o początkach narodu Izraelskiego i zdobyciu Palestyny pod Jozuem, Kraków, 1909, str. 7—65.

Ściślej mówiąc, zachodni pas ziemi w dzielnicy zajordańskiej Manassesa, graniczący z jeziorem Genezaret i pokoleniem Neftalego, dostał się Jairowi i nazywał się wsiami Jaira (*Hawoth Jair*—Num. 32, 41). Jair, dzielny wojownik, tylko w linii macierzyńskiej należał do pokolenia Manassesa, a w linii ojcowskiej do Judy (1 Par. 2, 21—23), dlatego też i działka jego miała także nazwę: Judy nad Jordanem (Jos. 19, 34).

2. Pokolenia w Zachodniej Palestynie. Pokolenie Judy otrzymało rozległą dzielnicę między morzem Martwem a morzem Śródziemnem.

Na południe od pokolenia Judy przypadła siedziba pokoleniu Symeona.

Z północy przytuliły się do działu Judy — pokolenia Beniamina i Dana[1]).

Na północ od pokolenia Beniamina, tudzież na północ i północo-wschód od pokolenia Dana rozsiadło się pokolenie Efraima.

Jeszcze dalej na północ miała swój dział wtóra połowa pokolenia Manassesa.

Pozostałą północną część Chanaanu zajęły pokolenia: Isachara, Zabulona, Neftalego i Asera w ten sposób: Aser wązkim pasem rozpostarł się od gór Karmelu do rzeki Leontes; Isachar znajdował się na północ od pokolenia Manassesa, graniczący z Jordanem; Zabulon usadowił się na północ od Isachara, zachodząc nad Jordan i nad morze Tyberyadzkie; nakoniec jeszcze bardziej na północ równolegle z dalszym ciągiem dzielnicy Asera leżał Neftali.

Pokolenie Lewego nie dostało osobnej dzielnicy, ale za to 48 miast rozrzuconych po wszystkich dzielnicach. (Jos. r. 21).

Opisany podział Ziemi Świętej przetrwał przez okres Sędziów i trzech pierwszych królów. Po śmierci Salomona wszystkie ziemie Izraela rozpadły się na dwie duże części: królestwo Judzkie ze stolicą Jerozolimą, składające się z pokoleń Judy, Beniamina i Symeona, tudzież królestwo Izraelskie, złożone z innych pokoleń, mające początko-

[1]) Część pokolenia Dana, nie mogąc się uporać z Amorejczykami i Filistynami przeniosła się na północ do Zajordania i tam zdobyła sobie miasto Lais, które odtąd nazywało się Dan.

wo za stolicę miasto Sychem, później Thersę, nakoniec Samaryę [1]).

Co się tyczy zaludnienia Palestyny, to opierając się na danych Pisma Świętego, obliczają, że mogło wejść do niej około 2,000,000 dusz (por. Ex. 12, 37; 38, 25; Num. 1, 46). Za czasów zaś Dawida mogło być około 5,000,000 ludności (por. 2 Reg. r. 24).—Dzisiaj Ziemia Święta posiada wszystkiej ludności miejscowej około 800,000.

4. Ziemia Święta za czasów Chrystusa Pana.

Ziemia Święta za czasów Chrystusa Pana dzieliła się na dwie główne części: Kraj po tę stronę Jordanu (*Cis - Jordanem*) i Kraj po tamtę stronę Jordanu (*Trans - Jordanem*).

1. **Kraj po tę stronę Jordanu.** Kraj po tę stronę Jordanu czyli Palestyna Zachodnia, rozpadał się znowu na trzy prowincye: Judeę, Samaryę i Galileę.

1) Judea, najważniejsza i najrozleglejsza prowincya Palestyny, obejmowała ziemię pokoleń: Judy, Symeona, Beniamina, Dana i część południową Efraima; granice miała następujące: na północy Samaryę, od wschodu Jordan i morze Martwe od południa Arabię Skalistą [2]), od zachodu Filisteę i morze Śródziemne. Dzieliła się Judea na jedenaście toparchii, czyli okręgów: podział ten, zapewne, dokonany był przez Rzymian, gdyż żadnej o nim wzmianki przedtem nie znajdujemy [3]).

2) Samarya, gr. Σαμαρία, Vulg. *Samaria*,—była najmniejszą z trzech prowincyi, leżała w środku kraju po tę stronę Jordanu, między Judeą a Galileą, na dawniejszych terytoryach: większej części pokolenia Efraima, połowy Manas-

---

[1]) Niekiedy całe królestwo Izraelskie zowie się Samaryą (3 Reg. 13, 32; 21, 1; 4 Reg. 1, 3; 17, 24 i t. d.).

[2]) Północna część Idumei także należała do Judei.

[3]) Toparchie Judei były: 1. Jerozolima, 2. Gofna (Gophna, dziś: *Dżifna*), 3. Akrabeta (dziś *Akrabe*), 4. Tamna (Thamna, dziś: *Tibne*), 5. Lidda (*Lud*), 6. Emmaus (Nikopolis, dziś *Amwas*), 7. Betleptenfa (Bethleptenpha—między Emmaus i Idumeą), 8. Idumea, 9. Engaddi (dziś: *Ain Dżidi*), 10. Herodejon (*Dżebel el-Fureidis*), 11 Jerycho (*Riha*). Por. *Hagen*: Lexicon Biblicum, art. Judaea, t. II, kol. 865—869; *Vigouroux*: Dictionnaire de la Bible, art. Judée, t. III, kol. 1815.

sesa i południowej części pokolenia Isachara. Samaryę zamieszkiwali nienawistni Żydom Samarytanie (*Kutim*).

3) Galilea, gr. Γαλιλαία, Vulg. *Galilaea*,—północna prowincya Palestyny, zajęła dawniejsze posiadłości pokoleń: Asera, Neftalego, Zabulona i części Isachara; granice Galilei: od południa Samarya, od wschodu Jordan, od północy rzeka Leontes, od zachodu Fenicya. Józef Flawiusz (Bell. iud. III, 3, 1) rozróżnia Galileę wyższą, t. j. północną i Galileę niższą, t. j. południową. Galilea wyższa nazywała się także Galileą narodów (*pogan*) hebr. *Gelil haggoim*, gr. Γαλιλαία τῶν ἐθνῶν, Vulg. *Galilaea gentium*,—gdyż była zaludniona przez pogan: Fenicyan, Syryjczyków, Arabów i Greków. Galileę niższą zamieszkiwali przeważnie Żydzi, zwani Galilejczykami. Galilejczycy odznaczali się walecznością, nieustraszoną odwagą, pracowitością, prostotą; różnili się od Żydów judzkich niektórymi zwyczajami, a nawet i narzecze mieli odmienne (Mat. 26, 73; Marc. 14, 70; Luc. 22, 59). Żydzi judzcy, zarażeni pychą Doktorów zakonnych, nie uważali Galilejczyków za prawowiernych i czystej krwi Żydów, dlatego też okazywali im pewną pogardę (Joan. 7, 52). Zbawiciel jednak upodobał sobie Galilejczyków i ich krainę: w Galilei Pan Jezus pozostawał w latach dziecięcych i młodzieńczych, tam też spędził większą część swego życia publicznego, na apostołów powołał Galilejczyków z wyjątkiem Judasza Iskaryoty [1]).

2. Kraj po tamtę stronę Jordanu. W kraju po tamtę stronę Jordanu, t. j. w Zajordaniu, rozróżniano za czasów Zbawiciela następujące krainy: Pereę, Galaad, Gaulonitydę, Abilenę, Batancę, Trachonitydę, Itureę, Auranitydę i Dziesięciogród.

O tych krainach pokrótce:

1) Perea, gr. Περαία (γῆ), Vulg. *Peraea*,—rozciągała się od rzeki Arnon do rzeki Jabok; wschodnią granicą Perei była pustynia, a zachodnią morze Martwe i Jordan. Wszakże przez Pereę w szerszem znaczeniu rozumiano wszystkie krainy Zajordania od rzeki Arnon aż do stóp gór Antylibanu.

---

[1]) Iskaryota, a właściwie hebr. *isz Karioth*=mąż z Karyot. Karyot było to miasteczko na południo-wschodzie Judei, zapewne, ojczyzna Judasza. Por. *Hagen*: Atlas Biblicus. kol. 33 i mapa 15.

2) Galaad, w szerszem rozumieniu, podobnież jak Perea, oznacza całe Zajordanie, lecz zwykle nazywano tak krainę, znajdującą się między Jabokiem i Jarmukiem.

3) Gaulonityda (*Gaulonitis*), kraina rozciągająca się od rzeki Jarmuku do stóp Antylibanu.

4) Abilena, gr. ἡ Ἀβιληνή, Vulg. *Abilina*,—kraina położona nad rzeką Barada między Damaszkiem i Antylibanem.

5) Batanea (*Batanaea*) znajdowała się na wschód od Gaulonitydy i Galaadu.

6) Jeszcze dalej na wschód za Bataneą mieściły się krainy: Trachonityda (*Trachonitis*), Iturea na południe od Trachonitydy, Auranityda (*Auranitis*) na południe od Iturei [1]).

7) Dziesięciogród, gr. Δεκάπολις, Vulg. *Decapolis*, Wuj. *Dekapol* (Mat. 4, 25; Marc. 5, 20; 7, 31),—tak się nazywał związek polityczny dziesięciu (później zapewne więcej) miast, zamieszkałych przeważnie przez Greków, a znajdujących się w północno-wschodniej stronie Ziemi Świętej [2]).

Po śmierci Heroda Wielkiego królestwo jego podzielił August na cztery części:

a) Archelausz, syn Heroda, otrzymał Judeę, Samaryę i Idumeę z tytułem *etnarchy*; lecz w dziesiątym roku rządów, oskarżony przed Augustem o nieludzkość, został zesłany na wygnanie do Vienny, miasta w Gallii. Ziemie Archelausza włączone były do prowincyi Syryjskiej i rządzone przez *prokuratorów* rzymskich. Pierwszym takim prokuratorem był Konopiusz, a piątym z kolei Piłat Poncki (26—36 po Chr.).

b) Drugiemu synowi Heroda Wielkiego, Herodowi Antypie, powierzył August władzę nad Galileą, Pereą, Galaadem, z tytułem *tetrarchy*. Herod rządził do r. 39 po Chr.

c) Trzeci syn Heroda Wielkiego, Filip, dostał Gaulonitydę, Bataneę, Trachonitydę, Itureę i Auranitydę, również z tytułem *tetrarchy*.

---

[1]) Gaulonityda, Batanea, Trachonityda, Iturea i Auranityda — to właściwie części dawnego kraju Bazan, hebr. *Baszan*, gr. Βασάν, Vulg. *Basan*.

[2]) Według Pliniusza (V. 18, 74) do tej konfederacyi należały następujące miasta: 1. Damaszek, 2. Filadelfia, 3. Rafana (Raphana), 4. Scytopolis (Betsan—jedyne miasto Dziesięciogrodu, leżące po tę stronę Jordanu), 5. Gadara, 6. Hippon, 7. Dyon (Dion), 8. Pella, 9. Geraza (Gelasa), 10. Kanata (Canatha).

d) Wreszcie Lizaniasz został *tetrarchą* Abileny.

Tu trzeba zauważyć, że do tych tytułów etnarchy, prokuratora, czy też tetrarchy łączono nazwy jednej lub drugiej krainy, a nie wszystkich. Dlatego też czytamy w Ewangelii według Świętego Łukasza (3, 1): „A piętnastego roku panowania Tyberyusza cesarza, gdy Poncyusz Piłat rządził *Żydowską ziemią* (Vulg. procurante Pontio Pilato *Judaeam*) a Herod (był) tetrarchą *Galilejskim*, a Filip brat jego tetrarchą *Iturejskim i Trachonickiej krainy*, a Lizaniasz *Abileńskim* tetrarchą..." [1].

5. Główniejsze miasta Ziemi Świętej.

1. **Miasta w Judei** [2]). Jerozolima. Opisowi tego miasta poświęcony jest następny rozdział.

Jerycho, hebr. *Jerecho*, *Jericho*, *Jerichoh*, LXX. Ἰερειχώ, Ἰερεχώ, zwane także „Miastem palm" (Deut. 34, 3; Jud. 3, 13), należało do najstarożytniejszych i najsławniejszych miast chananejskich; było pierwszem z miast zdobytych i zburzonych przez Izraelitów, którzy pod wodzą Jozuego wkroczyli do Ziemi Obiecanej; później zostało odbudowane.—W Jerycho powstała jedna ze szkół prorockich (4 Reg. 2, 5. 15); Eliasz i Elizeusz jakiś czas w tem mieście przebywali.—Po powrocie Żydów z niewoli Babilońskiej Jerycho staje się pierwszem miastem judzkiem poza Jerozolimą. Herod Wielki wzniósł sobie w niem pałac, hipodrom i amfiteatr, lubił w tem mieście przebywać i tu też umarł. Podczas oblężenia Jerozolimy przez Tytusa Jerycho było zburzone, ale znowu przez Hadryana odbudowane. Miało biskupów, którzy uczestniczyli w koncyliach IV w.—Dzisiejsze Jerycho, *el-Riha*, znajduje się nieopodal dawnego Jerycha, które leżało bardziej na zachód, w pobliżu źródła Elizeusza (ob. fig. 67).

Galgala lub Galgal, miasto leżące między Jerychem i Jordanem. Tu Izraelici po cudownem przejściu Jordanu jakiś czas obozowali.—Samuel co rok tutaj przybywał na

---

[1]) Por. *J. Knabenbauer S. J.*: Commentarius in Evangelium sec. Lucam, Parisiis, 1896, na r. 3, w. 1, str. 154.

[2]) W rozmieszczeniu miast według prowincyi trzymaliśmy się *Riess'a*: Wandkarte von Palästina, Freiburg in Breisgau, 1907.

sądy (1 Reg. 7, 16). Saul po zwycięstwie, odniesionem nad Ammonitami, uznany tutaj został przez wszystkich za króla (1 Reg. 11, 15).—Jako miejsce dawnego Galgalu dzisiaj tubylcy pokazują niewielkie wzgórze *Tell Dżeldżul.*

Fig. 67. Droga do Jerycha.

Betel (= Dom Boży), miasto to nazywało się także Luz i Luza (Jos. 18, 13). Betelem nazwał je patryarcha Jakób po widzeniu we śnie, jakie miał, kiedy się tutaj zatrzymał, podążając do Mezopotamii.—Podobnież jak w Galgalu i tutaj Samuel każdego roku sądy sprawował (1 Reg. 7, 16).—Po podziale królestwa, Betel dostał się państwu Izraelskiemu i zaprowadzono w nim kult bałwochwalczy (3 Reg. 12, 28—29); dlatego też prorocy przezwali to miasto *Bethawen* = dom próżności, t. j. bałwanów (Os. 4, 15; 10, 5). Jozyasz przywrócił tu cześć prawdziwego Boga.—Znajdował się Betel przy drodze z Jerozolimy do Sychem, dzisiaj tam leży wioska *Bejtin.*

Hai, miasto leżące na wschód od Betelu, pamiętne porażką, jaką ponieśli Izraelici za Jozuego wskutek kradzieży popełnionej przez Achana (Jos. 8, 1—29).

Gabaon (hebr. *Gibhon*), znajdował się na południe od Betelu; mieszkańcy Gabaonu podstępnie wyłudzili przymierze od Jozuego (Jos. 9, 1 nast).—Dawid po przeniesieniu arki na

Syon, złożył tutaj stary przybytek wraz z ołtarzem Całopalenia i tu też sprawowano służbę Bożą (1 Par. 16, 39—40; 21, 29).

Masfa (hebr. *Mitspa*, Vulg. *Maspha* i *Masphat*) za czasów Sędziów była centrum polityczno-religijnego życia. Saul tutaj był obrany królem (1 Reg. 10, 17—25).—Leżało to miasto, najprawdopodobniej, w pobliżu Jerozolimy, na północ, tam gdzie dzisiaj wieś *Szufat*; według niektórych zaś autorów na północo-zachód od Jerozolimy, w miejscu dzisiejszego *Nebi Samuil*.

Modyn, gr. Μωδεΐν, Vulg. *Modin*, gniazdo Machabeuszów (1 Mach. 2, 1—15), leżał na zachód od Betelu, dzisiejsza wioska *el-Medije*.

Sylo, hebr. *Szylo*, leżało w północnej części Judei, na wschód od drogi wiodącej z Betelu ku Sychem (Jud. 21, 19). Za Jozuego i Sędziów w Sylo pozostawała arka Przymierza. Dzisiaj jest tam wioska *Sejlun*, naokoło której widnieją ruiny.

Arymatea (Mat. 27, 57). Według większości autorów miasto to leżało w miejscu dzisiejszej wioski *Ramle*, na zachód od Modynu, niedaleko Liddy, przy drodze z Jafy do Jerozolimy. Najnowsi badacze wskazują na wioskę *Rentis* także w pobliżu Liddy [1]). Niektórzy zaś, idąc za Euzebiuszem i Świętym Hieronimem, utożsamiają Arymateę z ojczyzną Samuela Ramą (*Ramathaim Sophim* na północy Judei).

Lidda, hebr. *Lod* (1 Par. 8, 12), gr. Λύδδα, Vulg. *Lydda* (Act. 9, 32),—miasto położone o piętnaście kilometrów na południo wschód od Jafy, później przezwane *Diospolis*, dziś *el-Lud*.

Jafa, Joppa, hebr. *Jafo*, gr. Ἰόππη, miasto należące niegdyś do Filistynów, uważane za port jerozolimski (w odległości 50 kilom. od Jerozolimy), leżało na granicy działu pokolenia Dan, lecz w posiadaniu Danitów, zdaje się, nigdy nie pozostawało.—Przy budowie świątyni Salomona, jako też i drugiej świątyni—drzewo cedrowe dostarczano z Fenicyi drogą morską do Jafy (2 Par. 2, 16; 3 Reg. 5, 9; Esdr. 3, 7). Jonasz prorok stąd wylądował, pragnąc dotrzeć do Tharsis (Jon. 1, 3). Pod Machabeuszami Jafa była zdobyta

[1]) *Hagen*: Atlas Biblicus, kol. 13.

przez Żydów. Rzymianie włączyli ją do Syryi, lecz później dostawała się pod panowanie Hyrkana, Heroda i Archelausza, a następnie znowu zaliczona do miast syryjskich. Św. Piotr nawiedził Jafę (Act. 9, 36—43).—Była w Jafie stolica biskupia, którą Arabowie r. 636 znieśli i dopiero Krzyżowcy przywrócili. Obecnie liczy Jafa około 8,000 mieszkańców (ob. fig. 68).

Fig. 68. Widok Jafy z morza.

Antypatrys (*Antipatris*—Act. 23, 31), miasto to leżało na równinie Saron, na północo-wschód od Jafy, założył je Herod Wielki i nadał mu nazwę na cześć swego ojca Antypatra. Dawniej była tu wieś *Kafarsalama* (1 Mach. 7, 31), dziś *Kifr Saba.*

Tamnatsare (hebr. *Timnath-Sera*, Vulg. *Thamnath-Sare* (Jos. 24, 30) i *Thamnath-Saraa* (Jos. 19, 50), miasto ofiarowane przez Hebrajczyków Jozuemu, leży w górach Efraima, dziś *Khirbet Tibne.*

Emmaus, gr. Ἐμμαούς — Luc. 24, 13. Trzy są zdania co do położenia tego miasta: 1) Jedni, idąc za starem podaniem, utożsamiają Emmaus ewangeliczne z miastem tej nazwy,

wspomnianem w pierwszej księdze Machabejskiej (3, 40—gr. Εμμαούμ), które w III w. po Chr. Rzymianie przemianowali na *Nikopolis*, dzisiaj *Amwas*, w połowie drogi między Jafą a Jerozolimą. Wszakże zauważa Fillion [1]), że nie zgadza się to z tekstem Ewangelii: „na sześćdziesiąt stajów od Jeruzalem", gdy tymczasem do Amwas jest od Jerozolimy 160 stajów rzymskich;—2) Inni utrzymują, że Emmaus Św. Łukasza szukać trzeba tam, gdzie dzisiaj znajduje się *Kolonije*, o 30 stadyów od Jerozolimy odległe, także przy drodze wiodącej z Jafy do Jerozolimy;—3) Nakoniec jeszcze inni umieszczają Emmaus w dzisiejszem *El-Kubejbe*, leżącem na północo-zachód od Jerozolimy w odległości 60 stadyów.

Betsames (*Bethsames*), hebr. *Beth Szemesz* (= dom słońca), leżało na zachód od Jerozolimy w odległości dwudziestu kilometrów, dzisiejsze *Ain Szems*. Pod to miasto przywieziona została arka Przymierza z kraju Filistynów: „I wstawili (Filistyni) skrzynię Bożą na wóz... poszły tedy krowy prosto drogą, która bieży ku Betsames... a wóz przyszedł na pole Jozuego Betsamity i tam stanął" (1 Reg. 6, 11—14).

Karyatyarim (*Cariathiarim*), znajdowało się niedaleko Jerozolimy na zachód, dziś *Karyet el-Enab*. Z Betsames arka Przymierza przeniesioną została do domu Abinadaba w Karyatyarim i tu pozostawała aż do czasu, kiedy Dawid zabrał ją do Jerozolimy (1 Reg. 6, 21—7, 2; 1 Par. 13, 1 nast.; 2 Par. 1, 4).

Betleem, hebr. *Beth-lehem* = dom chleba, gr. Βηθλεέμ, arab. *Bejt-el-Lahm*=dom mięsa; nazywało się także: *Betleem Judy* (*Bethlehem Juda*—Jud. 17, 7) dla odróżnienia od innego Betleem w pokoleniu Zabulon; *Betleem Efrata* (*Bethlehem Ephrata*—Mich. 5, 2); *Efrata* (hebr. *Efrath* i *Efratah*, Vulg. *Ephrata*—Gen. 35, 16. 19; 48, 7; Rut. 4, 11 i t. d.).

Miasto to znajduje się na południe od Jerozolimy (w odległości 7 kilom.) przy drodze prowadzącej do Hebronu. Wznosi się na wzgórzu, którego skłony ozdabiają winnice i oliwnice; naokoło zaś tego wzgórza ciągną się żyzne pola;

---

[1]) Atlas geogr., Lyon—Paris, 1890, str. 22.

w takiem otoczeniu miasto zdala przedstawia się bardzo mile (fig. 69).

Po Jerozolimie Betleem jest najsławniejszem miastem w historyi Odkupienia.

Fig. 69. Betleem od strony wschodniej. Bazylika Narodzenia i zabudowania klasztorne.

Pod Betleem umarła Rachel (Gen. 35, 19) i tutaj jej grób pokazują (*Kubbet Rachil*—fig. 70). W Betleem przyszli na świat przodkowie Dawida: Booz, Obed i Jesse. Tutaj się urodził i Dawid, tu też go namaścił na króla prorok Samuel (1 Reg. 16, 1—13). Już prorok Micheasz przepowiedział, że tutajto narodzi się Zbawiciel świata: „A ty Betleem Efrata, malutkiś jest między tysiącami Judzkimi: z ciebie mi wynijdzie, który będzie panującym w Izraelu, a wyjścia jego od początku, ode dni wieczności“ (Mich. 5, 2). Tutaj z Przeczystej Dziewicy nowonarodzone

Fig. 70. Grób Racheli.

Dziecię Boże uczcili pastuszkowie (Luc. 2, 8 nast.) i Mędrcy ze Wschodu (Mat. 2, 1 nast.). Tu wreszcie odbyła się rzeź Niewiniątek (Mat. 2, 16 nast.).

Nad grotą, gdzie się Zbawiciel narodził, Święta Helena wybudowała bogatą bazylikę, która dotychczas istnieje i jest pięknym zabytkiem sztuki starochrześcijańskiej [1]).

Papież Paschalis II na prośby Krzyżowców w r. 1110 erygował tu biskupstwo, które, zdaje się, przetrwało do końca XIV w.

Dzisiejsi mieszkańcy Betleemu w liczbie około 10,000 są przeważnie chrześcijanie; trudnią się rolnictwem, pasterstwem, a nadto wyrabianiem dewocyonaliów, które sprzedają pielgrzymom.

Hebron, jedno z najdawniejszych miast Ziemi Świętej. W starożytności miało także nazwę *Karyath Arbe* (Jos. 15, 13), t. j. „miasto Arby“, który był ojcem Enaka i założył je.

Abraham osiedlił się w pobliżu Hebronu w dolinie Mambre; po śmierci swej żony Sary kupił on od Efrona Hetejczyka *Makpelah*, czyli jaskinię dwoistą i przeznaczył ją na grób rodzinny (Gen. r. 23). Pochowano tam oprócz Sary: Abrahama, Izaaka, Rebekę, Jakóba i Lię; o innych osobach Pismo Święte nie nadmienia. Obecnie Makpelah pozostaje w posiadaniu mahometan, którzy chrześcijan do niej nie puszczają. Ogromny meczet (*Haram*), przypominający fortecę, otacza tę ciekawą pieczarę (fig. 71).

Jozue zdobył Hebron (Jos. 10, 37); nieopodal leżące wsie i pola dał Kalebowi i jego potomstwu (Jos. 21, 12), samo zaś miasto z przedmieściami dostało się kapłanom (Jos. 21, 11). Po śmierci Saula Dawid w Hebronie miał swą stolicę przez pierwsze $7^1/_2$ lat panowania (2 Reg. 2, 1. 11; 5,

---

[1]) Miejsce Narodzenia Pańskiego pokryte jest płytą z białego marmuru, na której znajduje się srebrna gwiazda, a dokoła niej napis: *Hic de Virgine Maria Jesus Christus natus est.*

Żłobek betleemski, który służył za kolebkę Najświętszemu Dzieciątku Jezus, jako cenna relikwia, przechowuje się od XII stulecia w Rzymie w bazylice *S. Maria Maggiore.*

Fig. 71. Wejście do meczetu mieszczącego grotę Makpelah.

5; 3 Reg. 2, 11; 1 Par. 29, 27); Absalon tutaj wzniecił bunt przeciw swemu ojcu (2 Reg. 15, 7). Roboam ufortyfikował to miasto (2 Par. 11, 10) Według tradycyi, sięgającej IX w. po Chr., Hebron był ojczyzną Świętego Jana Chrzciciela [1]).

W XII w. założono zostało w Hebronie biskupstwo.

---

[1]) Niektórzy autorowie, idąc za przypuszczeniem Relanda, uważają za ojczyznę Świętego Jana miasto *Juttah*, inaczej *Jota*, dzisiejszą mieścinę *Jaththa*, leżącą na południe od Hebronu (w gr. tekście jest: εἰς πόλιν Ἰούδα. — Luc. 1, 39). Większość jednak egzegetów, opierając się na miejscowych podaniach, wskazuje na miasto *Ain Karem* (*Montana*), położone w pięknem ustroniu górskiem na zachód od Jerozolimy. Czyt. *P. B. Meistermann*: La Patrie de saint Jean Baptiste, Paris, 1904.

Dzisiaj to miasto zowie się *el-Khalil*, t. j. „Przyjaciel Boga“, przez pamięć na Abrahama, któremu sama Biblia to miano nadaje (Is. 41, 8; Jac. 2, 23); posiada około 20,000 mieszkańców. Pod Hebronem pokazują „dąb Abrahama“ (fig. 72).

Fig. 72. Dąb Abrahama.

Bersabee (hebr. *Beer Szeba* = studnia przysięgi), na południowych krańcach Palestyny, stąd też wyrażenie w Biblii: „od Dan (kres północny) aż do Bersabei“; dzisiaj *Bir el-Sebaa*.

Kades, albo Kades Barne, jeszcze dalej na południu, na granicy między Palestyną, a pustynią Faran, dzisiejsza oaza *Ain Kadis* [1]).

2. Miasta w Samaryi. Samarya, hebr. *Szomeron*, gr. Σαμάρεια, Vulg. *Samaria*, rozłożona na wzgórzu wzniesionem ponad okalające żyzne doliny, wspaniale wyglądała i swem bogactwem ubiegała się o pierwszeństwo z Jerozolimą.

Zbudował Samaryę król Izraelski Amry w r. 925 i stała się ona stolicą królestwa Izraelskiego. Za króla Achaba i Jorama oblegał to miasto król Syryjski Benadad II, ale bezskutecznie (3 Reg. r. 20; 4 Reg. r. 6—7). Dopiero w r. 722 Sargon, król assyryjski, zburzył doszczętnie Samaryę, kładąc koniec królestwu Izraelskiemu. Nowopowstały naród Samarytanie powoli odbudowali Samaryę, lecz nie mogli przywrócić jej dawnej świetności. W następstwie czasów była ona jeszcze burzona przez Aleksandra Wielkiego (331) i przez Jana Hirka-

[1]) Inne miasto Kades, albo Kades Neftali, także Cedes, znajdowało się w Galilei, dziś wioska *Kadis* niedaleko jeziora Merom.

na (110). Cezar August oddał Samaryę Herodowi, który ją odbudował, ufortyfikował i nazwał przez pochlebstwo dla cezara *Sebaste* (= Augusta).

Z Dziejów Apostolskich wiemy, że Św. Filip, dyakon, tutaj bardzo skutecznie ogłaszał Ewangelię, a Św. Piotr i Jan, apostołowie, „na nic (Samarytan) wkładali ręce i brali Ducha Świętego“ (Samarytanie); starał się tam podówczas obałamucać lud Szymon, czarnoksiężnik (Act. Ap. 8, 5—25).

W pierwszych wiekach chrześcijaństwa było w Samaryi czas jakiś biskupstwo; na początku wojen krzyżowych znowu zostało ono założone, lecz z ich zaniechaniem upadło.

Dziś wśród ruin dawnego miasta znajduje się wioska *Sebastije.*

Sychem, hebr. *Szekem*, leżało między górami Garizim i Hebal. Po przybyciu do Ziemi Chananejskiej Abraham w Sychem otrzymał obietnicę od Boga, że ziemia ta należeć będzie do jego potomstwa (Gen. 12, 7). Jakób pod tem miastem kupił kawał ziemi od Sychema, syna Hemora, Hewejczyka, i mieszkał tam czas jakiś.—Jozue w Sychem miał przed śmiercią mowę pożegnalną do Hebrajczyków, w której upominał ich, aby zawsze wiernymi Bogu pozostali (Jos. 24, 1—16).—Tutaj też po śmierci Salomona 9 pokoleń ogłosiło królem Jeroboama. Król ten początkowo obrał sobie Sychem za stolicę swego państwa, następnie zaś przeniósł ją do Thersy (3 Reg. 12, 25; 14, 17).—Kiedy Aleksander W. zburzył Samaryę, mieszkańcy jej udali się do Sychem; od tego czasu stopniowo ono wzrastało i stało się centrum nietylko religijnego, ale i politycznego życia Samarytan.

W czasach rzymskich otrzymało nazwę *Neapolis Flavia* na cześć Flawiusza Wespazyana.

Posiadało stolicę biskupią w pierwszych wiekach i podczas wojen krzyżowych.

Dziś zowie się *Nabulus* i *Napluza*, liczy przeszło 25,000 ludności.

Sychar, znajdowało się w pobliżu *Sychemu* i było jego przedmieściem, dzisiaj wioska *Askar* na wschód od Napluzy [1]).

[1]) Por. *Hagen*: Atlas biblicus, kol. 103.

Koło tej wioski pokazują grób Józefa (fig. 73) w dawnej posiadłości Jakóba, oraz sławną studnię Jakóbową (Joan. 4, 5—6).

Cezarea Palestyńska, miasto portowe nad morzem Śródziemnem; w czasach apostolskich rezydencya prokuratora Judei (Act. 23, 23; 24, 27; 25, 1). Miasto to zbudował Herod Wielki, przedtem znajdował się tam tylko zamek zwany wieżą Stratona. Dzisiaj Cezarea zowie się *Kajsarijeh.*

3. **Miasta w Galilei.** Kafarnaum, leżało na zachodnio-północnym brzegu morza Tyberyadzkiego, najprawdopodobniej w tem miejscu, gdzie dzisiaj widnieją ruiny, zwane

Fig. 73. Grób Józefa.

Tell Hum (fig. 74). W tem mieście często przebywał Zbawiciel, dlatego też zowie się ono „miastem Jezusowem“—*miastem Jego,* ἰδία πόλις (Mat. 9, 1; Mar. 2, 1; Luc. 4, 31). Słysząc nauki Chrystusa Pana, widząc liczne Jego cuda,—mieszkańcy z łatwością mogliby przyjąć wiarę prawdziwą. Ponieważ jednak większość nie chciała korzystać z łask, Pan Jezus wyrzekł te straszne słowa: „I ty Kafarnaum, aż do nieba wyniesione, aż do piekła będziesz pogrążone“ (Luc. 10, 15; por. Mat. 11, 20—24).

Znajdowało się Kafarnaum na drodze handlowej wiodącej z Damaszku do morza Śródziemnego, dlatego posiadało wielu celników (Mat. 9, 10). Okolice miasta bardzo urodzajne, mnóstwo ryb w morzu Tyberyadzkiem, ożywiony handel,

wszystko to zabezpieczało dobrobyt obywatelom. Apostołowie Piotr i Andrzej mieli tam swój dom; zapewneto u nich przemieszkiwał Zbawiciel.

Betsaida [1]), niedaleko Kafarnaum, bardziej na południe od tego miasta, także nad morzem Tyberyadzkiem. Miejsce rodzinne apostołów Piotra i Andrzeja.

Fig. 74. *Tell Hum.*

Magdala, prawie że w środkowym punkcie zachodniego brzegu morza Tyberyadzkiego. Ojczyzna Maryi Magdaleny.

Tyberyada (Joan. 6, 23), na zachodnim brzegu morza Tyberyadzkiego, na południe od Magdali, tam gdzie dziś mieścina *Taberije*. Wybudował Tyberyadę Herod Antypas, nadał jej nazwę na cześć Tyberyusza, cesarza, i przeniósł tu stolicę Galilei z Seforys. Po zburzeniu Jerozolimy Sanhedryn początkowo zbierał się w Jamnii (na południe od Jafy), potem w Seforys, nakoniec w Tyberyadzie. Tu na jakiś czas zakwitły szkoły rabinistyczne, a co najważniejsze tu pod koniec II-go w. powstała Miszna, a na-

[1]) Jest inne miasto tej nazwy: *Betsaida Julias*, na północno-wschodnim brzegu jeziora Tyberyadzkiego (Luc. 9, 10). Ob. *Knabenbauer*: Commentarius in Ev. sec. Lucam, Parisiis, 1896, str. 301).

stępnie w w. IV dokończono tu Gemarę Jerozolimską. Z powyższych względów miasto to należy uważać jako siedlisko nauki żydowskiej w Palestynie w pierwszych wiekach chrześcijaństwa.

Nazaret, miasto niewielkie, lecz podobnie jak Betlem i Jerozolima drogie sercu chrześcijańskiemu, gdyż tu Archanioł Gabryel pozdrowił Najświętszą Maryę Pannę, zwiastując Jej, że wybrana została na Matkę Boga (Luc. 1, 26—38); tu *Słowo ciałem się stało* (Joan. 1, 14); tu Pan Jezus wychowywał się pod opieką Maryi i Józefa: *a był im poddany* (Luc. 2, 51).

Święty Hieronim wywodzi nazwę Nazaretu od hebr. wyrazu *netser*, co znaczy kwiat; pozostawałoby to w związku z proroctwem Izajasza (11, 1): „I wyjdzie różdżka z korzenia Jessego, a kwiat (netser) z korzenia jego wyrośnie". Według niektórych nowoczesnych filologów Nazaret pochodzi od *notsera*, = czuwający lub *nitsoreth* = strażnica.—W greckich kodeksach spotykamy następujące odmiany: Ναζαρέθ, Ναζαρέτ, Ναζαράθ, Ναζαράτ, Ναζαρά. — Od tego miasta Zbawiciela nazywano *Nazarejczykiem*, *Nazarejskim* (Mat 1, 23; 26, 71 i t. d.), jako też i Jego uczniów *Nazarejczykami* (Act. Ap. 24, 5); po dziś dzień jeszcze Arabowie nazywają Chrześcijan *Nazara*.

Leżało Nazaret na skłonie jednej z wieńca gór, znajdujących się na zachód od Taboru (w odległości 120 kilom. od Jerozolimy). Dzisiejsze miasto zowie się *el-Nazira*, jest prawie w tem samem miejscu, co dawne, tylko rozciąga się dalej w dolinę; w ostatnich czasach szybko się rozwija i liczy obecnie przeszło 12,000 mieszkańców (ob. fig. 75).

Nad miejscem dawnego mieszkania Przeczystej Dziewicy wznosi się *kościół* pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny. Mieszkanie to składało się z podwójnej groty i z domurowanego domku o dwóch pokoikach. Podług podania, archanioł Gabryel zjawił się w pokoju łączącym się bezpośrednio szerokim otworem z grotą, w której podówczas modliła się Marya. Dlatego też i o grocie i o domku, przeniesionym później do Loreto, powiedzieć można, że tu „Słowo ciałem się stało" [1]).

[1]) Przy wejściu do kaplicy Zwiastowania w Nazarecie widnieje

Prócz kościoła Zwiastowania szczególniej się wiąże z opowiadaniem ewangelicznem *synagoga*, w której nauczał Zbawiciel, oraz *szczyt*, z którego chciano Go strącić: „I wstali, i wyrzucili Go z miasta, i wywiedli Go na wierzch góry, na której miasto ich zbudowane było, aby Go zrzucili“ (Luc. 4, 16—30). Na miejscu dawnej synagogi jest dziś także kościół.

Fig. 75. Miasto Nazaret.

W północno-wschodniej stronie miasta bije jedyne w Nazarecie źródło; bez wątpienia i Najświętsza Dziewica przychodziła tu z Boskiem Dzieciątkiem czerpać wodę, to też źródło to zowie się *Ain Maryam* (= *źródło Maryi*).

Na początku wojen krzyżowych erygowano w Nazarecie arcybiskupstwo, które przetrwało do końca w. XIII-go.

Kana Galilejska, leżała na północo-wschód od Nazaretu; tutaj Pan Jezus uczynił pierwszy cud, przemieniając wodę w wino (Joan. 2, 1 nast.). Dziś *Kefr-Kenna*.

---

napis: *Verbum caro hic factum est*, na froncie kościoła w Loreto czytamy: *Domus B. M. V. in qua Verbum caro factum est.*

Seforys (*Sepphoris*), na zachód od Kany i północo-zachód od Nazaretu, miasto doskonale ufortyfikowane; przed założeniem Tyberyady było stolicą Galilei.

Naim, (gr. Ναΐν), tutaj Zbawiciel wskrzesił młodzieńca zmarłego (Luc. 7, 11 nast.); miasto to znajdowało się na południo-wschód od Nazaretu, dziś *Nain*.

Endor, na wschód od Naim, dzisiejsza wioska *Endur*; tu mieszkała słynna wróżka, u której Saul zasięgał rady (1 Reg. 28,7).

Fig. 76. Starożytny zamek w *Banijas*.

Jezrael, na równinie Jezrael u stóp gór Gelboe; Achab z Jezabelą w tem mieście przemieszkiwali, tu posiadał winnicę Nabot (3 Reg. 21, 1—16); w czasach Zbawiciela nazywało się *Ezdrelon*.

Mageddo, na równinie Jezrael pod górami Karmelu.

Betsan, między Jordanem i górami Gelboe. Na murach Betsanu Filistyni zawiesili ciała Saula i jego synów (1 Reg. 31, 10 nast.). — Później to miasto nazwano Scytopolis, dzisiaj *Bejsan*.

4. Miasta w Zajordaniu. Dan, ze wszystkich miast palestyńskich najwięcej wysunięte na północ, pierwotnie nazywało się Lais, Lesem, dziś *Tell el-Kadi*, przy źródle *Nahr el-Leddan*.

Cezarea Filipowa, pierwotnie zwała się *Panias* lub

Paneas, dziś *Banijas* (fig. 76). Nazwa *Panias* pochodzi od świątyni bożka Pan'a, znajdującej się niegdyś koło groty, z której tryska jedno ze źródeł Jordanu (*Banijas*); w dzisiejszej nazwie *Banijas* łatwo dostrzedz zmodyfikowaną nazwę starożytną. Filip, tetrarcha, syn Heroda Wielkiego, miasto to rozszerzył, i na cześć Tyberyusza, cezara, nazwał Cezareą (Caesarea, Καισάρεια), a dla odróżnienia od Cezarei Palestyńskiej mianowano ją Cezareą Filipową. Niedaleko tej Cezarei, kiedy Pan Jezus pytał uczniów, za kogo Go mają ludzie i oni sami: Piotr wyznał bóstwo Zbawiciela mówiąc: „*Tyś jest Chrystus Syn Boga żywego*". Po tem wyznaniu Chrystus Pan nazwał Piotra *opoką Kościoła* i obiecał mu *prymat* (Mat. 16, 13—20).

Golan lub Gaulon, od miasta tego nadana została nazwa całej prowincyi zajordańskiej — Gaulonitydzie; położenie samego miasta nie jest dziś wiadome, niektórzy wskazują na wioskę *Sahem el-Dżolan*.

Astarot i Edrai (hebr. *Edrei*), dawna stolica królestwa Bazanu.

Gadara, dzisiaj *Umm Keis*, poniżej rzeki Jarmuk.

Pella, naprzeciwko Betsanu; chrześcijanie szukali tutaj schronienia podczas oblężenia Jerozolimy.

Jabes (hebr. *Jabesz*), najczęściej z dodatkiem Galaad, leżało na południe od Pelli, nad rzeczką wpadającą do Jordanu, która i dziś nosi nazwę Jabes. Mieszkańcy tego miasta żywili wielką wdzięczność ku Saulowi za to, że ich wyratował od najazdu Ammonitów (1 Reg. 11, 1—11); to też z narażeniem własnego życia najdzielniejsi mężowie Jabes unieśli z Betsanu zwłoki Saula i jego synów, które spalono następnie, a prochy ze czcią w pobliżu miasta pochowano (1 Reg. 31, 13; por. 1 Par. 10, 11—12).

Ramot Galaad, inaczej Masfa, Masfa Galaad, Ramot Masfe, lub samo Ramot; w czasach Sędziów było to główne miasto Galaadu.

Filadelfia, Hezebon, Madaba, Dibon, Rabbat Moab — do tych miast powrócimy jeszcze w rozdziale o Arabii.

6. Jerozolima.[1]) (fig. 77).

1. Nazwy i położenie. Jerozolima, hebr. *Jeruszalaim*, LXX. Ἱερουσαλήμ, w N. T. Ἱερουσαλήμ i τὰ Ἱεροσόλυμα, Vulg.

Fig. 77. Widok Jerozolimy z północo-zachodu.

[1]) Bibliografia obszerna o Jerozolimie aż do r. 1877 znajduje się w dziele: *Roehricht*: Bibliotheca geographica Palaestinae. Berlin, 1890;

Jerusalem i *Jerosolyma*, na assyryjskim cylindrze *Ursalimmu*, sławne tabliczki z Tell-el-Amarna świadczą, że Jerozolima na 1400 lat, przed Nar. Chr. nazywała się już *Urusalim*, wreszcie dzisiaj przez Arabów nazywa się *El-Kuds* = święte (miasto).

Jerozolima jest głównem miastem Palestyny, zajmuje pierwsze miejsce w historyi narodu żydowskiego jako centrum życia religijnego i politycznego, — jest i dla Chrześcijan miejscem świętem, gdyż stała się widownią Odkupienia rodu ludzkiego. Leży prawieże w środku dawnej prowincyi Judei; odległą jest w prostej linii od morza Śródziemnego o 52 kilometry, a od Jordanu o 30 kilometrów. Biorąc za punkt wyjścia grób Zbawiciela, znajdziemy Jerozolimę pod

---

bibliografię lat późniejszych podają rozmaite czasopisma biblijne, jak *Zeitschrift der Deutschen Palästina Vereins*, *Revue Biblique* i t. d. Przytoczymy tutaj niektóre nowsze prace, mogące nas bliżej zaznajomić z tym świętym grodem.

J. N. Sepp: Jerusalem und das heilige Land, Regensburg, II wyd. 1876;—*V. Guérin*: Jérusalem, son histoire, sa description, ses établissements religieux, Paris, 1889;—*C. Mommert*: Topographie des alten Jerusalem, 1900;—*Schegg*: Biblische Archäologie, str. 44—55;—*Trochon*: Géographie et Archéologie Bibliques, str. 232—59;—*J. Benzinger:* Hebräische Archäologie, II wyd. Tübingen, 1907, str. 29—41;—*Ks. Godlewski*: Archeologia Biblijna, t. I, str. 250—60;—*Fr. Liévin de Hamme*: Guide indicateur des sanctuaires et lieux historiques de la Terre Sainte, wyd. IV, Jérusalem, 1887, t. I, str. 162—500;—*Baedeker*: Palestine et Syrie, 1906, str. 6—88;—*Meistermann*, Nouveau guide de Terre Sainte, Paris, 1907, str. 56—205;—*O. Norbert Golichowski*: Ziemia Święta, Lwów, 1893, str. 55—250; —*A. Legendre*: Jérusalem, w „Dictionnaire de la Bible" Vigouroux, t. III, kol. 1317—96;—*L. Fonck*: Jerusalem—w „Lexicon Biblicum" Hagen'a, vol. II, kol. 664—713; —*Ks. Jełowicki*: Jerozolima w „Enc. Powsz. Ilustr.", t. XXXI—XXXII, str. 878, nast.; —tenże: Przechadzki po Jerozolimie, Warszawa 1897; —Jerozolima, art. w „Enc. Kościelnej", t. VIII, str. 608—618,— *N. P. Kondakow*: Archeologiczeskoje putieszestwie po Sirii i Palestinie, Izd. Imperat. Akad. Nauk, Petersburg, 1904, str. 143—271 (autor zajmuje się w tem dziele chrześcijańską archeologią i sztuką).—Ob. także piękne opisy, jak: *Ks. Hołowinski*: Pielgrzymka do Ziemi Świętej, Petersburg, 1853, str. 324—424;—*Ks. Niedziałkowski:* Wrażenia z pielgrzymki do Ziemi Świętej, Petersburg, 1898, str. 167—381;—*Le Camus*: Notre voyage aux pays Bibliques (Egypte et basse Palestine), Bruxelles, 1889, str. 163—484.—O poszczególnych kwestyach, a zwłaszcza najnowszych odkryciach ob. naukowe czasopisma biblijne.

31° 46′ 30″ szerokości północnej, i 32° 52′ 52″ długości wschodniej. Największa wysokość miasta ponad poziom morza Śródziemnego wynosi 790 metrów. (Kąt północno-zachodni Jerozolimy).

Miasto wznosiło się na wspomnianych wyżej (str. 22) wzgórzach: Syonie [1]) i Moryi oraz innych pomniejszych. Na Syonie leżało miasto Górne albo Dawidowe, na Moryi znajdowała się Świątynia. Do Moryi od południa przylega wzgórze Ofel z częścią miasta, zwaną niegdyś Ofla; na północnym zachodzie i na północ od Moryi wznosi się wzgórze Akra, na niemto legło miasto Dolne [2]), także Akrą zwane. A jeszcze dalej na północ rozpostarło się miasto Nowe, inaczej Bezeta, wzniesione na kilku wzgórzach, między któremi była i Golgota. Za czasów Chrystusa Pana Bezeta stanowiła przedmieście za murem drugim, lecz przez wzniesienie trzeciego muru Agryppowego została wciągnięta do miasta.—Od wschodu, południa i zachodu otoczona jest Jerozolima znanemi paru dolinami (str. 25—26), mianowicie: po stronie wschodniej od północy ku południowi ciągnie się dolina Cedron, zachodnią i południową stronę miasta obiega dolina Ennon; nadto dolina Tyropeon (dolina Serników) oddziela wzgórze Syon od Moryi i Ofel, ciągnąc się z północy ku dolinie Ennon (*Tofet*).

W starożytności Jerozolima była dostatecznie zaopatrzona w wodę przez źródła, sadzawki (str. 34), cysterny i wodociągi.

2. Fortyfikacye. Dostęp do Jerozolimy z północy i północnego zachodu był łatwiejszy, niż z innych stron—przeto w tamtych częściach staranniej ją ufortyfikowano. Józef Flawiusz mówi, że Jerozolimę okrążały trzy mury. Pierw-

[1]) Co do położenia Syonu idziemy tu za teoryą, opierającą się na dawnej tradycyi, według której południowo-zachodnie wzgórze jest Syonem—por. *K. Rückert*: Die Lage des Berges Sion, Freiburg, 1898. Według drugiej teoryi Syon należy upatrywać w górze Morya lub wzgórzu Ofel (*Gaspari, Riess, v. Alten, Klaiber*), a nawet we wzgórzu Akra (*Schulz*). Ob. o tych teoryach dobry artykuł informacyjny *ks. Zaremby*: Syon, w „Encyklopedyi Kościelnej“, t. XXV, str. 334—337.

[2]) Por. *Fillion*: Atlas geogr., 1890, pl XIV.

szy mur otaczał wzgórze Syon i posiadał 60 wieżyc obronnych; drugi — wzgórze Akrę; trzeci, wzmocniony aż 90 wieżycami, zwany „murem Heroda Agryppy“, otaczał Bezetę i Golgotę. Tutaj nadmienić należy, że szczyt góry Morya był także murem obwiedziony [1]).

Ze wspomnianych wież za najmocniejsze uchodziły: Hippikus, Fazael, Maryamne i Psefinus. — Hippikus, zbudowana w kącie północno-wschodnim muru syońskiego, w miejscu gdzie dawniej znajdował się zamek Dawida, miała 80 łokci wysokości; Herod W. ją wystawił i nazwał tak od imienia swego przyjaciela. — Fazael, na wschód od Hippikus, przy murze, który chronił północną część Syonu, również przez Heroda wzniesiona. — Maryamne, nieco ku południowi od Fazaela, w pobliżu pałacu Heroda (Agryppy). — Psefinus, ośmioboczna wieża, 70 łokci wysoka, dźwigała się w narożnym zachodnim kącie muru Agryppy, po dziś dzień można ruiny oglądać, które Arabi zowią *Kars Dżalud.* — Nakoniec Antonia, o której poniżej.

Z licznych bram, które posiadała Jerozolima wymienimy niektóre: brama Rybna — *porta Piscium* (2 Par., 33, 14), brama Narożna — *porta Anguli* (4 Reg. 14, 13), brama Beniamina — *porta Beniamin* (Jer. 38, 7), brama Efraima — *porta Ephraim* (4 Reg. 14, 13), brama Doliny — *porta Vallis* (2 Par. 26, 9), brama Końska — *porta Equorum* (Jer. 31, 40), brama Garncarska — *porta Fictilis* (Jer. 19, 2), brama Średnia — *porta Media* (Jer. 39, 3), brama Pierwsza — *porta Prior* (Zach. 14, 10).

3. Ważniejsze budowle. Z budowli, przed niewolą Babilońską istniejących w Jerozolimie, oprócz Świątyni, zasługują na szczególniejszą uwagę następujące:

1) Pałac Dawida, zbudowany na Syonie (2 Reg. 5, 11).

2) Pałac Salomona, daleko bogatszy i wspanialszy od poprzedniego, także na Syonie (3 Reg. 7, 1).

---

[1]) Szczegóły, odkrycia i hipotezy o jerozolimskich murach ob. „Revue Biblique“: *Vincent*: La deuxieme enceinte de Jerusalem, 1902, str. 31—57; tenże: Les murs de Jérusalem d'après Néhémie, 1904, str. 56—74; tenże: La troisiéme enceinte de Jérusalem, 1908, str. 152—204, 367—81.

3) Dom lasu Libanu, przezwany tak prawdopodobnie dlatego, że miał wiele kolumn cedrowych, niejako las tworzących, albo też, że z drzewa cedrowego z Libanu w większej części był zbudowany (3 Reg. 7, 2).

4) Portyk podwójny Salomona (3 Reg. 7, 6).

5) Portyk Salomona ze stolicą sądową (*Porticus solii*, Wuj. *przysionek stołeczny*—3 Reg. 7, 7).

6) Pałac królowej, wzniesiony przez Salomona (3 Reg. 7, 8).

Budowle po Niewoli wzniesione:

1) Zamek Antyocha Epifanesa na wzgórzu Akra, zburzony przez Szymona Machabeusza, a następnie odbudowany przez Jana Hirkana i nazwany Baris. Herod rozszerzył ten zamek i na cześć Marka Antoniusza, tryumwira, nazwał Antonią. W murach Antonii znajdowało się Pretoryum, gdzie Piłat, prokurator rzymski, miał swoją rezydencyę; tam też było wzniesienie na widocznem miejscu, zwane po hebr. *Gabbatha*, gr. Λιθόστρωτον, skąd Piłat skazał Zbawiciela na śmierć krzyżową (Mat. 27, 27; Joan. 19, 13 nast.) [1] — W zamku Antonii strzeżony był z rozkazu Lizyasza, prokonsula, Święty Paweł, kiedy go Żydzi szukali, aby zamordować.

2) Pałac Hasmonejczyków, znajdował się w północno-wschodniej części Syonu.

3) Pałac Heroda, wspaniały, obwiedziony wysokimi murami, położony był w północno-zachodnim kącie Syonu.

4) Wieczernik (*Coenaculum*), gdzie Pan Jezus ustanowił Najświętszy Sakrament, znajdował się w południowej części Syonu.

5) Dom Kaifasza, w pobliżu na północ od Wieczernika.

Podaliśmy w najogólniejszych zarysach topografię starożytnej Jerozolimy. Dokładna topografia należy do najtrudniejszych zagadnień archeologii biblijnej. W wielu punktach, powstało tyle zdań rozbieżnych między uczonymi badaczami, że można to słusznie nazwać „wojną topograficzną“ (*bellum topographicum*). Poza Biblią, jako źródła mamy tylko Józefa

[1] O Pretoryum ob. *Legendre*: Prétoire, w „Dictionnaire“ Vigouroux, t. V, kol. 621—640.

Flawiusza i wykopaliska, w ostatnich czasach z wielkiem powodzeniem dokonywane: na tychto danych archeologowie swoje hipotezy budują.

4. Dzisiejsza Jerozolima. Dzisiejsza Jerozolima leży na tych samych pagórkach, co i dawna, ale jest znacznie mniejsza i bez porównania biedniejsza. Mury teraźniejszej Jerozolimy wzniósł sułtan Soliman 1543 r. Bram obecnie jest siedm: najpiękniejsza Damasceńska, arab. *Bab-el-Amud* na północy (fig. 78), a najsławniejsza zachodnia,

Fig. 78. Brama Damasceńska.

zw. Jafską, arab. *Bab-el Khalil* (fig. 79); przez nią się przejeżdża, przybywając do Jerozolimy z Jafy. Na górze Morya tam, gdzie była świątynia Salomona stoi meczet Omara, arab. *Kubet-el-Sakharah* (fig. 80 i 81), zbudowany w VII w.

Miasto rozpada się na cztery dzielnice czyli kwartały: 1) Dzielnica Mahometan jest największa, zajęli oni wzgórze Morya, wschodnią część Akry i Bezetę; 2) Grecy i Łacinnicy (kwartał grecko-łaciński) posiada-

ją zachodnią część Akry i Golgotę; 3) Ormianie — znaczniejszą część Syonu; 4) Żydzi — południowo-wschodnią część Syonu wraz z doliną Tyropeon i wzgórze Ofel.

Najświętszem miejscem dla Chrześcijan jest bazylika Grobu Świętego (fig. 82).

Ludności jest w Jerozolimie około 60 tysięcy, w tej liczbie 13,000 Chrześcijan (katolików 5,000), 7,000 Mahometan i aż 40,000 Żydów.

Fig. 79. Brama Jafska.

5. Najbliższe okolice Jerozolimy. W najbliższych okolicach Jerozolimy następujące miejsca zasługują na uwzględnienie: na południe od Jerozolimy — Haceldama i góra Złej Rady, na wschód — góra Zgorszenia, ogród Oliwny, mia-

steczka: Betania i Betfage; na północ—góra Skopus. O każdem z tych miejsc pokrótce.

Haceldama, gr. Ἀκελδαμά (z chald. *chakal dema* = rola krwi), dziś *Hakk el-Dam*, miejsce znajdujące się na południe od doliny Ennon, tutaj była niegdyś „rola garncarzowa", która została kupiona za 30 srebrników Judasza i przeznaczona na cmentarz dla pielgrzymów (Mat. 27, 8; Act. 1, 19).

Fig. 80. Meczet Omara.

Góra Złej Rady, wznosi się na południe od Haceldamy. Według podania, na tej górze Kaifasz posiadał dom, w którym książęta i kapłani naradzali się, jak pozbawić życia Zbawiciela (por. Joan. 11, 47—53).

Góra Zgorszenia (*mons Offensionis, Scandali*), znajduje się na wschód od południowej części doliny Cedron, naprzeciwko sadzawki Syloe. Według podania, na tej górze wzniósł Salomon świątynie pogańskie: „zbudował tedy Salomon zbór Chamos bałwanowi Moab na górze, która jest

przeciw Jeruzalem, i Molochowi bałwanowi synów Ammon“ (3 Reg. 11, 7; por. 4 Reg. 23, 13).

Ogród Oliwny, Ogrójec, Getsemani, gr. Γεθσημανεί, Γεθσημανῆ (z hebr. *gath szemen* = tłocznia oliwy), leżał na zachodnim stoku góry Oliwnej (fig. 83). Pan Jezus z uczniami swymi często chodził do tego ogrodu (Luc. 22, 39; Joan. 18, 2). Tutaj też po ostatniej wieczerzy w grocie, obecnie zwanej „grotą konania“ (*antrum agoniae*), oblewał się krwawym potem (Mat. 26, 36; Marc. 14, 32). Dzisiejsze drzewa oliwne w Ogrójcu „...są staruszki..., których przynajmniej

Fig. 81. Część starożytnego podmurowania góry Morya od strony doliny Tyropeon, zwana „murem płaczu Żydów“.

korzonki pamiętają pobyt Chrystusa Pana; z tych drzew oliwnych, strzeżonych przez braciszka zakonnego, wyrabiają oliwę, i paciorki z pestek, krzyżyki na cenną pamiątkę dla pobożnych pielgrzymów“ [1] [2].

---

[1] *O. Golichowski*: Ziemia Święta, str. 219.

[2] Dokładną topografię ogrodu Oliwnego z widokami i planem, rozmaite hipotezy z ich uzasadnieniem lub zbiciem, wskazówki bibliograficzne—ob. *M. J. Ollivier*: Męka Jezusa Chrystusa, tłum. *Ks. Rodziewicz*, Petersburg, 1902, str. 55—72 oraz 471—93.

Betania i Betfage, miasteczka położone na wschodnich skłonach góry Oliwnej przy drodze, wiodącej z Jerozolimy do Jerycha.

Góra Skopus, wznosi się na północ od Jerozolimy, ze szczytu tej góry rozległy widok na miasto i jego okolice.

Fig. 82. Wejście do bazyliki Grobu Świętego.

6. Krótka historya Jerozolimy. Miasto to już Patryarchom narodu żydowskiego było znane. Po wkroczeniu Izraelitów do Palestyny razem z innemi miastami zostało zdobyte, chociaż część Jerozolimy (Jebus na Syonie) aż do czasów Dawidowych zamieszkiwali Jebuzejczycy. Dawid Jerozolimę uczynił stolicą swego królestwa i bardzo ją przyozdobił. Po wzniesieniu Świątyni przez Salomona Jerozolima stała się środowiskiem zarówno religijnego jak i politycznego życia. W chwale swej przetrwała aż do czasów, kiedy ją Nabuchodonozor r. 588 doszczętnie zburzył.

Po powrocie z niewoli Babilońskiej odbudowano miasto i świątynię, ale aż do czasów Heroda Wielkiego ustępowało ono pod względem wspaniałości pierwotnemu miastu. Herod Wielki upiększył miasto a szczególniej Świątynię; naśla-

dował go wnuk jego Agryppa i znacznie Jerozolimę rozszerzył.

W r. 70 po N. Chr. Rzymianie zupełnie zburzyli Jerozolimę i dopiero po upływie 65-ciu lat cesarz rzymski Hadryan przynajmniej w części ją odbudował, zmieniając nieco jej poprzednie położenie, ale już nigdy Jerozolima nie doścignła dawnego blasku. Nawet nazwa Jerozolimy na długi czas zastąpiona była mianem *Aelia Capitolina*: tak ją nazwał Hadryan

Fig. 83. Ogród Oliwny.

od swego imienia familijnego *Aelius* i od świątyni poświęconej *Jowiszowi Kapitolijskiemu*, wzniesionej w tem miejscu, gdzie dawniej stała Świątynia żydowska.

Od IV w., korzystając z edyktu tolerancyjnego, wydanego przez Konstantyna Wielkiego, Chrześcijanie licznie zaczęli nawiedzać Jerozolimę, a sama cesarzowa Helena pobudowała wiele kościołów w Jerozolimie i Ziemi Świętej dla uczczenia główniejszych tajemnic Chrystusowych. W r. 451 z postanowienia soboru Chalcedońskiego, istniejące od czasów

apostolskich biskupstwo jerozolimskie zostało patryarchatem palestyńskim.

W w. VII Arabowie pod wodzą kalifa Omara zdobyli Jerozolimę; na wzgórzu Morya w miejscu dawnej Świątyni żydowskiej postawili wspaniały meczet (meczet Omara), a kościół Najświętszej Maryi Panny, znajdujący się nieopodal, zamienili również na meczet (*el-Aksa*).

Kiedy następnie w w. X i XI Muzułmanie Turcy coraz srodzej prześladowali pielgrzymów chrześcijańskich i znieważali miejsca święte; — władcy chrześcijańscy pod wpływem gorących mów pokutnika Piotra z Amiens wyprawili na wschód liczne wojska, dając początek wojnom krzyżowym. Wojny te, jak wiadomo z historyi kościelnej, prowadzone były z rozmaitym skutkiem: dwa razy Chrześcijanie zdobyli Jerozolimę w 1079 i 1229, lecz r. 1243 Saraceni wypędzili Chrześcijan i po dziś dzień Jerozolima pozostaje w rękach tureckich.

Dodatek. Kolonie Żydowskie. [1])

Po wejściu do Ziemi Obiecanej aż do niewoli Assyryjskiej i Babilońskiej, Hebrajczycy prawie że nie opuszczali kraju, nadanego im przez samego Boga. Od jednej zaś i drugiej Niewoli, bądź zmuszeni, bądź dobrowolnie, poczynają osiedlać się w obcych krajach. Kiedy Cyrus pozwolił Żydom wrócić do ziemi ojczystej, tylko część skorzystała z tego pozwolenia, wielu zaś z nich pozostało po miastach babilońskich i assyryjskich. Prócz tego z biegiem czasu powstały

---

[1]) *O. Holtzmann*: Neutestamentliche Zeitgeschichte, 1895;—*Schürer*: Geschichte des judischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, Leipzig, IV wyd. 1901;—*E. Beurlier*: Le monde juif au temps Jesus-Christ et des apôtres, Paris, 1902 („Science et religion") t. I, str. 5—9; t. II, str. 48—63; toż samo wyszło w przekładzie polskim przy „Wstępie do Pisma Świętego" *księdza Sykory* („Biblioteka Dzieł Chrześcijańskich"), 1906, str. 155—158, 213—222;—*Zschokke*: Historia Sacra, 1903, str. 335—37;—*Dr. J. Falten*: Neutestamentliche Zeitgeschichte oder Judentum und Heidentum zur Zeit Christi und der Apostelo, Regensburg, 1910;—*Ks. Dr. St. Trzeciak*: Kolonie Żydowskie za czasów Chrystusa Pana (odbitka z „Przeglądu Kościelnego"), Poznań, 1906;—taż rozprawa nieco rozszerzona w dziele tegoż autora: Literatura i Religia u Żydów za czasów Chrystusa Pana, Warszawa—Lwów, 1911, część I, str. 38—71.

kolonie i w innych krajach starożytnego świata. Tento stan rozproszenia Żydów na obczyźnie nazywa się dyasporą z gr. διασπορά. Wyraz grecki διασπορά spotyka się w tłumaczeniu LXX w piątej księdze Mojżeszowej (30, 4) i u Izajasza (49,6), a w drugiej księdze Machabejskiej (1,27) użyty jest w znaczeniu *rozproszenia Żydów po świecie.* Powszechnie rozróżniają dyasporę aramejską i palestyńską: pierwsza obejmuje kolonie utworzone przez wygnańców w okolicach Eufratu i Tygru, druga—kolonie powstałe w krajach nad morzem Śródziemnem położonych.

Zanim Babilończycy zburzyli Jerozolimę, Żydzi pozostawali już w bliższych stosunkach z Egiptem (por. Is. 30,2 Jer. 2,18). To też po zabiciu Godoliasza szukali oni schronienia w miastach egipskich, leżących między Memfisem i Peluzyum (Jer. 43, 1 nast.).—Później w Aleksandryi, świeżo przez Aleksandra Wielkiego założonej, otrzymali Żydzi narówni z tuziemcami prawa obywatelskie. Kolonię tę znacznie rozszerzył Ptolomeusz Lagus. Żydzi w Aleksandryi mieli swego etnarchę, czyteż archonta—Żyda, a od czasów Augusta podlegali swej geruzyi (ἡ γερουσία — synedryum aleksandryjskie).—Jak wykazały najnowsze odkrycia [1]), już w VI w. przed Nar. Chr. posiadali Żydzi liczną kolonię i na południowych krańcach Egiptu na wyspie Elefantynie.—W sąsiadującej z Egiptem Libii Ptolomeusz Lagus założył kolonię żydowską w mieście Cyrene.

W Syryi wielka kolonia żydowska powstała w Antyochii; Żydzi tutaj także mieli swego etnarchę i przysługiwały im prawa obywatelskie narówni z Grekami (Ant. XII, 3,1). W innych miastach syryjskich kolonie żydowskie były: w Seleucyi, Ktezyfoncie, Abilene, Emessie, Edessie i Damaszku.

Do Azyi Mniejszej Antyoch Wielki przesiedlił z Babilonii i Mezopotamii 2000 rodzin żydowskich, wyznaczając im grunta i domy (Ant. XII, 3,4). W celach handlowych chętnie zamieszkiwali Żydzi w miastach portowych, jak np. w Efezie.

[1]) Sławne papyrusy elefantyńskie, o których będzie mowa niżej w rozdziale o Egipcie.

Z Azyi Żydzi rozpraszali się na wyspy morza Śródziemnego, szczególniej na Cypr, Kretę i Eubeę.

Wreszcie powstały liczne kolonie w Macedonii i Grecyi (Act. 16, 13; 17, 1. 10. 17; 18, 4), tudzież w Italii.

Żydzi—koloniści nie zatracili na obczyźnie swej religii i narodowej odrębności. „Szczególnym rysem rozproszonych po całym świecie Żydów jest głęboko zakorzenione w ich umysłach i duszach poczucie własnej religii i narodowości. Religia i narodowość, to ich najdroższe skarby, raczej gotowi pozbyć się życia, aniżeli dozwolić na jakikolwiek w tym względzie uszczerbek. Prorocy wyrobili tego ducha w narodzie tak bardzo dawniej skłonnym do czci bogów obcych. Resztę dokonały prześladowania i narodowe walki za czasów Makkabejskich“ [1]). Przyjęli Żydzi filozofię grecką i literaturę, zapomnieli nawet w większości języka rodzimego, mówiąc po grecku, ale nie przestali być Żydami, brzydzili się politeizmem i wszelkimi obrzędami pogańskimi. W ścisłej łączności pozostawali Żydzi-koloniści i z krajem rodzimym, wyprawiając liczne pielgrzymki do Jerozolimy w większe święta, oraz składając roczne datki na świątynię Jerozolimską.

Dyaspora żydowska miała dobroczynny wpływ na pogan. Zdarzało się, że nietylko zwykli śmiertelnicy, ale mędrcy i filozofowie pogańscy uczęszczali do synagog żydowskich, aby poznać Boga Izraelskiego, obrzędy synagogalne, modlitwy, cnoty, aby usłyszeć o przyszłym Mesyaszu. W ten sposób Opatrzność przygotowywała drogę poganom do atwiejszego przyjęcia Ewangelii.

---

[1]) *Ks. Trzeciak*: Literatura i Religia u Żydów, str. 59.

CZĘŚĆ DRUGA.

Kraje sąsiednie i poblizkie.

Do krajów sąsiednich i poblizkich Ziemi Świętej należą: Fenicya, Syrya, Assyrya i Babilonia, Elam, Medya i Persya, Arabia, Egipt, Etyopia, Filistea.

1. Fenicya.[1])

1. **Kraj i mieszkańcy.** Fenicya, gr. Φοινίκη Vulg. *Phoenice* (2 Mach. 3, 5; Act. 11, 19), — niewielki kraj, rozciągający się wzdłuż morza Śródziemnego między rzeką Eleuterus i górami Karmelu; w Nowym Testamencie nazywa się stronami (granicami) Tyru i Sydonu albo Syro-Fenicyą (Mat. 15, 21; Marc. 7, 24. 26).

Fenicyanie byli Chananejczykami; zasłynęli przemysłem, żeglugą, handlem, sztukami pięknemi, sztuką pisania. Religia fenicka, zasadzająca się na czci Baala, Astarty i innych bóstw, wywierała wielki wpływ na Izraelitów, szczególniej za czasów Achaba, którego żona Jezabel, córka arcykapłana fenickiego, usiłowała wszelkimi sposobami kult fenicki zaprowadzić w królestwie Izraelskiem.

---

[1]) *F. C. Movers*: Die Phönizier, Bonn, 1841—56; — *E. Renan*: Mission de Phénicie, Paris, 1864; — *G. Perrot et Ch. Chipiez:* Histoire de l'art dans l'antiquité, Paris, 1883 (O Fenicyi t. III); — *B. Pietschmann*: Geschichte der Phönizier, Berlin, 1889; — *W. v. Landau*: Die Bedentung der Phönizier im Völkerleben, Leipzig, 1906; — Fenicyanie, w „Historyi Powszechnej" Holzwartha, Warszawa, 1879, t. I, str. 215—243; — *A. Narkiewicz Jodko:* Fenicya i Kartagina w „Zarysie dziejów malarstwa", Lwów—Warszawa, 1888, cz. I, t. II, str. 155 - 209.

Nie zespolili się Fenicyanie w jednolite państwo, lecz mieli oddzielne niewielkie królestwa, z których największą sławę zdobyły sobie królestwa Tyru i Sydonu; prócz tego posiadali kolonie: na Cyprze, w Afryce (Kartagina), w Galii i innych krajach nadmorskich.

2. Miasta. Główniejsze miasta fenickie:

Tyr, hebr. *Tsor* (= skała, zamek), gr. Τύρος — sławne miasto portowe nad morzem Śródziemnem. — Hiram, król Tyru, zawiązał przyjazne stosunki z Dawidem i Salomonem: pierwszemu przysyłał cedry z Libanu i rzemieślników do budowy pałacu, drugiemu również pomagał w budowie Świątyni, pałaców, tudzież w założeniu i utrzymywaniu floty (2 Reg. 5, 11; 3 Reg. 5, 1 nast.; 9, 11 nast.; 10, 11. 12; 1 Par. 14, 1; 2 Par. 2, 3 nast.; 8, 2. 18; 9, 10. 21). Z późniejszych dziejów wiadomo, że Nabuchodonozor po trzynastoletniem oblężeniu zdobył miasto i zrównał je z ziemią; wszakże mieszkańcy w znacznej liczbie zdołali ujść na sąsiednią wyspę, zabrawszy skarby ze sobą, i tutaj pobudowali nowe miasto, nazwane Nowym Tyrem, a miano Starego Tyru nadali przedmieściu powstałemu z ruin pierwotnego miasta. Nowy Tyr niezadługo zyskał większą sławę niż dawny, lecz w 332 r. przez Aleksandra Wielkiego był zburzony. Jeszcze raz odbudowano miasto, ale już nigdy nie doszło ono do dawnej świetności. — Dziś na miejscu Tyru istnieje mieścina *el-Sur*, licząca 6,000 mieszkańców.

Fig. 84. Sarkofag króla Eszmunazara.

Sydon, hebr. *Tsidon*, gr. Σιδών, — również słynny port nad morzem Śródziemnem na północ od Tyru, założony przez Sydona, syna Chanaana; Jozue nazywa to miasto *Wielkim Sydonem* (Jos. 11, 8; 19, 28). — Nie chcąc się

poddać Artakserksesowi III (Ochusowi), królowi perskiemu, obywatele sami Sydon spalili; z czasem go odbudowano.— Dzisiaj znajduje się tam niewielkie miasto *Saida*, mające około 12,000 ludności; mieszkańcy szczycą się pięknymi ogrodami.

Arad, Biblos, Berytus (Bejrut)—miasta nadmorskie.

Sarepta — wewnątrz kraju, pamiętna cudem Eliasza (3 Reg. 17).

3. Z odkryć. Niedaleko Saidy na starożytnem cmentarzysku w r. 1855 odnaleziono sarkofag króla Sydońskiego Eszmunazara (fig. 84), żyjącego w IV-ym w. przed Nar. Chr. Na sarkofagu tym jest bardzo ciekawy fenicki napis, w którym Eszmunazar wymienia swe zasługi, a następnie zaklina uroczyście i grozi pomstą swych bogów temu, ktoby się odważył naruszyć jego grobowiec. Sarkofag Eszmunazara został umieszczony w Luwrze. [1])

2. Syrya.

1. Kraj i mieszkańcy. Syrya, hebr. *Aram*, gr. Συρία, — kraj otoczony od północy górami Taurus i Antytaurus,—od wschodu Assyryą i Babilonią,- od południa pustynią Arabską,—od zachodu Palestyną i górami Libanu [2]).

Fig. 85. Syryjczyk.

Syryjczycy czyli Aramejczycy (fig. 85) należeli do familii semickich narodów, pochodzili od Arama, syna Sema (Gen. 10, 22. 23; 1 Par. 1, 17); mówili językiem aramejskim, będącym jednym z dyalektów semickich; odznaczali się rzutko-

[1]) Filologiczny rozbiór tego napisu ob. *M. J. Lagrange*: Etudes sur les religions sémitiques, Paris, 1903, str. 404—8.

[2]) Dzisiaj Syrya jest ogólną nazwą krajów, leżących między morzem Śródziemnem, górami Taurus, rzeką Eufratem i półwyspami: Arabskim i Synajskim.

ścią i ruchliwością, to też w przemyśle stanęli wysoko; religia Syryjczyków podobna do babilońsko-assyryjskiej (str. 122) i fenickiej. Pod względem politycznym dzielili się Syryjczycy na małe państewka, które przechodziły różne koleje, najwięcej wybiło się królestwo Damasceńskie.—Większą część Syryi zdobył Dawid, lecz po kilkudziesięciu latach odzyskała ona niezależność. Później podbijali ten kraj Assyryjczycy, Babilończycy, Persowie, Grecy i wreszcie Rzymianie.

2. Części Syryi. Główne części Syryi, o których Biblia nadmienia:

Syrya Rohob, hebr. *Aram Beth Rohob* (2 Reg. 10,6)—na północo-wschód od Ziemi Świętej.

Syrya Damasceńska, hebr. *Aram Dammesek* (2 Reg. 8,5).

Syrya Maacha, hebr. *Aram Maacha* (1 Par. 19,6) — u stóp Hermonu.

Mezopotamia, hebr. *Aram Naharaim* (= Aram obu rzek), gr. Μεσοποταμία (= Międzyrzecze), Vulg. *Mesopotamia* (Gen. 24, 10), arab. *el-Dżezireh* (= wyspa), kraina zawarta między rzekami Tygrem i Eufratem, zwana także w tekście hebr. *Paddan* (= równina) lub *Paddan Aram*.

Syrya Soba, hebr. *Aram Tsoba* (2 Reg. 10,6)—między Damaszkiem i Eufratem.

3. Miasta. Sławniejsze miasta syryjskie:

Damaszek (fig. 86)—w pięknem położeniu u podnóża gór Antylibanu nad rzeką Barada. Pierwsza wzmianka o tem mieście w historyi Abrahama (Gen. 14, 15; 15, 2); następnie dopiero od czasów Dawida jest niejednokrotnie w Biblii wspominane. Za Seleucydów znaczna liczba Żydów osiedliła się w Damaszku, z których niebawem po śmierci Zbawiciela wielu przyjęło chrystyanizm. Szaweł, jadąc do Damaszku w celu ich prześladowania, w pobliżu tego miasta został cudownie nawrócony (Act. 9, 1 nast.); po przyjęciu chrztu począł on w bóżnicach damasceńskich opowiadać Jezusa (Act. 9, 10 nast.), niezadługo jednak udał się do Arabii (Gal. 1, 17); stąd znowu wrócił do Damaszku, lecz po niejakim czasie musiał uchodzić przed zaciekłością Żydów, którzy go chcieli zabić (Act. 9, 22—25). — Dzisiaj Damaszek jest ożywionem miastem i liczy około 250,000 ludności.

Antyochia, zwana także ἡ μεγάλη (= wielka), leżała nad rzeką Orontem w malowniczej i żyznej krainie. Miasto to było stolicą Seleucydów (por. 1 Mach. 3, 37; 4, 35; 6, 63 i t. d.), później rezydencyą prokonsula syryjskiego. Mieszkańcy Antyochii, tak Grecy, jak i liczni Żydzi, chętnie słuchali ewangelii, głoszonej przez Barnabę i Pawła, przyjmowali religię chrześcijańską, i pierwsi poczęli się nazywać Chrześcijanami (Christiani). Tamto powstał spór co do obowiązku przestrzegania przepisów prawa Mojżeszowego przez Chrześcijan (Gal. 2, 11; por. Act. 15, 22 nast.). Stąd przedsiębrał

Fig. 86. Damaszek.

Święty Paweł swoje trzy podróże misyjne.—Dzisiaj wśród zwalisk dawnego grodu znajduje się mieścina *Antakije*, 6,000 mieszkańców licząca.

Baalbek, u Greków i Rzymian *Heliopolis*, leżał w środku Celesyryi, niedaleko źródeł Orontesu i Leontesu (ob. str. 18). Pozostałe po tem mieście liczne ruiny przypominają jego dawną wielkość.

Palmira, hebr. *Thadmor*, miasto w pustyni Syryjskiej, prawie że w połowie drogi między Damaszkiem a Eufratem.

Haran, najstarożytniejsze miasto Mezopotamii; assyr. *Kharran*, gr. Κάρραι, łac. *Carrhae*. Po opuszczeniu Ur chaldejskiego Abraham udał się do Haranu i tutaj pozostawał do

śmierci swego ojca Tarego; tutaj przemieszkiwali potomkowie Nachora, dlatego też i miasto to zowie się w Biblii także „miastem Nachor“ (Gen. 24, 10).

3. Assyrya i Babilonia [1]).

A) Assyrya.

1. **Przyroda.** Assyrya, hebr. *Aszszur, erets Aszszur* LXX. Ἀσσούρ; u pisarzy greckich spotyka się Ἀσσυρία, Ἀτουρία,

[1]) Z bogatej literatury o Assyryi i Babilonii przytaczamy tu tylko niektóre dzieła.—*F. Hommel*: Geschichte Babyloniens und Assyriens, Berlin, 1885-89.—*G. Brunengo*: L'impero di Babilonia e di Ninive, Prato, 1885;—*Tiele*: Babylonisch-assyrische Geschichte, Gotha, 1886—88;—*A. H. Sayce*: La lumière nouvelle, trad. p. *Trochon*, Paris, 1888;—*F. Kaulen*: Assyrien und Babylonien nach den neusten Entdeckungen, Freiburg in. Br., 1891 (szeroko uwzględniona literatura przedmiotu);—*H. Winckler*: Geschichte Babyloniens und Assyriens, Berlin, 1892;—*G. Maspero*: Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, Paris, 1895—99;—tenże: Histoire ancienne des peuples de l'Orient, Paris, 1904;—tenże: Lectures historiques. Histoire ancienne: Egypte, Assyrie,—Paris, 1890;—*F. Vigouroux*: La Bible et les découvertes modernes, Paris, IV wyd. 1896;—*Bezold*: Ninive und Babylon, Bielefeld, 1903;—*E. Schrader*: Die Keilinschriften und das Alte Testament, III wyd. opracowane p, *H. Winckler'a* i *H. Zimmern'a*, Berlin, 1903;—*V. Ermoni*: La Bible et l'Assyriologie, Paris, 1905 (broszura z cyklu „Science et Religion“);—*A. Jeremias*: Das Alte Testament in Lichte des Alten Orients, Leipzig, 1906;—*J. de Morgan*: Les premières civilisations, Paris, 1909;—*Dhorme*: Les origines babyloniennes (Conférences de Saint-Etienne, 1909—10, École pratique d'études Bibliques);—*G. Perrot et Ch. Chipiez*: Histoire de l'art dans l'antiquité, Paris, 1883 (o Assyryi i Babilonii t. II);—*L. Fonck*: Assyria, Babel, w Leksykonie bibl. *Hagen'a*, t. I. kol. 459—73; 524—40; inne artykuły w tymże Leksykonie; *E. Pannier*: Assyrie, Babel, Babylon, w Dykcyonarzu bibl. *Vigouroux*, t. I., kol. 1148—69, 1346—50, 1351—57, 1359—72, i t. d.

Prace polskie: Państwo Assyryjsko-babilońskie, monarchia Babilońska, w „Historyi Powszechnej“ *Hołzwartha*. t. I., Warszawa, 1879, str. 97—142, 319-339;—*Ks. Wł. Zaborski*: Źródła historyczne Wschodu odnośnie do Pisma Świętego, Kraków, 1888, str. 81—227;—*A. Narkiewicz Jodko*: Babilon i Assyrya w „Zarysie dziejów malarstwa“, Lwów—Warszawa, 1888, cz. I, t. II, str. 211-305;—*Ks. A. Zaremba*: Biblia i archeologiczne odkrycia w „Przeglądzie Katolickim“, 1894, str. 385 nast., 401, 433, 449, 481, 497;—*G. Maspero*: Opowiadania historyczne. Egipt i Assyrya, przełożył *J. Popławski*, Warszawa, 1894, str. 251—492 (piękna lektu-

ostatnia forma odpowiada perskiej: *Athura* i chaldejskiej: *Áthur*; Vulg. *Assur*, *terra Assyriorum*, lecz nigdy: „Assyria“; na napisach klinowych najczęściej: *mat Aszszur*, *mat Aszur*, *ameli Aszszuri*.

Assyrya, w ścisłem znaczeniu, zajmowała część dzisiejszego Kurdystanu. Granice od północy stanowiły góry Armenii (góry Mazyus); — od wschodu góry Medyi, zwłaszcza łańcuch Zagros; rzeka Zabas Mniejszy była granicą południową; wreszcie na zachód Assyrya przekraczała nieco Tygrys. To są pierwotne granice Assyryi, które w kolei czasów się zmieniały i rozszerzały.

Kraj ten obfitował w wodę, dostarczaną przez Tygrys i liczne jego dopływy. Nic też dziwnego, że i roślinność posiadał bogatą: na polach rozliczne zboża, szczególniej dużo przenicy i jęczmienia; w ogrodach i na wzgórzach— winnice, oliwnice, nadto figi, palmy, orzechy, malogranaty i inne drzewa owocowe; na górach—cyprysy, rozmaitego gatunku dęby i jawory.

Ze świata zwierzęcego: dzikie zwierzęta: tury, lwy, niedźwiedzie, dziki, jelenie i inna zwierzyna; z domowych zwierząt hodowano: woły, owce i kozy, świnie, pozatem—wielbłądy, konie, osły, psy. W rzekach było mnóstwo ryb rozmaitych.

2. Assyryjczycy. Jak świadczy Biblia, Assyryjczycy są potomkami syna Semowego Assura, który wyszedł z Babilonii i dał początek państwu Assyryjskiemu (Gen. 10,

---

ra);—*J. A. Święcicki*: Historya literatury Babilońsko-assyryjskiej i Egipskiej, Warszawa, 1901 („Historya literatury Powszechnej“);—*M. Schorr*: Państwo i społeczeństwo babilońskie w okresie t. zw. dynastyi Hammurabiego, Lwów, 1906;—tenże: Ważniejsze kwestye z historyi semickiego Wschodu, Lwów, 1907.—Pisywał także o Assyryi i Babilonii *Ign. Radliński* (autor o poglądach racyonalistycznych) w „Wielkiej Encyklopedyi Ilustr.“, w „Ateneum“ i t. d.

Dzieła rosyjskie: *Ragozina*: Istorya Chałdiei s otdalenniejszich wriemien do wozwyszenia Assiryi, Petersburg, 1902;—tenże: Driewniaja istorya Wostoka, Petersburg, 1903;—*W. P. Maksustow*: Istorya driewniago Wostoka, Petersburg, 1905 (t. II Assiro-Chałdieja i Piersya);—*Maspero*: Driewniaja istorya narodow Wostoka, tłumacz., wyd. II, Petersburg, 1903.

Fig. 87. Głowa Assyryjczyka.

11. 22). Język, pomniki pozostałe i cała kultura assyryjska najzupełniej potwierdzają wybitnie semicki charakter Assyryjczyków, ale zarazem wskazują na ich dawniejsze przebywanie w Babilonii (ob. fig. 87). Głównem zajęciem Assyryjczyków był handel; w naukach i sztukach byli oni spadkobiercami Babilończyków; zdobyli sobie wielką sławę dzielnych wojowników. Pismo Święte przedstawia Assyryjczyków jako naród pyszny, chciwy, okrutny i podstępny (Is. 33, 1; Nah. 2, 12 i t. d.).

3. Religia babilońsko-assyryjska [1]). Pierwsze miejsce między bóstwami babilońsko-assyryjskiemi zajmowała babilońska tryada: Anu — bóg nieba, Bel — bóg ziemi, Ea — bóg morza; następnie szedł liczny poczet innych bogów (*ilu*, w liczb. mn. *ilani*) i bogiń; czczono także słońce (*Szamasz*— fig. 88), księżyc (*Sin*) i gwiazdy, szczególniej Venus (*Isztar*). W późniejszych czasach naczelnym i narodowym assyryjskim bogiem stał się Asur. Dla uczczenia bóstw urządzano procesye (fig. 89), składano ofiary nawet z ludzi.

4. Miasta. Najgłówniejszem miastem Assyryi była Niniwa, hebr. *Niniweh*, LXX. Νινευή, assyr. *Nina*, *Ninua*, leżąca po lewej stronie Tygru naprzeciwko dzisiejszego Mossulu. O założeniu Niniwy czytamy w pierwszej księdze Mojżeszo-

[1]) O religii babilońsko-assyryjskiej prócz dzieł przytoczonych ob. *M. Jastrow*: The religion of Babylonia and Assyria, Boston, 1898,—niemieckie wyd., Giessen, 1902;—*C. von Orelli*: Allgemeine Religionsgeschichte, Bonn, 1899, str. 164—223;—*M. J. Lagrange*: Etudes sur les religions sémitiques, Paris, 1903, str. 297—350;—*P. Dhorme*: Choix de textes religieux Assyro-Babyloniens, Paris, 1907;—tenże: La religion Assyro-Babylonienne, Paris, 1910,—*Fr. X. Kortleitner*: De polytheismo universo, Oeniponte, 1908, str. 255—77,—*A. Lange*: Epos Babilońskie—Enuma Eliš, Brody, 1909.

wej (10, 11—12): *Z onej ziemi* (t. j. z Babilonii) *wyszedł Assur, i zbudował Niniwę, i ulice miasta* (hebr. *Rehoboth Ir* = ulice miasta), *i Chale, Resen też między Niniwą i Chale: to jest miasto wielkie.* — O tóż *Niniwa, Chale i Resen*—to zapewne części owego „wielkiego miasta“ Niniwy. Ruiny Niniwy znajdują się na rozległej przestrzeni. Pod kierunkiem wybitnych assyryologów rozkopano rozmaite świątynie, gmachy publiczne, pałace z licznymi sprzętami, rzeźbami, napisami klinowymi. Po Babilonie, który stopniowo upadał, stosunkowo mało pomników pozostało, gdy tymczasem po Niniwie odrazu zburzonej, pod grubą warstwą gruzu i ziemi zachowało się bardzo wiele zabytków, wymownie świadczących o wysokiej cywilizacyi Assyryjczyków. Na zwaliskach Niniwy dziś spotykamy cztery wioski: *Kujundżyk, Selamieh, Nimrud* i *Khorsobad*. Położeniu tych wiosek mniej więcej odpowiada położenie dawnych części Niniwy: Kujundżyk—właściwej Niniwie; Selamieh na południowschód od Kujundżyka—biblijnemu Resen; Nimrud jeszcze dalej na południowschód—biblijnemu Chale; wreszcie Khorsobad, położony na północ od Kujundżyka—twierdzy Sargona, *Dur-Sarrukin*, części Niniwy znacznie późniejszej od poprzednich (fig. 90) [1].

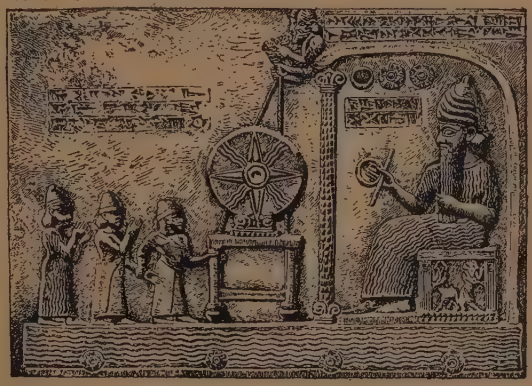

Fig. 88. Bóg słońca (*Szamasz*).

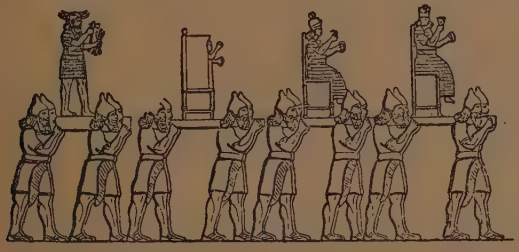

Fig. 89. Procesya assyryjska.

[1]) O twierdzy Sargona czyt. piękny opis: *Maspero*: Opowiadania historyczne, str. 251—75.

Inne ważniejsze miasta Assyryi: Assur, Gaugamela i Arbela.

Assur, najstarożytniejsze miasto Assyryi, leżał na prawym brzegu Tygru, na południe od Niniwy.

Gaugamela i Arbela na wschód od Niniwy; na równinie między temi miastami Aleksander Wielki w 331 r. odniósł wielkie zwycięstwo nad Persami, łamiąc ich potęgę.

5. Historya. O początkach królestwa Assyryjskiego to tylko wiadomo, że Assyryjczycy wyszli z Babilonii i zbudowali najprzód miasto Assur a potem Niniwę.

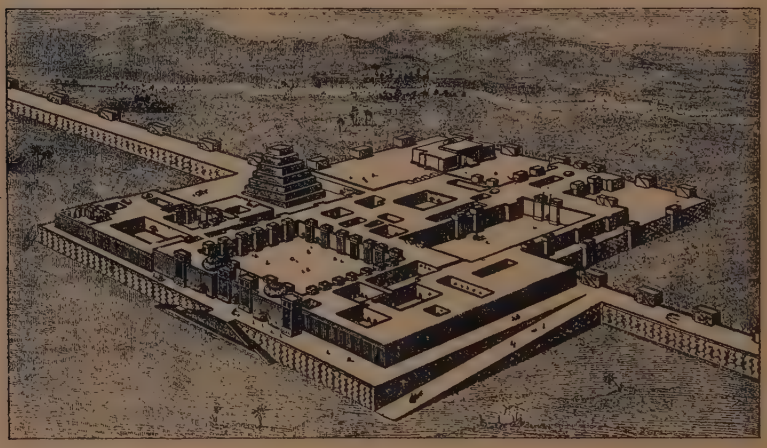

Fig. 90. *Dur-Sarrukin* (odtworzenie).

Pierwszym wielkim zdobywcą assyryjskim był król Teglat-Falazar I, panujący około 1100 r. przed Nar. Chr.; podbił on Babilonię i ludy Barbarzyńskie aż do morza Czarnego. Wszakże tych zdobyczy nie umieli utrzymać najbliżsi następcy Teglat-Falazara.

Dopiero w IX w. znowu rozrasta się potęga assyryjska, a od połowy w. VIII-go szereg sławnych zdobywców zakłada wielką monarchię, obejmującą większą część Armenii, wschodnią część Azyi Mniejszej, Medyę i Babilonię.

W historyi królestwa Izraelskiego stał się głośnym z powodu dwóch wypraw tam przedsięwziętych— Salmanazar IV, syn i następca Teglat-Falazara III-go (bibl. *Phul'a*—4 Reg. 15, 19). Następstwem pierwszej wyprawy r. 727

było spustoszenie północnej części państwa Izraelskiego, uprowadzenie wielkiej liczby Izraelitów do niewoli i zmuszenie Ozeasza, ostatniego króla izraelskiego, do płacenia rocznego haraczu (4 Reg. 17, 3; Tob. 1, 2).—Kiedy Ozeasz, ufny w obietnice faraona Sua (Sabakon) [1]), w r. 725 odmówił daniny i chciał się pozbyć zależności od Assyryi;—Salmanazar przedsięwziął drugą wyprawę i obległ Samaryę. W trzecim jednak roku oblężenia utracił on tron i życie, a królem assyryjskim ogłosił się jeden z jego wodzów, przyjmując imię Sargona. Sargon (fig. 91) niedługo, bo w pierwszym roku swych rządów zburzył Samaryę, znakomitszą część mieszkańców królestwa Izraelskiego uprowadził w niewolę do Assyryi i położył koniec jego istnieniu 722 r.

Fig. 91. Sargon.

Następca Sargona—Sennacheryb (705—681) znany jest także z Biblii. Wysłał on ogromne wojsko pod Jerozolimę przeciw królowi judzkiemu Ezechiaszowi, który usiłował przywrócić swemu królestwu niezależność od Assyryi i nie chciał płacić haraczu. Od tego najazdu Bóg w cudowny sposób pobożnego Ezechiasza wybawił: „przyszedł Anioł Pański, i pobił w oboziech assyryjskich sto ośmdziesiąt i pięć tysięcy“ (4 Reg. 19, 35; Is. 37, 36).

Po Sennacherybie objął panowanie Asarhaddon (fig.

[1]) Według Dhorme'a w hebr. biblijnym tekście *So* (Vulg. *Sua*—2 Reg. 17, 4) należy czytać *See* (spółgłoski te same, ale inne znaki samogłoskowe), co ma odpowiadać egipskiemu *Sibe*. Sibe zaś nie był faraonem, lecz tylko wodzem egipskim. Niesłusznieby więc dotąd utożsamiano biblijnego *So* z faraonem *Sabakonem*, założycielem dynastyi Etyopskiej. Ob. *Fr. P. Dhorme*: Les pays bibliques et l'Assyrie, w „Revue Biblique“, 1910, str. 372 i 377.

92.—681 do 668); za niego Assyrya dosięgła szczytu sławy: podbił on całą Syryę, Fenicyę, Egipt i Etyopię; w liczbie królów hołdownych był i Manasses, król judzki.

Następca i syn Asarhaddona—Asurbanipal (fig. 93. — 668 do 626) wiódł szczęśliwie wojny z Egiptem, Babilończykami, Elamitami, wszakże Medowie i inni wrogowie poczęli osłabiać państwo Assyryjskie. Król ten z wielkim zapałem oddawał się naukom i w swej bibliotece nagromadził skarby mądrości babilońskiej [1]).

Eig. 92. Asarhaddon.

Po śmierci Asurbanipala panował przez lat kilka *Asur-itil-ilani*, i wreszcie ostatnim królem Assyryi był *Sin-sariskun* (przez Greków zw. *Sarakos*); za niego Nabopalassar, wódz babiloński, zburzył Niniwę r. 607.

B. Babilonia.

1. Granice i nazwy. Babilonia przedstawiała płaszczyznę, graniczącą od północy z Mezopotamią i Assyryą, od wschodu z Tygrem, od południa z zatoką Perską, od zachodu z pustynią Arabsko-syryjską.

Główniejsze nazwy tego kraju: Babilonia, hebr. *Babel*, assyr. *Bab-ilu*, gr. Βαβυλών, Βαβυλωνία, Vulg. *Babel*, *Babylon*, *Babylonia*; — Sennaar, hebr. *Szinear*, assyr. *Sumir*, początkowo tak nazywała się cała Babilonia, później jej część południowa, a północna otrzymała miano *Akkadi*;—Chaldea, hebr. *Kasdim*, assyr. *Kaldu* lub *Kaldi*, tak zwała się część Babilonii, leżąca w pobliżu zatoki Perskiej.

[1]) O bibliotece Asurbanipala czyt. *Maspero:* Opowiadania hist., str. 376—400.

Fig. 93. Asurbanipal na polowaniu.

2. Mieszkańcy Babilonii. Według wielu etnologów pierwotnymi mieszkańcami Babilonii byli Sumerejczycy, należący do szczepu Turajskiego. Pozostałe po nich zabytki nazywają się dziś sumirsko-akkadyjskimi. W zamierzchłej starożytności posiadali oni wysoką cywilizacyę, własne pismo hieroglificzne, które się potem przekształciło na klinowe. Kiedy Chamici zajęli kraj, tamci pierwotni mieszkańcy zmieszali się z nimi. Trzeci żywioł ludności babilońskiej—to Chaldejczycy, naród szczepu semickiego, który zasłynął przedewszystkiem znajomością astronomii i astrologii (ob. fig. 94).

Z przemysłu, nauk i sztuk sławni byli Babilończycy wśród starożytnych narodów. — O religii babilońskiej mówiliśmy pokrótce, tutaj dodajmy, że jak naczelnym assyryjskim bogiem był Assur, tak babilońskim—Bel Merodach (Marduk—fig. 95).

3. Miasta. Główniejsze miasta babilońskie w Biblii wspomniane: Babilon, Arach (dziś *Warka*), Achad, Chalanne, Kuta, Ur.

Babilon leżał po obydwóch brzegach Eufratu, otoczony był podwójnym murem bardzo wysokim i szerokim. Początek tego miasta i według Biblii (Gen. 11, 1 — 9) i według pomników klinowych sięga najgłębszej starożytności.—Znajdo-

wało się w Babilonie wiele świątyń, między któremi dwie odznaczały się szczególną okazałością, a mianowicie: *E-Sagila*, poświęcona Belusowi Merodachowi, na wschodnim brzegu Eufratu, i *E-Zida* — bogu Nebo, na zachodnim brzegu. Szczątki tych świątyń to, zapewne, ruiny (fig. 96, 97), obecnie zwane *Babil* (E-Sagila) i *Birs-Nimrud* (E-Zida). Świątynie te, podobnie jak i inne w Babilonii, miały kształt wież piramidalnych o kil-

Fig. 94. Zodyak chaldejski ryty na kamieniu, znaleziony pod Babilonem. British Museum.

ku kondygnacyach, zazwyczaj siedmiu (ob. fig. 90). Zdanie, że albo Babil, albo Birs-Nimrud u podstaw posiada ostatki biblijnej wieży Babel, ma za sobą pewne prawdopodobieństwo. Większość uczonych pisze się za zwaliskami Birs-Nimrud. Znaleziony tutaj napis klinowy świadczy, że Nabuchodonozor tę wieżę naprawił i wykończył.—Prócz świątyń wspaniałych posiadał Babilon wiele pałaców, szczególniej przez Nabuchodonozora wzniesionych, i sławne już u starożytnych ogrody wiszące,

Fig. 95. Marduk zwycięża potwora Dragona.

zwane „ogrodami Semiramidy“. Liczne wodociągi i doskonałe mosty były wielkiem udogodnieniem.—Dzisiaj wieś *Hille* zajęła część terytoryum dawnego Babilonu.

Ur chaldejskie, jak wiadomo, było ojczyzną protoplasty narodu Hebrajskiego— Abrahama; opuścił on to miasto na rozkaz Boży, aby się udać do ziemi Chanaan (ob. fig. 98).

4. Historya. Początkowo Babilonia nie stanowiła jednolitego państwa, lecz składała się z wielu oddzielnych niezależnych państewek. Pierwszy Hammurabi, żyjący w XXIII-im stuleciu przed Nar. Chr., zdołał te państewka połączyć w jedną

Fig. 96. *Babil.*

Fig. 97. *Birs Nimrud.*

całość [1]). Odtąd parę wieków Babilonia przetrwała potężnem państwem, a potem przechodziła rozmaite koleje.

W w. XV-ym przed Nar. Chr., jak świadczą tabliczki z Tell-el-Amarna, władcy babilońscy pozostawali w zależności od Faraonów egipskich.—W XII w. Babilonia stała się hołdowniczką Assyryi i dopiero przy końcu wieku VII udało się jej od-

Fig. 98. Ruiny Ur.

[1]) O Hammurabim ob. rozdział następny.

zyskać niezależność, kiedy wódz babiloński Nabopalassar, zawarłszy przymierze z Cyaksaresem medyjskim, zdobył Niniwę (607), obalił Assyryę i założył monarchię chaldejsko-babilońską.

Po Nabopalassarze panował sławny jego syn Nabuchodonozor (605 — 562. — ob. fig. 99), który podbił królestwo Judzkie i uprowadził Żydów do niewoli Babilońskiej.

Lecz niezadługo po jego śmierci, bo w r. 539 Babilonia uległa Cyrusowi, królowi perskiemu, nazawsze tracąc swą niezależność.

Fig. 99. Cegła Nabuchodonozora z napisem klinowym.

Transkrypcya.	Przekład.
1. Nabu-kudurri-ussur	Nabuchodonozor,
2. szar Ba-bi-lu	król Babilonu,
3. Za-ni-in E-Sag-ila	opiekun świątyni Sa-[gila
4. u E-Zi-da	i świątyni Zida,
5. abal Nabu-abal-ussur	syn Nabopalassara,
6. szar Ba-bi-lu anaku	król Babilonu je-[stem

4. Elam.

1. Kraj i mieszkańcy. Elam, hebr. *Elam*, LXX. Αἰλάμ, Vulg. *Elam*, *Aelam*, assyr. *Ilamtu*, — kraj rozciągający się na wschód od dolnego Tygru, na północ i północo-zachód od zatoki Perskiej aż do Medyi i Assyryi. Posiadał dwa znaczniejsze miasta: Suzę (hebr. *Szuszan*) nad rzeką Ulai, i Anzan—bliżej Babilonii. Od tych miast otrzymały nazwy dwie prowincye Elamu: *Susinak* czyli Suzyana i Anzan. Prowincya Anzan była rozleglejsza i pod jej nazwą rozumiano jakiś czas cały kraj Elam: na napisach babilońskich Cyrus, król perski, siebie, swojego ojca, dziada i pradziada nazywa królem Anzanu, nie zaś królem Elamu.

Elamici stanowili naród powstały z trzech żywiołów: przeważającego semickiego, (od pierwszego syna semowego Elama), sumirsko-akkadyjskiego i aryjskiego (fig. 100). To też i w języku elamickim można odnaleźć trzy składniki: semicki, sumirsko-akkadyjski i protomedyjski; nazwy geograficzne w większości są semickie.

2. Z historyi Elamu. Opowiadanie biblijne o najściu Chodorlahomora, króla Elamu, na Pięciogród (Pentapolis—Gen. 14, 1 nast.) najzupełniej potwierdzają odnalezione napisy klinowe. Z nich także przekonywamy się, że przed Chodorlahomorem pod panowaniem Elamitów (za króla *Kudur-Mabug'a*, zapewne ojca Chodorlahomora) zostawały kraje aż do morza Śródziemnego. Wskutek zamieszek wewnętrznych potęga Elamitów powoli słabła. Zdołali oni wszakże utrzymać swą niezależność, chociaż nie bez przerwy i nie w jednakowych granicach terytoryalnych, aż do połowy VII-go w. przed Nar. Chr. Wtedy to Elamici byli podbici przez Asurbanipala V, króla assyryjskiego (658); następnie podpadli pod panowanie Persów, którzy w Suzie założyli nową stolicę. Po rozbiciu Persów przez Aleksandra Wielkiego udało się Elamitom jeszcze na jakiś czas odzyskać niepodległość, ale w II-gim wieku przed Nar. Chr. zwyciężył ich Mitrydates I, król Partów. — W Nowym Testamencie jest wzmianka o Elamitach w Dziejach Apostolskich (2, 9).

Fig. 100. Elamita o rysach semickich.

3. Z odkryć. Ekspedycya archeologiczna francuska r. 1902, pod kierunkiem *J. de Morgan'a*, znalazła w ruinach Suzy blok z dyorytu, wysoki 2.25 m., szeroki u góry 1.65 m. a u dołu 1.90 m. Na tym bloku znajduje się, wyryty w piśmie ćwiekowem, kodeks praw Hammurabiego, króla Babilonu, żyjącego w XXIII wieku przed Nar. Chr. (ob. fig. 101). Znakomity oryentalista *O. Wincenty Scheil*, dominikanin, odczytał ustawy Hammurabiego i ogłosił je drukiem w przekładzie francuskim. Kodeks ten, według ogólnego mniemania specyalistów, jest najstarszy z dotychczas znanych, a o jakie 600 lat wcześniejszy od praw Mojżesza. Wszakże, jak przypuszczają badacze, i Hammurabi nie był twórcą omawianego kodeksu, a tylko reformatorem już dawniej istniejącego prawa pisanego.

W niektórych punktach między Prawem Mojżeszowem

a Ustawami Hammurabiego zachodzi *uderzające podobieństwo*, na co niebawem po odcyfrowaniu kodeksu zwrócono pilną uwagę. Atoli po sumiennych, gruntownych i bezstronnych badaniach uczeni teologowie katoliccy, protestanccy i żydowscy, jako też prawnicy i filologowie wykazali, że *Prawo Mojżesza jest nierównie wznioślejsze i doskonalsze od Ustaw Hammurabiego*. Podobieństwa dadzą się wytłumaczyć tem, że jednemu i drugiemu prawodawstwu *za podstawę służy prawo natury*. Nie przeczymy jednak, że i o kodeksie Hammurabiego Hebrajczycy mogli przechowywać jakąś wiadomość.

Fig. 101. Górna część bloku z kodeksem Hammurabiego. Wizerunek przedstawia boga słońca dającego prawa Hammurabiemu.—Luwr.

Co się tyczy samej osoby Hammurabiego, zdaniem licznych historyków i filologów, jest wielkie prawdopodobieństwo, że Hammurabi to biblijny Amrafel, król Sennaar, który, jak czytamy w księdze Rodzaju (14, 1 nast.), z królem Pontskim Aryochem, królem Elamu Chodorlahomorem i Thadalem, królem „Pogańskim“ przedsięwziął wyprawę przeciwko władcom Pentapolisu. Amrafel = Hamraphel = Hammurabi. Dodajmy nakoniec, że Hammurabi panował w Babilonii przez lat 55, w 30 roku swych rządów zdobył część rozległego państwa Elamitów i dlatego w Suzie, stolicy Elamu, mogło się znaleźć prawodawstwo babilońskie [1]).

[1]) O kodeksie Hammurabiego ob. *V. Scheil:* Textes élamites — sémitiques, Paris. 1902;—*Lagrange:* Le code Hammurabi, w „Revue Biblique“, 1903, str. 27 — 51; — *H. Winckler*: Die Gesetze Hammurabis, Leipzig, 1903; — *A. Jeremias*: Moses und Hammurabi, Leipzig, 1903;—*H. Grimme*:

5. Medya i Persya [1]).

1. **Medya.** Medya leżała między morzem Kaspijskiem, Hyrkanią, krajem Partów, Persyą, Assyryą i Armenią. — Medowie, hebr. *Madai* (od *Madai*, syna Jafeta — Gen. 10, 10), LXX Μῆδοι, Vulg. *Medi*, — w większości byli pochodzenia aryjskiego, odznaczali się wojowniczością; czcili słońce, księżyc, gwiazdę Venus, oraz 4 żywioły: ogień, ziemię, wiatry i wodę,—w późniejszych czasach stali się wyznawcami dualistycznej nauki Zoroastra. — Główniejsze miasta Medyi: Ekbatama, Rages, Bagistana.

Pierwszym królem medyjskim, według podania, był Dejoces. Wiadomo, że król Cyaksares pomagał Nabopalassarowi, wodzowi babilońskemu, w zburzeniu Niniwy (607). Księga Daniela wspomina kilkakrotnie o Daryuszu Medyjczyku, który panował w Babilonie po zdobyciu go przez Persów (Dan. 5, 31; 6, 1—2; 9, 1; 11, 1). Przeważa atoli zdanie, iż nie był Daryusz właściwym królem, a tylko namiestnikiem Cyrusa, króla perskiego.

2. **Persya.** Persya, hebr. *Paras*, LXX Περσίς, Vulg. *Per-*

Das Gesetz Hammurabis und Moses, Köln, 1903:— *D. H. Müller*: Die Gesetze Hammurabis und ihr Verhältnis zur mozaischen Gesetzgebung sowie zu den XII Tafeln, Wien, 1903; toż samo dzieło w skróceniu po polsku: *Müller*: Ustawy Hammurabiego i ich stosunek do ustawodawstwa mojżeszowego jako też do dwunastu tablic, Stryj. 1905. (Według Schorr'a przekład polski kodeksu w tem dziele zarówno co do ścisłości filologicznej jak i rzeczowej jest najlepszy wśród wszystkich przekładów na języki europejskie);— *Ks. A. Szaniawski:* Księga praw najstarsza w świecie, Kodeks Hammurabiego, króla Babilonu, w „Kwartalniku Teologicznym", r. 1903 i nast. — *S. Estreicher:* Kodeks Hammurabiego, Kraków, 1905; — *M. Schorr:* Państwo i społeczeństwo babilońskie w okresie t. zw. dynastyi Hammurabiego (około 2500 — 2000 przed Chr.), Lwów, 1906; tenże: Kodeks Hammurabiego a ówczesna praktyka prawna, Kraków, 1907;—tenże: Ważniejsze kwestye z historyi semickiego Wschodu, Lwów, 1907;—*Dhorme*: Hammurabi—Amraphel w „Revue Bibl.", 1908, str. 205—26.

[1]) *F. Spiegel:* Eranische Alterthumskunde, Leipzig, 1871—8;—*F. Justi:* Geschichte des alten Persiens, Berlin, 1879; polski przekład tego dzieła: Historya starożytnej Persyi, przeł. *Br. Grabowski*, Warszawa, 1880; — *G. Maspero*: Histoire ancienne des peuples de l'Orient; *Perrot et Chipiez*: Histoire de l'art dans l'antiquité (t. VI-y); — Państwo Medyjskie i Perskie w „Historyi Powszechnej" *Holzwartha*, t. I, Warszawa, 1879, str. 429—93;— *A. Narkiewicz Jodko*: Ludy szczepu Jafetyckiego, w „Zarysie dziejów malarstwa", Lwów—Warszawa, 1888, cz. I, t. III, str. 1—57;—*J. A. Święcicki*: Historya literatury perskiej, Warszawa, 1902 („Historya literatury Powszechnej").

sis,—kraj graniczący z Medyą, Karmanią, zatoką Perską i Suzyaną. — Persowie, naród należący do szczepu aryjskiego, czcilinajwyższego Boga pod nazwą *Ahura-Mazda* (*Auramazda*, *Ormuzd*=Pan najmędrszy); około r. 1300 przed Nar. Chr. przyjęli naukę Zoroastra [1]).

Znaczniejsze miasta: Persepolis i Pasargada. Po Persepolisie, spalonym przez Aleksandra Wielkiego po dziś dzień pozostałe ruiny zajmują wielką przestrzeń i budzą podziw w zwiedzających. — Pasargada była długi czas stolicą Cyrusa, i tam się jego grobowiec znajduje (fig. 102).

Fig. 102. Grób Cyrusa w Pasargadzie.

Fig. 103. Wizerunek Cyrusa na kolumnie znalezionej przy grobie tego władcy.

Władcy perscy pochodzili ze słynnego starożytnego rodu Achemenidów. Do najsławniejszych królów perskich zaliczyć należy: Cyrusa Wielkiego (586—529.— fig. 103); jego syna Kambyzesa (529—521); krewnego Kamby-

Fig. 104. Daryusz Kodoman. Mozajka pompejańska w muzeum Neapolitańskiem.

[1]) Czyt. *Ks. Wł. Zaborski:* Religie Aryów wschodnich, Kraków, 1894, str. 31—65; — *M. J. Lagrange*: La religion des Perses, w „Revue Bibl.“, 1904, str. 27—55, 188—212.

zesa—Daryusza (521—485), za którego Persya doszła do najwyższego rozkwitu; Kserksesa (485—465) i Artakserksesa (465—424). Ostatnim królem starożytnej Persyi był Daryusz Kodoman (fig. 104), w 335 r. zwyciężony przez Aleksandra Wielkiego.

6. Arabia.

1. **Granice i podział.** Arabia, hebr. *Arab*, gr. Ἀραβία, Vulg. *Arabia*, w Piśmie Święt. oznacza nie cały półwysep Arabski, lecz jego część północną, rozciągającą się na południe i na wschód od Palestyny aż do zatoki Perskiej. Ponieważ jednak plemiona arabskie, o których Biblia wspomina, zamieszkiwały cały półwysep Arabski, — przyjrzyjmy się przeto Arabii w dzisiejszem rozumieniu pojętej. Granice Arabii są: od zachodu— zatoka Arabska, od południa — ocean Indyjski, od wschodu — zatoka Perska; granica północnej Arabii ściśle określić się nieda—niektórzy geografowie dla względów praktycznych każą uważać za granicę północną linię przeprowadzoną od Damaszku do Eufratu [1]).—Podział Arabii na: Skalistą, Szczęśliwą i Pustynną, ogólnie dzisiaj przyjęty, nie spotyka się w Piśmie Świętem, lecz u Ptolomeusza, a po nim u innych pisarzy greckich i rzymskich.

2. **Opis.** 1) Arabia Skalista [2]) — *Arabia Petraea* - tak nazwana od miasta idumejskiego *Petry*, z gr. Πέτρα (=skała), obejmuje północno-zachodnią część Arabii. Ta część Ara-

---

[1]) Kiedy mowa naogół o pogranicznych częściach Ziemi Świętej, Arabii i Syryi, bez ścisłego rozróżnienia epok, — z natury rzeczy powstaje pewne zamieszanie w nazwach: góry Bazan, Galaad i Abarim zaliczane są jużto do Arabii, jużto do Wschodniej Palestyny; pustynie, znajdujące się na wschód od Palestyny Wschodniej, nazywają się jużto Syryjskiemi, jużto Arabskiemi.

[2]) Prace o Arabii Skalistej: *Brünnow und Domaszewski*: Die Provincia Arabia, Strassburg, 1904;—*Flinders Petrie*: Researches in Sinai, London, 1906;—*Baedeker*: Palestine et Syrie, 1906, str. 167—204;—*Ks. Wład. Szczepański T. J.*: W Arabii Skalistej, Kraków, 1907;—tenże: Na Synaju, Kraków, 1908;—*Ks. Wład. Zaborski*: Źródła historyczne Wschodu, str. 228—47;—*Jaussen*: Coutumes des Arabes au pays de Moab, Paris, 1907;—*A. Musil*: Arabia Petraea, Vienne, 1907...

bii i dla wielkiej ilości skał również mogłaby się nazywać „skalistą".

Do Arabii Skalistej należy przedewszystkiem półwysep Synajski, objęty dwiema odnogami zatoki Arabskiej: od strony zachodniej znajduje się odnoga Heroopolitańska (zwana tak od dawnego miasta *Heroopolis*), czyli biblijne morze Czerwone, a właściwiej „morze Sitowia" (hebr. *jam Suf*), przez które Izraelici, opuściwszy Egipt, przeszli w cudowny sposób; od strony wschodniej — odnoga Elanicka (od miasta *Elath*), dzisiaj nosząca nazwę *Akabah*.

Na południowym krańcu półwyspu Synajskiego ciągnie się w kierunku południowo-wschodnim owalny węzeł gór, który się zowie Synaj, albo Horeb. W południowej części owego węzła panuje szczyt *Dżebel Musa* (2244 m.), na którym, według tradycyi, Pan Bóg dał Mojżeszowi tablice prawa; w północnej części—wznosi się szczyt *Ras el-Safsaf* (1994 m.), z którego Bóg Izraelitom, zebranym na równinie *el-Raha* (*desertum Sinai;* — ob. fig. 105) [1]), ogłosił prawo Dekalogu. Niektórzy autorowie utrzymują, że góra Serbal, znajdująca się na północo-zachód od góry Synaj jest Synajem biblijnym. Wszakże większe prawdopodobieństwo przemawia za właściwym Synajem, gdyż za tą górą jest i tradycya sięgająca pierwszych wieków chrześcijaństwa, i najnowsze bezstronne badania topograficzne.

Na południe od morza Martwego ciągną się ku zatoce Elanickiej góry Seir. Między niemi, niedaleko miasta Petry, wznosi się góra *Dżebel Nebi Harun*, uważana za biblijną górę Hor, na której umarł Aaron. Nowsi jednak badacze, opierając się na Piśmie Świętem, umieszczają biblijny Hor dalej na zachód w pobliżu Kades i zdanie ich to niemal ogólnie jest dzisiaj przyjęte. — Należą jeszcze do Arabii Skalistej góry Abarim, Galaad i Bazan, o których mówiliśmy wyżej (str. 23).

---

[1]) Równina *el-Raha* rozciąga się na północo-zachód od szczytu *Ras el-Safsaf*.

W dolinie *el-Deir*, biegnącej po stronie wschodniej węzła gór Synaj, znajduje się starożytny schizmatycko-grecki klasztor Świętej Katarzyny z bogatą biblioteką, w której *Tischendorf* znalazł w r. 1844 i 1859 sławny grecki kodeks biblijny (*Codex sinaiticus*).

Arabia Skalista dzieliła się kiedyś na rozmaite kraje, zamieszkałe przez plemiona arabskie. Główniejsze kraje były następujące: Idumea, Amalek, Moab, Ammon, Madyan.

Idumea, hebr. *Edom*, kraj rozłożony w górach Seir, zamieszkały pierwotnie przez Chorrejczyków, a następnie przez Idumejczyków czyli Edomitów, potomków Ezawa (Edom'a — Gen. 25, 30). — Sławne idumejskie miasto Petra, hebr. *Sela*, nieraz jest wspomniane w Piśmie Świętem (4 Reg. 14, 7. Is. 16, 1; 42, 11), chociaż do największego rozkwitu doszło ono pod panowaniem izmaelickiego plemienia Nabatejczyków i w epoce Rzymskiej [1]).

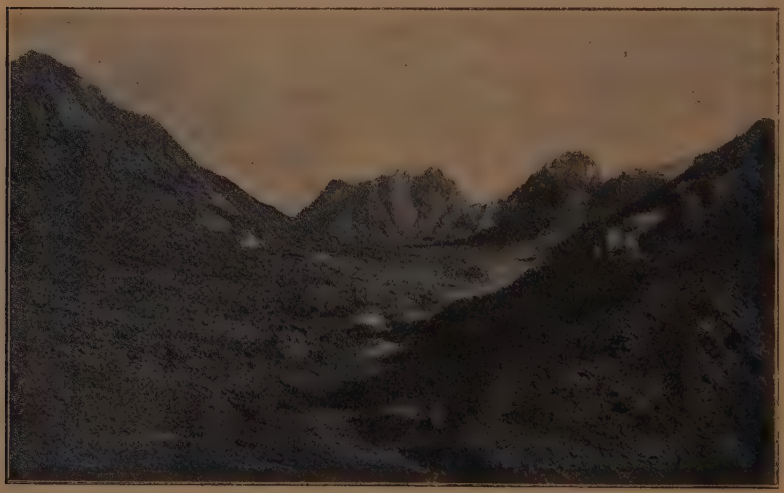

Fig. 105. Równina *el-Raha*; w głębi *Ras-el Safsaf*.

Stolicą Idumejczyków była Bosra-Edom. Mieli Idumejczycy dwa miasta portowe pod zatoką Elanicką: Elat i Azyongaber. Aczkolwiek Edomici byli pokrewnym narodem Hebrajczykom, mimo to najczęściej zajmowali względem nich nieprzyjazne stanowisko. Dawid zmusił Idumejczyków do składania hara-

[1]) Czyt. piękny opis Petry: *Ks. Szczepański*: W Arabii Skalistej, str. 95—115; illustracye ob. w „Album de Terre Sainte", str. 468—88;—wyczerpujący opis Petry podaje *G. Dalman*: Petra und seine Felsheiligtümer, Leipzig, 1908.

czu; król judzki Amazyasz zdobył Petrę i nazwał ją *Jektehel* (4 Reg. 14, 7). Kiedy Nabuchodonozor uprowadził Żydów do niewoli, Idumejczycy wtargnęli do południowej Judei i jakiś czas ją zajmowali.

Amalek, t. j. kraj Amalecytów, leżał na południe od Palestyny. Amalecyci walczyli przeciw Izraelitom w dolinie Rafidim (Ex. 17, 8 nast.) wkrótce po wyjściu ich z Egiptu. Później znowu, kiedy Izraelici przy końcu swej tułaczki dążyli do Palestyny, napadli na nich, ale doznali porażki od Jozuego. Gedeon i Saul odnieśli nad Amalecytami zwycięstwo. Po Ezechiaszu, królu, niema już o nich wzmianki jako o oddzielnem plemieniu.

Moab, albo kraj Moabitów, biorący swą nazwą od Moaba, syna Lota, zajmował ziemie na wschód od morza Martwego.—Główne miasto tego kraju Rabbat-Moab, które nazywało się prawdopodobnie i Ar-Moab (Num. 21, 15.28; Deut. 2, 9. 18. 29), obecnie ruiny *el-Rabba*. Na południe od Rabbat Moab—Kir-Moab, dzisiejsze *el Kerak*. Zasługują jeszcze na uwagę miasta: Hezebon, Dibon i Medaba. Inne miasta moabskie wyliczają Izajasz i Jeremiasz w swych przepowiedniach przeciw Moabitom (Is. 15, 1 nast.; Jer. 48, 20 nast.). — Król moabski Balak sprowadził wieszczka Balaama, by złorzeczył Izraelitom, idącym do Ziemi Obiecanej, ten zaś wygłosił swe sławne błogosławieństwo: „Wznijdzie *gwiazda z Jakóba*, i powstanie *laska z Izraela*...“ (Num. 24, 17). W epoce Sędziów Moabici na długi czas podbili Izraelitów. Dawid pokonał Moabitów razem z pokrewnymi im Ammonitami (2 Reg. r. 8 i 12). Później często Moabici pozostawali w nieprzyjaznych stosunkach z Izraelitami. Pobożna niewiasta Rut, której imię znajdujemy w genealogiach Chrystusa Pana, i której cała księga w Starym Testamencie jest poświęcona, rodem była Moabitką.

Ammon, czyli kraj Ammonitów, tak nazwany od Ammona, drugiego syna Lota, znajdował się na północ od kraju Moabitów i rozciągał się do rzeki Jabok.—Główne miasto ammonickie Rabbat-Ammon, zbudowane nad rzeką Jabok, doszło do pewnej świetności, później przez Greków i Rzymian zwane było Filadelfią.—Ammonici często swymi napadami niepokoili Izraelitów, ale też i przez nich zostali nieraz pobici,

zwłaszcza przez Dawida za zbezczeszczenie posłów (2 Reg. 10, 1 nast.). Jeszcze w czasach wojen machabejskich Ammonici, przyłączając się do Syryjczyków, walczyli przeciw Żydom.

Madyan, hebr. *Midyan*, leżał po obydwóch brzegach zatoki Elanickiej. Madyanici pochodzą od Madyana, syna Abrahama i Cetury. Według św. Hieronima Madyanici mieli jeszcze drugą siedzibę nad rzeką Arnon i tu razem z Ammonitami i Moabitami mieszkali. — Mojżesz, uciekłszy z Egiptu, znalazł schronienie w kraju Madyan u kapłana Jetry; przebywał u niego lat 40 i jego córkę Seforę pojął za żonę. Po śmierci Jozuego Madyanici na siedem lat podbili Izraelitów, dopóki Gedeon swem sławnem zwycięstwem nie złamał nazawsze potęgi madyanickiej. Czytamy wreszcie w księdze Judyt, że Holofernes „zabrał wszystkie syny Madyan, i złupił wszystkie bogactwa ich“ (2, 16).

2) Arabia Szczęśliwa — *Arabia Felix*—zajmuje cały rozległy półwysep między zatokami Arabską i Perską oraz oceanem Indyjskim. Górzyste krainy, idące wgłąb półwyspu odznaczają się wielką urodzajnością: spotykamy tu bogatą roślinność, szczególniej w okolicach południowych. Stądto do Grecyi i Italii w czasach starożytnych wywożono rozmaite kosztowne wonności. W górach niegdyś się mieściły kopalnie złota i drogich kamieni.

Znaczniejszym krajem Arabii Szczęśliwej była Saba, leżąca w południowo-zachodnim kącie półwyspu. – Królowa Saby, udając się do Jerozolimy, aby ujrzeć Salomona, przywiozła z sobą tąk wielką ilość wonności, jakiej nigdy przedtem nie widziano (3 Reg. 10, 10 nast.).

Kraju Ofir, zamieszkałego przez Jektanitów (potomków Jektana) [1]), prawdopodobnie, szukać należy w południowo-wschodniej części Arabii Szczęśliwej [2]).

---

[1]) Jektan, syn Hebera, prawnuka Semowego, miał trzynastu synów, którzy stali się protoplastami tyluż pokoleń arabskich (Gen. 10, 24 — 31). Pokolenia jektanickie uważały się za szlachetniejsze od innych pokoleń arabskich, za „Arabów właściwych“. Między trzynastu synami Jektana byli właśnie Saba i Ofir.

[2]) O kraju Ofir czyt. rozprawę *ks. Knapińskiego* w „Encyklopedyi Kościelnej“, t. XVII, str. 162—75.

3) Arabia Pustynna — *Arabia Deserta* — rozciąga się na wschód od Arabii Skalistej i na północ od Arabii Szczęśliwej, składa się po większej części z pustyń piaszczystych, na których zdarza się często atmosferyczne zjawisko zwane fata-morganą; upały Arabii Pustynnej są niezmiernie dokuczliwe, a jeszcze bardziej gorący wiatr Samum (Sirokko). Kraj ten zamieszkiwali przeważnie Izmaelici, zwani także Hagrytami lub Hagarytami (1 Paral. 5, 10. 19), prowadząc życie koczownicze (fig. 106) [1]).

Fig. 106. Starożytni Arabowie -koczownicy. Wypukłorzeźba egipska.

3. Arabowie. Do zamieszczonych powyżej, dodajmy tu jeszcze parę uwag o Arabach. — Pismo Święte zalicza Arabów częścią do Chamitów przez Chusa, czyli do Kuszitów,— częścią zaś do Semitów (Gen. 10, 7;10 26—30; 25, 2—4. 13—15). To też język arabski z jednej strony jest zbliżony do etyopskiego (kuszyckiego),a z drugiej—do zachodnich języków semickich i jest bardzo wykształcony. Co do religii starożytnych Arabów, to wiadomo, że Baal i Chamos był czczony przez Moabitów, Ammonitów i Madyanitów (Num. 21, 29; 25, 1 nast.; 3 Reg. 21, 7 nast.); nadto, jak świadczą starożytni pisarze i pomniki, oddawano w Arabii cześć słońcu, księżycowi i gwiazdom (sabeizm).— Dzisiejsi Arabowie częścią prowadzą życie osiadłe, trudniąc się rolnictwem i handlem— Fellachowie i Hadesi, czę-

[1]) Izmael miał dwunastu synów, z których wzięło początek dwanaście pokoleń arabskich (Gen. 25, 12—16).

Fig. 107. Emir Beduin (z fotografii).

ścią zaś wiodą życie koczownicze, pasterskie — Beduini. I jedni i drudzy przedstawiają typ wspólny. Jednakże nie bez słuszności Arabowie-koczownicy, nie podlegając obcym wpływom, uważają się za Arabów czystej krwi. Są oni wzrostu słusznego, cerę mają ciemno-śniadą, odznaczają się zręcznością i walecznością. Obok wysokich przymiotów, jak gościnności i wierności, cechują Beduinów rażące wady, jak mściwość i łupiestwo. Ustrój społeczny u Arabów jest patryarchalny, dzielą się oni na niezliczone pokolenia i rody; przełożonym pokolenia jest szeik naczelny, czyli emir (Fig. 107), a rodu — szeik.

4. Z odkryć. 1. Między ruinami moabskiego miasta Dibonu, dzisiaj zwanemi *Diban*, w r. 1868 odkryto sławny kamień Mezy. Pomnik ten, wykonany z błękitnego bazaltu, ma 1 metr wysokości, a szerokości i grubości po 60 centymetrów, u góry jest zaokrąglony, posiada napis moabski z literami podobnemi do staro-hebrajskich i fenickich (ob. fig. 108). Opowiada tu król moabski Meza (hebr. *Mesza*) o swoich zwycięstwach odniesionych nad Izraelitami, prawodopodobnie podczas dwuletniego panowania Ochozyasza (IX w), bo i czwarta księga

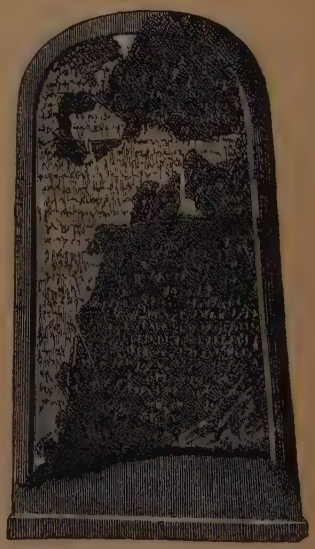

Fig. 108. Kamień Mezy. Luwr.

Królewska nadmienia, że Meza po śmierci Achaba zdołał się wyłamać z pod zwierzchnictwa królów izraelskich (4 Reg, 1, 1; 3, 5) [1].

2. W innem starożytnem mieście moabskiem Medabie, dziś *Madeba*, dokonano w r. 1897 również niezmiernie ciekawego i cennego odkrycia. W starej bazylice znaleziono posadzkę mozajkową przedstawiającą mapę Palestyny, półwyspu Synajskiego, dolnego Egiptu i delty Nilu. Mapa ta sięga VI w. naszej ery i jest najstarsza ze znanych map krajów biblijnych, przeto bardzo ważna do studyów topograficznych; długość jej dochodzi do 15 metrów, a szerokość do 13 [2].

7. Egipt. [3]

1. **Przyroda.** Egipt, hebr. *Mitsraim*, LXX. Αἴγυπτος, Vulg. *Aegyptus*, kraj w północno-wschodnim kącie Afryki. Hebrajska

---

[1] Czyt. art. „Mesa“ *ks. Knapińskiego* w „Encykl. Kościeln.“, t. XIV. str. 177—81.

[2] Ob. *Palmer und Guthe*: Die Mosaikkarte von Madeba, Leipzig, 1906 (10 kart kolorowanych); — 10 fotografii w „Album de Terre Sainte“, str. 433—42.

[3] Niektóre ważniejsze dzieła o Egipcie: *G. Ebers*: Aegypten und Bücher Mosis, Leipzig, 1868;—*H. Brugsch*: L'Exode et les monuments égyptiens, Leipzig, 1875;—tenże: Geschichte Aegyptens unter den Pharaonem, Leipzig, 1877;—tenże: Dictionnaire géographique de l'ancienne Egypte, Leipzig, 1877;—*Fr. Lenormant*: Histoire ancienne de l'Orient, Paris, 1881—87;—*Wiedemann*: Aegyptische Geschichte, Gotha, 1884—88;—*A. Erman*: Aegypten und ägyptisches Leben im Altertum, Tübingen, 1885—87;—*G. Maspero:* Archeologie égyptienne, Paris, 1887;—tenże: Histoire ancienne des peuples de l'Orient, Paris, ost. wyd. 1904;—tenże: Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, Paris, 1895—99;—tenże: Lectures historiques. Histoire ancienne: Egypte, Assyrie, Paris, 1890;—*F. Petrie:* A history of Egypt, London, 1894—96;—*K. Baedeker:* Egypte, Leipzig—Paris, III wyd. franc. 1908 (głównym autorem tego przewodnika jest *G. Steindorff*, profesor egiptologii na uniwersytecie lipskim);—*J. de Morgan*: Les premiéres civilisations, Paris, 1909;—*F. Vigouroux:* La Bible et les découvertes modernes, Paris, VI wyd. 1896;—*A. H. Sayce:* La lumiere nouvelle, trad. p. *Trochon*, Paris, 1888;—*V. Ermoni:* La Bible et l'Egyptologie, Paris, 1905 (broszura z cyklu „Science et Religion“);—*G. Perrot et Ch. Chipiez:* Histoire de l'art dans l'antiquité (o Egipcie t. I);—*E. Le Camus*: Notre voyage aux pays bibliques, Paris, 1889;—*L. Fonck*:

nazwa *Mitsraim* albo *erets Mitsraim* (= ziemia Mitsraim) pochodzi od imienia drugiego syna Chama (Gen. 10, 6. 13) i jest formą liczby podwójnej, co odpowiada naturalnemu podziałowi Egiptu, na dwie części: Egipt Wyższy i Egipt Niższy. Na hieroglificznych napisach Egipt zowie się *Kemet*, — t. j. „ziemią czarną"; na napisach klinowych — *Muzur*.

Granice: od wschodu — zatoka Arabska, od południa — Etyopia, od zachodu — pustynia Libijska, od północy — morze Śródziemne.

Tak w Piśmie Świętem jak i w innych historycznych zabytkach spotykamy wspomniany podział kraju na dwie części. Egipt Wyższy czyli południowy, inaczej zwany *Patures*, a w późniejszych czasach *Tebaidą*, rozciągał się od wysp Elefantyny i File aż do południowych okolic Memfisu; Egipt Niższy, czyli północny, noszący także ogólne miano „Egiptu", obejmował resztę kraju z Deltą. Każda z obydwóch części Egiptu pod względem administracyjnym rozpadała się na obwody, nazywane przez Egipcyan *hesep*, a przez Greków νομοί. Było ich 20 w Wyższym Egipcie, i 24

Aegyptus, w Leksykonie biblijnym *Hagen'a*, kol. 119—43; inne artykuły w tymże Leksykonie i Dykcyonarzu bibl. *Vigouroux*.

Polskie prace: *Żagiell*: Historya starożytnego Egiptu, Wilno, 1880; — Egipt, w „Historyi Powszechnej" *Holzwartha*, t. I, Warszawa, 1879, str. 143—215; — *Ks. Wł. Zaborski*: Źródła historyczne Wschodu, str. 6—80; — *A. Narkiewicz Jodko*: Egipt, w „Zarysie dziejów malarstwa", Lwów—Warszawa, 1888, t. II, str, 3—145; — *W. z W. J.*: Starożytny Egipt, Lwów, 1893; — *Ks. A. Zaremba*: Biblia i archeologiczne odkrycia, w „Przeglądzie Katolickim", 1894, str. 289 nast., 305, 322, 353; — *G. Maspero*: Opowiadania historyczne. Egipt i Assyrya, str: 7—225 (piękna lektura); — *J. A. Święcicki*: Historya literatury Babilońsko-assyryjskiej i Egipskiej, str. 197—377; — *Ks. Dr. St. Trzeciak*: Wrażenia z podróży do Egiptu, Poznań, 1904. — *O. Chautard*: Z Egiptu, w „Misyach Katolickich", 1907, str. 145, nast., 173, 201, 229, 262, 285, 319; — *Ks. Józefowicz*: Z krainy Faraonów, Lwów, 1908 (broszura); — *Ks. Wł. Knapiński*, Egipt, w „Encyklopedyi Kościelnej", t. IV, str. 553—69; — Egipt, w „Wielkiej Encyklopedyi Powsz. Ilustr.", t. XVII, str. 841—969 (praca zbiorowa: *Wacław Nałkowski*, *St. Krzemiński*, *Dr. J. Karłowicz*, *Ignacy Radliński* i inni).

Dzieła w rosyjskim języku: *Brugsz*: Istorya Faraonow. Pierew. Własowa, Petersburg, 1880; — *Maspero*: Driewniaja istorya narodow Wostoka, 1903; — *W. P. Maksustow*: Istorya driewniago Wostoka, Petersburg, 1905 (O Egipcie t. I-szy).

w Niższym. Do sławniejszych należały: Memfiski, Heliopolitański (Egipt Niższy) i Tebański (Egipt Wyższy) [1]).

Jedyną rzeką, zraszającą Egipt jest Nil. Należy on do tego kraju, poczynając od pierwszego wodospadu, znajdującego się między wyspami File i Elefantyną, niedaleko starożytnego miasta Syene (dzisiejszy Assuan). Nil płynie w Egipcie ku północy przez długą dolinę, do 30 kilometrów szeroką, która ciągnie się między górami Arabskiemi i Libijskiemi. Niedaleko najwyższego punktu delty nilowej dolina ta przechodzi w rozległą płaszczyznę, posiadającą liczne jeziora i błota. Z tych jezior w topografii biblijnej zasługują na uwzględnienie: Menzaleh, Timzah i Gorzkie jeziora. Niegdyś Nil miał siedm ramion, któremi wlewał swe wody do morza Śródziemnego, dziś tylko dwa (koło miast Damiety i Rozety) dostatecznie zaopatrzone są w wodę.—Powiedział Herodot o Egipcie, że jest „darem Nilu“ (δῶρον τοῦ ποταμοῦ) i słusznie, gdyż całą swą niezwykłą płodność zawdzięcza Egipt corocznym wylewom tej rzeki, pozostawiającym grubą warstwę czarnego tłustego i żyznego iłu. Wskutek deszczów w górach Abissyńskich, skąd Nil bierze początek,—woda w końcu czerwca zaczyna się podnosić, przybór trwa do połowy września, poczem woda powoli aż do stycznia opada. Zasiewy odbywają się w listopadzie i grudniu, a żniwa z początkiem marca. Im wylew jest większy, tem lepsze urodzaje. —Aby się zabezpieczyć na wypadek mniejszego wylewu, już w starożytności pobudowano rozmaite śluzy, kanały i wodociągi. Zresztą sztuczne urządzenia potrzebne są i na czas, kiedy wody Nilu wrócą do swego łożyska, deszcze bowiem w Niższym Egipcie bardzo rzadkie, a w Wyższym zaledwie co kilka lat się zdarzają, niebo prawie zawsze pogodne.—Poza wodami Nilu jedynym naturalnym środkiem ożywczym dla podtrzymania roślinności jest rosa [2]).

---

[1]) W epokach Greckiej i Rzymskiej z środkowych nomów utworzono nową dzielnicę, tak zwaną *Heptanomidę* (= 7 nomów). Stąd też spotykamy także w historyach podział Egiptu na trzy części: Egipt Wyższy, Środkowy i Niższy.

[2]) Czyt. malowniczy opis Nilu w dziełku: *S. Miecz*: Sahara i Nil. Przetłumaczył *A. Kudelski*, Warszawa, 1907, str. 70—92.

Pismo Święte zalicza Egipt do najpłodniejszych krajów. Liczne rosły tu palmy daktylowe, figi, sykomory, oliwki, winogrady; ze zbóż szczególniej rodziła się pszenica i jęczmień; z innych roślin: dynie, melony, ogórki, pory, fasola, cebula, czosnek, len; nakoniec dziś mało znane: lotos i papyrus.

Świat zwierzęcy w dawnym Egipcie nie ubożej się przedstawiał, niż roślinny. Prócz zwierząt domowych, jak: wołów, owiec, kóz, wielbłądów, koni, osłów, psów, — były liczne dzikie zwierzęta: lwy, lamparty, wilki, dzikie kozy, krokodyle, hipopotamy. — Z ptactwa: gołębie, synogarlice, pelikany, sępy. — Ryb rozmaitego gatunku dostarczał Nil. — Wreszcie do plag Egiptu zaliczano: węże jadowite, żaby, muchy, moskity i szarańczę.

Fig. 109. Fellah i Kopt. (*Ks. Szczepański*: Na Synaju).

W górach, dobywano: marmur, granit, syenit, porfir, alabaster, złoto.

2. Mieszkańcy. Według zdania najnowszych badaczy, podobnie jak Babilonię tak też i Egipt w najgłębszej starożytności zamieszkiwał naród szczepu Turajskiego. Naród ten następnie zmieszał się z nowymi przybyszami z Azyi — Chamitami, przekazując im swoją już podówczas wysoką kulturę.

W skład dzisiejszej ludności egipskiej weszły inne jeszcze żywioły, szczególniej — arabski. W każdym je-

dnak razie, tak zwani dzisiaj Fellahowie egipscy (jest ich przeszło 6,000,000), zajmujący się rolnictwem, oraz Koptowie (500,000), przebywający po miastach i trudniący się rozmaitemi delikatniejszemi rzemiosłami, są potomkami dawnych Egipcyan i w pewnej mierze ich typ przedstawiają (ob. fig. 109, 110) [1].

Język staro-egipski ma wiele pokrewieństwa z językami semickimi.

Starożytni Egipcyanie dzielili się na stany, chociaż nie znać tam kastowości. Nauka i zasługi otwierały drogę do przejścia z niższego stanu do wyższego. Kapłani prym trzymali w społeczeństwie i zdarzało się, że z pośród nich obierano królów. Po kapłanach największe znaczenie miało wojsko. Pisarze (sekretarze) byli liczni w Egipcie i najłatwiej swą pracą i zręcznością dochodzili do wyższych nieraz godności (ob. fig. 111) [2]. Po za tymi stanami starożytni pisarze greccy rozróżniają kilka warstw uboższych: rolników, pasterzy, rzemieślników i t. p.

Fig. 110. Niewiasta z klasy Fellahów (*Ks. Szczepański*: Na Synaju).

[1] Obraz dzisiejszej ludności egipskiej doskonale odtwarza w swych pracach *A. Neumanowa*: Obyczaje, oświata i sztuka Arabów w Egipcie, w „Bibliotece Warszawskiej", 1898, t. IV, str. 494 nast.; – Obrazy z życia na Wschodzie, Warszawa, 1899.

[2] Czyt. *Maspero*: Opowiadania historyczne, str. 16 nast.

Rolnictwo bardzo wysoko stało u Egipcyan i było głównem zajęciem większej części ubogiej ludności, pracującej pod kierunkiem rządców u bogatych właścicieli z klas uprzywilejowanych. Do wielkiego rozkwitu doszły rzemiosła; handel również poważne miejsce zajmował.

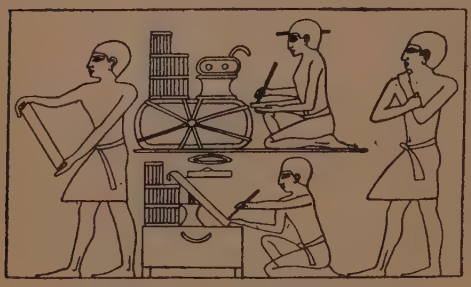

Fig. 111. Pisarze egipscy.

Naukami wsławił się Egipt starożytny: uprawiali je kapłani, szczególniej matematykę, astronomię, medycynę; przy świątyniach zakładano olbrzymie biblioteki. Z literatury przechowały się religijne utwory, pieśni ludowe, bajki, urywki z dzieł naukowych, napisy. O wysokim stopniu rozwoju sztuk plastycznych doskonale świadczą liczne ruiny świątyń i pałaców, piramidy, obeliski, kolosy, posągi, sfinksy, piękne kolumny, płaskorzeźby, malatury. Pismo egipskie było trojakie: hieroglificzne, hieratyczne i demotyczne.

3. Religia. [1]) Religia egipska w najogólniejszym rysie tak się przedstawia. W zamierzchłej przedhistorycznej starożytności Egipcyanie mieli ideę jedynego Boga i przypisywali Mu atrybuty podobne atrybutom hebrajskiego Jahwe. Lecz w początkach epoki historycznej odstąpili od czystego monoteizmu, zastępując go henoteizmem. Z biegiem czasu wpadli w politeizm, czcząc naturę: przedewszystkiem

Fig. 112. Tarcza słoneczna oskrzydlona na pomnikach egipskich.

[1]) *H. Brugsch*: Religion und Mythologie der alten Aegypter, Leipzig, 1891;—*Dr. A. Wiedemann*: Die Religion der alten Aegypter, Münster, 1890 (tom III-ci znakomitego katolickiego wydawnictwa: „Darstellungen aus dem Gebiete der nichtchristlichen Religionsgeschichte“);—*G. Maspero*: Etudes de mythologie et d'archéologie égyptiennes, Paris, 1893—98;—*Petrie*: The religion of ancient Egypt, London, 1906; *V. Ermoni*: La religion de l'Egypte ancienne, Paris, 1909; —*A. Lange*: Epos egipskie, Brody, 1909.

słońce (fig. 112), pozatem księżyc, gwiazdy, ziemię, Nil, a nawet i zwierzęta. Twory te jużto utożsamiali z bóstwem, jużto uważali za symbole przymiotów swych bóstw. Każda prawie wieś posiadała swoje miejscowe bogi, różniące się po większej części tylko nazwą od bogów czczonych gdzieindziej. Niektóre bóstwa uzyskały ogólne znaczenie i czczono je w całym Egipcie. Do tych wielkich bóstw należały: Ra, Ptah, Amun – bóstwa słońca (fig. 113). Bóg Ra, czczony był szczególniej w Heliopolisie, nazywał się także *Anu*, hebr. *On* lub *Tum*; cześć boga Ptaha powstała w Memfisie;

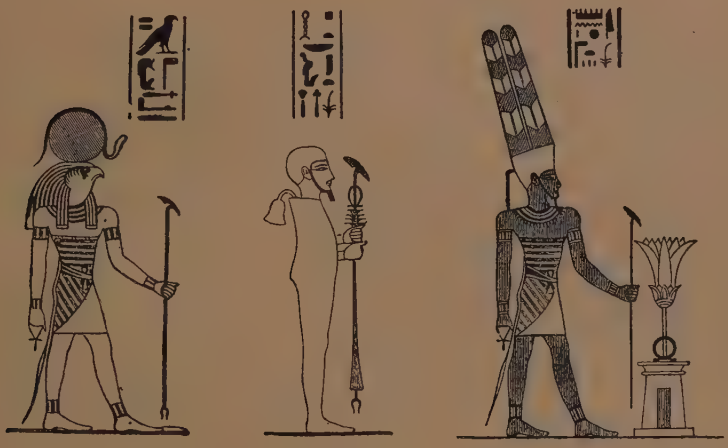

Fig. 113. Ra. Ptah. Amun.

Wizerunki na pomnikach egipskich.

Amun, przez Greków zwany *Ammon*, czczony był najwięcej w Tebach. Prócz tego rozpowszechniła się bardzo cześć tryady bóstw: *Hes-iri* (gr. Ozyrys), jego siostry i żony *Uzit* (gr. Izys), ich syna *Hor'a* (gr. Horos). Każdemu z bóstw było poświęcone jakieś zwierzę, jak np.: krokodyl, kot, pies, baran, wilk, lew i t. d. Zwierzęta te hodowano w świątyniach, oddawano im cześć boską, a po śmierci robiono z nich mumie. Największą czcią otaczano świętego byka Apisa, egipsk. *Hapi* (gr. Ἆπις — fig. 114), którego uważano za wcielenie Ozyrysa. Samo bóstwo przedstawiano zazwyczaj w ludzkiej postaci z głową poświęconego mu zwierzęcia. — Mocno wierzyli starożytni

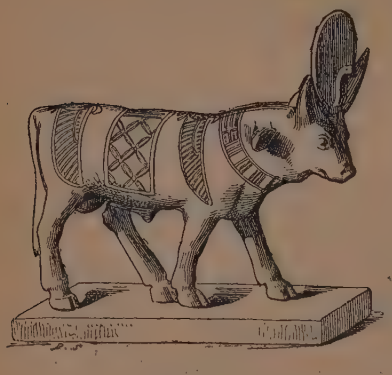

Fig. 114. Egipski Apis z bronzu. Luwr.

Egipcyanie w nieśmiertelność duszy, w sąd i kary pośmiertne. Wyobrażali sobie duszę po rozłące z ciałem w kształcie cienia (sobowtóra). Nieboszczyków starannie balsamowano i ich mumie przechowywano w grobach (ob. fig. 115), sądząc, że szczęście duszy na tamtym świecie pozostaje w związku z losami ciała [1]).

4. Miasta. Główniejsze miasta Egiptu:

Teby, stolica Wyższego Egiptu, w Biblii nazywa się *No*, albo *No-Amon*, u Greków *Dyospolis*. Wspaniałe to miasto posiadało sto bram, stąd spotyka się także nazwa: Teby stubramne. Leżało po obu brzegach Nilu; dzisiaj na terytoryum tego dawnego grodu znajdują się cztery osady: *Karnak* i *Luksor* na prawym

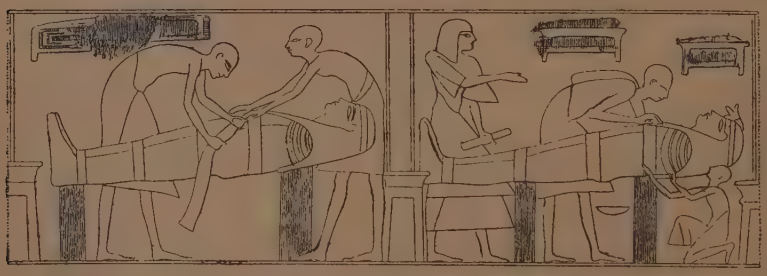

Fig. 115. Sporządzanie mumii.

brzegu, *Medinet-Habu* i *Kurna* na lewym. Z licznych ciekawych ruin największego podziwu są godne zdumiewająco olbrzymie zwaliska w Karnaku po świątyni Ammona i pałacu Faraonów: kolumny, kolosy, posągi nawpół rozwalone — wszystko z czerwonego marmuru, ciemnego granitu i koloro-

[1]) O balsamowaniu ciał czyt. *Maspero*: Opowiadania historyczne, str. 163—72.

wego piaskowca. W napisach znajdujemy tu imiona faraonów, jak: Seti I, Tutmes I, Amenofis III, Ramzes III i t. d. Długa aleja ozdobiona sfinksami łączy Karnak z Luksorem.

Memfis, leżał w Niższym Egipcie na lewym brzegu Nilu, był stolicą faraonów za czasów Mojżesza. Na ruinach Memfisu, zburzonego w VII w. po Chr. przez Arabów, powstało kilka małych osad, z których jedna i dziś zowie się *Memf*. Piramidy i niezliczone grobowce, znajdujące się w okolicach, poświadczają wielkość dawnego Memfisu.

Heliopolis (z gr. Ἡλιουπόλις = miasto słońca), także sławne i starożytne miasto w Niższym Egipcie. Leżało ono na północ od dzisiejszego Kairu na prawym brzegu Nilu. W księgach koptyckich mianuje się *Un* lub *On*, co znaczy światło, a następnie słońce. W pismach hieroglificznych: *An*, *Anu* i dokładniej *Anu - mhit*, t. j. Anu północy dla odróżnienia od *An-res*, t. j. Anu południa (*Hermontis* w Wyższym Egipcie). — W Heliopolisie kapłani egipscy mieli główną siedzibę swoją, posiadali tam wspaniałą świątynię słońca, biblioteki, szkoły kwitnące, które wydały wielu filozofów greckich.—Niedaleko Heliopolisu znajduje się wioska *Matarijeh*, gdzie według podania Święta Rodzina znalazła w ucieczce schronienie (ob. fig. 116).—W okręgu heliopolitańskim w dzi-

Fig. 116. Obelisk pod *Matarijeh*.

siejszem *Tell Jehudije* za Ptolomeusza VI Filometora r. 150 przed Nar. Chr. Oniasz, kapłan żydowski, syn arcykapłana Oniasza III, wybudował świątynię żydowską i był jej pierwszym arcykapłanem [1]).

Tanis, hebr. *Tsoan*, w Niższym Egipcie, jakiś czas stolica faraonów, według niektórych egzegetów miejsce rodzinne Mojżesza.

Aleksandrya, przy ujściu zachodniego ramienia Nilu, założona przez Aleksandra Wielkiego, była stolicą i metropolią całego Egiptu za Ptolomeuszów i pod panowaniem Rzymian. Podziwiali starożytni port, świątynię, pałace, bibliotekę; znaczne ruiny po dawnej Aleksandryi dotąd istnieją.

5. **Ziemia Gessen.** Ziemia Gessen, hebr. *Goszen*, gr. Γεσέμ, część Egiptu bardzo żyzna (Gen. 45, 10; 46, 28. 34 i t. d.), którą faraon dał Jakóbowi i jego synom. Izraelici pozostawali tutaj aż do wyjścia z Egiptu. Leżała ziemia Gessen według wszelkiego prawdopodobieństwa na wschód od Nilu, gdyż: 1) niema żadnej wzmianki aby Izraelici, opuszczając Egipt, przeprawiali się przez rzekę; 2) miasta Ramesses i Fitom, jak świadczy Biblia, należące do tej krainy, znajdowały się na wschód od Nilu (Ex. 1, 11; 12, 37);—3) LXX. zowie ten kraj Γεσὲμ Ἀραβίας (Gen. 45, 10), co wskazuje położenie we wschodniej części Niższego Egiptu, sąsiadującej z Arabią; 4) na pomnikach starożytnych znaleziono nazwę nomu w Niższym Egipcie: *Kesem*, najzupełniej odpowiadającą greckiemu: Γεσέμ; co więcej z tychże pomników dowiadujemy się, że nom Kesem *graniczył*: na zachodzie z ramieniem Nilu, zw. Tanickiem, na północy z jeziorem Menzaleh, na południu zaś z nomem Heliopolitańskim [2]).

6. **Historya Egiptu.** — Najnowsi historycy, idąc za Manetonem [3]), wyliczają od zarania dziejów aż do Aleksandra

---

[1]) Opis Heliopolisu czyt. *Ks. Szczepański*: Na Synaju str. 1—35.

[2]) Por. *Vigouroux*: La Bible et les découvertes modernes, 215—234;—*Hagen*: Lixicon, t. II, kol. 404—6;—Encyklopedya Kościelna, VI, str. 153 do 154; *Baedeker*: Egypte, str. 174.

[3]) Maneton był, prawdopodobnie, kapłanem w Heliopolisie; żył za czasów Ptolomeusza I i Ptolomeusza II, napisał trzy księgi pod tytułem: Αἰγυπτιακὰ ὑπομνήματα; z dzieła tego znane są tylko części, zachowane u innych autorów.

Wielkiego 31 dynastyi, panujących w Egipcie. Przyjęty jest również podział historyi egipskiej na 3 okresy, noszące nazwy: państwa Starożytnego, państwa Średniego i państwa Nowego. Otóż pierwszy okres od r. 3200 do 2200 przed Nar. Chr. obejmuje 10 pierwszych dynastyi; drugi—od 2200 do 1600 przed Nar. Chr.—7 następnych; wreszcie trzeci—od r. 1600 do 322 przed Nar. Chr. — pozostałe. — Dynastye powyższe nie wszystkie kolejno następowały, lecz niektóre z nich panowały jednocześnie w różnych częściach kraju. A ponieważ w Egipcie rachowano jedynie liczbę lat panowania każdego z osobna faraona, stąd powstaje niemała trudność w ustaleniu chronologii egipskiej.

a) Przedhistoryczne dzieje Egiptu, podobnie jak i u innych narodów, pełne są mytów, według których pierwotnie mieli panować sami bogowie.

Pierwszym historycznym faraonem I-ej dynastyi jest Menes, pochodził on z miasta *This*, znajdującego się niedaleko Abydos w Wyższym Egipcie, tam też znaleziono niedawno jego grób i pomnik z napisem: *Mene*. Menes założył stolicę *Memfis*, zbudował pierwszą tamę na Nilu, regulującą wylewy.

Ostatnim faraonem III-ej dynastyi był Snofru, który się wsławił podbojami [1]).

Do IV-ej dynastyi należeli: Chufu (u Greków *Cheops*), Chefre (*Chefren*) i Menkuere (*Mencheres* albo *Mykerynos*), którzy pozostawili największe piramidy, dźwigające się niedaleko *Gizeh*.

Mało posiadamy dotychczas wiadomości o następnych dynastyach Starożytnego państwa, a zwłaszcza dynastye VII-a, VIII-a, IX-a i X-a są prawie zupełnie nieznane.

b) W okresie państwa Średniego za panowania dynastyi XII-ej i XIII-ej Egipt doszedł do najwyższego szczebla rozkwitu. Stolicą stały się *Teby*. Najwięcej wsławili się z dynastyi XII-ej: Amenemhet I i Amenemhet III. Pierwszy odznaczał się wielką mądrością i odniósł wiele zwy-

[1]) Snofru uważany był za założyciela sławnych kopalni turkusów w *Marara* na półwyspie Synajskim, wszakże nowsze badania wykazały, że kopalnie te znacznie dawniej były założone. Por. *Ks. Szczepański*: Na Synaju, str. 277 nast.

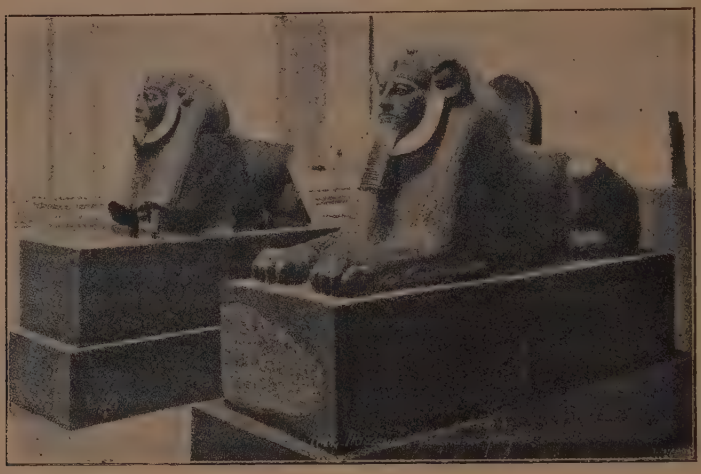

Fig. 117. Sfinksy Hyksosów. Muzeum kairskie.

cięstw nad sąsiednimi narodami. Drugi wykopał ogromne *jezioro Merys*, służące do regulowania wylewów Nilu, i począł budować sławny *labirynt*, który jego następcy dokończyli.—Za panowania XII-ej dynastyi *Abraham* z Sarą przybył do Egiptu (Gen. 12, 10 nast.). Na czas tejże dynastyi lub następnej przypada wywiezienie *Józefa* do Egiptu (Gen. 37, 28), oraz *osiedlenie się patryarchy Jakóba z synami w ziemi Gessen* (Gen. 47, 1 nast.; około r. 1900).

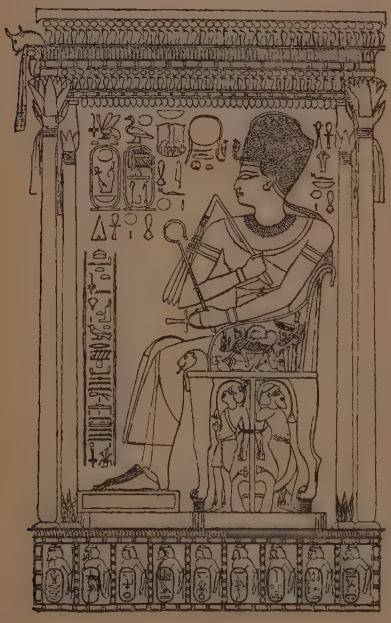

118. Amenofis III na swym tronie.

Panowanie dynastyi XV-ej i XVI-ej nazywa się w historyi panowaniem Hyksosów, t. j. „królów pasterzy“ (*hyk*=król, *szasu* = pasterz). Naród pasterski z przedniej Azyi wtargnął do Egiptu Niższego i przyjął po-

woli cywilizacyę egipską (ob. fig. 117). Mimo liczne wysiłki, które podejmowali faraonowie Wyższego Egiptu przeciw najezdczym Hyksosom, parę wieków zdołali oni utrzymać swą władzę. Chwała wyparcia ich i zjednoczenia całego Egiptu przynależy się dopiero Amozysowi z dynastyi XVII-ej i tu się kończy okres Średniego państwa [1]).

c) Państwo Nowe. Do nadzwyczajnej potęgi dochodzi Egipt pod rządami dynastyi XVIII-ej. Faraonowie tej dynastyi, Tutmozys I, II i III szczęśliwymi podbojami bardzo rozszerzyli granice swego państwa, tak że rozciągało się ono na północ do Tygru i Eufratu, na południe do czwartej katarakty nilowej. Według wielkiego prawdopodobieństwa Tutmozys III począł prześladować Izraelitów, pozostających w ziemi Gessen. Ujarzmiwszy narody azyatyckie, mógł on się obawiać, aby z nieprzyjaciołmi jego nie chcieli się połączyć Izraelici, również z Azyi pochodzący. Dlatego też sądził, że ciężkiemi robotami osłabi ich siły i zarazem usunie wszelką okazyę do jakiejś akcyi wspólnej. — *Wyjście Izraelitów z Egiptu*, według nowszych autorów, ma przypadać na panowanie Amenofisa II-go, syna Tutmozysa III-go [2]).

119. Amenofis IV składa ofiary na cześć słońca.

[1]) Co do pochodzenia Hyksosów nie zgadzają się uczeni: wielu uważa ich za Arabów, niektórzy za Hetejczyków.

[2]) Por. *P. M. Hetzenauer*: Theologia Biblica, t. I, Friburgi Brisg., 1808, str. 95; — *L. Fonck*: Aegyptus, w Leksykonie bibl. *Hagen'a*, vol. I, kol. 138.

120. Statua Ramzesa II-go. Turyn.

Do tej samej dynastyi należał Amenofis III (fig. 118), jeden z najznakomitszych władców egipskich, zwany przez Greków Memnonem. Próbował on przywrócić pierwotną religię egipską monoteistyczną, popierał nauki i sztuki.—Amenofis IV, syn poprzedniego faraona, usiłowania swego ojca co do wskrzeszenia monoteizmu, a przynajmniej henotoizmu w formie kultu tarczy słonecznej starał się do skutku doprowadzić (ob. fig. 119). Żeby zerwać z tradycyami religijnemi w Tebach i ze czcią Ammona, założył on nową stolicę *Kutnaton*, dzisiejsze *Tell el-Amarna*, gdzie w ostatnich czasach znaleziono listy królów i książąt hołdowniczych z Azyi przedniej pisane do niego i jego ojca. Ze śmiercią Amenofisa IV wszelkie reformy religijne upadły.

Z faraonów dynastyi XIX-ej najgłośniejszym stał się Ramzes II. Prowadził on szczęśliwe wojny, pobudował liczne kanały, wzniósł i odnowił bardzo wiele świątyń i pałaców, prawie na wszystkich ruinach spotyka się jego imię [1]). Panował

[1]) Działalność Ramzesa II-go i jego poprzednika Setosa I-go greccy historycy błędnie przypisywali jednej osobie, zowiąc ją Sezostrysem.

Ramzes II 65 lat i przekazał rządy swemu synowi Amenefte-sowi [1]) (ob. fig. 120, 121, 122, 123, 124).

Począwszy od XXI-ej dynastyi Egipt stopniowo upada. Egipcyanie dla obrony kraju sprowadzają *wojska libijskie*. Jeden z wodzów libijskich Sęzak (hebr. *Szyszak*, egipsk. *Szeszonk I* — ob. fig. 125) sam zakłada XXII-gą dynastyę. Onto przedsięwziął wyprawę *przeciwko Roboamowi*, synowi Salomona, zdobył wiele miast warownych, nawet Jerozolimę, i uniósł ze Świątyni złote naczynia (3 Reg. 14, 25 nast.; 2 Par. 12, 5—9) [2]).

121. Mumia Ramzesa II-go. Muzeum kairskie.

Fig. 122. Straż przyboczna Ramzesa II-go.

Za następców Sezaka Egipt rozdrabnia się na małe państewka.

Król etyopski Sabakon (hebr. *So*, Vulg. *Sua*) [3]) podbija cały kraj i rządzi nim jako zało-

Fig. 123. Cegła ze stemplem Ramzesa II-go.

[1]) Wielu historyków jest zdania, że Izraelici byli prześladowani przez Ramzeza II-go, a wyszli z Egiptu za Amenefteesa.

[2]) Sezak swoje zwycięstwa uwiecznił na murach świątyni Ammona w Tebach: na płaskorzeźbie pomiędzy wyobrażeniami podbitych królów znajduje się postać o rysach semickich, a pod nią napis *Jutah Malek* (=Judzki król—fig. 126).

[3]) Ob. dopisek na str. 125.

124. Ameneftes, syn Ramzesa II-go.

życiel XXV-ej dynastyi. Od tego faraona żądał pomocy przeciw Assyryjczykom w r. 725 *Ozeasz, król izraelski* (4 Reg. 17, 4), lecz Sabakon się spóźnił. — Jego następcę Sabakona II-go (egipsk. *Szabataka*) znowu *Żydzi* prosili o posiłki wojenne przeciwko Sennacherybowi, oblegającemu Jerozolimę. Sabakon wysłał im swego krewnego Tharakę (4 Reg. 19, 9; Is. 37, 9). Tenże Tharaka, objąwszy rządy po Sabakonie, zyskał sobie wielką sławę wyprawami do Libii, ale nie zdołał oprzeć się *Asarhaddonowi* assyryjskiemu, który go zwyciężył i przyłączył Egipt do swego państwa w r. 671.

Założyciel XXVI-ej dynastyi Psametyk I (663—609) wyswobodził Egipt z pod jarzma Assyryjczyków, za stolicę obrał sobie *Sais* (na Delcie), przez handel, zręcznie prowadzony z sąsiednimi narodami, kraj bardzo wzbogacił. — Jego syn i następca Nechao (609—593) podjął wyprawę przeciw Babilończykom; po drodze zdobył Palestynę i Syryę, *króla judzkiego Jozyasza* pobił w bitwie pod Megeddo (4 Reg. 23, 29; 2 Par. 35, 20 nast.), jego następcę *Joachaza* uwięził, a królem hołdowniczym mianował *Joakima* (4 Reg. 23,33 nast.; 2 Par. 36, 4). Po trzech jednak latach Nechao w bitwie pod *Karchemisz* r. 604 doznał dotkliwej porażki od Nabuchodonozora i postradał wszystkie swoje posiadłości w Syryi i Palestynie. — Drugim następcą po Nechaonie był Apries (hebr. *Hofra*, Vulg. *Ephree* — fig. 127). Do niego uciekał się bezskutecznie o ratunek przeciw babilońskiej potędze ostatni *król*

Fig. 125. Sezak.

Fig. 126. *Jutah Malek.*

Fig. 127. Apries.

judzki Sedecyasz, a po zburzeniu Jerozolimy Żydzi w znacznej liczbie za tegoż faraona szukali schronienia w Egipcie i tam uprowadzili ze sobą *Jeremiasza* (Jer. r. 42—43).—W r. 525 Psametyk III pokonany był przez *Kambyzesa* i Egipt stał się satrapią perską: królowie perscy stanowią dynastyę XXVII-ą.

Egipcyanie długo usiłują się wybić z pod rządów perskich i wreszcie udaje im się przywrócić niezależność na lat kilkadziesiąt (404—341); tutaj przypadają dynastye miejscowe XXIX-a i XXX-a. Dostawszy się znowu pod władzę Persów, Egipcyanie żądają pomocy od Greków, aż nakoniec Aleksander Wielki zdobywa Egipt w 332 r.

W 30 r. przed Nar. Chr. Egipt staje się prowincyą państwa Rzymskiego.

7. Z odkryć. 1. W ruinach Tell el-Amarna r. 1887 znaleziono kilka skrzyń drewnianych napełnionych glinianemi tabliczkami pokrytemi klinowem pismem assyro-aramejskiem. Stanowią one część archiwum egipskiego z czasów Amenofisa III-go i IV-go i zawierają korespondencyę królów Assyryi, Babilonii, książąt fenickich, władców chananejskich, którzy wtedy pozostawali w zależności od Egiptu. Ponieważ te tabliczki sięgają czasów Mojżesza i Jozuego, przeto dla historyi biblijnej mają wielkie znaczenie. Wszystkich tabliczek jest 336, większą ich część przechowuje muzeum Berlińskie, resztę Brytańskie, tudzież Egipskie w Kairze [1].

2. Do ostatnich i najciekawszych odkryć w Egipcie należą papyrusy aramejskie z Assuanu i Elefantyny. Pod Assuanem w r. 1904 znaleziono skrzynię drewnianą, zawierającą 10 dobrze zachowanych papyrusów z pismem aramejskiem, kilka z nich umieszczono w muzeum w Kairze, a resztę w Bodleańskiej bibliotece przy uniwersytecie oksfordzkim [2].

Jeszcze ważniejszego odkrycia dokonał profesor Ruben-

---

[1] O tych tabliczkach po polsku pisali: *Dr. M. Schorr:* Starożytności Biblijne w świetle archiwum egipskiego z XIV w. przed Chrystusem, Lwów, 1901; — *Ks. Dr. Korzonkiewicz*: Ex Oriente Lux! Kraków, 1908, str. 16—39. W tych pracach podana jest zagraniczna literatura przedmiotu.

[2] Papyrusy te przetłumaczyli na język angielski i wydali profesorowie *A. E. Cowley* i *A. A. Sayce*.

sohn na wyspie Elefantynie w obrębie zajmowanym niegdyś przez miasto tejże nazwy. Odnalazł on tam w r. 1907 kilka aramejskich papyrusów, które stały się cennym nabytkiem muzeum Berlińskiego. Trzy z papyrusów elefantyńskich pierwszy odcyfrował i drukiem ogłosił profesor berliński Edw. Sachau (1907), a następnie pojawił się cały szereg rozpraw w tym przedmiocie, jak Nöldeke'go, Bart'a, Lidzbarskiego, Cooke'go, Gunkel'a i t. d. Z naszych semitologów pisał ks. dr. Franc. Gołba i ks. prof. Józef Kruszyński [1]). — Otóż z powyższych papyrusów elefantyńskich dowiadujemy się, że na wspomnianych południowych krańcach Egiptu już w VI w. przed Nar. Chr., t. j. w czasach panowania Persów nad Egiptem, znajdowała się *kolonia żydowska*, posiadająca w mieście Elefantynie własną świątynię, w której podobnie jak w Jerozolimie kapłani składali ofiary. Kiedy Żydzi założyli tę kolonię dotychczas nic stanowczego powiedzieć nie można. Na ruiny samej świątyni dotąd nie natrafiono [2]).

8. Etyopia.

Etyopia, hebr. *Kusz*, gr. Αἰθιοπία, Vulg. *Aethiopia*, — kraj leżący na południe od Egiptu, obejmujący dzisiejszą Nubię i Abisynię [3]), w starożytności bogaty w złoto, hebanu, kość słoniową. Mieszkańcy — Etyopowie, inaczej Kuszyci pochodzili od Chusa (hebr. *Kusz*), syna Chama (ob. fig. 128), ich język pod względem gramatycznym i leksykalnym naj-

---

[1]) *Ks. Dr. F. Gołba*: Trzy aramejskie papyrusowe dokumenty Przełożył i objaśnił.., Kraków, 1908; — *Ks. J. Kruszyński*: Najnowsze odkrycia biblijne, w „Ateneum Kapłańskiem", 1909, t. I, str. 314—27.

[2]) Istnienie kolonii żydowskiej z własną świątynią jest odkryciem nieoczekiwanem i niezmiernie ciekawem, jednakże tu tkwi ważniejsza stokroć sprawa—sprawa odnalezienia ówczesnych egzemplarzy Pisma Świętego, które przecież musieli posiadać mieszkańcy i które zwłaszcza przy świątyni musiały być przechowywane. Jeśli obudzone nadzieje się ziszczą i choćby jeden egzemplarz Biblii z tak dawnych czasów się znajdzie będzie to prawdziwie epokowem zdarzeniem w historyi nauk biblijnych.

[3]) Etyopią, w szerszem znaczeniu, tak w Biblii jak i u pisarzy starożytnych nazywają się kraje najbardziej na południe wysunięte w znanym podówczas świecie.

więcej ma pokrewieństwa z narzeczami arabskiemi. Pomniki pozostałe po Etyopach podobne są do egipskich, mianowicie: świątynie, kolosy, napisy hieroglificzne i t. p.

Fig. 128. Etyopczyk.

Z historyi egipskiej wiemy, że Egipt pozostawał czas jakiś pod rządami królów etyopskich (dyn. XXV-a).

Dzieje Apostolskie (r. 8) wspominają o królowej etyopskiej Kandace [1]), której dworzanin przyjął chrzest święty z rąk Filipa, dyakona.

9. Filistea.

Filistea (hebr. *Peleszet*), kraj ciągnący się wązkim pasem na południowo-zachodniem wybrzeżu Palestyny, zamieszkały przez Filistynów, hebr. *Pelisztim*, gr. Φυλιστιείμ, Vulg, *Philistiim*, *Philistim* (ob. fig. 129). Świadczy pierwsza księga Mojżeszowa, że Filistyni pochodzili od Mezraima, syna Chamowego; byli narodem ruchliwym, przemyślnym i bitnym; język ich, jak to widać z imion osób i nazw geograficznych, zbliżony był do hebrajskiego i fenickiego; główne bóstwa filistyńskie: Dagon (fig. 130), Beelzebub i bogini Astarot albo Derketo. — Posiadali Filistyni pięć księstw oddzielnych, ale stanowiących federacyę, opartą na wspólnej ustawie (pentarchia). Stołeczne mia-

Fig. 129. Typy Filistyńczyków.

[1]) „Kandaka," gr. Κανδάκη, jest to imię pospolite królowych etyopskich, podobnie jak panujących egipskich „faraon".

Fig. 130. Dagon.

sta tych księstw, a zarazem potężne warownie były: Azot, Askalon i Gaza — w pobliżu morza; Get i Akkaron — wewnątrz kraju.

Kiedy Izraelici wychodzili z Egiptu, Filistyni byli tak potężni, że „nie wiódł ich (Izraelitów) Bóg drogą ziemi filistyńskiej, która bliższą jest“, ale przez pustynię (Ex. 13, 17). Po osiedleniu się Izraelitów w Palestynie, Filistyni niejednokrotnie wiedli z nimi uporczywe walki i zadawali im ciężkie klęski, zwłaszcza za czasów Sędziów (np. Jud. 10, 7; 1 Reg. 4, 1 nast.). Samuel na początku swoich rządów ujarzmił Filistynów (1 Reg. 7, 13), ale Saul w ciągu całego prawie swego panowania musiał z nimi walczyć i w bitwie przeciwko nim poległ (1 Reg. 31, 1 nast.). Dawid o tyle zdołał ukrócić potęgę Filistynów, iż dla jego następców przestali już być groźni. Wrogo usposobieni Filistyni korzystali jednak z każdej okoliczności, aby łączyć się przeciw Żydom z ich nieprzyjaciółmi, np. za Jorama, króla judzkiego, razem z Arabami złupili Jerozolimę (2 Par. 21, 16), uczestniczyli w zburzeniu Jerozolimy podczas najścia Nabuchodonozora (Ezech. 25, 15).

Dodatek. Odkrycia na Wschodzie a egzegeza biblijna.

1. Poszukiwania. Mówiliśmy powyżej o niektórych poszczególnych odkryciach, dokonanych ostatnimi czasy w krajach biblijnych,—tutaj dołączamy kilka uwag, dotyczących samych poszukiwań:

1. Palestyna. Od szeregu lat odbywają się w Palestynie systematyczne poszukiwania archeologiczne. Oddają się tym poszukiwaniom następujące instytucye:

Szkoła praktyczna studyów biblijnych — *Ecole pratique d'études bibliques*—otworzona w r. 1890 w Jerozolimie i pozostająca pod kierownictwem ojców Dominikanów konwentu Świętego Stefana. Od r. 1892 profesorowie tej szkoły redagują czasopismo *Revue Biblique.*

Angielskie stowarzyszenie (protestanckie) —

Palestine Exploration Fund—zostało założone w Londynie w r. 1865, a od r. 1869 wydaje czasopismo *Quarterly Statement.*

Niemieckie stowarzyszenie (protestanckie) — *Deutscher Verein zur Erforschung Palästinas*—założone w Lipsku 1878 r., redaguje od tegoż r. *Zeitschrift des deutschen Palästina vereins.*

Rosyjskie towarzystwo—*Imperatorskoje Prawosławnoje Palestinskoje Obszczestwo*—istnieje od r. 1882, wydaje *Sobszczenia.*

2. Assyrya i Babilonia. Poważne poszukiwania w Assyryi i Babilonii rozpoczęto w połowie XIX stulecia i po dziś dzień archeologowie zbierają bogate plony swojej pracy. Z początkiem odkryć assyryjsko-babilońskich związana jest szczególniej pamięć konsula francuskiego w Mossulu—*Bott'y*, oraz anglika *Layard'a*, którzy na tem polu bardzo wielkie zasługi położyli. W poszukiwaniach wzięły udział rządy: francuski, angielski, a później niemiecki. To też w muzeach państwowych w Luwrze, w British Museum, w Berlinie znajdują się liczne i cenne zbiory wykopalisk assyro-babilońskich. W pracach nad odczytaniem pisma klinowego i badaniem assyryjsko-babilońskich pomników z Francuzów zasłynęli najwięcej: Oppert, Fr. Lenormant, Menant, Scheil; z Anglików zaznaczyli się szczególniej: Rawlinson, Smith, Sayce; z Niemców: Schrader, Delitzsch, Winckler.

3. Półwysep Synajski. W r. 1868 grono uczonych angielskich pod przewodnictwem *Palmer'a* przedsięwzięło tam pierwszą naukową ekspedycyę. Owocem jej było pomnikowe dzieło, wydane po czterech latach, a zawierające szczegółowy opis półwyspu: *Ordonance Survey of the Peninsula of Sinai, London, 1872.*—Bardzo pomyślne były poszukiwania w r. 1904—5 profesora *Fl. Petrie.* Z odkryciami własnemi zapoznaje on nas w swej pracy: *Researches in Sinai, London, 1906.*

4. Egipt. Wyprawa Napoleona do Egiptu w r. 1798 miała bardzo doniosłe znaczenie naukowe, zachęciła bowiem uczonych do gruntownych studyów nad pomnikami Wschodu. Już w r. 1809 ukazało się monumentalne dzieło w Paryżu, wydane przez rząd francuski pod nagłówkiem: *Description de l'Egypte*, a w 13 lat potem Francuz *J. Fr. Champolion* wynalazł klucz do odcyfrowywania pisma egipskiego. Pracę nad egipskimi pomnikami prowadzili i prowadzą w dalszym ciągu liczni uczeni. W szczególniejszy sposób zaznaczyli się: we Francyi: Charles Lenormant, de Rougé, de Saulcy, Mariette, Lefebure, Bouriant, Maspero; w Niemczech: Lepsius, Brugsch, Dümichen, Lauth, Eisenlohr, Ebers, Stern, Wiedemann; w Anglii: Osburn, Birch, Hinks, Goodwin, Lepage-Renouf, Budge, Petrie; we Włoszech: Salvolini, Ro-

sellini, Ungarelli, Rossi; w Rosyi: Goleniszczew, Lemm; w Polsce: Tadeusz Smoleński [1]).

2. Odkrycia a egzegeza. Wyniki odkryć na Wschodzie w stosunku do egzegezy biblijnej dadzą się ująć w trzech następujących twierdzeniach:

1. Odkrycia na Wschodzie są cenną pomocą dla egzegezy biblijnej.

2. Stały się one jednak okazyą do śmiałych hipotez, godzących na nadprzyrodzony charakter Biblii.

3. Odkrycia z dziedziny assyryologii nastręczają też poważne trudności historyczne.

a) Co do twierdzenia pierwszego. Tak się wyraża *ks. Zaborski*:

„*Badania i odkrycia*, jakich dokonał nasz wiek w tych krajach, należą bezsprzecznie do tych, które największą chlubę przynoszą rozumowi ludzkiemu: w grobach egipskich i namułach dolin eufrackich odnaleziono oryginalne kroniki współczesne, wykryto klucz do ich odczytywania, wskrzeszono języki zamarłe przed kilkudziesięciu wiekami—posiadamy dziś autentyczną historyę tych krajów. — Dzieje wielkich państw wschodnich, jakkolwiek ważne same w sobie, gdyż uzupełniają ogólny pogląd na kulturę, na jej przebieg i pochód, ważniejsze są nierównie ze względu na przedmiot, którym się obecnie zajmujemy: *dają świadectwo prawdziwości Pismu Św. i autentyczność jego stwierdzają. Dzieje ludu Izraelskiego uwydatniają się dopiero na tle dziejów Egiptu i Assyryi*“ [2]).

Widząc doniosłość odkryć na Wschodzie dla egzegezy biblijnej, uczeni teologowie wykazali szczegółowo zgodność Biblii z zabytkami Assyryi, Egiptu i innych krajów biblijnych.

Oto niektóre prace:

Vigouroux: La Bible et les découvertes modernes en Palestine, en Egypte et en Assyrie.

Sayce: La lumière nouvelle apportée, par les monuments anciens en Egypte, Palestine, Assyrie, Babylonie. Trad. *Trochon*.

Kaulen: Assyrien und Babylonien.

Brunengo: L'Impero di Babilonia e di Ninive.

---

[1]) Tadeusz Smoleński był pierwszym egiptologiem polskim w ścisłem znaczeniu tego wyrazu. Uczestniczył on w kilku ekspedycyach naukowych w Egipcie i nawet sam im przewodniczył. Umarł w r. 1909, mając zaledwie 25 lat życia. Ob. wspomnienie pośmiertne egiptologa francuskiego Maspero, oraz notatkę biograficzno-bibliograficzną w „Przeglądzie Historycznym“, Warszawa, 1909, t. IX, str. 254—9.

[2]) Źródła historyczne Wschodu, str. 2.

Ks. Wł. Zaborski: Źródła historyczne Wschodu odnośnie do Pisma Św.

Ks. A. Zaremba: Biblia i archeologiczne odkrycia, w „Przeglądzie Katolickim", r. 1894 [1]).

b) Co do twierdzenia drugiego. Za dowód posłużyć może głośna polemika, znana pod nazwą *Babel und Bibel.*

Fr. Delitzsch, słynny assyryolog, 13 stycznia 1902 r. w obecności cesarza i licznie zebranych słuchaczów miał wykład w Berlinie pod tytułem „Babel und Bibel"; w następnym roku 12 stycznia miał on drugi wykład pod tymże tytułem. Obadwa wykłady drukowane, pierwszy w Lipsku, drugi w Sztutgardzie 1903 r. wywołały gorącą polemikę. Cesarz Wilhelm II wystąpił przeciw poglądom Delitzsch'a w liście do admirała Hollmanna, prezesa Towarzystwa Wschodniego. Delitzsch, chcąc się usprawiedliwić co do swych chrześcijańskich przekonań, zamierzał mieć trzeci wykład, ale musiał odstąpić od zamiaru na życzenie cesarza. Wykład ten autor ogłosił drukiem pod nagłówkiem „Babel und Bibel. Ein Rückblick und Ausblick" w Sztutgardzie 1904 r.

W odczytach swych Delitzsch na podstawie wykopalisk usiłuje dowieść, że monoteizm, urządzenia religijne, podania kosmologiczne Hebrajczycy w zupełności przejęli z Babilonu, że nawet Jahwe jest bóstwem babilońskiem.

Przeciwko tym hipotezom wystąpili specyaliści i teologowie katoliccy, protestanccy i żydowscy, zbijając je gruntownie w najdrobniejszych szczegółach (*Babel und Bibel — Litteratur*) [2]).

c) Co do trzeciego twierdzenia. Oto kilka przykładów trudności w Piśmie Świętem wobec dokonanych odkryć:

α) „*Phul i Theglathphalasar* jest to *jedna i ta sama osobistość.* Poddał tę myśl już w r. 1863 *H. Rawlinson*, później (r. 1872) wywody *Schradera* zjednały temuż utożsamieniu cechy wielkiego prawdopodobieństwa, a wreszcie kwestya została na

---

[1]) Zasługuje tu jeszcze na uwzględnienie rosyjskie dzieło: *Łopuchin*: Biblejskaja istorya pri swietie nowiejszych izsliedowanij i otkrytij, Petersburg, 1889, 95.

[2]) Z rozległą bibliografią w tej kwestyi zaznajamia nas *Dr. Glossner*: Zur Bibel und Babelfrage, w „Jahrbuch für Philosophie und spekulative Theologie", t. XXI, 4, str. 385—414. Ob. także doskonałą rozprawę: *A. Condamin*: Babylon et la Bible, w „Dictionnaire Apologétique de la fois catholique A. D'Ales", Paris, 1909, kol. 327—90.—Po polsku czyt. *Ks. J. Rostworowski*: Delitzsch'a „Babel und Bibel", w „Przeglądzie Powszechnym", 1903, t. LXXVIII, str. 223 nast., 372 nast.

pewno rozstrzygniętą (1884, 1887) na podstawie *kroniki babilońskiej*; dziś autorowie katoliccy, jak Vigouroux, Pelt, Lesêtre i inni, godzą się bez zastrzeżeń na to zapatrywanie. — *Otóż* w *pierwszej księdze Paralipomenon* (5, 26) czytamy, że „pobudził Bóg Izraelów ducha Phula, króla Assyryjskiego i ducha Thelgathphalnasara (*sic*), króla Assur". Nastręcza się więc pytanie, czy rozróżnienie dwóch królów, Phula i Theglathphalasara wprowadziła glossa jakaś lub omyłka kopisty, czy raczej ma ono swoją genezę w tem, że autor ksiąg Paralipomenon streścił tu *czwartą księgę Królewską* (r. 15) i zbliżył do siebie dwa ustępy (w. 19 i 29) z których pierwszy mówi o „Phulu, królu Assyryjskim" (w. 19), a drugi o „Theglathphalasarze, królu Assyryjskim" (w. 29)?"

β) „*Księga Daniela* przedstawia nam *Balthasara* jako *syna Nabuchodonozora*, oraz jako *króla babilońskiego*. Jeżeli uważnie przeczytamy rozdział 5-ty, a zwłaszcza w. 10—13, nasuwa się nam prawdopodobny wniosek, że autor mieni Nabuchodonozora ojcem Balthasara we właściwem tego słowa znaczeniu, a nie w dalszem znaczeniu przodka lub poprzednika. Co więcej, cały rozdział 5-y, tudzież 7, 1 i 8, 1 dają do zrozumienia, że Balthasar jest jedynym i niezależnym królem Babilonu. — *Otóż* najpewniejsze *pomniki babilońskie* podają nam następujący poczet królów babilońskich: Nabuchodonozor (605—562), Evilmerodach (562—560), Nergalszarusur (560—556), Labaszimarduk (556), Nabonide (556—539), Cyrus (539—529). Na podstawie napisów Nabonide miał syna zwanego Belszarusur (= Balthasar), któremu najprawdopodobniej powierzył dowództwo nad wojskami. Ale żadną miarą nie można dopatrzeć się w Balthasarze współrządcy i aż do Cyrusa jeden tylko Nabonide wymienianym bywa w ugodach jako król Babilonu".

γ) „Trudność jeszcze większą w *księdze Daniela* stanowi *Daryusz Med.* (5, 31; 9, 1; 11, 1), o którym napisano, że objął panowanie po śmierci Balthasara. — *Babilońskie dokumenty* żadnego nie zostawiają miejsca dla Daryusza Meda pomiędzy Nabonidem i Cyrusem, jak to naocznie widać z seryi kontraktów, które opublikował ks. Strassmaier T. J. w tekście klinowym.

δ) „O *Astyagesie*, o którym wzmianka *u Daniela* proroka (13, 65), powiada nawet ks. A. Delattre T. J. w ten sposób: „Mimo wszelkich usiłowań, do dziś dnia podejmowanych, nie udało się dotąd wyjaśnić wzmianki o Astyagesie w tem miejscu, w którem mowa o Cyrusie, królu babilońskim, mającym tylko uboczny związek z historyą Astyagesa. Ten bowiem nigdy nie panował nad Babilonem, a utracił swoje królestwo Medyjskie o dziewięć lat pierwej, zanim Cyrus

zajął miasto Babilon". (Artykuł „Astyage" w Dykcyonarzu biblijnym Vigouroux)" [1]).

Poprzestaniemy na przytoczonych trudnościach, nadmieniając, że nie należy ich uważać za niepokonalne. Egzegeci wynajdują rozmaite sposoby ich rozwiązania [2]) A może być, że w przyszłości przy świetle nowych odkryć trudności powyższe zupełnie zostaną usunięte.

---

[1]) Przytoczyliśmy dosłownie powyższe trudności z dziełka: *Ks. A. Condamin*: Kwestye egzegetyczne w ostatnich dziesięciu latach, Kraków, 1906 (odbitka z „Przeglądu Powszechnego"), str. 14—15.

[2]) Ob. odpowiednie artykuły w słownikach biblijnych, komentarze, naukowe „historye biblijne".

CZĘŚĆ TRZECIA.

Życie domowe Hebrajczyków.

DZIAŁ I.

Mieszkanie, odzież, pożywienie.

1. Pieczary, szałasy i szopy, namioty.

1. Pieczary. Prarodzice nasi w Raju mieszkali pod gołem niebem. Po wypędzeniu z tego miejsca szczęścia i rozkoszy szukali oni, zapewne, schronienia pod rozłożystemi drzewami, albo też w pieczarach (hebr. *chor*). A zatem przypuszczać należy, że pieczary były pierwotnem mieszkaniem ludzkiem.—W Palestynie, jak wiadomo, oraz krajach sąsiednich bardzo wiele znajduje się pieczar. Bywają one tam przestronne i wysokie, powietrze mają suche i zdrowe, zimą są ciepłe, a latem chłodnawe. To też kiedy się już nawet rozwinęło budownictwo, ten sposób przemieszkiwania niezupełnie zarzucono, i po dziś dzień nawet w niejednej miejscowości na Wschodzie pieczary są zamieszkiwane [1]). Hebrajczycy niejednokrotnie

[1]) Mieszkańców pieczar nazywamy z hebrajska *Chorytami*, lub z grecka *Troglodytami* (= kryjący się w pieczarach). Pierwotni miesz-

dobudowywali domy do niewielkich pieczar, tak że część mieszkania stanowiła pieczara, a część—sam dom [1]).

2. Szałasy i szopy. Szałasy z chróstu i gałęzi budowali sobie pasterze, zmuszeni pozostawać dłuższy czas ze stadami w miejscach, gdzie były pastwiska.

Prócz szałasów znano w głębokiej starożytności szopy. Ściany szop budowano w ten sposób, że wbijano w ziemię bale w pewnej odległości jeden od drugiego, następnie puste miejsca między balami zatykano gałęźmi lub skórami, zostawiając jeden tylko otwór, przeznaczony na wejście. Dach również z gałęzi lub ze skór sporządzano. Szopy takie nieraz obszerne i wysokie, chociaż już znane były domy, niezupełnie wyszły z użycia (Is. 1, 8; Jon. 4, 5).

3. Namioty. Patryarchom, wiodącym życie koczownicze, potrzebne były mieszkania przenośne, to też posługiwali się oni namiotami (hebr. *ohel*). Wynalazcą namiotów był kainita [2]) Jabel (Gen. 4, 20). W czterdziestoletniej tułaczce Izraelici w czasie postoju również pod namiotami przemieszkiwali.

Nie mamy w Piśmie Św. opisu namiotów hebrajskich. Sądzić jednak należy, że były one podobne do tych, jakie obecnie Beduini posiadają. Namioty Beduinów co do kształtu i wielkości bywają rozmaite: okrągłe lub podługowate, większe lub mniejsze. Składają się: 1-o z tyk od 5 do 6 stóp długich, w liczbie odpowiedniej do wielkości namiotu; 2-o z kołków, wbitych po bokach lub naokoło namiotu; 3-o z przykrycia, które rozpościera się na tykach i przymocowuje sznurami do kołków. Przykrycie to bywa niekiedy skó-

---

kańcy gór Seir—*Chorrejczycy*, hebr. *ha-Chori*, LXX. Χορραῖοι, Vulg. *Chorraei* (Gen. 14, 6), tak się nazywali, prawdopodobnie, dlatego że zamieszkiwali pieczary.

[1]) W pieczarach szukano też nieraz schronienia podczas podróży, wojny, przed pościgiem nieprzyjaciela. Tam też często ukrywali się rozbójnicy i stamtąd przedsiębrali napady. Trzymano nieraz więźniów w pieczarach. Używano je na groby. Często pieczary służyły za stajnie dla bydła.

[2]) Potomkowie Kaina zowią się Kainitami lub Adamitami, a potomkowie Seta – Setytami lub Elohimitami. Czyt. o tem. *Prof. Dr. A. Musil*: Od stworzenia do potopu, po polsku opracował *Ks. J. Korzonkiewicz*, Kraków, 1910, str. 125—32,

rzane lub płócienne, najczęściej jednak jest tkaniną z wełny wielbłądziej lub z czarnej koziej (ob. fig. 131). Za pomocą zasłon Hebrajczycy dzielili namioty na trzy części: najgłębsza, zwana po hebr. *cheder* — dla kobiet i dzieci; środkowa — dla mężczyzn; zewnętrzna — dla służby. Bogatsi

Fig. 131. Dzisiejszy namiot arabski.

dla kobiet i służby mieli oddzielne namioty.—Sprzęty namiotów ograniczały się do niezbędnych. — Namioty tak rozbijano, że w środku między nimi pozostawał plac okrągły, zwany po hebr. *chatser*. Tutaj na noc spędzano trzodę, której naprzemian strzeżono.

2. Domy.

Większą część dnia Hebrajczycy spędzali poza domem: w polu, w ogrodach, przy bramach miejskich. Dlatego też pierwotnie o mieszkanie nie dbali i budowali domy (hebr. *baith*) ciasne i nizkie. Później jednak bogaci wznosili wspaniałe gmachy.

1. **Materyał budowlany.** Materyał budowlany był rozmaity. Ubogie domki, a raczej lepianki robiono z gliny, łatwe one były do podkopania i przedziurawienia przez zło-

dziei (por. Ezech. 12, 5. 7. Mat. 6, 19). Z drzew używano przeważnie sykomoru, który jest niezmiernie trwały i, jak wiemy, w wielkiej ilości znajdował się dawniej w Palestynie. Cegłę znano w najodleglejszych czasach, wypalano ją w ogniu, lub suszono na słońcu. Już wieżę Babel budowano z cegły. Kamień po zajęciu Palestyny był także w powszechnem użyciu. Wreszcie wspanialsze gmachy wznoszono z kamienia ciosanego i białego marmuru. — *Do łączenia* cegły i kamieni używano: gliny, asfaltu (*bitumen*), którego pokłady znajdują się koło morza Martwego, i cementu (mieszaniny z wapna i piasku). Kamień ciosany spajano nadto sztabami żelaznemi. Mury wewnątrz, a niekiedy i zewnątrz powlekano zaprawą wapienną, t. j. tynkiem; miało to służyć dla mocy i ozdoby. Domy zamożniejszych były zewnątrz skromne, ale zato wewnątrz ściany i sufity wykładano marmurem, drzewem kosztownem, kością słoniową, a czasem nawet złotem i drogimi kamieniami.

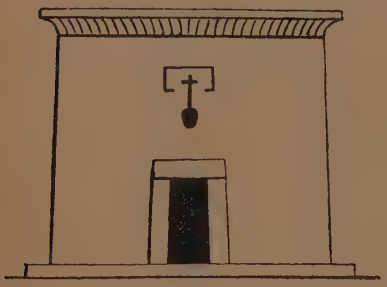

Fig. 132. Fasada starożytnego domu egipskiego z napisem nad drzwiami.

2. Opis domu. Rozkład domów bogatszych był następujący:

Główne wejście prowadziło z ulicy przez drzwi, umieszczone w środku przedniej części domu (ob. fig. 132). Robiono je z desek lub płyt kamiennych. Obracały się na zawiasach albo też na czopach, przytwierdzonych do obu końców drzwi i wpuszczonych we wgłębienia wydrążone w futrynie (fig. 133). Zamykano drzwi na zasuwę, zrobioną jużto z drzewa, jużto z metalu. Do odmykania zasuwy służył klucz specyalny. Nad drzwiami umieszczano napis, zwany *szema*, zaczerpnięty

Fig. 133. Model starożytnych drzwi egipskich. British Museum.

z ksiąg Pisma Świętego. Przy drzwiach zamożnych domów znajdowali się odźwierni lub odźwierne.

Przez drzwi wchodziło się do przedsionka, odpowiadającego rzymskiemu *vestibulum*, czyli wielkiego czworokątnego pokoju. Stąd schody prowadziły na piętra, stąd też było wejście na obszerny dziedziniec (rzymskie *impluvium*), zamknięty czterema oficynami domu (ob. fig. 134).

Dziedziniec ten był porośnięty zielenią i ozdobiony krzewami, albo też miał posadzkę z różnokolorowego marmuru.

Fig. 134. Dziedziniec w dzisiejszym domu wschodnim.

Dla zabezpieczenia od promieni słonecznych nad dziedzińcem rozciągano płótno. Na środku znajdowała się cysterna lub fontanna. Dziedziniec służył dla liczniejszych przyjęć i do obchodów rozmaitych uroczystości familijnych. Naokoło, a przynajmniej przy jednem skrzydle domu w dziedzińcu znajdował się portyk z artystycznie wykonanemi kolumnami. Nad portykiem taras dla bezpieczeństwa kratą opatrzony.

W oficynie tylnej czyli naprzeciwko głównego wejścia znajdował się babieniec (*gineceum*), t. j. mieszkanie dla kobiet, strzeżone przez eunuchów. Mógł tutaj wchodzić tylko mąż i ci, którym on udzielił na to pozwolenia. Czasami budowano osobne domy dla kobiet (hebr. *beth han-naszim*).

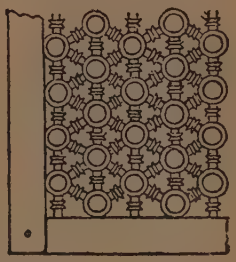

Fig. 135. Nowoczesna syryjska kratka w oknie.

Okna domu po większej części wychodziły na dziedziniec wewnętrzny,

rzadko kiedy na ulicę, z babieńca zaś na ogród. Szyb nie używano, gdyż szkło było zbyt kosztowne, a tylko kratek drewnianych (fig. 135, 136), siatek lub żaluzyi z materyi przepuszczającej światło. W biednych domach zupełnie okien nie było.

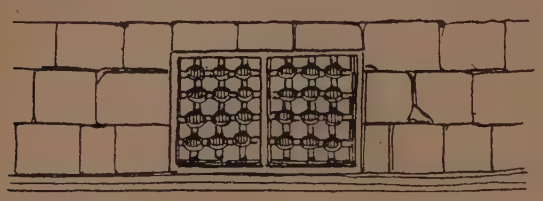

Fig. 136. Dzisiejsza egipska kratka w oknie.

Ważną część domu na Wschodzie stanowi dach. Dachy te są płaskie. W bogatych domach żydowskich bardzo ozdobnie bywały urządzone. Schody na dach prowadziły z dziedzińca, z ulicy, ale często i wprost z mieszkania. Dach taki dla zabezpieczenia od spadnięcia był otoczony balustradą lub murem, sięgającym piersi. Tutaj udawano się, aby odetchnąć świeżem powietrzem, napawać się pięknym i rozległym widokiem, pogawędzić, odpocząć; tutaj również szukano spokoju i ukojenia w chwilach smutku i ciszy przy modlitwie; tutaj w czasie wojny śledzono ruchy wojsk nieprzyjacielskich, a jeśli dom był przy murze, rzucano z dachu na wroga kamienie i rażono go strzałami.

Na dachu bywała jeszcze dobudówka, zwana po hebr. *aliah*, Vulg. *coenaculum*, składająca się z jednego lub dwóch pokojów (ob. fig. 137). Służyła ona jakby za gabinet dla gospodarza, aby tam mógł pracować; czasami przychodzono tu

Fig. 137. Dzisiejszy dom wschodni z dobudówką na dachu.

na wspólne modlitwy, wystawiano tutaj także nieboszczyka przed pogrzebem.

Są wzmianki w Piśmie Św. o mieszkaniach, czy komnatach zimowych i letnich. Letnie pokoje wychodziły na północ, a zimowe na południe. Ogrzewano mieszkanie za pomocą węgli rozżarzonych, umieszczanych we wgłębieniu, urządzonem na środku pokoju. Magnaci mieli oddzielne pałace letnie i zimowe.

3. Sprzęty domowe. Umeblowanie mieszkań hebrajskich wogóle było bardzo skromne. Według czwartej księgi Królew-

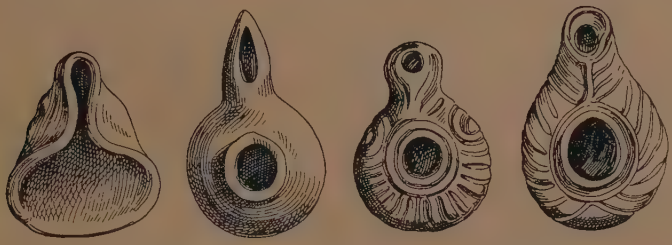

Fig. 138. Starożytne lampy znalezione w Jerozolimie.

skiej (4, 10) łóżka, stoły, krzesła i świeczniki powinny się znajdować w każdym domu izraelskim. Nocą zawsze palono lampę oliwną: paląca się lampa u Hebrajczyków była symbolem szczęścia i wesela (ob. fig. 138, 139). I dziś zwyczaj palenia lampy nocą powszechny jest u Beduinów. Rozumie się, że meble w domach magnackich były liczne i kosztowne.

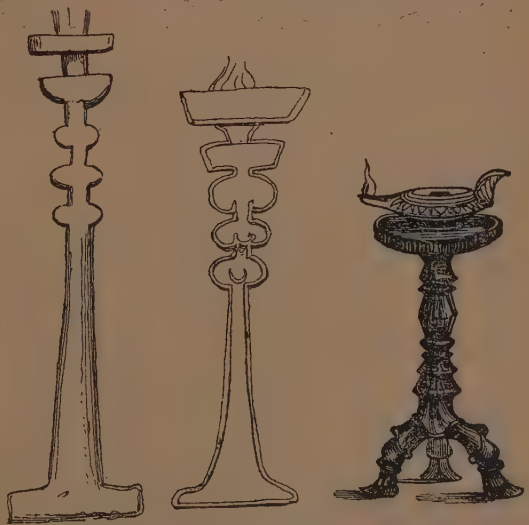

Fig. 139. 1, 2. Świeczniki fenickie. 3. Dzisiejszy świecznik wschodni.

3. Miasta.

1. Historya. Miasta były już w naj-

dawniejszych czasach: świadczy o tem pierwsza księga Mojżeszowa (Gen. 4, 17), gdzie czytamy, że Kain założył miasto i nazwał je od imienia syna swego *Henoch*. W czasach patryarchalnych w Palestynie było wiele miast, a każde z nich stanowiło oddzielne państewko. Później jeszcze bardziej powiększyła się liczba miast chananejskich i za czasów Jozuego niektóre z nich słynęły jako licznie zaludnione i silnie obwarowane.

2. Opis miast hebrajskich. U bram [1]) miast hebrajskich, wewnątrz, albo też za murami znajdowało się forum, to jest plac obszerny. Tutaj odbywały się sądy, zawierano kontrakty, omawiano sprawy publiczne. — Ulice były rozmaite: szerokie i wązkie, pierwotnie niebrukowane. Za czasów Heroda Wielkiego bruk już był w użyciu.—Znano i wodociągi w starożytności, tylko budowano je nad ziemią i osadzano na kolumnach i łukach.—Domy po większej części stały oddzielnie, otoczone obszernymi ogrodami.

Fig. 140. Warownia assyryjska.

Większość miast chananejskich leżała na pagórkach, a więc przez samą naturę były one punktami obronnymi. Mimo to królowie judzcy i izraelscy starali się, aby przynajmniej większe miasta posiadały i sztuczne obwarowanie. Do fortyfikacyi miasta należały: 1-o mury wysokie i szerokie z zębatem zakończeniem; 2-o fossa czyli rów, o ile położenie miasta pozwalało, wodą napełniony; 3-o bramy, które pierwotnie robiono z drzewa i bardzo małe, później wielkie, a dla zabezpieczenia od pożaru powlekano je blachą miedzianą; 4-o baszty z płaskim dachem, otoczone murem z zębatem zakończeniem; umieszczane one były na murach w pewnej odległości jedna od drugiej, wznoszono je także nad bramami. Na basztach, a nawet i na murach nocną porą usta-

[1]) Na bramach miasta także umieszczano *szema*.

wicznie czuwali stróże. Budowano baszty i w środku miasta, aby w czasie wtargnięcia nieprzyjaciela obywatele mogli się w nich ukryć, zabierając z sobą najkosztowniejsze rzeczy (ob. fig. 140, 141).

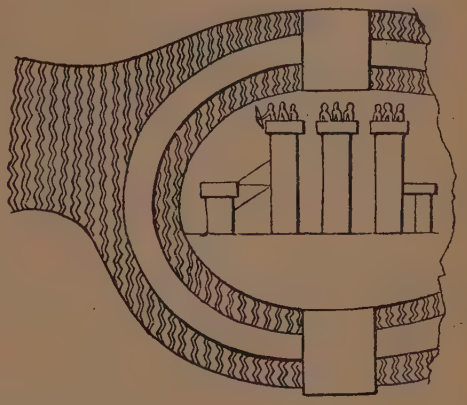

Fig. 141. Starożytna forteca egipska opatrzona podwójną fossą.

4. Odzież.

1. Materyał. Pierwsi nasi Rodzice, pozostając w stanie niewinności, odziani byli, jak pięknie wyraża się św. Jan Chryzostom, szatą łaski niebieskiej. Po upadku poczynili sobie zasłony z liści figowych (Gen. 3, 7). Następnie Pan Bóg przyoblekł ich w szaty ze skórek (Gen. 3, 21). Odzienie ze skór i później było w użyciu (Lev. 15, 17; Num. 31, 20). Hebrajczycy najczęściej nosili ubrania wełniane i lniane. W późniejszych czasach używano, zapewne, bawełny i jedwabiu.

2. Ubiór męski. Ubiór męski składał się z tuniki, pasa, płaszcza i sandałów.

Tunikę, hebr. *ketoneth*, wdziewano bezpośrednio na ciało, miała ona rękawy, pierwotnie dochodziła do kolan, później do kostek. Służący i w późniejszych czasach nosili tę szatę, sięgającą tylko kolan. Szyto tunikę z dwóch kawałów tkaniny lnianej lub wełnianej (ob. fig. 142, 143). — Tunika całodziana Pana Jezusa (Joan. 19, 23), albo stanowiła wyjątek, albo rozumieć tu należy inne jakieś zwierzch-

Fig. 142. Izraelici w długich tunikach na pomniku assyryjskim.

nie ubranie [1]). — Człowieka, mającego na sobie tylko tunikę, nazywano *nagim* (1 Reg. 19, 24; Is. 20, 2; Joan. 21. 7).

Pod tuniką Hebrajczycy nosili jeszcze niekiedy koszulkę lnianą, hebr. *sadin*, Vulg. *sindon*.

Ponieważ tunika, zwłaszcza długa, swobodnie puszczona, tamowała ruchy przy chodzeniu i przy pracy, poczęto nosić pasy, hebr. *hagora*. Stąd częste wyrażenia w Piśmie Św.: „opasać się“ (se praecingere), „biodra opasać“ (lumbos praecingere). Ubodzy mieli pasy proste ze skóry, bogaci zaś lniane, a prawdopodobnie, i bawełniane, później nawet jedwabne, gustownie przetykane nićmi złotemi i ozdobione drogimi kamieniami. Robieniem takich pasów zajmowały się nawet znakomitsze niewiasty. Do pasa przywieszano woreczek z pieniędzmi, naczynko z czernidłem do pisania, miecz.

Fig. 143. Izraelici w krótkich tunikach.

Płaszcz, hebr. *simla* (pallium), odzież zwierzchnia: był to czworoboczny kawał tkaniny kwadratowy albo też podłużny. Narzucano go na tunikę. Nocą płaszcz służył biednym za przykrycie; to też, jeśliby kto na zastaw płaszcz zabrał, obowiązany był go zwrócić właścicielowi przed zachodem słońca (Ex. 22, 26 nast.; Deut. 24, 13). Ubodzy nosili płaszcze wełniane lub utkane z włosia wielbłądziego, bogaci — z bawełny koloru białego, niebieskiego lub purpurowego, niekiedy różnobarwne z ozdobnemi wyszywaniami. — Ze wszystkich czterech stron po rogach płaszcza, według przepisu prawa Mojżeszowego, znajdowały się pętlice, z których każda składała się z kilku białych sznurków i jednego ciemno-nie-

[1]) Czyt. *Ks. Dr. J. Pelczar*: Święta tunika, czyli nieszyta szata Chrystusa Pana w Trewirze, rozprawa w „Przeglądzie Powszechnym“, 1891, t. XXXII, str. 73—96;—Święta suknia Zbawiciela w Trewirze, w „Przeglądzie Kościelnym“, Poznań, 1891, rocz. XIII, półrocze II, str. 597 nast.

bieskawego (hyacinthinus). Kolor biały był tutaj symbolem czystoty prawnej, a niebieski — symbolem przykazań Bożych, mających swój początek z nieba. Pętlice te zwały się po hebr. *gedilim*, *tsitsijoth*, Vulg. *fimbriae*, Wuj. *bramy*, *kraje* (Num. 15, 38—40; Deut. 22, 12; Mat. 23, 5) [1]).

Za obuwie Żydom służyły sandały, hebr. *nahalaim*. Stanowiły je podeszwy skórzane lub drewniane i sznurki albo rzemyk, którymi podeszwę przywiązywano do nogi. Bądź co bądź i takie obuwie oddawało pewne usługi Hebrajczykom, zabezpieczając im nogi od rozpalonej ziemi i ostrych kamieni. Zawiązywanie i rozwiązywanie rzemieni u sandałów, noszenie ich za panem podczas podróży (noszono w podróży zapasowe sandały, gdyż łatwo się psuły)—były to czynności najniższej służby, niewolników (por. Mat. 3, 11). Nogi, opatrzone tylko sandałami, wystawione były na kurz, gdyż pończoch nie znano, nic więc dziwnego, że częste obmywanie nóg rozpowszechniło się u Hebrajczyków. Czynność tę spełniali także niewolnicy. Jednakże czasami dla uczczenia dostojnego gościa sam gospodarz obmywał mu nogi. W domu chodzono zazwyczaj boso z wyjątkiem święta Paschy. (Ex. 12, 11). Podczas żałoby Żydzi nie nosili obuwia. Zdejmowano również obuwie na *znak czci* względem Pana Boga: to też kapłani służbę Bożą w świątyni spełniali rozzuci (discalceati). W Talmudzie czytamy, że wogóle Żydzi boso wchodzili do Świątyni. Mahometanie i dzisiaj do meczetów wchodzą bez obuwia.

Przykrycie głowy w późniejszych czasach Hebrajczycy mieli podobne do zawoju tureckiego (turban), którego nie zdejmowali nawet w Świątyni i w synagogach; przy powitaniu również odkrycie głowy byłoby uważane za niegrzeczność. W dawniejszych czasach zabezpieczano głowę od słońca, okrywając ją końcem płaszcza.

Ubiory świąteczne u zamożnych Hebrajczyków były kosztowne i przeważnie białego koloru. — Żałobna szata — włosienica (hebr. *sak*, *sakim*), był to prosty, szary lub czarny wór z włosia wielbłądziego lub koziego, sięgający

[1]) Po dziś dzień dla każdego prawowiernego Żyda—*tefilin* czyli *filakterye*, o czem niżej będzie mowa, oraz owe *pętlice*, zwane obecnie *cicis* (*cyces*, *cycele*, *cycele*), są godłami religijnemi, których używanie est ściśle przestrzegane.

kolan, z otworami na głowę i ręce. Nosili taką szatę nietylko będący w żałobie, ale także pokutnicy i prorocy.

3. Szaty kobiece. Kobiety hebrajskie, podobnie jak mężczyźni, nosiły tunikę, tylko dłuższą, pas, płaszcz i sandały; ale zwykle ubranie ich było zrobione ozdobniej z cieńszego, delikatniejszego materyału. Opasywały się kilkakrotnie. Do kolorowych rzemyków u sandałów przywieszały świecidełka metalowe, dzwoneczki. Płaszcz kobiecy musiał się różnić od męskiego, jakto ze słów piątej księgi Mojżeszowej (Deut. 22, 5) wnosić należy: „Nie oblecze się niewiasta w męskie odzienie (hebr. simla = płaszcz, pallium), ani mąż używać będzie szaty niewieściej".

Przykrycie głowy nosiły kobiety podobne do zawoju lub mitry, nadto używały welonów (por. Is. 3, 23; Cant. 5, 7). Zaznaczyć jednak trzeba, że mogły i najuczciwsze kobiety bez welonów publicznie się pokazywać (por. Gen. 12, 14; 24, 65). Tak przynajmniej było pierwotnie, a żadna zmiana, o ile się zdaje, później w tym względzie nie zaszła.

Fig. 144. Sygnety egipskie.

4. Sporządzanie szat. Sporządzaniem odzieży zajmowały się kobiety (1 Reg. 2, 19; Prov. 31, 22; Act. Ap. 9, 39), przyczem stosowały się do przepisu prawa Mojżeszowego, aby nie używać razem wełny i lnu (Deut. 22, 11).

5. Ozdoby. Z ozdób, używanych przez mężczyzn, wymienić należy: pierścień z pieczęcią czyli sygnet (fig. 144, 145), noszono go na palcu ręki prawej lub też wieszano na sznureczku na piersiach (Gen. 38, 18; 3 Reg. 21, 8). Naramienniki (2 Reg. 1, 10) i złote naszyjniki były przywilejem królów i książąt. Chłopcy izraelscy nosili niekiedy zausznice. Wreszcie ozdobna laska z kosztowną rączką już w pierwotnych czasach była oznaką dostojności i władzy (Gen. 38, 18. 25).

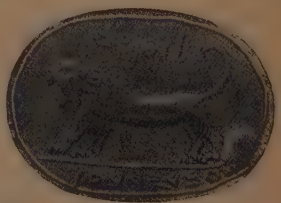

Fig. 145. Pieczęć jaspisowa urzędnika izraelskiego z czasów Jeroboama II go, znaleziona w Mageddo.

Z ozdób kobiecych zasługują na uwagę: zausznice, ozdobione często perłami lub drogimi kamieniami. Obrączki na palcach rąk i nóg i na nosie. Naramienniki, oraz na ręce i nogi — bransolety, wykonane ze złota, srebra lub z kości słoniowej (fig. 146, 147). Wreszcie kolie wspaniałe czyli łańcuchy, które kilkakrotnie szyję otaczały i zwieszały się na piersiach, a nawet do pasa. Do łańcuchów tych przyczepiano lustereczka metalowe, flakoniki z wonnościami i rozmaite klejnoty (fig. 148).

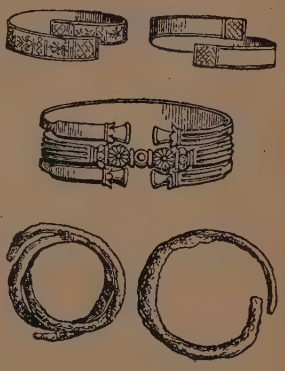

Fig. 146. Bransolety assyryjskie.

6. Pielęgnowanie ciała. Hebrajczycy często używali kąpieli jużto ze względów hygienicznych, jużto dla przyjemności. Dla tych też przyczyn namaszczano ciało (fig. 149) i to nietylko pospolitymi olejkami, ale i rozmaitemi pachnidłami, przywożonemi z odległych krajów (3 Reg. 10, 10). Najkosztowniejsze pachnidło robiono z wonnego ziela nardu (Marc. 14, 3—5; Joan. 12, 3—5). Nadto kobiety maścią, przygotowaną z pierwiastków chemicznych metalicznych: antymonu i cynku, smarowały powieki i brwi, aby oczy wydawały się większe i bardziej błyszczące (4 Reg. 9, 30; Jer. 4, 30; Ezech. 23, 40). — Włosy utrzymywali Hebrajczycy bardzo starannie. Mężczyźni nosili je dosyć długie, ale często podstrzygali (fig. 150). Tylko związani ślubem Nazareatu, podczas trwania tego ślubu, zupełnie włosy zapuszczali (Num. 6, 5). Niewolno było Hebrajczykom głowy dookoła obstrzygać, jakto czynili Arabowie, którzy sobie tylko czub z włosów zostawiali. Kobiety, zdaje się, chodziły z długimi i rozpuszczonymi włosami (Joan. 12, 3), chociaż niektórzy utrzymują, że zwykle splatały je i zawijały, a tylko podczas pokuty i żałoby rozpuszczały. — Brodę nosili Hebrajczycy

Fig. 147. Bransolety egipskie.

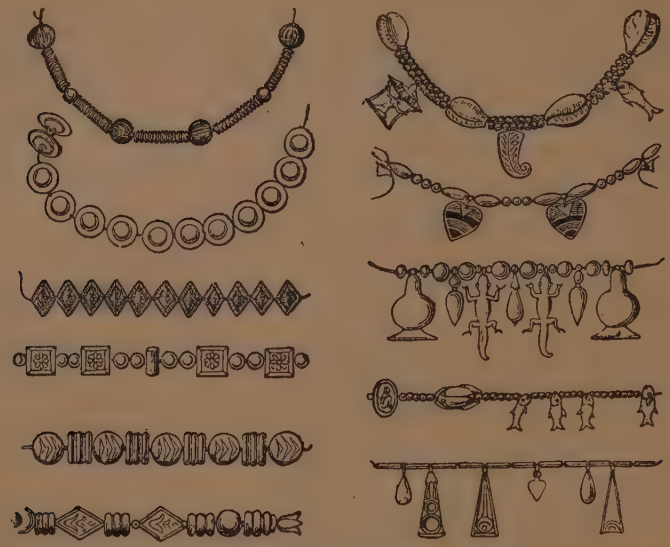

Fig. 148. Kolie assyryjskie i egipskie.

starannie wyczesaną, nie podgalali jej wcale, niekiedy ją namaszczali wonnościami. Dozwolone było zaniedbanie brody albo jej golenie na znak żałoby, smutku. Dotknięci trądem golili brody lub je przynajmniej welonem zasłaniali. Obcięcie komu brody uważano za największą zniewagę (2 Reg. 10, 4; 1 Paral. 19, 5).

5. Pożywienie.

Fig. 149. Niewolnik namaszcza swego pana. Płaskorzeźba egipska.

1. O pokarmach w ogólności. Czytamy w Piśmie św., że Pan Bóg rzekł do pierwszych naszych rodziców: „Oto dałem wam *wszelkie ziele* rodzące nasienie na ziemi, i *wszystkie drzewa*, które same w sobie mają nasienie rodzaju swego, aby wam były na pokarm“. (Gen. 1, 29). Z tych słów widoczną jest rzeczą, że jako pożywienie, Bóg wskazał pierwszym ludziom płody ziemi. Jedzenie mięsa pierwotnie nie było, ani zakazane przez Bo-

ga, ani też zalecone; sądzić jednak należy, że godziło się je pożywać, gdyż nie sprzeciwia się to prawu przyrodzonemu. Trudno także przypuścić, aby Patryarchowie hodowali tak liczne trzody jedynie dla otrzymywania z nich mleka. — Po potopie Bóg wyraźnie dozwala jeść mięsne pokarmy z wyjątkiem krwi zwierzęcej. Zakaz ten, jak wywnioskować łatwo z kontekstu, miał ustawicznie przypominać ludziom, że nie godzi się przelewać krwi bliźniego przez morderstwa. (ob. Gen. 9, 3—6). — Prawo Mojżeszowe również zezwala na pożywanie mięsa, ale czyni w pokarmach pewne ograniczenia, o których niżej powiemy.

2. Pokarmy poszczególne. Podstawą pożywienia Hebrajczyków nie było mięso, lecz pokarmy mączne.

Fig. 150. Głowy Izraelitów na pomnikach assyryjskich.

Na mąkę mielono ziarna w ręcznych żarnach[1]) czyli młynkach, które znajdowały się w każdym domu, gdyż Hebrajczycy publicznych młynów nie mieli. Żarna ręczne składały się z dwóch okrągłych kamieni: dolnego wypukłego z wierzchu, z osią wystającą z pośrodka, i górnego odpowiednio wydrążonego, z otworem przeznaczonym na oś i do wsypywania ziarn. Dolny kamień był nieruchomy, górny obracał się koło osi za pomocą rączki, na boku umieszczonej. Mełły zazwyczaj

[1]) Żarn, jako rzeczy niezbędnej w gospodarstwie, prawo Mojżeszowe zakazywało brać na zastaw (Deut. 24, 6).

Fig. 151. Dzisiejsze ręczne żarna na Wschodzie.

kobiety albo niewolnicy, w późniejszych czasach wyręczano się często osłami. W tym ostatnim razie używano większych żarn i zwały się one żarnami oślemi (*molae asinariae*). Żarna ręczne i ośle dzisiaj się także spotykają na Wschodzie (fig. 151). Do oddzielania mąki od otrąb służył przetak.

Nie mieli też Hebrajczycy, przynajmniej pierwotnie, piekarni publicznych [1]). To też wypiekano chleb w domu codzień w ilości, jaka była potrzebna dla rodziny. Przygotowywano chleby w następujący sposób. Rozczyniano mąkę jęczmienną lub pszenną w dzieżach drewnianych i nieraz ją zakwaszano [2]). Sporządzone tak ciasto wkładano w panwie żelazne i pieczono w specyalnie do tego urządzonych piecach. Chleby hebrajskie były płaskie i cienkie. Dlatego też nie krajano ich, a łamano; stąd częste wyrażenie w Piśmie św. „łamać chleb". Chleby, zwane przez Wujka podpłomykami, pieczono na rozpalonych kamieniach, a następnie pokrywano gorącym popiołem: łacińska nazwa *subcinericii* jest właściwsza. Umieli Hebrajczycy robić najrozmaitsze placki, dodając do ciasta oliwy, miodu i owoców. Liczne nazwy tych placków znajdujemy w Piśmie Św.

Z mącznych pokarmów zasługuje jeszcze na wzmiankę potrawa, przyrządzona z mąki jęczmiennej, prażonej na oleju.

---

[1]) W późniejszych czasach były piekarnie publiczne tylko po większych miastach (por. Jer. 37, 21; Os. 7,4. 6; *Jos. Flav.*: Antiq. XV, 9, 2).

[2]) Chleby z niekwaszonego ciasta nazywały się po hebr. *matsoth* (mace), a z kwaszonego *chomets* (= kwas).

Pierwotnie, kiedy mąki nie znano, pożywano ziarna zbożowe pieczone albo i surowe. Zresztą i później jadano ziarna: mamy tego przykład na Apostołach (Mat. 12, 1; Marc. 2, 23; Luc. 6, 1). Nawet dzisiaj mieszkańcy Ziemi Świętej pieką kłosy i wykruszają z nich ziarna do jedzenia. Jadano także ziarna zbożowe tłuczone, potem wysuszone na słońcu, wreszcie zaprawiane oliwą.

Poza pokarmami mącznymi pierwsze miejsce u Hebrajczyków zajmują pokarmy mleczne. Spożywano mleko krowie, kozie, owcze w rozmaitych postaciach: słodkie mleko, ser, masło [1]).

Miód domowy, czy też leśny uważany był za przysmak. Jadano go najczęściej z chlebem albo używano zamiast cukru. Miód w Piśmie Św. jest symbolem szczęścia i wesela, w zbyt wielkiej zaś ilości — znudzenia i ckliwości. Na podobieństwo miodu robiono syrop z owoców, zwłaszcza z daktyli.

Codziennem pożywieniem Hebrajczyków były i owoce, jak np. figi, daktyle, migdały. Różnorodne jarzyny polne i ogrodowe, jakoto: soczewica, bób, ogórki, czosnek, cebula— również dostarczały posilnego i zdrowego pokarmu Hebrajczykom.

Mięso pierwotnie Hebrajczycy jedli tylko w dni świąteczne, albo kiedy przyjmowali dostojnego gościa. Później u bogatych stało się ono codzienną potrawą. Rżnięto woły, cielęta, kozły, barany. Na dworze Salomona codzień spotrzebowano: „Dziesięć wołów tłustych, a dwadzieścia wołów pastewnych, i sto baranów, oprócz łowu jeleni, sarn i bawołów, i ptactwa karmnego“ (3 Reg. 4, 23). — Dziczyznę prawie wyłącznie na stół królewski podawano. — Z ptactwa, prawdopodobnie, jedli Hebrajczycy gołębie i synogarlice. O kurze wzmianki są tylko w Nowym Testamencie.

Ryby były ulubioną potrawą Hebrajczyków.

Biedni żywili się szarańczą.

Do przygotowania potraw — od najdawniejszych czasów używano oliwy i soli. Jako przyprawy służyły też gorczyca, kmin, anyż, koryander, kapary.

---

[1]) Wyraz hebr. *chemea*, Vulg. *butyrum*, Wuj. *masło* (Gen. 18, 8; Deut. 32, 14; 2 Reg. 17, 29; Prov. 30, 33), najprawdopodobniej, oznacza masło.

3. Napoje. Wodę w Palestynie, jako w kraju gorącym, ceniono nieraz więcej, niż mleko, którem trudniej ukoić pragnienie. W mieszkaniach przechowywano wodę w stągwiach i dzbanach, a podczas podróży w bukłakach czyli worach skórzanych (fig. 152).

Mleko również było w powszechnem użyciu (mówiliśmy już o tem wyżej).

Oprócz wody i mleka Hebrajczycy używali dużo wina (hebr. *jain*), czasami nawet oddawali się pijaństwu. Wszakże

Fig. 152. Dzisiejsze wschodnie wory skórzane do wody.

wyrażenie w Wulgacie *inebriari* nie zawsze trzeba brać w ścisłem znaczeniu „upić się", lecz „napić się do wesela". Tak właśnie rozumieć należy w. 10-ty w r. drugim Ew. Św. Jana: „Omnis homo primum bonum vinum ponit; et cum *inebriati fuerint*, tunc id quod deterius est" — co nasz Wujek tłumaczy: „Wszelki człowiek pierwej kładzie wino dobre: a gdy *się napiją*, tedy podlejsze". Te słowa zawierają także ciekawy szczegół, że naprzód u Hebrajczyków podawano wina lepsze, a potem gorsze. — Zaprawiano niekiedy wina ziołami aromatycznemi, zwłaszcza mirą — *vina murrhata*.

Wina sztuczne i wogóle wszelkie inne upajające napoje nosiły wspólne miano sycery, Vulg. *sicera*, hebr. *szekar* (Lev. 10, 9; Num. 6, 3; Luc. 1, 15).

Z wina lub sycery, zmieszanej z wodą, robiono o c e t hebr. *chomets*, który służył za napój, lub jako przyprawa do potraw (Num. 6, 3; Ruth. 2, 14).

4. Sztuka gotowania, kuchnia, przyjmowanie posiłku. Kuchnią zajmowały się przeważnie kobiety. Sztuka kulinarna w najgłębszej starożytności była rozwinięta, tak np. Rebeka umiała przygotować dla Izaaka potrawę z koźląt na podobieństwo dziczyzny (Gen. 27, 14).

Zamożniejsi na kuchnię przeznaczali oddzielny pokój. Znajdowały się tu: żarna ręczne, duży widelec i nóż do krajania mięsa, dzbany do wody i do przechowywania mąki, rozmaite garnki, panwie (ob. fig. 153, 154).

Hebrajczycy zazwyczaj rano nie przyjmowali żadnego posiłku. Dopiero w południe spożywali śniadanie (prandium), składające się z lżejszych pokarmów. Na obiad (coena), który bywał nad wieczorem, jadano obficiej.

Fig. 153. Gotowanie pokarmów u Egipcyan.

6. Pokarmy zakazane.

Prawo Mojżeszowe zabraniało Izraelitom pożywać niektórych pokarmów. Przyczyna tego zakazu tkwiła: 1-o w u ś w i ę c e n i u wybranego ludu przez umartwienie się i

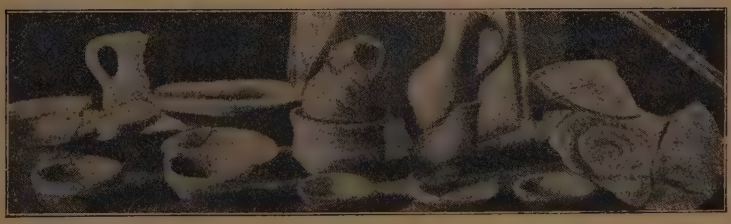

Fig. 154. Starożytne naczynia żydowskie znalezione w Gezer.

posłuszeństwo, 2-o w wyodrębnieniu go od pogan i utrudnieniu zawiązania ściślejszych stosunków z poganami. W pewnych przepisach mogły także grać rolę względy hygieniczne.

Zabronione pokarmy dadzą się podzielić na dwie kategorye: 1-o pokarmy zakazane, jako nieczyste, 2-o pokarmy zakazane dla szczególnych względów religijnych.

1. **Pokarmy nieczyste.** Przed upadkiem Prarodziców naszych wszystkie zwierzęta były czyste, bo mówi Pismo Święte o wszelkiem stworzeniu: „I widział Bóg, że było dobre“ (Gen. 1, 20—25). Podział zwierząt na czyste i nieczyste po raz pierwszy spotykamy w Biblii w rozkazie danym Noemu, aby wziął do arki po 7 par zwierząt czystych i po 2 pary nieczystych (Gen. 7, 2—3). Nie wiemy dzisiaj, na czem właściwie to rozróżnienie wtenczas polegało. Niektórzy przypuszczają, że za nieczyste poczęto uważać zwierzęta, mające odrażający wygląd, albo też drapieżne.

Według Prawa Mojżeszowego podział zwierząt na czyste i nieczyste tak się przedstawia:

a) Zwierzęta czyste były te, które:

1-o mają „kopyta rozdzielone“, t. j. posiadające *racice* (*Bisulca*) *i zarazem* 2-o należą do rzędu *przeżuwających* (*Ruminantia.*—Lev. 11, 3—7; Deut. 14, 4—8). Dla braku więc obydwóch, lub nawet jednej z tych dwóch właściwości zwierzę było uważane za nieczyste. Do czystych przeto zwierząt należały: wół, owca, koza, jeleń, antylopa i kilka innych, dziś już nieznanych; do nieczystych: wielbłąd, koń, pies, niedźwiedź, małpa i t. d. [1])

b) Z ptaków Mojżesz wylicza 20 lub 21 nieczystych, a mianowicie: orła, sępa, strusia, pelikana, sowę, nietoperza i inne po większej części dziś już nieznane (Lev. 11, 13—19; Deut. 14, 12—18).

---

[1]) Zając, zwierzę nieczyste według Prawa, dwukrotnie zaliczony jest w Piśmie Świętem do przeżuwających (Lev. 11, 6; Deut. 14, 7), gdy tymczasem, jak wiadomo, nie należy do tego rzędu zwierząt. Otóż Mojżesz dlatego się tak wyraża, że zając, jedząc, wykonywa pyszczkiem ruchy właściwe zwierzętom przeżuwającym, i że za takiego uchodził podówczas u ludu. A przecież nie szło bynajmniej Mojżeszowi o naukową klasyfikacyę, lecz o to, by lud Boży miał jakiś łatwy sprawdzian do odróżniania zwierząt.

c) Owady były nieczyste z wyjątkiem skaczących czyli szarańczy. (Lev. 11, 21—22).

d) Ryby czyste były te, które posiadają i *skrzele i łuskę* (Lev. 11, 9—12; Deut. 14, 9—10).

e) Płazy wszystkie były nieczyste; zaliczało tutaj także prawo Mojżeszowe i te stworzenia, które mają nogi krótkie prawie niewidoczne i na pozór pełzają, jak np. mysz (Lev. 11, 29—38; 41—42).

f) Nadto do nieczystych pokarmów prawo Mojżeszowe zaliczało: pokarmy, ofiarowane na cześć bałwanów; mięso wołu, kióry zabił człowieka; koźlę, warzone w mleku matki jego (Ex. 23, 19; 34, 26; Deut. 14, 21); zwierzęta „dawione", t. j. uduszone, rozszarpane przez inne dzikie zwierzęta i zdechlinę; owoce z nowych drzew aż do czwartego roku [1]).

Trudno obecnie zrozumieć powody, dla których poszczególne gatunki zwierząt ogłoszone są w Prawie Mojżeszowem za nieczyste. W starożytności, prawdopodobnie, łatwiejsza na to była odpowiedź, „kiedy człowiek żył jeszcze w ściślejszej spójni z przyrodą i zdolny był głębiej wnikać we wszystkie porządki i stopniowania żywej natury. Skutkiem takiego głębszego poznania świata zwierzęcego, skutkiem wnikania, że się tak wyrazimy, w mistyczną jego anatomię, dostrzegano w starożytności mistycznego stosunku zwierząt do człowieka, a stąd wynikało odróżnienie zwierząt czystych i nieczystych, dozwolonych do pożywania i niedozwolonych" [2]). Zupełnie błędnem jest dowodzenie tych racyonalistów, którzy zakaz pożywania pewnych zwierząt u Izraelitów starali się w ostatnich czasach objaśnić tak zwanym totemizmem. Przypuszczenie podobne upada, chociażby dlatego, że Izraelici nietylko nie mieli czci żadnej dla zakazanych zwierząt, ale czuli do nich, jako nieczystych, pewną odrazę [3]).

---

[1]) I dzisiaj Żydzi rozróżniają pokarmy dozwolone czyli *koszerne* i niedozwolone czyli *trefne*. Do przepisów, zawartych w prawie Mojżeszowem, Talmud dodał rozmaite obostrzenia, jak np. przepisy dotyczące, tak zw. „rzezi rytualnej". Czyt. *H. Nussbaum*: Przewodnik Judaistyczny, Warszawa, 1893, 230—37.

[2]) Pokarmy, w „Encyklopedyi Kościelnej", t. XX, str. 163.

[3]) Totemizm jest to forma religijna, polegająca na tem, że niektóre plemiona i rody w Ameryce, Afryce i Australii wywodzą się jużto od pe-

2. Pokarmy zakazane dla szczególnych względów religijnych:

a) Krew zwierzęca (Lev. 3, 17; 7, 26; 17, 12—14).

b) Łój zwierząt ofiarnych, a mianowicie wołu, owcy, kozy (Lev. 3, 17; 7, 23).

c) Nie jadali Izraelici żyły biodrowej w zwierzętach (*nervus ischiadicus*) ze względu na świętą pamięć tajemniczej walki Anioła z Jakóbem, patryarchą, w której Jakóbowi uschła żyła biodrowa (Gen. 32, 32).

d) Ze zboża niewolno było korzystać przed złożeniem pierwocin (pierwszy snop) Panu Bogu (Lev. 23, 14).

e) Owoce z nowych drzew w czwartym roku winny być ofiarowane Bogu (Lev. 19, 23—25) [1].

---

wnego zwierzęcia, jużto od pewnej rośliny, a nawet od martwego przedmiotu. Wszystkie zwierzęta tego gatunku, rośliny, czy też martwe przedmioty zowią się *totem'ami*, są święte (*tabu*), odbierają cześć boską, od nich członkowie plemion i rodów przyjmują imiona. Pod ciężką karą niewolno zabijać zwierzęcia—totem.—Uczony angielski *J. F. Mc. Lennan* pierwszy usiłował dowieść, że i u Hebrajczyków istniał totemizm, po nim *W. R. Smith* i niektórzy uczeni to samo głosili. Dominikanin, Profesor *Fr. Winc. Zapletal* wszechstronnie zbił tę hipotezę w swej rozprawie: Der Totemismus und die Religion Israels, Freiburg, 1901; posiadamy polską przeróbkę tej pracy: *Ks. Prof. Ant. Szlagowski*: Totemizm a religia Izraelska, Warszawa, 1908 (odbitka z „Kwartalnika Teologicznego").

[1]) Zebrani w Jerozolimie (r. 49 lub 51) Apostołowie zakazali Chrześcijanom pożywać: a) mięsa ofiarowanego bałwanom, b) mięsa ze zwierząt uduszonych, c) krwi zwierzęcej (Act. Ap. 15, 20). Był to zakaz czasowy: co do pierwszego, aby obrzydzić bałwochwalstwo; co do drugiego, zdaje się, ze względów hygienicznych; co do trzeciego mogły być następujące przyczyny: troska o zachowanie czystej wiary, często bowiem poganie przy swych zabobonnych praktykach krwi zwierzęcej używali; miał ten zakaz ustawicznie przypominać szacunek dla życia ludzkiego (por. Gen. 9, 4—6); prawdopodobnie miano też na względzie hygienę.

DZIAŁ II.

Rodzina.[1]

1. Ustanowienie małżeństwa, cel małżeństwa u Hebrajczyków, wielożeństwo.

1. Ustanowienie małżeństwa. Podstawą rodziny, a więc i społeczeństwa, jest prawne połączenie mężczyzny i niewiasty przez małżeństwo. Małżeństwo nie jest wynalazkiem ludzkim: ustanowił je sam Pan Bóg zaraz po stworzeniu Prarodziców naszych. Cel nadany przez Boga małżeństwu jest: 1-o rozmnażanie się rodzaju ludzkiego, 2-o wzajemne wspieranie się małżonków (Gen. 1, 28; 2, 18). Z pierwotnego ustanowienia Bożego małżeństwo miało być nierozerwalnym związkiem jednego mężczyzny i jednej niewiasty, t. j. miało być jednem i nierozerwalnem (Gen. 2, 21—25; Mat. 19, 4—5).

Chociaż stan małżeński zawsze był uważany jako stan czcigodny: to jednak, ani prawo przyrodzone, ani też żadne prawo Boskie pozytywne nie zobowiązywało i nie zobowiązuje każdego poszczególnego człowieka do zawierania małżeństwa.

2. Cel małżeństwa u Hebrajczyków. Hebrajczycy za główny cel małżeństwa uważali: 1-o wydanie na świat

[1]) Ob. *H. Zschokke*: Das Weib im alten Testamente, Wien, 1883;—*Ch. Stubbe*: Die Ehe im alten Testamente, Jena, 1886;—*N, Remy*: Das jüdische Weib, Leipzig, 1892;—*Merle-Blanquis*: La vocation de la femme d'après la Bible, Paris, 1902.

potomstwa i wychowanie go, 2-o utrwalenie swojego imienia. To też kobiecie wychodzącej za mąż życzono najliczniejszego potomstwa. Mąż zaś, żeby utrwalić swe imię, w razie niepłodności żony, brał drugą, a jeśliby umarł bezpotomnie, to zaginięciu jego imienia zapobiegano przez tak zwany lewirat.

3. **Wielożeństwo.** Po tem, cośmy powiedzieli powyżej, oczywistą jest rzeczą, że wielożeństwo sprzeciwia się pierwotnemu ustanowieniu Bożemu. Pierwszy kainita Lamech odstąpił od zachowania jedności małżeńskiej i miał jednocześnie dwie żony (Gen. 4, 19). Noe i jego synowie zachowali jedność małżeńską. Następnie jednak po potopie same fakta stwierdzają, że Pan Bóg czasowo zezwolił na wielożeństwo. Wiadomo bowiem, iż niektórzy sprawiedliwi mężowie mieli po dwie lub więcej żon jednocześnie, jak np. Jakób, patryarcha (Gen. 29, 16—28; 30, 3—9), Elkana (1 Reg. 1, 1—2), Dawid (1 Reg. 25, 42—44; 2 Reg. 3, 2—5). Nawet już Abraham miał równocześnie dwie żony: jedną Sarę, pierwszorzędną żonę, drugą Agarę, również prawną żonę, ale drugorzędną. Żonę drugorzędną Pismo Święte zowie po hebr. *pillegesz*, Vulg. tłumaczy *concubina*, a Wuj. *nałożnica*.

Mojżesz w swem prawodawstwie nie zniósł wielożeństwa (Deut. 17, 17; 21, 10—14. 15—17). Po niewoli Babilońskiej poczęło przeważać jednożeństwo. Wreszcie Chrystus Pan przywrócił ostatecznie pierwotną jedność małżeństwu (Mat. 19, 4 nast.) i podniósł je do godności sakramentu (Eph. 5, 22—32).

2. Przeszkody do zawarcia małżeństwa.

Prawo Mojżeszowe podaje dwojakiego rodzaju przeszkody do zawierania małżeństw: 1-o przeszkody do zawierania małżeństw z cudzoziemcami lub cudzoziemkami, 2-o przeszkody do zawierania małżeństw pomiędzy samymi Izraelitami.

Co do pierwszej kategoryi przeszkód istniał:

a) Całkowity zakaz względem *Chananejczyków* (Ex. 34, 11—16; Deut. 7, 1—3).

b) Zakaz względem *mężczyzn Ammonitów i Moabitów.* A więc nie mogła Izraelitka wejść w związki małżeńskie z Ammonitą lub Moabitą, ale mógł Izraelita poślubić Ammonitkę lub Moabitkę (Deut. 23, 3).

c) Zakaz względem mężczyzn *Egipcyan i Idumejczyków* aż do trzeciego pokolenia od czasu przyjęcia religii izraelskiej (Deut. 23, 7—8).

Przyczyną ustanowienia tych wszystkich przeszkód była obawa bałwochwalstwa i zgorszenia.

Po niewoli Babilońskiej zupełnie zakazane było zawieranie małżeństwa nietylko między Żydówkami a cudzoziemcami, ale i między Żydami a cudzoziemkami (Esdr. 9, 2; 10, 3, Neh. 13, 23; Jos. Flav. Antiq. XI, 8, 2; XII, 4, 6; XVIII, 9, 5).

Co do drugiej kategoryi przeszkód małżeńskich następujące reguły należy wziąć pod uwagę:

1-o Co do osób świeckich.

a) *W linii prostej* (*in linea recta*) Prawo zabraniało małżeństw między krewnymi i powinowatymi do drugiego stopnia włącznie wstępnego i zstępnego (ascendentem et descendentem). Niektórzy jednak dowodzą, że bez wątpienia, rozumieć tu trzeba i dalsze stopnie, chociaż prawem pozytywnem nie objęte, bo tego się domaga prawo natury.

b) *W linii ubocznej* (*in linea collaterali*): α) zakazane było małżeństwo między bratem a siostrą rodzonymi i przyrodnimi. — β) Również zakazane było małżeństwo z ciotką (t. j. siostrą ojca lub matki). Nie było jednak zabronione małżeństwo ze stryjem lub wujem; przyczyna różnicy: mąż jest głową rodziny, a żona jest mężowi podległa, więc nie wypada, żeby ciotka zostawała pod władzą siostrzeńca czy bratanka. — γ) Nie można było zawierać małżeństwa równocześnie z dwiema siostrami. — δ) Niewolno także było żenić się z niewiastą, będącą przedtem żoną brata lub stryja (t. j. wdową [1]) lub rozwódką). Co do byłej żony wuja sprzeczne są zdania: wielu mniema, że tej Prawo nie obejmowało (ob. Lev. 18, 6—18; 20, 11—21).

Ustanowienie powyższych przeszkód miało na celu dobro dziecięcia i cześć należną rodzicom.

---

[1]) Wyjąwszy wypadek prawa lewiratu (ob. niżej)

2-o Kapłani i arcykapłan prócz wymienionych przeszkód mieli jeszcze następujące: α) Kapłan nie mógł się żenić z kobietą podejrzaną o cudzołóstwo lub z rozwódką. β) Arcykapłan nadto nie mógł pojąć za żonę wdowy ani cudzoziemki, ale tylko dziewicę Izraelitkę.—Przepisy te były wydane przez wzgląd na świętość stanu kapłańskiego (Lev. 21, 7. 13—14).

3. Zaręczyny, ślub i wesele, stanowisko kobiety zamężnej.

1. **Zaręczyny**. Rodzice obydwóch stron zazwyczaj godzili się naprzód co do ceny (heb. *mohar*), za którą pannę odstępowano. Cenę tę, wypłacaną ojcu oblubienicy przez ojca oblubieńca, uważano jako wynagrodzenie rodzinie za ubytek siły roboczej. Następnie umawiano się co do wiana i podarków. Wreszcie pytano pannę, czy się na małżeństwo zgadza i przystępowano do zaręczyn.

Zaręczyny odbywały się uroczyście w obecności kilku świadków. Oblubieniec wręczał oblubienicy lub jej ojcu obrączkę złotą, czy inny klejnot, albo też wprost zobowiązanie piśmienne pojęcia oblubienicy za małżonkę. Potem mówił do oblubienicy w ten lub podobny sposób: „Oto przez tę obrączkę jesteś mi poświęcona według Zakonu Mojżeszowego i Izraelskiego“.

Po zaręczynach oblubieniec i oblubienica uważani byli za prawnie złączonych czyli zaślubionych (*matrimonium ratum*). Jeśli przeto po zaręczynach oblubieniec chciałby się z oblubienicą rozłączyć, musiałby jej dać list rozwodowy. Jeżeliby zaś oblubienica po zaręczynach miała z kim innym stosunek cielesny, jako cudzołożna skazywana była na ukamienowanie [1]). Do chwili ślubu zaręczeni pozostawali u swych rodzin i porozumiewali się przez tak zwanego „przyjaciela oblubieńca“ (Joan. 3, 29).

— — —

[1]) Niektórzy wszakże temu zaprzeczają.

2. Ślub i wesele. Jaki był przeciąg czasu między zaręczynami a ślubem trudno określić. Niektórzy egzegeci powiadają, że pierwotnie wystarczało dni kilka, później zaś zwłoka dochodziła do jedenastu miesięcy. Po upływie tego czasu przystępowano do ślubu.

Wieczorem w dniu oznaczonym oblubienica w świątecznych szatach, namaszczona wonnościami, z koroną lub wieńcem na głowie, ale welonem zakryta na znak poddaństwa mężowi, w otoczeniu dziewic rówieśniczek, oczekiwała w domu rodzicielskim na przybycie oblubieńca. Oblubieniec zaś w otoczeniu drużbów (hebr. *mereim* = przyjaciele, w N. T. υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος = synowie oblubieńca), poprzedzany przez muzykantów, śpiewaków i ludzi niosących lampy, pochodnie lub kagańce, przybywał do oblubienicy, aby ją uroczyście przeprowadzić do domu swego, albo też do domu swego ojca. Czasami znowu rodzice sami odprowadzali córkę w orszaku towarzyszek i oddawali ją mężowi. Po tem przeprowadzeniu odbywała się wesoła i obfita uczta, na którą zapraszano sąsiadów i przyjaciół. Gody weselne przeciągały się do siedmiu dni.

Żadnego osobliwego obrzędu religijnego przy zawieraniu ślubu Żydzi nie mieli. Istotną zaś ceremonią ślubu, uświęconą przez zwyczaj, było p r z e p r o w a d z e n i e narzeczonej z domu jej ojca do domu narzeczonego lub jego ojca. Ceremonię tę Żydzi i niektóre plemiona na Wschodzie po dziś dzień zachowują (fig. 155).

Młodej parze rodzice udzielali swego błogosławieństwa.

3. Stanowisko zamężnej kobiety. Niewiasty izraelskie były poddane swym mężom (Gen. 3, 16): ale ci nie uważali ich za niewolnice, jak Poganie, ani też nie zamykali w haremach, jak Mahometanie. Żyły jednak w pewnem odosobnieniu. W czasach patryarchalnych, jak widzieliśmy, zamieszkiwały oddzielny namiot lub oddzielną część namiotu, a później bogate kobiety miały dla siebie przeznaczoną oddzielną część domu lub dom oddzielny. Lecz mogły stamtąd wychodzić i przebywać niekiedy w męskiem towarzystwie [1]). Zajmowały się nie-

[1]) Wielka swoboda w tym względzie była za czasów Chrystusa Pana, jakto widać z Ewangelii.

Fig. 155. Przeprowadzenie panny młodej na Wschodzie w czasach dzisiejszych (*Farrar*: Life of Christ illustrated).

wiasty gospodarstwem domowem. Szczególna zaś cześć, jaką Chrześcijanie okazują płci niewieściej, nie była znana przed Chrystusem [1]).

4. Lewirat.

Prawo Mojżeszowe, jak zaznaczyliśmy, nie dozwalało małżeństwa z bratową. W jednym jednak wypadku widzimy wyjątek: mianowicie, gdy Izraelita zgasł bezpotomnie, brat jego albo, jeśli brata zmarły nie miał, to najbliższy jego

[1]) Dowody przeciwko istnieniu u Hebrajczyków tak zwanego matryarchatu (przewaga strony macierzystej w ustroju rodzinnym) ob. *Ks. A. Szlagowski*: Totemizm a religia Izraelska, str. 61—77. O matryarchacie w ogólności czyt. *Ks. J. Archutowski*: Patryarchat czy matryarchat? Warszawa, 1910.

krewny obowiązany był pojąć za żonę wdowę po nieboszczyku pozostałą (Deut. 25, 5—10; Ruth. 4, 1—12). Zwyczaj ten, zdaje się, istniał już w czasach Patryarchów, a nawet dzisiaj, podobno, zachowuje się u niektórych wschodnich plemion, głównie u Arabów i niektórych pokoleń na Kaukazie. Prawo to nazwane zostało lewiratem od łacińskiego wyrazu *levir* = szwagier, po polsku możnaby nazwać „dziewierzstwem". Pierworodny syn z takiego małżeństwa odziedziczał imię oraz dobra zmarłego i był jego synem prawnym (filius legalis).

Jeżeli ktoś nie chciał wstępować w związki małżeńskie z bratową, w takim razie obowiązaną była ona przedstawić sprawę sędziom. Żadnej kary za to uchylenie się od małżeństwa Prawo nie przepisywało, a tylko musiał ów brat (względnie najbliższy krewny nieboszczyka) oświadczyć przed trybunałem, że nie chce się żenić, że nie chce „wzbudzić nasienia" brata swego. Wówczas wdowa zdejmowała mu sandał z nogi i pluła mu w twarz; odtąd nazywano go rozzutym (*discalceatus*). Co się tyczy znaczenia tych ceremonii: pierwsza z nich oznaczała zrzeczenie się prawa co do posiadania wdowy za żonę na rzecz innej osoby, druga zaś wzgardę, jaka się należy człowiekowi, który nie chce wypełnić swego obowiązku.

Prawo lewiratu ustanowionem zostało: 1-o dla utrwalenia imienia nieboszczyka, 2-o dla utrzymania dziedzictwa w tem samem pokoleniu.

5. Rozwód.

Rozwód u Hebrajczyków był dopuszczalny i uprawniony. Nawet jeśli małżonkowie mieli już dzieci (*matrimonium consummatum* — małżeństwo dokonane), mógł mąż opuścić swą żonę. I nie ulega żadnej wątpliwości, że po takiem rozłączeniu obydwie strony miały prawo znowu wstępować w związki małżeńskie (Deut. 24, 1). Chrystus Pan mówi, że dla „twardości serca" Izraelitów Mojżesz na to zezwolił (Mat. 19, 8). — Aby wszakże zapobiedz nadużyciom, Mojżesz: 1-o nałożył na męża obowiązek udzielania żonie listu rozwodowego, (hebr. *sefer kerithuth*, Vulg. *libellus repudii*), 2-o wydał prawo zakazujące mężowi na nowo przyjąć żonę, z którą się

rozwiódł, (Deut. 24, 1—4). Zastrzeżenia te powstrzymywały męża, aby w sprawie tak ważnej nie postępował lekkomyślnie.

Jakież przyczyny dostateczne były do rozwodu? Sam tekst Deut. w miejscu cyt. „dla jakiego plugastwa", dosłownie z hebr. „dla nagości, obrzydliwości", nie wyjaśnia rzeczy dostatecznie. Tradycya również nie usuwa trudności. W czasach Heroda Wielkiego zawiązała się w tym przedmiocie gorąca dysputa. Szkoła Hillela utrzymywała, że byle jaka przyczyna wystarczała, aby mąż mógł opuścić żonę; szkoła zaś Szammaja była zdania, że rozwód można dać litylko wtedy, jeśli żona okazała się wiarołomną. — Na pierwsze twierdzenie zgodzić się trudno, biorąc pod uwagę, jak Mojżesz pragnął ograniczyć nadużycia. Nie można się zgodzić i na drugie zdanie, jeżeli bowiem cudzołóstwo dowiedzionem zostało przez dwóch świadków, cudzołożnicę skazywano na śmierć przez ukamienowanie, jeżeli zaś mąż podejrzewał żonę o cudzołóstwo, mógł ją poddać „próbie wód gorzkich" (ob. niżej).— Niektórzy sądzą, że dostatecznym powodem do rozwodu mogła być: niepłodność żony, trąd, opętanie i inne przyczyny, czyniące uciążliwem wspólne pożycie.

Żony, jak mniema większość badaczów, nie miały prawa dawania listu rozwodowego swym mężom, mogły ich jednak dla słusznych przyczyn oskarżyć przed trybunałem.

Po niewoli Babilońskiej Malachiasz prorok wyrzuca Żydom częste rozwody (2, 14—16). W czasach Chrystusa Pana również w tym względzie panowały między Żydami luźne poglądy i często praktykowano rozwody dla błahych powodów.

6. Prawo karne małżeńskie.

1. **Cudzołóstwo.** Jeśliby cudzołóstwo dowiedzionem zostało przez dwóch naocznych świadków, cudzołożnika i cudzołożnicę skazywano na śmierć przez ukamienowanie (Lev. 20, 10; Deut. 22, 22; Joan. 8, 3—11).

Zauważmy tu dobrze, że w Starym Zakonie wobec uprawnionego podówczas wielożeństwa inaczej pojmowano rozciągłość cudzołóstwa, jak w chrześcijaństwie. Cudzołóstwo zobopólne w St. Zak. tak można określić: spółkowanie mężczyzny czyto żonatego, czy kawalera z kobietą

1-o zamężną, albo 2-o z zaręczoną (bo zaręczyny odpowiadały matrimonio rato), albo wreszcie 3-o z wdową, oczekującą na małżeństwo z lewirem (bo ta już przez samo prawo była niejako zaręczona lewirowi). Z tego określenia widzimy, że mężczyzna czyto żonaty, czy kawaler, spółkujący z kobietą zamężną, lub zaręczoną, lub wdową, oczekującą na małżeństwo z lewirem, winnym był cudzołóstwa. Również kobieta zamężna, albo zaręczona, albo też oczekująca na małżeństwo z lewirem, spółkując z jakimkolwiek mężczyzną (nie swoim mężem lub oblubieńcem) dopuszczała się także cudzołóstwa. Ale człowiek żonaty spółkujący z panną niezaręczoną nie był cudzołożnikiem.— Rzecz tak się da wytłumaczyć: wogóle cudzołóstwo jest to niedotrzymanie, złamanie wiary małżeńskiej. A więc i rozciągłość pojęcia cudzołóstwa zmienia się, stosownie do tego, czy wielożeństwo uważane jest za zabronione, czy też za dozwolone. Jeżeli wielożeństwo jest zabronione, jak obecnie od czasów Chrystusa Pana we wszystkich krajach chrześcijańskich — małżeństwo wtedy tak się określa: „związek jednego mężczyzny z jedną kobietą w celu spłodzenia dziatek i t. d.“; w tym wypadku kobieta winna wierność zupełną swemu mężowi, któremu się wyłącznie oddała; z drugiej strony mąż również winien wierność doskonałą swej żonie, której się oddał całkowicie. Jeżeli zaś przeciwnie wielożeństwo jest dozwolone, żona winna swemu mężowi wierność doskonałą, gdyż do niego jedynie i wyłącznie należy, i jeżeliby miała stosunki z innym mężczyzną, dopuszcza się cudzołóstwa; wierność zaś, jaką winien mąż swej żonie, nie jest tak ścisła: mąż nie oddaje się jej wyłącznie i całkowicie; zastrzega on sobie prawo pojmowania i innych żon; a więc ewentualnie, jeżeli ma stosunki z kobietą obcą, bez wątpienia dopuszcza się bardzo ciężkiego występku, gdyż uchybia w pewnym stopniu wierności małżeńskiej; lecz nie dopuszcza się cudzołóstwa we właściwem tego słowa znaczeniu, gdyż nie narusza prawa ścisłego i bezwzględnego swej żony. Tak się rzecz właśnie miała w Starym Zakonie przynajmniej po potopie. To też i prawo Mojżeszowe kary wyznacza tylko na kobietę, połączoną węzłem małżeńskim, i jej wspólnika [1])

2. Uwiedzenie i zgwałcenie. Jeśliby kto uwiódł pannę jeszcze niezaręczoną, obowiązany był dać jej wiano i pojąć za żonę; wszakże wolnym był od tego obowiązku

---

[1]) Por. art. Adultère w „Dictionnaire de la Bible“ *Vigouroux* t. I., kol. 242.

(małżeństwa) wtedy, kiedy ojciec panny sprzeciwiał się temu małżeństwu (Ex. 22, 16—17).

Jeśliby kto zgwałcił pannę niezaręczoną, obowiązany był jej ojcu wypłacić 50 syklów srebra i również pojąć ją za żonę; „*nie będzie jej mógł opuścić* przez wszystkie dni żywota swego“ (Deut. 22, 28—29).

Co się tyczy panny już zaręczonej, prawo rozróżniało dwojaki wypadek: 1-o Zgwałcenie w mieście, które pociągało karę ukamienowania obojga, gdyż panna mogła krzykiem, wołaniem obronić się od napaści. 2-o Zgwałcenie w polu, za które karany był śmiercią tylko gwałciciel (Deut. 22, 23—27).

3. Zakon podejrzenia. (*Lex zelotypiae*). Z karami za cudzołóstwo ściśle się łączy tak zwany Zakon podejrzenia czyli próba wód gorzkich. Próba ta opisana jest szczegółowo w czwartej księdze Mojż. w r. 5-tym. Polegała na tem, że niewiastę podejrzaną o cudzołóstwo mąż prowadził przed kapłana do Świątyni, przynosząc na ofiarę przepisaną ilość mąki jęczmiennej. Kapłan tę mąkę ofiarowywał Bogu i brał w naczynie gliniane wody świętej (która znajdowała się w dziedzińcu Przybytku, potem Świątyni, w naczyniu wielkiem miedzianem), dosypywał do wody trochę prochu z ziemi w dziedzińcu, rzucał przekleństwo na oną wodę i przy pewnych ceremoniach dawał ją podejrzanej niewieście do wypicia. Jeśli była niewinna, nic się jej po wypiciu wód przeklętych nie stało, w przeciwnym razie podlegała zasłużonej karze, dla tego też i tę wodę dla jej gorzkich skutków „wodami gorzkiemi“ nazywano. Słowa w. 21-go r. 5-go księgi czwartej Mojżeszowej: „Niechaj cię da Pan na przekleństwo... niech uczyni, że wygnije łono twoje, a brzuch twój opuchnąwszy niech się rozpuknie“, i w w. 22-im: „a gdy opuchnie żywot, niech wygnije łono“, oznaczają właśnie karę, jaka cudzołożną żonę spotykała. Kara ta, jak wywnioskować łatwo z Pisma Św., była bardzo bolesna, i jeżeli ponosząca ją pozostawała przy życiu, niezdolną już była do spłodzenia dziatek.

Widoczną jest rzeczą, że Mojżesz bynajmniej nie zamierza wodzie gorzkiej przypisywać właściwości naturalnej sprowadzania choroby. Trzeba tu stanowczo uznać bezpośrednie

wdanie się sprawiedliwości Bożej. Zauważyć jednakże należy, że wypadek przewidziany w Piśmie Św., praktykował się rzadko. Najczęściej winowajczyni sama się przyznawała do występku, aby uniknąć wstydu, gdyby ją przed kapłanów, jako podejrzaną o cudzołóstwo stawiano, i również, żeby nie dodawać świętokradztwa do pierwszego występku. Zazwyczaj tedy używano tego środka na korzyść małżonek niesłusznie posądzonych.

Bóg ustanowił ten przepis, aby pokazać: 1-o że sam jest Opiekunem małżeństwa i mścicielem za niedotrzymanie wiary małżeńskiej, 2-o że jest świadkiem i obrońcą niewinności, aby mianowicie, podejrzenie niesłuszne nie wytwarzało w małżeństwie kłótni, bijatyk, zabójstw, 3-o że widzi skryte występki, wyjawia je i karze, 4-o że cudzołóstwo jest bardzo ciężkim występkiem, który ma pociągać za sobą publiczną karę i zawstydzenie, aby przeto żony powściągały się, jeżeli już nie z zamiłowania czystości, to przynajmniej z bojaźni kary i zawstydzenia.

7. Narodziny dziecięcia, imiona.

1. **Narodziny.** Narodzenie dziecięcia, a szczególniej chłopca, było u Hebrajczyków najradośniejszem zdarzeniem. Liczne potomstwo uważano za chwałę i błogosławieństwo Boże, niepłodność zaś za hańbę i przekleństwo (Gen. 16, 4; 21, 6...; 1 Reg. 1, 2—8; Is. 4, 1...).

Znajdujemy w Piśmie Świętem wzmianki o wielkiej troskliwości względem noworodka; kąpano go natychmiast, nacierano solą (zwyczaj ten i dzisiaj na Wschodzie istnieje), owijano w pieluchy. Ósmego dnia po narodzeniu chłopca odbywała się ceremonia obrzezania, przy której w późniejszych czasach otrzymywał on imię. Dawniej imię nadawano zaraz po urodzeniu. — Pierworodnego syna ofiarowywano w Świątyni i za 5 syklów srebra wykupywano (Num. 18, 15—16). Ofiarowanie zazwyczaj łączyło się z obrzędem oczyszczenia matki, to też odbywało się w czterdzieści dni po narodzeniu.

2. **Imiona.** Imiona u Hebrajczyków pierwotnie, jak wogóle u mieszkańców Wschodu, miały zawsze jakieś zna-

czenie. Tak np. wyrażały okoliczności towarzyszące narodzinom, takie imiona są: *Izaak* = śmiać się będzie, śmieszek, *Jakób* = trzymający za stopę, *Samuel* = wyproszony od Boga. Zdarzały się imiona prorocze, jak *Gedeon* = powalacz drzew, t. j. potężny bojownik. Niekiedy, zwłaszcza kobiety, otrzymywały imiona od nazw zwierząt i roślin, np. *Rachel* = owca, *Debora* = pszczoła, *Tamar* = palma. — W późniejszych czasach nadawano dzieciom imiona ich krewnych.

Bardzo często spotykamy w Piśmie Świętem osoby dwuimienne. Na zmianę imienia lub przybranie drugiego wpływały rozmaite okoliczności, tak np. Pan Bóg Abramowi (= ojciec wysoki), przepowiadając, że będzie ojcem wielu narodów, nadał imię *Abraham* = ojciec mnóstwa; Gedeon po obaleniu posągu Baala nazwany został *Jerobaal* = Vulg. „ulciscatur se de eo Baal“ (Jud. 6, 32); Mojżesz, wysyłając Ozeasza do Ziemi Obiecanej, dał mu imię *Jozue* = zbawienie, albo pomoc Jahwe; sam Pan Jezus Szymonowi, bar-Jona, zmienił imię na *Kefa*, z grecka *Piotr* = skała. — Nieraz do swego imienia dołączali Hebrajczycy imiona ojca, dziada, pradziada, a nawet matki.

Pozostając pod obcem panowaniem, zwłaszcza Greków i Rzymian, przemieniali Żydzi swe hebrajskie imiona na równoznaczne greckie i rzymskie, np. *Eldad* — *Teofil*, *Elchanan* — *Adeodatus*.

8. Wychowanie, szkoły, władza ojcowska.

1. **Wychowanie.** Matki, pomne na obowiązek przyrodzonego prawa, same karmiły swe dzieci. Tylko w razie śmierci matki zastępowała ją mamka, albo też jeśli matka niezdolną była do spełnienia tego obowiązku. Karmienie trwało do dwóch, a nawet do trzech lat.

Chłopcy do piątego roku pozostawali pod okiem matki, potem przechodzili pod opiekę ojcowską. Ojcowie poczytywali sobie za najpierwszą powinność nauczyć swych synów prawa Mojżeszowego, prócz tego ćwiczyli ich w czytaniu, a niekiedy pisaniu, w muzyce, zaznajamiali

ich z zajęciami, którym się oddawali sami. Po niewoli Babilońskiej uczono zwykle chłopców jakiegoś rzemiosła, aby w braku ziemi własnej mogli pracowite i uczciwe życie prowadzić. Książęta i królowie trzymali zazwyczaj wychowawców. Wychowawcami królewskimi byli nieraz prorocy. Po ukończeniu lat dwunastu chłopiec obowiązany był do zachowania postów i innych przepisów zakonnych, otrzymywał wtedy nazwę „syna zakonu“ (talmud. *bar mitswa*).

Dziewczęta wychowywały się przy matce aż do wyjścia za mąż. Oddawały się gospodarskim zajęciom domowym i ręcznym robotom, jak: przędzeniu, sporządzaniu odzieży i t. p. W ten sposób przygotowywały się do objęcia przyszłych swoich obowiązków. Uczyły się także pieśni tryumfalnych, któremi witały zwycięzców, i elegii, któremi opłakiwały publiczne klęski i niewolę.

2. Szkoły. Szkół publicznych, ani początkowych, ani wyższych przed niewolą Babilońską Żydzi nie mieli. Po niewoli w okresie Doktorów (hebr. *Soferim*, gr. γραμματεῖς) synagogi zastępowały uczelnie wyższe. Doktorowie wykładali tu Księgi Święte.

Dopiero w I w. przed Chrystusem powstały przy synagogach właściwe szkoły początkowe (hebr. *beth hassefer* = dom książki). Założycielem ich, według tradycyi rabinistycznej, był *Symeon ben Szetach*. Rozszerzyły się prędko po całej Palestynie. Sama Jerozolima podczas zburzenia posiadała ich podobno 480. Uczono chłopców w tych szkołach czytać, pisać i na pamięć najważniejszych ustępów z Pisma Świętego.

Do tego też czasu odnieść można powstanie wyższych szkół, akademii (hebr. *beth ha-midrasz*), prowadzonych przez Doktorów-Rabbich, którzy tu tłumaczyli gruntowniej Pismo Św., a także i Tradycyę żydowską, później Talmud. Za czasów Chrystusa Pana najsławniejsze wyższe szkoły w Jerozolimie były *Szammaja* i *Hillela*, które wytworzyły stronnictwa Szammaitów i Hillelitów o odmiennych poglądach na niejedną kwestyę religijną.

Następcą Hillela był syn jego Symeon, a potem *Gamaliel* (starszy), u stóp którego uczył się Św. Paweł (Act. 22, 3),

następcą Gamaliela — Gamaliel (młodszy), który szkołę tę z powodu zamieszek politycznych przeniósł do Jamnii.

Po zburzeniu Jerozolimy szkoły wyższe trwały w większych miastach Palestyny (szczególniej w Galilei), skąd przeszły do Babilonii, Afryki, a następnie i do Europy.

3. **Władza ojcowska**. Pierwotnie u Hebrajczyków ojciec miał nad dziećmi swemi władzę bezwzględną, podobną do tej, jaka istniała u starożytnych Rzymian: „patria potestas“. Mojżesz jednak te prawa ojcowskie nieco ograniczył. Ojciec pozbawiony został władzy nad życiem swego dziecka, ale zato mógł sprawę sądownie przeprowadzić. I jeżeli udowodnił, że syn ośmielił się bić rodziców albo ich przeklinać, sędzia wydawał nań wyrok śmierci (Ex. 21, 17; Lev. 20, 9).

9. Pierworodztwo.

Przez pierworodztwo, albo prawo pierworodztwa (*primogenitura, jus primogeniturae*) u Hebrajczyków rozumieć należy przywileje, jakie przysługiwały najstarszemu synowi, a mianowicie:

1-o Otrzymywał on szczególne błogosławieństwo ojcowskie, z którem w czasach patryarchalnych łączyła się obietnica Mesyasza, jako potomka.

2-o Między rodzeństwem cieszył się powagą i zastępował ojca w razie jego niebytności.

3-o Według niektórych egzegetów syn pierworodny przed ustanowieniem kapłaństwa Aaronowego był kapłanem w swojej rodzinie.

4-o Dostawała mu się podwójna część dziedzictwa.

Przywileje pierworodztwa w czasach przed-Mojżeszowych mogły być przeniesione na młodszego syna, jakto widzimy na Jakóbie, Judzie, synu Józefa Efraimie (Gen. 27, 1 nast.; 48, 14; 49, 8; 1 Par. 5, 1—2).

Ze względu na wysoką wartość pierworodztwa — przymiotnik „pierworodny“ w języku biblijnym oznacza niekiedy doskonałość wyjątkową i zastępuje gramatyczny stopień najwyższy (por. Job. 18, 13; Ps. 89, Vulg. 88, 23; Is. 14, 30; Rom. 8, 29; Col. 1, 15. 18).

10. Niewolnicy [1]).

Do społeczności rodzinnej u Hebrajczyków należeli także niewolnicy i niewolnice.

Niewolnictwo według świadectw Pisma Świętego było wprowadzone i rozszerzone w najdawniejszych czasach, już przed potopem (Gen. 9, 25 — 27; 14, 14; 16, 3; 29, 24 - 29; 32, 6; 33, 1).

Hebrajscy niewolnicy byli dwojakiego rodzaju: 1-o rodem Hebrajczycy, 2-o obcego pochodzenia. Wielką można zauważyć różnicę w położeniu jednych i drugich.

Niewolnicy-Hebrajczycy pozostawali w niewoli przez *pewien tylko czas* Prawem określony, byli raczej służącymi i najemnikami, aniżeli niewolnikami. Przyczyny, dla których podpadali w stan niewolniczy, dadzą się sprowadzić do następujących: 1-o wskutek ubóstwa, nie mając środków do utrzymania, sami się zaprzedawali w niewolę; 2-o dłużnicy, nie mogący się wypłacić, stawali się niewolnikami swoich wierzycieli; 3-o złodzieje, nie mogący zadość uczynić przepisom Prawa co do restytucyi, przez sędziego byli sprzedawani właścicielowi rzeczy skradzionej.

Niewolnicy-obcy, chociaż nawróceni do religii Mojżeszowej, jako też i ich potomstwo, pozostawali w stanie niewolniczym *na zawsze*. Nabywano ich: 1-o podczas wojny jako jeńców wojennych, 2-o przez kupno.

Chananejczyków nie używano za niewolników ze względu na ich bałwochwalstwo i złe obyczaje, a stąd łatwość zgorszenia.

Wymienimy tu niektóre z praw jakiemi Mojżesz złagodził i określił położenie niewolników:

1-o Wszyscy niewolnicy w szabaty i wszystkie święta mieli wypoczynek zupełny (Ex. 20, 10; 23, 12; Deut. 5, 14).

---

[1]) *M. Mandl:* Das Sklavenrecht des alten Testaments, Hamburg, 1886;—*A. Grünfeld*: Die Stellung der Sklaven bei den Juden nach biblischen und talmudischen Quellen, Jena, 1886;—*J. Winter*: Die Stellung der Sklaven bei den Juden in rechtlicher und gesellschaftlicher Beziehung nach talmudischen Quellen, Breslau, 1886.

2-o Panowie winni byli łaskawie się obchodzić ze swymi niewolnikami (ob. Deut. 15, 15. 18).

Pana, któryby zabił na miejscu niewolnika pałką lub pięścią, sąd skazywał na śmierć. Jeśliby jednak wskutek bicia śmierć nie nastąpiła bezpośrednio, lecz po jednym lub dwóch dniach, panu nie groziła żadna kara, bo przypuszczalnie, nie miał zamiaru pozbawić życia niewolnika, a tylko chciał mu wymierzyć zasłużoną karę (Ex. 21, 20—21).

Niewolnik, któremu pan wybił oko, ząb, albo też przyprawił o kalectwo, *ipso facto* odzyskiwał swobodę (Ex. 21, 26—27).

3-o Po upływie sześciu lat, na początku siódmego, niewolnik-Hebrajczyk razem z żoną, z którą przyszedł do niewoli, i z dziećmi otrzymywał wolność. Przy tej okazyi, na mocy prawa, dostawał od swego pana pewną ilość bydła, zboża, wina, oleju, bo inaczej byłby zmuszony dla swego ubóstwa znowu zaprzedać się w niewolę (Ex. 21, 2—3; Deut. 15, 13—14).— Niewolnice Izraelitki również po sześciu latach korzystały z prawa wyzwolenia (Deut. 15, 12). — Niewolnica cudzoziemka, którą pan dał za żonę swemu niewolnikowi Hebrajczykowi, pozostawała w niewoli jako też i potomstwo z niej spłodzone (Ex. 21, 4): pan w tym razie miał prawo zrywać małżeństwo.

Jeśliby niewolnik (niewolnica), mający prawo do emancypacyi, nie chciał korzystać z ofiarowanej mu swobody ze względu na przywiązanie do swego pana, lub też miłość ku żonie (mężowi) i dzieciom i wolał pozostać u swego pana— udawał się według przepisu Prawa ze swym panem do trybunału, przed sędziami wyjawiał swą wolę, następnie pan przyprowadzał go do progu drzwi swego domu i przekłuwał mu szydłem ucho na znak dożywotniej niewoli, do której się niewolnik zobowiązywał tym aktem (Ex. 21, 5—6; Deut. 15, 16—17).

4-o W roku jubileuszowym wszyscy niewolnicy-Hebrajczycy odzyskiwali wolność (Lev. 25, 39—41).

5-o Niewolnicy-cudzoziemcy i ich synowie urodzeni w niewoli winni byli poddać się obrzezaniu (Gen. 17, 12).

Porównywując warunki, w jakich się znajdowali niewolnicy u Hebrajczyków i u innych, chociażby najbardziej cywilizowanych narodów w starożytności, łatwo się przekonamy, że położenie niewolników hebrajskich było znacznie lepsze. Tak np. Rzymianie obchodzili się z niewolnikami jak ze

zwierzętami: pan nad niewolnikiem miał prawo życia i śmierci.—Niewolnictwo tak z dawien dawna zakorzeniło się głęboko u ludzi, iż Mojżesz nie mógł go znieść zupełnie, ale je bardzo złagodził. Dopiero chrystyanizm potępia stanowczo niewolnictwo, nauczając, że Bóg jest wspólnym wszystkich ojcem, że Chrystus Pan umarł za wszystkich, w którym „wszyscy są jedno“ niewolnik, czy wolny (Gal. 3, 28; Col. 3, 11). Św. Paweł każe poczytywać niewolnika „już nie jako sługę, ale jako brata najmilszego“ (Philem. 16). Pod wpływem chrześcijaństwa niewolnictwo znikło stopniowo, ale w szczuplejszych rozmiarach handel niewolnikami trwa do dnia dzisiejszego.

DZIAŁ III.

Życie towarzyskie.

1. Gościnność.

Swą szczerą gościnnością Hebrajczycy, bezwątpienia, przewyższali wszystkie narody starożytne. Cnotę tę Hebrajczycy rozciągali nietylko na swoich współrodaków, ale i na cudzoziemców. Piękne przykłady gościnności pełnej prostoty z czasów patryarchalnych podaje nam Biblia w osobach Abrahama i Lota. Obowiązki gościnności były następujące: wychodzono naprzeciwko przybywającego i zapraszano go uprzejmie do domu (Gen. 18, 3; 19, 2; Jud. 13, 15; 19, 20), myto mu nogi (Gen. 18, 4; 19, 2; 24, 32; 43, 24; Jud. 19, 21; 1 Reg. 25, 41), zaopatrywano go, jego służbę i zwierzęta we wszystko, co było potrzebne (Gen. 18, 5...; 19, 3; 24, 25. 32; Jud. 13, 15; 19, 20...), odchodzącemu gościowi część drogi towarzyszył gospodarz (Gen. 18, 16), prawa gościa były święte, a nietykalność jego osoby i otoczenia najzupełniej zabezpieczona (Gen. 19, 7...).

Gościnność u Hebrajczyków przetrwała przez wszystkie epoki z wyjątkiem tylko ostatniej przed przyjściem na świat Zbawiciela, kiedy Doktorowie Zakonu ścieśniali obowiązek gościnności do współziomków, tłumacząc, że jedynie bliźniemu się ona należy, a cudzoziemiec, według nich, nie był „bliźnim“, hebr. *rea*. Pan Jezus w swej przypowieści o miłosier-

nym Samarytaninie piętnuje i potępia takie rozumienie „bliźniego“. A i w St. T. w księdze Wyjścia (22, 21) czytamy: „Przychodnia nie zasmucisz, ani go uciśniesz: boście i sami przychodniami byli w ziemi Egipskiej“. A jeszcze wyraźniej w księdze Kapłańskiej (19, 33—34): „Będzieli przychodzień mieszkał w ziemi waszej, a będzie przebywał między wami, nie urągajcie mu: ale niech będzie między wami jako obywatel i będziecie go miłować, jako sami siebie: boście i wy byli przychodniami w ziemi Egipskiej. Ja Pan Bóg wasz“.

W szczególniejszy jeszcze sposób wyłączali Żydzi z pod praw gościnności Samarytan, nie chcąc z nimi utrzymywać żadnych stosunków, tak że udając się z Galilei do Judei i naodwrót, odbywali zazwyczaj podróż przez Pereę, a nie przez Samaryę, mimo znacznie uciążliwszej i dłuższej drogi.

Hoteli — w którychby za mieszkanie i życie trzeba było płacić, nawet w późniejszych czasach nie znano, bo prócz przytoczonych wyjątków każdy gospodarz chętnie przyjmował przybysza. Znajdowały się tylko zajazdy w miejscach bezludnych na podobieństwo dzisiejszych karawanserajów na Wschodzie, o czem niżej będzie mowa.

Nowy Testament jeszcze więcej niż Stary zaleca gościnność (Rom. 12, 13; 1 Tim. 3, 2; Tit. 1, 8; 1 Petr. 4, 9; 3 Joan. 5...); w gościu Chrześcijanin ma widzieć Chrystusa (Mat. 25, 35. 43). To też Chrześcijanie pierwotni celowali tą cnotą. (Act. 16, 15; 17, 7; 21, 8. 16 i t. d.).

2. Zwyczaje towarzyskie.

1. **Przywitanie i pożegnanie.** Wyrażenia, służące za formuły powitania i pożegnania, mieściły w sobie najczęściej błogosławieństwo, czasem życzenie szczęścia. Dlatego też wyraz hebr. „*berekh*“ = błogosławił, w Piśmie Świętem niejednokrotnie oznacza przywitał lub pożegnał. Przy powitaniu mówiono, np.: „Bóg z tobą“ po hebr. „*Jahwe imekha*“ (Jud. 6, 12); „Niech ci Bóg błogosławi (Ruth. 2, 4); „Niech ci będzie Bóg miłościw“ (Gen. 43, 29); „Pokój z tobą“, po hebr. „*szalom lakh*“ lub „*szalom alekha*“ (Gen. 43, 23). Żegnano się naj-

częściej słowy: „Idź w pokoju“, po hebr. „*lekh leszalom*“ (np. 1 Reg. 1, 17).

Przytoczonym formułom powitalnym towarzyszyły jeszcze rozmaite ceremonie. Krewni, przyjaciele, blizcy obejmowali się, całowali w czoło, usta lub brodę. Po tem pierwszem powitaniu pytano się wzajemnie o zdrowie. Dostojników wielkich przy powitaniu całowano w rękę, kolano, stopę lub kraj szaty (pętlice), który przykładano do czoła, a nadto kłaniano im się nizko, klękano przed nimi, a nieraz i padano na ziemię, dotykając jej czołem. Jeśli kto ze spotykających się jechał wozem lub na bydlęciu, natychmiast schodził na powitanie.

Wobec długich ceremonii powitalnych nic dziwnego, że istniało prawo dla posłów, które im zabraniało witać się w drodze. Podobnież Zbawiciel zakazał uczniom swoim powitań, kiedy ich wysyłał przed sobą.

2. Rozmowy. W rozmowie Hebrajczycy byli nadzwyczaj uprzejmi. Unikali starannie wszelkiego wyrażenia, któreby mogło być powodem obrazy. Jeśli ktoś kłamał, w bardzo oględny sposób prostowano jego zdanie. Często posiłkowano się eufemizmami, aby nie obrazić ucha tem, co według ówczesnych pojęć uważano za mniej przyzwoite. Rozmowy Hebrajczycy prowadzili wesoło, ale z pewnem umiarkowaniem. Opowiadania, zagadki—to zwykły przedmiot ich rozmów.

Zwracając się do osoby starszej, mówiono: „Panie mój“, po hebr. *Adoni*;—do proroków i nauczycieli: „Mój ojcze“, po hebr. *Abi*. Za czasów Chrystusa Pana doktorów zakonnych zaszczytnie tytułowano *Rabbi* lub *Rabboni*, co znaczy „Wielki“. O sobie bardzo pokornie się wyrażano, a mianowicie: „sługa (niewolnik) twój“, po hebr. *abdekha*; „sługa, twój pies“, po hebr. *abdekha ha-kelebh*.

Następującą radę daje Ekklezyastyk młodzieży (32, 10—13):

„Młodzieńcze, mów zaledwie w rzeczy twojej.

Jeśli cię dwakroć zapytają, niech będzie krótka odpowiedź twoja.

W wielu rzeczach bądź, jakobyś nie wiedział, a słuchaj milcząc, tudzież i pytając.

Między pany nie bądź śmiały: a gdzie są starzy, nie wiele mów“.

3. **Odwiedziny.** Odwiedziny mogły być umówione lub nie. Jeśli się ktoś wybrał w odwiedziny bez uprzedniego zawiadomienia, w takim razie stawał przed drzwiami, stukał i wołał. Gospodarz, dowiedziawszy się o obecności gościa, spieszył, aby wyjść do niego. Wprowadzał go do mieszkania, witał, kazał służbie myć gościowi nogi, albo sam to czynił. — Dostojnicy składali sobie wizyty zazwyczaj po uprzedniem zawiadomieniu. Gość przychodził z wielką pompą w otoczeniu służby. Gospodarz również uroczyście wychodził na spotkanie gościa. Po przywitaniu i umyciu gościowi nóg, namaszczano go drogimi olejkami i okadzano wonnościami.

4. **Podarunki.** Przy odwiedzinach był zwyczaj u Hebrajczyków, praktykowany zresztą i u innych wschodnich narodów, że gość przynosił gospodarzowi jakiś podarunek. Podarunki te były wyrazem szacunku, przyjaźni, grzeczności Początkowo tylko w domu dostojnika niewolno było bez darów się pokazać, ale później ten zwyczaj rozpowszechnił się przy wszelkich odwiedzinach. Nawet prorocy przyjmowali podarunki (np. 1 Reg. 9, 7). Dopiero, kiedy fałszywi prorocy za dary poczęli przepowiadać, prawdziwi wyrzekli się ich przyjmowania (Ezech. 22, 25; Mich. 3, 11). Podobnie postępowali sędziowie, aby nie ściągnąć na siebie podejrzenia. Jako dary składano: pieniądze, pokarmy, oręż, szaty. Z otrzymanych podarków, rzeczy mniej kosztowne zamożni oddawali służbie. Dary dla dostojników bardzo ostentacyjnie przywożono na ośle lub mule. Królowie i dostojnicy, przyjmując podarunki, również ze swej strony dla okazania łaskawości odwzajemniali się i obdarzali czemś przybywających, najczęściej szatą. Mieli nawet w swych pałacach osobne pokoje — szatnie, zwane po hebr. *meltacha* służące do przechowywania licznych strojów na podarki. Niekiedy królowie przed ucztą dawali, albo też przedtem przesyłali do domu każdemu z gości szatę. W takim razie dopiero po odzianiu się w nią można było wejść do sali na ucztę.

5. **Uczty.** Po ukończeniu żniw, winobrania, strzyżenia owiec, z powodu uroczystości rodzinnych i rozmaitych zdarzeń radosnych Hebrajczycy zamożni urządzali uczty, nieraz bardzo wystawne. Spraszano gości uprzednio, a kiedy wie-

czernik [1]) oświetlono i wszystko było gotowe, zawiadamiano ich powtórnie przez służących, że już pora przybycia nadeszła. Zaproszeni zjawiali się niebawem w szatach świątecznych. Gospodarz witał gości pocałunkiem na znak miłości. Jak zwykle po przybyciu, myto im nogi, namaszczano głowę wonnymi olejkami, a niekiedy i nogi, wskazywano miejsca, jakie mieli zająć przy stole, a to według starszeństwa i godności. Wiemy z Ewangelii, że Faryzeusze ubiegali się bardzo o zaszczytniejsze miejsca. W dawniejszych czasach siadano wokoło nizkiego stołu po turecku z podwiniętemi pod siebie nogami na okrągłej skórze, rozłożonej na ziemi. Później używano krzeseł. Po niewoli Babilońskiej rozpowszechnił się zwyczaj perski leżenia przy jedzeniu na szerokich sofach, czyli łożach (*lecti*). Trzy sofy, niekiedy i więcej, stosownie do liczby gości, stawiano z trzech stron stołu. Czwarta strona była wolna, aby służba miała dostęp do podawania pokarmów. Każda sofa posiadała trzy miejsca, czasami cztery, rzadko kiedy więcej. Były one wysłane dywanami, a każdy z biesiadników po lewej stronie miał poduszkę, na której wspierał lewe ramię. Jedni egzegeci twierdzą, że najzaszczytniejsze miejsce było środkowe w środkowem łożu, inni znowuż, że pierwsze w środkowem łożu z prawej ręki, licząc od dostępu do stołu

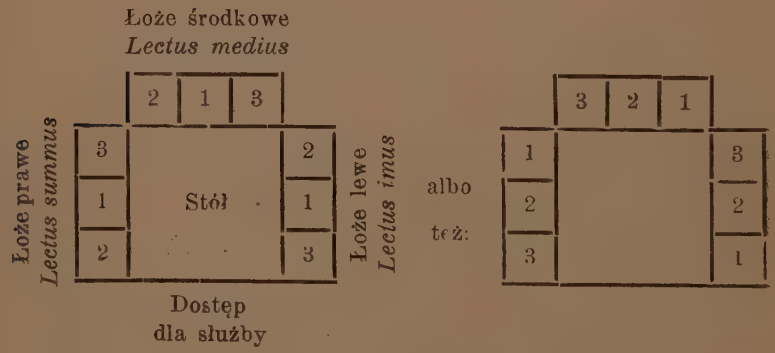

Fig. 156. Przypuszczalny porządek miejsc na ucztach.

[1]) Sala jadalna nazywa się w Piśmie Św. u Wujka *wieczernikiem*, Vulg. *coenaculum* (jak i dobudówka na dachu) po grecku τρίκλινον (triclinium) od potrójnych łóż — κλίναι.

Załączone figury przypuszczalny porządek miejsc przy stole najlepiej objaśnią (fig. 156, 157, 158).

Przy jedzeniu Hebrajczycy nie używali widelców i noży, lecz palcami prawej ręki brali potrawy z półmiska. Stąd też powstał zwyczaj, zabobonnie przez Faryzeuszów przestrzegany, mycia rąk przed i po jedzeniu. Umieszczano w tym celu w jadalni naczynia z wodą. Przy pierwotnej prostocie zadawalniano się drewnianymi lub glinianymi półmiskami, ale później, kiedy zbytki i przepych zapanowały, używano srebrnych, a nawet i złotych.

Fig. 157. Porządek miejsc na Ostatniej Wieczerzy według biskupa *Le Camus* (Vie de N. S. J. Chr.).

W dawniejszych czasach każdemu gościowi przynoszono oddzielną porcyę, a dla okazania szczególniejszej czci podawano mu kilka porcyi tejże potrawy; później współbiesiadnicy jedli że wspólnego półmiska, co się dotychczas u Arabów praktykuje.

Wino otrzymywał każdy w oddzielnym kielichu, to też symbolicznie kielich w Piśmie Św. oznacza szczęśliwy lub nieszczęśliwy udział, jaki komu przypadał (*sors praeclara, sors aspera*).

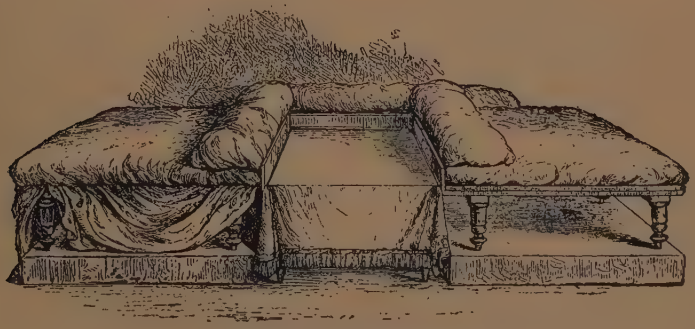

Fig. 158. Stół i łoża.

Był zwyczaj u starożytnych wybierania kogoś z gości na przewodniczącego, gr. ἡγούμενος. Przewodniczący czuwał, aby się goście dobrze bawili. Do rozrywek towarzyszących ucztom zaliczyć można: zagadki, żarty rozmaite i dowcipy, śpiew, muzykę. Był nadto inny przełożony, na którym spoczywał obowiązek czuwania, aby wszystkie potrawy były dobrze przyrządzone i aby czego nie zbrakło. Nazywał się on gr. ἀρχιτρίκλινος. Vulg. *architriclinus*, *praefectus triclinii* albo *convivii*. — Służący przepasani oczekiwali na skinienie przełożonego.

Przed i po jedzeniu odmawiano modlitwy.

Biesiady w Piśmie Świętem są symbolem szczęścia, przedewszystkiem szczęścia w królestwie Mesyanicznem i szczęścia wiecznego w niebie. A ponieważ uczty urządzano w porze nocnej przy rzęsistem oświetleniu, kiedy poza wieczernikiem panowały ciemności, stąd też wyrażenie „wyrzucić w ciemności zewnętrzne“ (Mat. 8, 12) oznacza: nie dopuścić do szczęśliwości wiecznej.

DZIAŁ IV.

Choroby i śmierć.

1. Choroby.

1. **O chorobach w ogólności.** W czasach pierwotnych rzadkie były choroby: ludzie byli silniejsi; prowadząc życie proste, więcej zahartowani; zresztą i powietrze, prawdopodobnie, było zdrowsze. Po potopie jeszcze, początkowo wiek życia ludzkiego był dłuższy, a starość zazwyczaj czerstwiejsza.

O Hebrajczykach starożytnych wogólności można powiedzieć, że mało chorowali. Kraj ich uważany był za bardzo zdrowy (Tacit. Hist. V, 6, 2). Nadto prawa Mojżeszowe, tyczące się hygieny prywatnej i publicznej, znacznie się przyczyniały do podtrzymania zdrowotnego stanu ludu Izraelskiego.

Wierzyli przesądnie Hebrajczycy, że każda choroba jest następstwem jakiegoś grzechu człowieka cierpiącego, albo też jego rodziców. Pismo Święte istotnie świadczy, że Bóg nieraz zsyłał choroby na ukaranie, ale również wykazuje, że chorobę niezawsze uważać należy jako karę za grzechy, jak np.: w księdze Hioba lub w Ewangelii Św. Jana na przykładzie niewidomego od urodzenia (9, 2).

O rozmaitych chorobach jest mowa w Biblii, przyjrzyjmy się przynajmniej niektórym.

2. Choroby poszczególne. Trąd [1]) hebr. *tsaraath*, gr. λέπρα, choroba nieuleczalna zazwyczaj i bardzo zaraźliwa. Trąd był znany w Egipcie i w Indyach już w najdawniejszych czasach. Jest to choroba chroniczna, najczęściej atakuje skórę, na której tworzą się guzy, przechodzące następnie w pęcherze i wrzody; guzy te czasami wyrastają na pniach nerwowych, szerzą się także na błonach śluzowych nosa, dróg oddechowych, przewodu pokarmowego: wszystko to, rozumie się, wywołuje różnorodne ciężkie cierpienia. Całe ciało chorego zniekształca się (ob. fig. 159), pot staje się cuchnącym. Rozróżniają cztery gatunki trądu: 1. *Elephantiasis*, 2. trąd Biały, 3. trąd Czarny, 4. trąd Czerwony.— Mojżesz w księdze Kapłańskiej opisuje szczegółowo sposób rozeznawania trądu Białego, stąd zwanego także *Mojżeszowym*; trędowatych każe kapłanowi po zbadaniu należytem choroby odosobnić, by nie szerzyli zarazy. Wyznaczano tym nieszczęśliwym miejsca bezludne za miastem, gdzie swego końca wyczekiwali. Jeśliby trędowaty wyzdrowiał, przedstawiano go kapłanowi, by ten o rzeczywistym powrocie do zdrowia zawyrokował i przy pewnych ceremoniach, po złożeniu przepisanej Prawem ofiary, do społeczności z innymi przypuścił.

Fig. 159. Głowa i ręka trędowatego.

Prócz trądu ludzkiego rozróżniał jeszcze Mojżesz: trąd Domów, zapewne grzyb lub próchnienie i trąd Sukien — rzecz dotąd niezbadana (Lev. roz. 13 i 14).

Epilepsya, padaczka (obecnie zwana u nas także chorobą Św. Walentego), jest to choroba nerwowa (nerwica mózgowa), która się objawia w silniejszych lub słabszych napadach skurczów (grand mal, petit mal). Epileptyków Hebraj-

[1]) *Münch*: Die „Zaraath" der hebraeischen Bibel, Hamburg, 1893.

czycy nazywali niekiedy *lunatykami*, mniemali bowiem, że objawy tej choroby pozostają w pewnym związku ze zmianami księżyca (Mat. 4, 24).

Paraliż, bezwład, polega na ubezwładnieniu ruchów. Przyczyną tego ubezwładnienia jest zniszczenie, przerwanie w któremkolwiek miejscu nerwowego przyrządu ruchu. Może być paraliż cząstkowy (*partialis*), jeżeli obejmuje niewielką liczbę mięśni, i całkowity (*totalis*), jeżeli rozciąga się na znaczniejszą ich liczbę. Paraliż często się rozszerza (*p. progressiva*), i jeżeli padnie na mózg lub serce, spowodowuje śmierć. (3 Reg. 13, 4; Mat. 8, 6; 12, 10; Marc. 3, 1; Luc. 6, 8).

Inne choroby biblijne: ślepota (np. Gen. 27, 1; 1 Reg. 3, 2; 4, 15; Mat. 9, 27; 12, 22 i t. d); łzawienie (Gen. 29, 17); febra (np. Mat. 8, 15; Luc. 4, 39); biegunka (dyzenterya) (2 Par. 21, 18; Act. 28, 8); różne choroby skórne: wrzody, liszaje (Lev. 21, 20; 22, 22; Deut. 28, 27); zaraza, zwana po hebr. *deber* = „śmierć“, zsyłana przez Boga jako kara, wyrządzała wielkie spustoszenie (Deut. 28, 21; 2 Reg. 24, 15; 3 Reg. 8, 37, i t. d.); porażenie słoneczne, częste w krajach gorących (Ps. 121, Vulg. 120, 6; Judith. 8, 3); artrytyzm (2 Par. 16, 12).

Wreszcie spotykamy się w Piśmie Św. z chorobami osobliwemi, jak Saula (1 Reg. 16, 14; 18, 10), Nabuchodonozora (Dan. 4, 16—22. 28—30), Heroda Agryppy (Act. 12, 23 i Jos. Flav. Antiq. XIX, 8, 2). — Choroba Saula była to ciężka hipokondrya, połączona, prawdopodobnie, z napadami złego ducha. — Nabuchodonozorowi zdawało się, że stał się wołem. Tego rodzaju umysłowa choroba, choć rzadka, znaną była i w starożytności i w średnich wiekach. Nazywa się w medycynie *likantropią*, po polsku *wilkołactwem*, bo najczęściej podlegli tej chorobie, tak zwani „wilkołacy“, byli przeświadczeni, że zamienili się w wilki. — Herod cierpiał wielkie boleści brzuszne i został stoczony przez robactwo.

Uwaga. Opętani. Z Ewangelii wiemy, że Pan Jezus często czartów z ludzi wypędzał. To samo czynili Apostołowie w imieniu Jezusa Chrystusa. (Mat. 4, 24; 8, 16; Marc. 1, 34; 9, 24; Luc. 8, 30). Racyonaliści utrzymują, że opętani przez

dyabłów, o których mówią Ewangeliści, byli to chorzy nerwowo. I jeżeli Zbawiciel wyrażał się, jakoby wypędzał czartów, to dostosowywał się do mniemania podówczas rozpowszechnionego między Żydami. Kościół Katolicki jednak naucza, że były to istotne opętania dyabelskie. Uzasadnieniem opętania zajmuje się teologia dogmatyczna [1]). My tylko tutaj nadmienimy, że opętanie właściwe, o którem tu mowa, (*possessio*), polega na tem, że zły duch z dopuszczenia Bożego wstępuje w ciało człowieka, w niem zamieszkuje habitualnie i działa niezwykłe rzeczy, posiłkując się zmysłami i narządami człowieka. Rzeczywistemu opętaniu towarzyszyć mogą różnorodne cierpienia fizyczne i najczęściej tak było. Zaznaczyć jeszcze należy, że szatan w wypadku opętania opanowuje tylko niższe władze duszy, do wyższych władz jej nie ma on dostępu.

2. Śmierć.

1. **Śmierć.** Hebrajczycy mieli głęboką wiarę w życie pozagrobowe i nieśmiertelność duszy. Wierzyli, że dusza po śmierci staje na sądzie przed Bogiem. Bóg, osądziwszy duszę, posyła ją albo do miejsca odpoczynku i szczęścia, czyli otchłani (*limbus patrum*), albo do czyśca na pokutę doczesną, albo też do piekła na wieczne męki. I otchłań, i czyściec, i piekło mianowali Hebrajczycy jednym wyrazem: *szeol*, gr. ᾅδης, Vulg. *infernus*, *infernum*, lub w mn. liczb.: *inferna*, Wuj. *piekło*. W Piśmie Św. tak w St. jak w N. T. czytamy, że wszystkie trzy miejsca wymienione znajdują się pod ziemią, tak też je sobie Hebrajczycy przedstawiali. (Num. 16, 33 nast.; 1 Reg. 28, 13 nast.; Eccli. 24, 45; Mat. 12, 40; Eph. 4, 9; Phil. 2, 10; Apoc. 5, 3) — Ponieważ wierzono w czyściec, modlitwa za zmarłych była uważana za rzecz chwalebną, a w późniejszych czasach nawet ofia-

[1]) *H. Hurter S. J.*: Theologiae dogmaticae compendium, Oenipon te, 1900, t. II, str. 349—52;—*Ad. Tanquerey S. S.*: Synopsis theologiae dogmaticae specialis, Tornaci (Belg.), 1909, t. I, str. 310—13;—ob. także *Dr. K. Knur*: Christus medicus? Ein Wort..., Freiburg i. Breisgau, 1905, str. 41—45.

ry w tym celu składano. (Eccli 7, 37; 2 Machab. 12, 43–46).

Wobec takiego poglądu na życie pośmiertne—w wyrażeniach biblijnych, śmierć samą oznaczających, przebija jużto jasna jej strona, jużto ciemna. Mówiono o śmierci: „zaśnięcie z ojcy“. (Deut. 31, 15; Job. 3, 13; Mat. 9, 24), „pójście do ojców w pokoju“. (Gen. 15, 15), „odpoczęcie od prac“ (Apoc. 14, 13), „wrócenie się, pójście do Boga“. (Eccl. 12, 7; Joan. 16, 5, 10).—To znowu wyobrażano sobie śmierć pod postacią łowcy, zaopatrzonego w śmiertelne pociski, sieci i sidła, czyhającego na ludzi (2 Reg. 22, 6; Os. 13, 14; Ps. 18, 5 nast. i t. d.), lub króla, dzierżącego władzę nad zmarłymi w swem podziemnem państwie. — Nazywano także śmierć: „rozwiązaniem“ (Phil. 1, 23; 2 Tim. 4, 6), „złożeniem przybytku“ (ciała) (2 Cor. 5, 1; 2 Petr. 1, 14), „końcem życia“, albo „dokonaniem“ (Hebr. 13, 7), „wróceniem do ziemi“, „w proch się rozsypaniem“ (Gen. 3, 19).—W języku nieobrazowym śmierć w Biblii zowie się po hebr. *maveth*, po gr. θάνατος, po łac. *mors*.

Ojciec rodziny, przeczuwając swój blizki koniec, wzywał synów do łoża, udzielał im błogosławieństwa i wydawał rozporządzenia co do swojej majętności.

2. Pogrzeb. Po zgonie najbliżsi krewni zamykali nieboszczykowi oczy i usta oraz oddawali mu ostatni pocałunek (Gen. 46, 4; 50, 1; Tob. 14, 11). Wśród jęków i płaczu zajmowano się niezwłocznie przygotowaniem do pogrzebu. Prawo bowiem Mojżeszowe ze względu na klimat gorący kraju nakazywało, aby pogrzeb odbył się tego samego dnia i to jak najprędzej. Przeciągano zazwyczaj tylko do 8-iu godzin. Umywano zmarłego ciepłą wodą, namaszczano go pachnącymi olejkami, za czasów Chrystusa Pana ręce i nogi obwiązywano opaskami, gr. ὀθόνια, głowę obwijano chustą, gr. σουδάριον, a całe ciało zawijano w prześcieradło, gr. σινδών (ob. Joan. 11, 44; 20, 7; Mat. 27, 59). Prócz namaszczenia ciała, wkładano jeszcze do prześcieradła zioła aromatyczne, jak mirę i aloes. Nie było u Żydów zwyczaju balsamowania ciał. Wyjątkowo tylko na sposób egipski zabalsamowano ciała Jakóba i Józefa (Gen. 50, 2. 25). Jeżeli po tych przygotowaniach pozo-

stawało kilka godzin do pogrzebu, ciało umieszczano w *coenaculum* (dobudówce na dachu).

O wyznaczonej godzinie składano nieboszczyka na marach, hebr. *mitta*. Krewni i przyjaciele naprzemian nieśli mary. Orszak pogrzebowy był zazwyczaj liczny: wszyscy współmieszkańcy uważali sobie za obowiązek towarzyszyć na miejsce pochowania. Uczestnicy żałobni szli długim szeregiem, wyrażając swoje współczucie płaczem i krzykiem. Dla podniesienia tego nastroju smutnego często umyślne płaczki najmowano, które zawodziły boleśnie, a muzykanci na fletach wygrywali żałosne melodye. Talmud zobowiązuje, aby i najuboższy Izraelita na pogrzebie swej żony miał przynajmniej dwóch grających na flecie i jedną płaczkę (ob. fig. 160). Nad grobem czasami wygłaszano mowy o czynach i życiu zmarłego. Po powrocie z pogrzebu dla krewnych i przyjaciół urządzano żałobną ucztę, zwaną po hebr. *lehem onim*, Vulg. *panis dolorum*, Wuj. *chleb płaczących* (2 Reg. 3, 35; Os. 9, 4).

Fig. 160. Płaczki na Wschodzie.

3. Groby i cmentarze. Zamożniejsi Hebrajczycy od najdawniejszych czasów urządzali sobie groby familijne. Na grób taki, hebr. *bajith*, przeznaczano najczęściej jaskinię naturalną. W ścianach jej wykuwano wgłębienia (*loculi*), długie na kilka stóp, aby w każdem z nich można było pomieścić ciało jednego nieboszczyka.—Robiono także krypty pod ziemią, do których po schodach się spuszczano. — Czasami budowano sobie grobowce pod drzewami rozłożystemi, przy drogach publicznych, na górach. Wogóle przestrzegano, aby groby znajdowały się poza miastem, według Talmudu w odległości 50 łokci. W obrębie miasta chowano tylko książąt i mężów zasłużonych (Jud. 8, 32; 1 Reg. 25, 1; 28, 3; 3 Reg. 2, 10 i t. d.). — Prócz miejsc dowolnie wybieranych były także cmentarze poza miastem. Tutaj chowano ciała i bogatych i ubogich. Jeżeli miejsce na cmentarz prze-

znaczone było skaliste, to wykuwano groby, jeżeli nie, to w ziemi grzebano. Nad grobem wznoszono zwłaszcza w późniejszych czasach pomnik z napisem, lub kamień kładziono. Pomniki te i kamienie bielono, po części dla ozdoby, a po części, żeby zapobiedz zaciągnięciu nieczystoty prawnej, którą dotknięcie grobu sprowadzało.

Z grobów hebrajskich w Palestynie na szczególniejszą uwagę zasługują: groby Patryarchów pod Hebronem, grób Racheli pod Betleem, grób patryarchy Józefa pod Sychem, grób Jozuego pod Tamnatsare, t. zw. groby Sędziów pod Jerozolimą (fig. 161), groby Królów również pod Jerozolimą (fig. 162), groby Proroków na górze Oliwnej i nadewszystko grób Zbawiciela na Kalwaryi[1]). Z cmentarzy — dolina Jozafata pod Jerozolimą; widnieją tu grobowce, znane pod nazwami: Absalona, Jozafata, Św. Jakóba i Zacharyasza (ob. fig. 7).

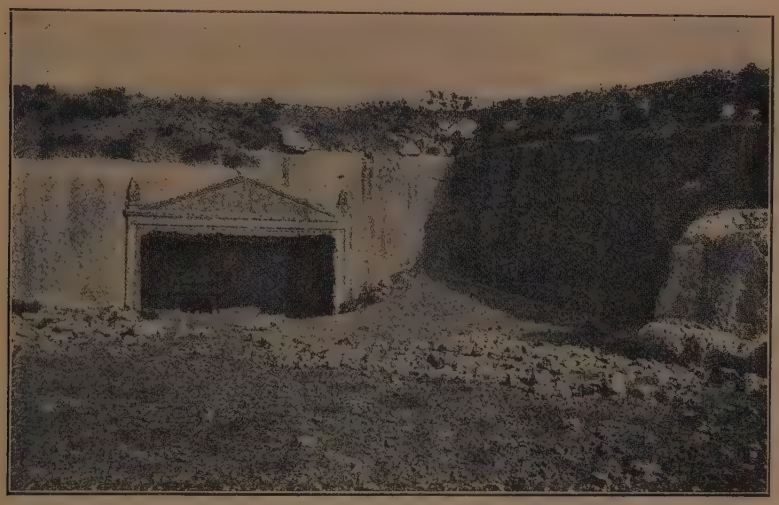

Fig. 161. Wejście do grobów Sędziów.

[1]) Grób Najświętszej Maryi Panny pokazują i w Jerozolimie i w Efezie. Ob. *Meistermann*: Le Tombeau de la Sainte Vierge à Jérusalem, Jérusalem, 1903; — *Gabrielovich*: Ephèse ou Jérusalem? Tombeau de la S. V., Paris, 1897 (autor jest zdania, że raczej w Efezie niż w Jerozolimie znajduje się autentyczny grób N. M. P.).

Hebrajczycy ciał nie palili, chyba przestępców w wypadkach przez Prawo przewidzianych. Wyjątkowo obywatele Jabes spalili ciała Saula i jego synów, a to dlatego, aby je ochronić od zbezczeszczenia przez Filistynów. W tych miejscach Biblii, z którychby przypuszczać można było o paleniu ciał królów, jest mowa o paleniu kadzideł nad ich ciałami (nap. 2 Par. 21, 19).

4. Żałoba. Gruba żałoba ze wszelkiemi oznakami smutku trwała u Hebrajczyków zazwyczaj tydzień, wedł. Eccli. 22, 13: „Żałoba po umarłym przez siedm dni". Tylko po mężach bardzo zasłużonych przeciągała się dłużej, np Mojżesza opłakiwał lud dni trzydzieści (Deut. 34, 8).

Fig. 162. Groby Królewskie.

Narody wschodnie, będąc znacznie żywszego niż my temperamentu, boleść swą więcej od nas uwidomiają. Hebrajczycy na znak żałoby: rozdzierali sobie szaty od szyi do pasa; wdziewali włosienice; zasłaniali twarz końcem płaszcza; chodzili boso i poza domem; wyrywali włosy z głowy, golili wąsy i brodę; posypywali swe głowy piaskiem i pyłem lub leżeli w popiele; pozbawiali się kąpieli i namaszczania; pościli surowo; klaskali w ręce lub bili się w piersi; kaleczyli niekiedy twarz i ciało mimo zakazu Prawa (Lev. 19, 28; 21, 5; Deut. 14, 1).

5. Dziedzictwo. Nadmieniliśmy wyżej, że ojciec rodziny, spodziewając się rychłej śmierci, rozporządzał swą majętnością. Przekazanie majątku pierwotnie odbywało się ustnie, zapewne wobec spadkobierców i kilku świadków. Później sporządzano testamenty pisane, jak świadczy nam Biblia (Gal. 3, 15; Hebr. 9, 17), oraz wykopaliska egipskie z VI, V i IV w. przed Nar. Chr.

Dziedziczyli zazwyczaj synowie i to żon pierwszorzędnych. Działy ich były równe, tylko pierworodny dwa razy więcej otrzymywał. Jeśli ktoś synów nie pozostawiał, to prawo dziedzictwa przechodziło na córki. Jeśli był bezdzietny, to dziedziczyli stryjowie zmarłego, a jeśli i tych nie miał, „dano będzie dziedzictwo tym, którzy mu są najbliżsi“ (Num. 27, 8—11) [1]). Córki dziedziczące obowiązane były wyjść za mąż za Hebrajczyka, należącego do tego samego, co i one pokolenia, „aby się nie mieszała osiadłość synów Izraelowych z pokolenia na pokolenie“ (Num. 36, 6—12). — Wdowy zwykle nic nie otrzymywały, ale na dzieci lub krewnych dziedziczących spadał obowiązek zaopiekowania się niemi.

[1]) Pokrewieństwo ze strony matczynej nie miało tu żadnego znaczenia.

CZĘŚĆ CZWARTA.

Życie przemysłowo-handlowe, naukowe i artystyczne Hebrajczyków.

DZIAŁ I.

Przemysł i handel.[1]

1. Rolnictwo.

1. **Historya.** Człowiek już w stanie niewinności obowiązany był uprawiać ziemię. „Wziął tedy Pan Bóg człowieka i posadził go w raju rozkoszy, aby *sprawował* i strzegł go“ (Gen. 2, 15). Zatrudnienie to wszakże nie było dla Adama pracą nużącą, lecz raczej rozrywką. — Po grzechu pierworodnym człowiek pożywa chleba w pocie oblicza: „Przeklęta będzie ziemia w dziele twojem: w pracach jeść z niej będziesz po wszystkie dni żywota twego... W pocie

[1]) W dziale tym z najnowszych dzieł zasługuje na wzmiankę *M.—B. Schwalm, O. P.*: La vie privée du peuple juif a l'époque de Jésus—Christ, Paris, 1910 (studyum *socyologiczne*).

oblicza twego będziesz pożywał chleba“ (Gen. 3, 17—19). Tak rzekł Pan Bóg do prarodzica naszego, a w nim i do jego potomków.—*Kain* był oraczem i składał Bogu ofiary z płodów ziemi (Gen. 4, 2 — 3). — Patryarchowie hebrajscy pierwotnie prowadzili przeważnie życie koczownicze, to też mniej się zajmowali rolnictwem, a bardziej byli oddani pasterstwu. - W Egipcie Hebrajczycy wprawdzie trudnili się pasterstwem, lecz i rolnictwa nie zaniedbywali, ponieważ: 1-o ziemia Gessen doskonale nadawała się do uprawy; 2-o oddziaływał, zapewne, na Hebrajczyków przykład Egipcyan, u których, jak widać z pomników starożytnych, gospodarstwo rolne stało bardzo wysoko; 3-o wreszcie przekonywa nas o tem szemranie Izraelitów na puszczy, że wyprowadzeni zostali do miejscowości, gdzie siać nie mogli (Num. 20, 5; por. Deut. 11, 10). — Po zajęciu Ziemi Obiecanej rolnictwo było *najgłówniejszem zatrudnieniem* Izraelitów.

2. Płodność Palestyny dawniej i dzisiaj. Grunt Palestyny, jak wielokrotnie Pismo Święte świadczy, jest bardzo urodzajny. Potwierdzają to pisarze starożytni, jako też i nowsi badacze. W naszych jednakże czasach spostrzedz możemy zaledwie ślady dawnej płodności Ziemi Świętej. I nic dziwnego, kraj ten był kolejno pustoszony przez Assyryjczyków, Chaldejczyków, Syryjczyków, Rzymian, Saracenów. Dzisiaj również jęczy pod twardem jarzmem Turków, którzy ciężkimi podatkami uciskają rolników, a ze swej strony nie dają im żadnej opieki i pomocy przeciw częstym napadom koczujących Arabów. Wiele przeto jest miejscowości opuszczonych. Gdzie jednak uprawa nie jest zaniedbana, tam też i urodzaje bogate.

3. Kultura ziemi u Hebrajczyków. Znane było Hebrajczykom sztuczne zraszanie ziemi (irrygacya) i użyźnianie jej nawozem (sterkoryzacya). Bez wątpienia, wiele się w tym względzie Hebrajczycy nauczyli od Egipcyan, a także od Babilończyków. Również rok sabatowy miał bardzo doniosłe znaczenie w rolnictwie: każdego siódmego roku zostawiano pole ugorem, przez co ziemia nie osłabiała się zbytnio. Taki wypoczynek był niezmiernie korzystny dla ziemi w czasach, kiedy środkami chemicznymi nie umiano przywracać jej substancyi utraconych.

— Miejsca pochyłe, ale zdatne do uprawy otaczano murem kamiennym, aby woda po deszczach z gór płynąca nie znosiła urodzajnej gleby. Dla zabezpieczenia zbiorów przed złodziejami i dzikiemi zwierzętami wysokiem ogrodzeniem opasywano nieraz pola i wznoszono w nich strażnice (t. j. wieże), z których nocą czuwano. Przechodniom jednak nie broniono zrywać kłosów dla zaspokojenia głodu (Deut. 23, 25).

4. Uprawa roli. Pole do posiewu przygotowywano w następujący sposób. Orano ziemię sochą (ob. fig. 163), do której zaprzęgano woły, krowy, rzadziej osły. Prawo zakazywało wołu i osła zaprzęgać w jedno jarzmo (Deut. 22, 10), żeby zwierzęta nierównej siły i miary nie pracowały razem. Ten tak właściwy i ludzki przepis miał jeszcze i inne głębsze symboliczne znaczenie: podtrzymywał w Izraelitach pamięć, aby pozostawali zawsze zdala od Pogan, przez coby łatwiej mogli zachować czystość swej wiary. Do poganiania wołów posługiwano się ościeniem, t. j. kijem z jednej strony zakończonym metalowem ostrzem, a z drugiej skrobaczką, przeznaczoną do czyszczenia sochy. Prócz sochy przy uprawie roli używano i innych narzędzi rolniczych, jako to: łopat, wałców, bron (figura 164).

Fig. 163. Dzisiejsza socha palestyńska.

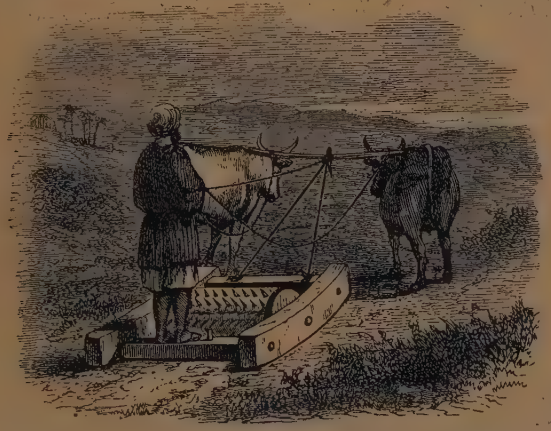

Fig. 164. Brona dzisiaj używana w Egipcie.

5. Posiew. W Palestynie są dwie pory posiewu: 1-o w końcu paździer-

nika, w listopadzie, niekiedy i w grudniu (posiew jesienny); 2-o w styczniu i lutym (posiew wiosenny). Niewolno było siać w jednem miejscu zboża dwugatunkowego. Po zasianiu jużto za pomocą narzędzi tychże, które do młócenia używano (ob. niżej), jużto przez deptanie kóz i owiec, doprowadzano pole do takiego stanu, aby ptactwo nie podziobało nasion i aby mogły one kiełkować. Plon bywał rozmaity: zazwyczaj jedna miara wydawała 30 miar, ale zdarzało się niekiedy, że 60, a nawet 100.

6. Żniwa i młocka. Żniwa rozpoczynały się *drugiego dnia świąt Paschy* z pewnymi religijnymi obrzędami. W dniu tym ofiarowywano w Świątyni pierwszy snop dojrzałego jęczmienia (Lev. 23, 10—14; Jos. Flav. Antiq. III, 10, 5). Żęto zboże sierpami; przyczem niewolno było żąć przy samej ziemi, aby nieco zboża w polu zostało. Zżęte zboże składano w snopy i furami przewożono na klepisko (bojowisko), urządzone w samemże polu na miejscu wzniesionem.—Chociaż zbiory były pracą ciężką, jednakże ze względu na bogaty najczęściej plon stanowiły one dla Hebrajczyków prawdziwą przyjemność. To też towarzyszyły im wesołe pieśni (Is. 9, 3). Część zboża według prawa Mojżeszowego dawano ubogim, do nich także należały pozostałe na polu kłosy (Lev. 19, 9) [1].

Zboże, na klepisku złożone, młócono. W trojaki sposób dokonywano młócenia: 1-o Jeżeli niewielka była ilość zboża, wykruszano ziarna kijami i rękoma. — 2-o Przy większej ilości zboża pędzano po klepisku woły, które biegając dookoła, wybijały ziarnka z kłosów. — 3-o Wreszcie używano wózków młockowych (*tribula*), które woły wlokły po warstwie rozrzuconego zboża. Wózki te były dwojakiego rodzaju: a) jedne z nich składały się z czworobocznej ramy drewnianej podługowatej, między dłuższymi jej bokami umieszczone były 2 albo 3 walce również z drzewa zrobione a zaopatrzone żelaznemi obręczami; walce te toczyły się po zbożu wykruszając ziarna; b) inne wózki robiono z grubych desek, do których pod spodem przymocowywano kamyki lub żelazne sztorce; kształt tych wózków przypominał

[1] Czyt. rozprawę: *Ks. Dr. J. Biernacki*: O pauperyźmie w Starym Zakonie, w „Przeglądzie Kościelnym", Poznań, 1902, I., str. 443 nast.

nieco nasze sanie, to też Wujek zowie je „saniami“ (ob. fig. 165)[1]).

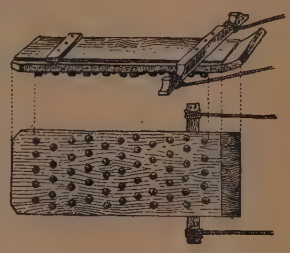

Fig. 165. Wózek młockowy.

Przy młóceniu niewolno było zawiązywać wołom gęby, aby mogły swobodnie jeść dowoli zboże (Deut. 25, 4).

Plewy oddzielano od ziarn za pomocą wideł kilkozębowych. Podrzucano niemi zboże wraz z plewami, a wiatr unosił plewy. Po takiem przewianiu przesiewano jeszcze ziarna w rzeszocie.

Oczyszczone ziarno składano w jaskiniach, dołach do tego przygotowanych, lub w śpichrzach (ob. fig. 166).

Żniwa kończyły się koło *Zielonych Świątek* (Ex. 23, 16; 34, 22; Deut. 16, 9).

7. Korzyści z rolnictwa. Hebrajczycy z rolnictwa odnosili nietylko wielkie korzyści materyalne, ale i duchowe: 1-o praca koło ziemi, nadanej Hebrajczykom przez samego Boga, potęgowała w nich miłość ojczyzny i podtrzymywała ducha religijnego (Lev. 25, 23; Deut. 28, 11—12); — 2-o posiadając płody własne, nie mieli Hebrajczycy sposobności do zbyt częstych stosunków handlowych z cudzoziemcami, oddanymi bałwochwalstwu; — 3-o mając urodzajną ziemię własną, nie potrzebowali Hebrajczycy wieść życia koczowniczego, które łatwo staje się okazyą do rozbójnictwa.

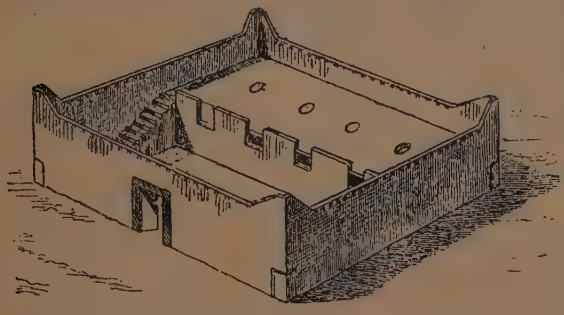

Fig. 166. Śpichrz w starożytnym Egipcie.

2. Ogrodnictwo.

1. O ogrodach w ogólności. Pierwszym ogrodem, o którym mówi Pismo Święte, był Raj. Raj stał się niejako

[1]) Wózków młockowych używali niekiedy Hebrajczycy do gładzenia swych nieprzyjaciół, wziętych do niewoli podczas wojny.

pierwowzorem dla innych ogrodów, zakładanych w zamierzchłej starożytności [1]).

Dwie ogólne nazwy ogrodów podaje nam Biblia w tekście hebrajskim: *gan* i *pardes*. *Gan* oznaczał ogród owocowy i warzywny, *pardes*—park. Wyraz *pardes* jest, prawdopodobnie, pochodzenia staroperskiego. Prócz tego ogrody nosiły nazwy od znajdujących się w nich gatunków drzew i roślin albo też ich większości; stąd winnice, oliwnice, figarnie, malogranatarnie, ogrody różane, warzywne i t. d.

Bardzo szczupłe wiadomości znajdujemy w Biblii o urządzeniu ogrodów hebrajskich. Wszakże na zasadzie wzmianek tam rozrzuconych możemy sobie niejakie o tem pojęcie wyrobić. Otaczano bardzo często ogrody murem lub płotem; w środku stawiano strażnice (ob. fig. 167); powinno się znajdować w ogrodzie źródło, fontanna lub cysterna.

Jeżeli ogród był większy, opiekował się nim specyalny ogrodnik. (2 Paral. 26, 10; Joan. 20, 15). Nóż ogrodniczy znany był już za czasów Mojżesza (Lev. 25, 3—4).

Z ogrodów, o których Pismo Św. wspomina, najdroższe są dla nas przez wzgląd na związane z nimi wspomnienia: ogród Oliwny, w którym Pan Jezus się modlił przed męką swoją (ob. str. 109) i ogród Józefa z Arymatei, leżący na skłonie Golgoty, niedaleko od miejsca ukrzyżowania Pana Jezusa; w ogrodzie tym Józef wykuł dla siebie grób w skale; tutaj właśnie złożono Przenajświętsze Ciało Zbawiciela. — Najsłynniejsze ze względu na swe

---

[1]) „Raj rozkoszy", hebr. *gan be-Eden*, LXX. παράδεισος ἐν Ἐδέμ (Gen. 2, 5—17) - ogród, który sam Bóg zaszczepił w kraju Eden. Z kraju tego wychodziła rzeka „na oblewanie Raju, która się stamtąd dzieliła na cztery główne rzeki". Nowsi autorowie przypuszczają, iż kraj Eden znajdował się tam, gdzie, według Starożytnych, biorą początek owe cztery rzeki, t. j. Fizon (Ind albo Ganges), Gehon (Nil), Tygr i Eufrates. Co do położenia samego Raju rozmaite są hipotezy: jedni umieszczają go w Chaldei, inni — w Armenii, jeszcze inni w Indyach. — Ob. *Frd. Delitzsch*: Wo lag das Paradies? Leipzig, 1881;—*Vigouroux*, Le Bible et les découvertes, 1896, str. 258—70;—tenże: Paradis terrestre, w „Dictionnaire de la Bible", kol. 2120—28;—*Ks. A. Zaremba*: Raj, w „Encyklopedyi Kościelnej", t. XXIII, str. 2—18.

zbytkowne urządzenie były liczne ogrody Salomona, jako to: w Engaddi, na górach Karmelu, winnice w Baalhamon (na północy późniejszej Samaryi), ogród różany na równinie Saron, „ogród zamknięty“ (hebr. *gan naul*) pod Betleem.

Pod cieniem drzew w ogrodach Hebrajczycy spędzali chwile odpoczynku; tam się nieraz modlili; tam i po śmierci pragnęli spoczywać, dlatego często sobie już za życia groby w ogrodach urządzali.

Fig. 167. Strażnica w ogrodzie wschodnim.

2. Winnice. Pismo Święte świadczy, że pierwszą winnicę zasadził patryarcha Noe (Gen. 9, 20). Po zajęciu Palestyny Hebrajczycy zakładali liczne winnice. Sadzono je najczęściej na stokach gór, ale czasami i na równinach. Krzewy winne wspierały się na podpórkach albo na drzewach. Winnice zawsze otoczone były murem i posiadały strażnice. W każdej winnicy znajdowała się tłocznia (*torcular*), składająca się z dwóch kadzi niższej i wyższej, zrobionych z cegły lub też wykutych w skale (ob. fig. 168, 169). Dojrzałe grona, przeważnie czerwone, przynoszono w koszach i kładziono w wyższej kadzi,

Fig. 168. Dzisiejsza tłocznia winna w Palestynie.

następnie deptano. Moszcz przez otwór przeciekał do niższej kadzi, stąd zaś dla przechowania wlewano go do amfor glinianych albo do skórzanych worów, które musiały być nowe, aby przy fermentacyi nie pękły. — Winogrona również suszono na słońcu, a także przygotowywano z nich syrop, zwany miodem — hebr. *debasz* — arab. *dibs*. Winobranie, które trwa w Palestynie od połowy września do połowy października, i tłoczenie winogron należały do najprzyjemniejszych zajęć, to też towarzyszyły im pieśni wesołe.

Fig. 169. Winobranie i tłoczenie wina na pomnikach egipskich.

Jak w winnicach tłocznie winne, tak znowu w oliwnicach znajdowały się tłocznie oliwne (fig. 170).

3. Pasterstwo.

1. Historya. Pasterstwo, podobnie jak i rolnictwo, sięga początków rodzaju ludzkiego (Gen. 4, 2). Patryarchowie hebrajscy, jakeśmy poprzednio zaznaczyli, więcej się zajmowali pasterstwem, aniżeli rolnictwem. Przebywając w ziemi *Gessen*, słynnej z bujnych pastwisk, Hebrajczycy hodowali bardzo liczne stada i trzody. Po zajęciu Palestyny, chociaż rolnictwo bierze górę, ale i pasterstwo bynajmniej nie zostało zaniedbane. — Jeszcze w czasach Dawida ten uchodził za bogatszego, kto posiadał więcej bydła (1 Reg. 25, 2 nast.; 4 Reg. 3, 4). W szczególniejszy sposób życiu pasterskiemu oddane było pokolenie Symeona.

Fig. 170. Dzisiejsza tłocznia oliwna.

Fig. 171. Dzisiejszy pasterz syryjski, niosący jagnięta.

2. Zawód pasterski. Zawód pasterski u starożytnych narodów z wyjątkiem Egipcyan (Gen. 46, 34) był w wielkiem poszanowaniu. To też na Wschodzie w pobliżu domu, gdzie nie groziło większe niebezpieczeństwo, pasały trzody córki nawet z zamożniejszych i znakomitszych rodzin, jak np. Rachel, córki Jetry i t. d. I dzisiaj córki emirów nie uważają pasienia za rzecz uwła-

czającą godności. Nic przeto dziwnego, że starożytni Hebrajczycy nazywali swych królów „pasterzami“, a i samego Jahwe „Pasterzem ludu“. W późniejszych jednak czasach Żydzi zaczęli powierzać pasterstwo niewolnikom i najemnikom.

Ze stanem pasterskim łączyło się wiele niewygód, trudów i niebezpieczeństw. Czasem z narażeniem własnego życia trzeba było bronić trzody przed drapieżnemi zwierzętami i rozbójnikami (1 Reg. 17, 34—35). Do obrony służyła laska z zaostrzonym metalowym końcem, proca i kamienie w torbie (ob. fig. 171, 172).

Fig. 172. Pastuch broniący stada ode lwa. Wypukłorzeźba chaldejska.

W dawniejszych czasach właściciele trzód posiadali często wspólne pastwiska, znajdujące się nieraz bardzo daleko. Na lato ciągnęli pasterze ku północy w góry, zimą ku południowi na równiny. Nad swymi pasterzami właściciel jednego ustanawiał przełożonym (ἀρχιποιμήν), którego rozkazom i nadzorowi inni podlegali. Mieli pasterze psy do pomocy. Po drodze w braku źródeł i rzek kopano studnie i cysterny. W miejscach dłuższego postoju budowano zagrody dla trzód. Były to place otoczone wysokiem ogrodzeniem, jedne tylko drzwi prowadziły do zagrody (fig. 173), przy których nocą kolejno czuwali pasterze; w środ-

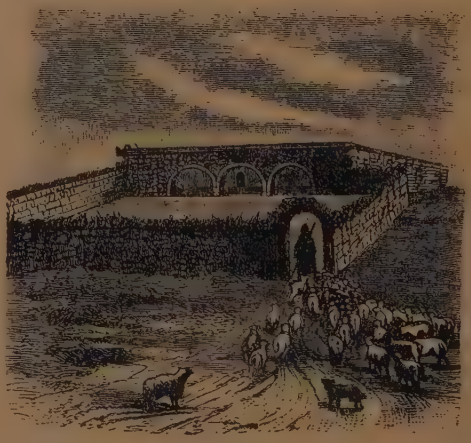

Fig. 173. Dzisiejsza syryjska zagroda dla owiec.

ku często stawiano strażnice. W oborach i stajniach trzymano zwierzęta zimą, lub też przeznaczone na karm, przeważnie cielęta. Siana nie używano jako paszy [1]), a jeśli nie było trawy, karmiono trzodę zbożem i sieczką.

4. Myśliwstwo i rybołówstwo.

1. Myśliwstwo. Początkowo ludzie zajmowali się myśliwstwem, mając przeważnie na względzie własne bezpieczeństwo, później — dla przyjemności i korzyści. Za oręż na polowaniu służył łuk ze strzałami, proca, kij. Zręczność i siła miały wielkie znaczenie: czasami i bez broni ujarzmiano najdziksze zwierzęta. Używano także rozmaitych zasadzek: rozstawiano sieci, przeważnie na lwy i oryksy; kopano doły, szczególniej na lwy. Ptactwo łapano za pomocą siatki. O psach gończych niema wzmianki w Piśmie Św.; pewną wszakże jest rzeczą z pomników starożytnych, że sąsiedzi Hebrajczyków — Egipcyanie, Babilończycy i Assyryjczycy posługiwali się na polowaniu psami (fig. 174).

Fig. 174. Myśliwi z psami na pomniku assyryjskim.

2. Przemysł rybny. O licznych rybakach galilejskich świadczy nam Nowy Testament. Z pośród nich wybrał Pan Jezus Apostołów (Mat. 4, 18. 21; Marc. 1, 16. 19; Luc. 5, 2 nast.). We wschodniej części Jerozolimy znajdowała się *Brama Rybna*. Nazwa ta przypuszczać każe, że na rynku przy tej bramie prowadzono handel rybami. Posługiwano się przy łowieniu ryb wendą z haczykiem, harpunem, siecią (fig. 175). Noc uważano za najodpowiedniejszy czas do rybołówstwa (Luc. 5, 5; Joan. 21, 3).

[1]) Wyraz *siano* u Wujka, Vulg. *foenum* oznacza wogóle pokarm dla bydła, trawę—hebr. *esebh* (np. 4 Reg. 19, 26), *chatsir* (Job. 40, 10).

Fig. 175. Połów ryb. Wizerunek na grobie egipskim.

5. Rzemiosła.

1. Historya rzemiosł. Od najdawniejszych czasów ludzie przerabiali materyały surowe na przedmioty, służące do zaspakajania rozmaitych potrzeb. Początkowo wystarczali sobie w tem domownicy. Kiedy jednak wymagania ludzkie corazto więcej wzrastały, poczęto się zawodowo oddawać pracy przetwarzającej. W ten sposób powstali rzemieślnicy. W szczególności budowa korabia i wieży Babel świadczą nam wymownie, że w najgłębszej starożytności posiadano dokładną znajomość pewnych gałęzi rzemiosł.

Hebrajczycy mieli sposobność zaznajomić się z rzemiosłami podczas swego pobytu w Egipcie, gdzie sztuki i rzemiosła były podówczas w rozkwicie. — W Palestynie za świetnych czasów panowania Dawida i Salomona wiele mogli się nauczyć Hebrajczycy od biegłych rzemieślników fenickich. — Niewola Babilońska najwięcej się przyczyniła do rozwoju rzemiosł u Żydów. Wielu z nich bowiem, nie posiadając ziemi własnej, musiało się zająć rzemiosłami, aby zarobić na utrzymanie swoje i swej rodziny. Poznawszy rzemiosła rozliczne, Żydzi już i po odzyskaniu wolności w dalszym ciągu z zamiłowaniem się niemi trudnili.

Prawo Mojżeszowe zostawiało Hebrajczykom zupełną swobodę co do rzemiosł: nie popierało ich, ale też nie lekceważyło i nie zabraniało się niemi zajmować.

2. Poszczególne rzemiosła. Następujące rzemiosła wspomniane są w Biblii i znane były Hebrajczykom:

Rzemiosła metalurgiczne: złotnictwo i srebrnictwo, miedziennictwo i mosiężnictwo, kowalstwo, ślusarstwo. Trudniący się temi rzemiosłami przetapiali kruszce na metale, a następnie nadawali metalom kształt pożądany. Narzędzia rzemiosł metalurgicznych używane już w starożytności: piec, tygiel, miech, — kowadło, młot, cęgi, rylec (Jud. 17, 4; 1 Reg. 13, 19; 3 Reg. 7, 14; 4 Reg. 24, 14 i t. d. — ob. fig. 176).

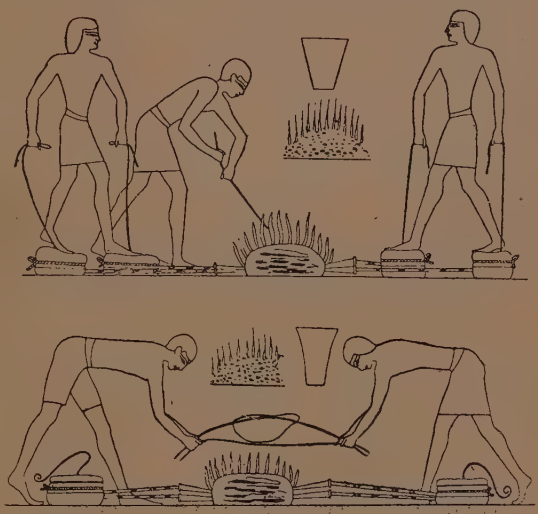

Fig. 176. Przetapianie kruszców u Egipcyan.

Kamieniarstwo, cegielnictwo, mularstwo i tynkarstwo. Kamieniarze obciosywali głazy i wykonywali z kamienia kolumny do ozdabiania pałaców. Cegielnicy sporządzali cegłę (fig. 177). Mularze z kamienia i cegły wznosili domy; do narzędzi mularskich należały: graca do rozrabiania i lasowania wapna, siekiera, piła, cyrkiel, sznury do mierzenia, grundwaga. Tynkarze powlekali tynkiem domy (4 Reg. 12, 13; 1 Par. 14, 1; Ezech. 13, 11 i t. d.).

Garncarstwo. Garncarze wyrabiali z gliny lampy i rozmaite naczynia potrzebne do codziennego użytku (Sap. 15, 7; Mat. 27, 7. 10).

Fig. 177. Wyrabianie cegły. Wizerunek egipski.

Fig. 178. Egipskie narzędzia, używane w przemyśle drzewnym.

Przemysł drzewny: stolarstwo, ciesielstwo, kołodziejstwo, snycerstwo. Wszystkie te rzemiosła łączyły się zazwyczaj i stanowiły jeden tylko zawód. Narzędzia: siekiera, piła, młot, dłuto, cyrkiel, rylec (2 Reg. 5, 11; Is. 44, 13. — ob. fig. 178). — O Świętym Józefie jest wzmianka w Ewangelii, że był rzemieślnikiem (Mat. 13, 55.—gr. τέκτων, Vulg. *faber*). Według powszechnego mniemania miał się zatrudniać ciesielstwem. Dlatego sztuka chrześcijańska na obrazach i w rzeźbach u stóp tego Świętego zamieszcza narzędzia rzemiosła ciesielskiego. Pan Jezus przed wystąpieniem publicznem, zapewne, temże rzemiosłem się zajmował.

Tkactwo i folusznictwo. Tkacze trudnili się przędzeniem i tkaniem; narzędzia w pracowniach tkackich używane w starożytności: nawój, kopyść, płocha (ob. fig. 179). Folusznicy blichowali materyały, oczyszczali z plam starą odzież, zajmowali się, prawdopodobnie, i farbowaniem (Jud. 16, 14; 1 Reg. 17, 7; 2 Reg. 21, 19; 4 Reg. 18, 17; Job. 7, 6).

Garbarstwo (Act. 9, 43).

Namiotnictwo. Święty Paweł trudnił się sporządzaniem namiotów (Act. 18, 3).

Fig. 179. Przędzenie i tkanie w Egipcie.

Balwierstwo (Ezech. 5, 1).

Maściodziejstwo. Maściodzieje wyrabiali rozmaite olejki pachnące i maści (Ex. 30, 35; 37, 29; 2 Esdr. 3, 8).

6. Handel.

1. O handlu w ogólności. Ziemia Chanaan, i dla swego położenia w centrum świata starożytnego, i dla swych płodów była krajem odpowiednim do prowadzenia handlu na szeroką skalę. To też Chananejczycy, szczególniej Fenicyanie, bardzo gorliwie trudnili się kupiectwem. Sama nazwa „Chananejczyk“ stała się imieniem pospolitem, oznaczającem kupca. Co się tyczy Hebrajczyków to zauważyć musimy, że prawo Mojżeszowe nie sprzyjało handlowi, zwłaszcza zewnętrznemu, bo ten sprzeciwiał się nietylko utrzymaniu równości między obywatelami pod względem majątkowym, ale nadto pociągał ściślejsze obcowanie z Poganami, a więc i niebezpieczeństwo utraty wiary oraz zepsucia obyczajów.

2. Handel wewnętrzny. Handel wewnętrzny Hebrajczycy początkowo prowadzili nietyle dla zarobku, ile z konieczności i dla wygody. Zakon zabraniał im oszukaństwa w miarach i wagach (Lev. 19, 36; Deut. 25, 13—16). Handlarze wędrowni z rozmaitymi drobnymi artykułami chodzili z miasta do miasta, ze wsi do wsi. Napływ ludności w Jerozolimie w trzy główne święta żydowskie był okazyą do urządzania większych targów. Prócz tego odbywały się w Jerozolimie targi tygodniowe, na które Tyryjczycy przywozili swe wyroby.

3. Handel zewnętrzny. Z czasem Hebrajczycy zajęli się i handlem zewnętrznym, który najwięcej był ożywiony za panowania Salomona.

1. Handel zewnętrzny lądowy odbywał się w starożytności na Wschodzie, jak i dzisiaj, za pomocą karawan („karawana“ wyraz urobiony z perskiego wyrazu *karwan*). Karawany handlowe miały swoich naczelników, przewodników, służących, a niekiedy otrzymywały i załogę ochronną z żołnierzy. Liczyły często przeszło tysiąc ludzi i kilka tysięcy objuczonych towarami wielbłądów (ob. fig. 180).

Z Damaszku do Egiptu prowadziły dwie główne drogi przez Ziemię Świętą. Jedna znajdowała się w Zachodniej Palestynie, biegła brzegiem morza Śródziemnego przez równinę Saron; druga—we Wschodniej Palestynie. — W połowie drogi między Damaszkiem a Eufratem w pustyni Syryjskiej Salomon założył dla bezpieczeństwa podróżnych twierdzę Palmirę (hebr. *Tadmor*).

Tu i owdzie po drogach rozrzucone były w późniejszych czasach dla popasu domy zajezdne obecnie zwane karawanserajami (od wyrazu perskiego *karwanseraj* = dom dla karawany). Domy zajezdne były to place czworokątne zamknięte wysokim murem. Do wewnętrznej strony muru przy-

Fig. 180. Karawana.

legała galerya kryta dachem. W galeryi tej mieli schronienie podróżni. Na placu pod gołem niebem pozostawiano zwierzęta. Na środku placu znajdowała się studnia albo cysterna (ob. fig. 181).

2. Handel morski mimo usiłowań nie bardzo się rozwinął u Hebrajczyków. Od morza bowiem Śródziemnego prawie zupełnie byli oni odcięci przez Fenicyan i Filistyńczyków.

Dawid zdobył nad morzem Czerwonem porty Elat i Azyongaber. — Wiadomo że za Salomona z Azyongaber okręty kupieckie wypływały do Ofir (3 Reg. 9, 26—28; 10, 11; 2 Par. 9, 10), a na morzu Śródziemnem, prawdopodobnie, z Jafy do Tarsys (3 Reg. 10, 22. — *Tar-*

Fig. 181. Wnętrze karawanseraju.

tessus w Hiszpanii). — Według Józefa Flawiusza Herod Wielki wybudował port w Cezarei Palestyńskiej.

Nigdy jednak Hebrajczycy nie żeglowali samodzielnie, lecz pomagali im Fenicyanie, którzy, jak wiadomo, mistrzami byli w żeglarstwie (ob. fig. 182).—Piękny opis tyryjskich okrętów daje nam Ezechiel prorok (27, 5—8).

Okrętami tarsyjskimi (hebr. *anijoth Tharszisz*) nazywano nietylko te, które chodziły do Tarsys, uważanego przez Hebrajczyków za kraniec świata, ale w ogólności olbrzymie okręty.

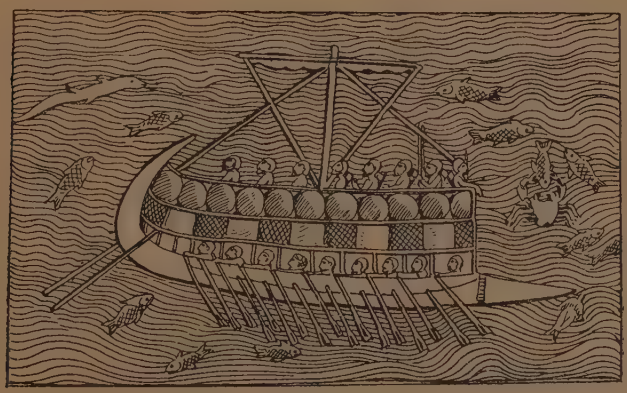

Fig. 182. Okręt fenicki.

Ponieważ nie znano kompasu, żegluga w czasach starożytnych była przybrzeżna i podróże ciągnęły się bardzo długo [1]).

4. Artykuły handlu, kontrakty, cło. Głównymi przedmiotami handlu wywozowego były: pszenica, miód, oliwa, (3 Reg. 5, 11; Ezech. 27, 17); przywozowego drzewo cedrowe, ryby, purpura z Fenicyi, złoto, srebro, kość słoniowa, małpy, pawie i różnorodne drogie drzewa z krajów zamorskich.

Kontrakty przy większych zakupach zawierano wobec świadków (Gen. 23, 10; Ruth. 4, 1—11; 2 Reg. 24, 20—24). W dawniejszych czasach umowy handlowe stwierdzano w ten sposób, że sprzedający podawał kupującemu sandał (Ruth. 4, 7). W czasach królewskich kontrakty spisywano (Jerem. 32, 9—14).

O cle, czyli o podatku z handlu w Starym Testamencie znajduje się tylko uboczna wzmianka (3 Reg. 10, 15); w Nowym Testamencie niejednokrotnie jest o niem mowa. Było ono bowiem u Rzymian poważnem źródłem dochodów państwowych. Rząd rzymski nie przez urzędników ściągał cło, ale całe prowincye puszczał w dzierżawę. Dzierżawcy (*publicani*) znowu ze swej strony najmowali poborców (*porti-*

---

[1]) Psalmista Pański tak przedstawia niebezpieczeństwa podróży morskiej (Ps. 107, Vulg. 106, 23—30):

Ci, którzy na okrętach zstępują na morze: zajmują się sprawami na wodach wielkich:

Widzieli oni dzieła Pańskie: i dziwy jego na głębi:

Bo oto rozkazał on, a powstał wicher gwałtowny: i podniósł wysoko fale jego:

Piętrzą się one pod niebo: zapadają w otchłań: — dusza ich mdleje od grozy:

Chwieją się, zataczają się, jak pijany: ginie wszystka mądrość ich:

Ale wołali do Pana w potrzebie swojej: a on ich ratował z ucisków ich:

Burze przemienił w ciszę: uśmierzyły się bałwany morskie:

I cieszyli się, że ucichły one: i przyprowadził ich do portu, do którego zdążyć pragnęli.

(Przekład z hebrajskiego: X. FAS: Psałterzyk, Rzym, 1906, str. 150—51).

tores, exactores), których Ewangelie nazywają celnikami, gr. τελῶναι, Vulg. *publicani* [1]). Żydzi celnikami gardzili i nienawidzili ich (ob. Mat. 9, 10; 21, 31; Luc. 7, 34 i t. d.). Przyczyną zaś tej nienawiści i pogardy: 1-o wzgląd religijny: według Żydów lud Boży powinien podatek składać tylko Bogu, jako najwyższemu swemu królowi i jego zastępcy, t. j. własnemu królowi ziemskiemu, a nie obcemu władcy; 2-o nadużycia ze strony celników i wogóle niechęć ludu do płacenia tego rodzaju podatku.—Synagoga na Żydów, którzy byli celnikami, rzucała anatema, t. j. wyłączała ich formalnie ze społeczeństwa żydowskiego.

Podczas niewoli Babilońskiej wielu Żydów szukało środków do utrzymania w kupiectwie. Powróciwszy do kraju rodzimego nie porzucili już tego zyskownego zawodu. Po rozproszeniu się do dzisiejszego dnia handel połączony często z lichwą i oszukaństwem jest głównem zajęciem Żydów.

7. Miary, wagi, monety.

A) Miary.

1. **Miary długości.** Hebrajczykom, podobnie jak i innym narodom starożytnym, za normę do mierzenia długości służyły części ciała ludzkiego.

Miary długości używane przez Hebrajczykow były następujące:

Łokieć, hebr. *amma*, Vulg. *cubitus*, był zasadniczą jednostką miar długości, odpowiadał długości przedramienia, albo dokładniej—odległości od łokcia do końca średniego palca, około 0,525 metr., dzielił się na dwie piędzie.

Piędź, hebr. *zereth*, Vulg. *palmus*, równała się odległości pomiędzy końcami palców wielkiego i małego rozpostartej dłoni średniej ręki męskiej, dzieliła się na trzy dłonie.

Dłoń, hebr. *tefach*, *tofach*, Vulg. *palmus*, miara odpowia-

---

[1]) Jedyny raz tylko u Św. Łukasza (19, 2) — Zacheusz zowie się gr. ἀρχιτελώνης, Vulg. *princeps publicanorum*, Wuj. *przedniejszy celnik*. Zapewne Zacheusz był starszym celnikiem nad całym okręgiem Jerychońskim i miał innych celników pod swoją władzą.

dająca szerokości dłoni albo raczej czterech palców, jak tłumaczy czasami Wulgata (Ex. 25, 25; 37, 12).

Palec, hebr. *etsba*, Vulg. *digitus*, czwarta część dłoni, długi na szerokość wielkiego palca u ręki.

W księdze Sędziów (3, 16) dla określenia długości obosiecznego miecza sędziego Aoda użyty jest hebr. wyraz gomed, Vulg. tłumaczy go przez *palma manus*, Wuj. — *dłoń*, wschodnie tłumaczenia—*łokieć*. Miara niewiadoma. Wielu egzegetów sądzi, że należy tu rozumieć łokieć.

Ezechiel, mówiąc o wymiarach Jerozolimy w swem widzeniu (40, 5—8; 41, 8 nast.), przytacza większą miarę od poprzednich, mianowicie hebr. kane, Vulg. *calamus mensurae sex cubitorum*, Wuj. *trzcina miary na sześć łokci*. Powszechnie tłumaczą, że miara *kane* miała sześć łokci długości.[1] [2])

2. Miary drożne. Następujące miary drożne spotykamy w Nowym Testamencie:

Droga szabatu (Act. 1, 12), miara hebrajska, oznaczała przestrzeń, którą wolno było przejść Żydowi bez naruszenia prawa Mojżeszowego o odpoczynku sobotnim. Według obliczeń rabinów miała około 1392 metrów.

Staje, gr. στάδιον, στάδιος (Luc. 24, 13; Joan. 6, 19; Apoc. 21, 16), miara grecka, odpowiadała 185 metrom, 8 staj stanowiło milę rzymską.

Mila (Mat. 5, 41), była to miara drożna rzymskiego pochodzenia, liczyła 1000 kroków rzymskich, co wynosi około 1480 metrów.

Dzieje Apostolskie wspominają o morskiej mierze (27, 28) — ὀργυιά, Vulg. *passus*, Wuj. *sążeń*; miara ta równała się 1,60 metr.

---

[1]) Tablica porównawcza hebrajskich miar długości i ich przypuszczalna ewaluacya według metrycznego systemu miar.

	Palec	Dłoń	Piędź	Łokieć	Trzcina	*Ewaluacya*
Palec	1	—	—	—		= 0,0218 metr.
Dłoń	4	1	—	—		= 0,0875 „
Piędź	12	3	1	—		= 0,262 „
Łokieć	24	6	2	1		= 0,525 „
Trzcina	144	36	12	6	1	= 3,150 „

[2]) Jako przyrząd do mierzenia służyła Hebrajczykom trzcina i sznury.

3. Miary powierzchni. Z hebrajskich miar powierzchni Pismo Święte dwukrotnie wspomina miarę tsemed, Vulg. *jugerum*, Wuj. *staje* (1 Reg. 14, 14; Is. 5, 10). Miara ta oznaczała powierzchnię ziemi takiej rozległości, jaką można zaorać przez jeden dzień przy pomocy pary wołów (*jugum*). [1])

4. Miary objętości. — 1. Miary objętości ciał sypkich:

Efa, co znaczy „miara", Św. Hieronim w Wulgacie przekłada rozmaicie: *ephi* (Ex, 16, 36; Lev. 5, 11; Ezech. 45, 10. 11 i t. d.), *modius* (Deut. 25, 14; Is. 5 10 i t. d.), *amphora* (Zach. 5, 6. 7. 8. 9. 10), *mensura* (Prov. 20, 10; Am. 8, 5; Mich. 6, 10). Efa była zasadniczą jednostką miar objętości ciał sypkich. Rabini, którzy jaja kurze przyjęli za normę w ewaluacyi miar objętości, powiadają, że efa mieściła ich 432. Wszakże co do zawartości, jak stwierdzają najnowsze badania, należy rozróżniać *efę* (względnie *bath*, jednostka miary objętości ciał płynnych) przed niewolą Babilońską i po Niewoli. Otóż *efa* przed Niewolą była dwakroć większa od *efy* po Niewoli: kiedy tamta w miarach metrycznych zawierała 42,500 litr., ta tylko — 21,250 litr. [2])

Sea, Vulg. *satum*, była trzecią częścią *efy*.

Omer, issaron, Vulg. *gomor*, *decima pars*, *decima* (Ex. 16, 36; 29, 40; Lev. 14, 10. 21 i t. d.), stanowił dziesiątą część *efy*. Podczas pobytu na puszczy każdy Izraelita zbierał dla siebie taką miarę manny (Ex. 16, 16).

---

[1]) Prócz tego, opierając się na Misznie, odkryciach, tudzież danych z Biblii, niektórzy egzegeci przyjmują następujące hebrajskie miary powierzchni, mające nazwy wspólne z miarami objętości ciał sypkich: *kab*, *sea*, *kor*, oraz miarę *reba*. Stosunek wszystkich miar objętości do siebie przedstawia poniższa tablica (*Conder*: Handbook to the Bible):

	Reba	Kab	Sea	Tsemed	Kor
Reba	1	—	—	—	—
Kab	4	1	—	—	—
Sea	24	6	1	—	—
Tsemed	72	18	3	1	—
Kor	720	180	30	10	1

[2]) Czyt. *Germer-Durand*: Mesures de capacité des Hebreux au temps de l'Evangile. (Conférences de Saint-Etienne, 1909—10, École pratique d'études Bibliques, str. 89—105).

Kab, co znaczy „małe naczynie“, „kubek“, Vulg. *cabus*, ośmnasta część *efy*, a szósta *sea*.

Miary większe od *efy*:

Chomer, później miara ta otrzymała nazwę kor. *Chomer* oznacza „stos“ (kupa), *kor* znaczy „naczynie okrągłe“. Wulgata *kor* zawsze tłumaczy przez *corus* (Wuj. *korzec*); w przekładzie wyrazu *chomer* zazwyczaj także posługuje się wyrazem *corus*; jednakże w dwóch miejscach (Lev. 27, 16; Is. 5, 10) podaje równoznaczną miarę rzymską: *triginta modii*. *Chomer* miał dziesięć *ef*.

Lethek czyli pół-chomer, Vulg. *corus dimidius*, Wuj. *pół korca*, jedyny raz tylko spotyka się w Biblii u Ozeasza (3, 2). [1])

Miary cudzoziemskie:

U Daniela w ostatnim rozdziale (14, 2) spotykamy perską miarę — artabę (*artaba*), równającą się 51,79 litr.

W Apokalipsie (6,6) użyta jest miara grecka χοῖνιξ, Vulg. *bilibris*, równająca się ilości dziennego pożywienia człowieka umiarkowanego (1,079 litr.)

2. Miary objętości ciał płynnych:

Bath, jednostka zasadnicza miar objętości ciał płynnych; tejże zawartości, co *efa*; znaczy, prawdopodobnie, „miara“, czyli i co do znaczenia nazwy odpowiada *efie*. Wyrazu *bath* nie spotykamy przed epoką królewską. Wulgata tłumaczy go przez: *batus* (3 Reg. 7, 26. 38; 1 Esdr. 7, 22; Ezech. 45; 10. 11. 14), *laguncula* (Is. 5, 10), *cadus* (Luc. 16, 6), *metreta* (2 Par. 2, 10; 4, 5).

Hin — szósta część *bath*, to też w Wulgacie raz jeden zwie się *sextarius* (Lev. 19, 36), w innych miejscach *hin*.

---

[1]) Tablica porównawcza hebrajskich miar objętości ciał sypkich.

	Kab	Omer	Sea	Efa	Lethek	Chomer
Kab	1					
Omer	1⅘	1				
Sea	6	3⅓	1			
Efa	18	10	3	1		
Lethek	90	50	15	5	1	
Chomer	180	100	30	10	2	1

Kab — ośmnasta część *bath*, a trzecia *hin*.

Log — siedmdziesiąta druga część *bath*, dwunasta *hin*, a czwarta *kab*.[1] [2]

B) Wagi.

Następujące wagi hebrajskie wspomniane są w Biblii:

Sykl. hebr. *szekel* (od czasownika *szakal* = ważył), Vulg. *siclus*, zasadnicza jednostka wag hebrajskich[3], dzielił się na dwa *beka*.

Beka (od hebr. *baka* = dzielił), czyli półsykl miał dziesięć *gera*.

Gera, Vulg. *obolus*.

Wagi większe od sykla:

Mna, hebr. *mane*, Vulg. *mina*, wspomina się w czasach królewskich i po niewoli Babilońskiej; waga mny wynosiła, prawdopodobnie pięćdziesiąt syklów.

Talent, (Vulg. *talentum*), największa waga, po hebr. zowie się *kikkar*, co znaczy „okrągły", t. j. przedmiot okrągły, gdyż gwicht tej wagi był kształtu okrągłego (ob. fig. 183); talent waży sześćdziesiąt min, a trzy tysiące syklów.[4]

---

[1] Tablica porównawcza hebrajskich miar objętości ciał płynnych.

	Log	Kab	Hin	Bath
Log	1			
Kab	4	1		
Hin	12	3	1	
Bath	72	18	6	1

[2] W miarach objętości ciał sypkich można dostrzedz *system dziesiątkowy* (chomer, efa, omer), w miarach objętości ciał płynnych rzuca się w oczy *system dwunastkowy* (system ten znany był Babilończykom, jego podstawą jest podzielność przez 2, 3, 4, 6).

[3] Sykl srebrny w czasach Machabeuszów ważył 14,2 gr.

[4] Tablica porównawcza wag hebrajskich i ich ewaluacya.

	Gera	Beka	Sykl	Mna	Talent	*Ewaluacya*
Gera	1					0,708 gr.
Beka	10	1				7,100 „
Sykl	20	2	1			14,200 „
Mna	1000	100	50	1		708,850 „
Talent	60000	6000	3000	60	1	42,533,000 „

Fig. 183. Talent hebrajski (gwicht kamienny) znaleziony w Jerozolimie.

W Nowym Testamencie jest jeszcze wzmianka o librze, gr. λίτρα, Vulg. *libra*. (Joan. 12, 3; 19, 39). Była to waga rzymska, która dzieliła się na dwanaście uncyi, odpowiadała 326 gr. 327. Początkowo za ciążek tej wagi służył kawałek miedzi, zwany *asem* (*as*), stąd i moneta rzymska tejże nazwy.

Ciążki hebrajskie pierwotnie były kamienne, po hebr. zwały się *abanim* = kamienie.—Dla ustalenia jedności wag i zapobieżenia nadużyciom Mojżesz rozkazał prototypy gwichtów złożyć w Przybytku, stąd też i nazwa: „kamienie Przybytku". O kształcie gwichtów hebrajskich mało mamy wiadomości (ob. fig. 184). — Kupcy żydowscy nosili u pasa zawieszone wagi (szalki wagowe) i torby (worki) z ciążkami (z „kamieniami workowemi").

Fig. 184. Ciążki babilońskie o kształtach lwa i kaczki.

C) Monety. [1])

1. Pieniądze przed Narodzeniem Chrystusa. Przed epoką Machabeuszów Hebrajczycy nie mieli własnej monety bitej. Wymieniali oni bezpośrednio jedne przedmioty na drugie lub też używali w handlu metali szlachetnych, lecz bez żadnych wycisków. Dla wygody dzielono metale na sztaby,

[1]) *C. Cavedoni*: Numismatica biblica o sia dichiarazione delle monete antiche memorate nelle Sante Scritture, Modena, 1850;—*F. de Saulcy*: Recherches sur la numismatique Judaïque, Paris, 1854; — tenże: Numismatique de la Terre Sainte, Paris, 1874;—*M. A. Levy*: Geschichte der jüdischen Münzen, Leipzig, 1862;—*E. Merzbacher*: De siclis, nummis antiquissimis Judaeorum, Berlin, 1873;—*Th. Reinach*: Les monnaies juives, Paris, 1888;—*F. Hultsch*: Griechische und Römische Metrologie, Berlin; 1882;—*E. Babelon*: Les Origines de la monnaie, Paris, 1897.

drążki, kółka, kawałki pewnej określonej wagi, i jeżeli ważyły talent, sykl, mnę i t. d., nazywano je talentami, syklami, mnami. Taki więc pieniężny system najzupełniej odpowiadał systemowi wag. (ob. fig. 185). [1])

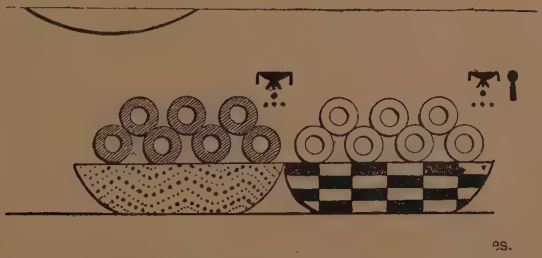

Fig. 185. Złote i srebrne kółka, służące niegdyś jako pieniądze w Egipcie.

Sykl, beka, gera i talent wspomniane są już w Pentateuchu (Gen. 20, 16; Ex. 30, 13; 38, 24).

Dla uniknięcia pomyłek i oszukaństwa Hebrajczycy, podobnie jak i Egipcyanie, często przy wymianie ważyli szlachetne metale, chociażby już uprzednio były porozdzielane i odważone (ob. fig. 186).

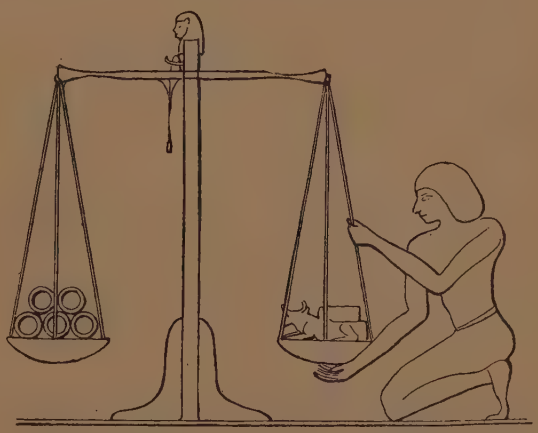

Fig. 186. Ważenie pieniędzy u Egipcyan.

Geneza (33, 19), księga Jozuego

[1]) Tablica, wykazująca przypuszczalny stosunek wag hebrajskich do monet francuskich według *Vigouroux* (La Sainte Bible Polyglotte, t. VI, str. 899).

	Złoto Fr.	C.	Srebro Fr.	C.
Gera	2	17	0	14
Beka	21	75	1	42
Sykl	43	50	2	83
Mna	2,200	00	141	00
Talent	131,850	00	8,500	00

(24, 32) i Hioba (42, 11) wzmiankują o kesita, Vulg. *agnus*, albo *ovis*. Wyraz *kesita* jedni tłumaczą „baran“ (owca) inni „odważone“. Stąd też przypuszczenia: że *kesita* mogła być monetą z wyciskiem wyobrażającym barana, albo też że miała kształt barana, albo wreszcie wagę barana. Wartość niewiadoma.

Po niewoli Babilońskiej, przed wyniesieniem dynastyi Hasmonejczyków używali Żydzi daryków. Daryk był monetą perską z czystego złota. Nazwa daryka pochodzi od wyrazów perskich *dara* (król) i *kaman* (łuk) = łuk króla. [1]) Na jednej stronie tej monety znajduje się postać króla ze strzałą w prawej ręce i łukiem w lewej, a na odwrotnej—nieprawidłowy czworobok. Żydzi nazywali daryk—*darkemon* i *adarkemon*, Vulgata tłumaczy: *solidus*, *drachma*. Wartość niewiadoma (ob. fig. 187).

Fig. 187. Daryk.

Szymon Machabeusz otrzymał od Antyocha VII-go, króla syryjskiego, w r. 140 przed Narodz. Chr. prawo bicia monety własnej (1 Mach. 15, 6). Posiadamy sykle i półsykle, srebrne i bronzowe Szymona i jego następców. Średnia waga sykla machabejskiego wynosi 14 gr. 2, a półsykla 7 gr. 1. Mają te monety z obydwóch stron napisy literami staro-hebrajskiemi. Mianowicie, *z jednej*: „Sykl Izraelski“ (*Szekel Israel*, albo *Chatsi hasz-szekel* półsykl) i rok panowania, np. na monetach Szymona Machabeusza znajduje się litera „alef“, co oznacza pierwszy rok panowania tego księcia; *z drugiej strony*: „Swięte Jeruzalem (*Jeruszalaim kedosza*), albo: „Wyzwolenie Syonu“ (*Ligiujoth Tsion*). Stosownie do przepisów prawa Mojżeszowego żadna z monet machabejskich nie ma przedstawionej postaci ludzkiej, a tylko: naczynie (może wyraża naczynie z manną, niegdyś w arce przechowywane), gałązkę kwitnącą (wyobraża, zapewne, laskę Aarona), palmę, kłosy, grono winne i t. p. (ob. fig. 188).

Fig. 188. Sykl srebrny Szymona Machabeusza.

[1]) Niektórzy wywodzą nazwę daryka od imienia króla *Daryusza* wreszcie inni od persk. *darig*, *dergah* = dwór królewski.

Ostatnie monety żydowskie są króla *Agryppy* i *Barkochby*.

2. Monety w czasach Chrystusa Pana. W czasach Chrystusa Pana były w obiegu w Palestynie przeważnie monety greckie i rzymskie. Nowy Testament wspomina o jednej monecie żydowskiej, pięciu greckich i czterech rzymskich. [1])

1. Moneta żydowska srebrnik (*argenteus*) albo moneta srebrna (Mat. 26, 15; 27, 3...) oznaczała sykl.

2. Monety greckie, wszystkie srebrne:

a) Drachma (Luc. 15, 8—9), odpowiadała denarowi rzymskiemu.

b) Dydrachma (Mat. 17, 23) czyli 2 drachmy, równała się półsyklowi.

c) Statera (Mat. 17, 26), zwana także tetradrachmą, dlatego że równała się czterem drachmom, w żydowskich pieniądzach — syklowi. Na staterze z jednej

Fig. 189. Statera czyli tetradrachma.

strony znajdowało się wyobrażenie Ateny, z drugiej sowy, ptaka poświęconego tej bogini (fig. 189).

d) Mina, mna, zawierała 100 drachm.

e) Talent (*talentum* — τάλαντον — Mat. 18, 24; 25, 15...;

---

[1]) W późniejszych czasach Żydzi co rok składali jako podatek na Świątynię pół sykla srebrnego. Ponieważ w Świątyni przyjmowano tylko monety żydowskie, więc w dziedzińcu jej bankierzy, gr. κολλυβισταί, Vulg. *nummularii*, za pewną opłatą zmieniali pieniądze cudzoziemskie na żydowskie (Mat. 21, 12; Joan. 2, 14).

Fig. 190. Denar Augusta,

Apoc. 16, 21), był złoty lub srebrny. Waga i wartość różna względnie do czasów i miejsc. [1])

3. Monety rzymskie:

a) Denar (*denarius*,— od liczebnika *deni*) moneta srebrna, tak nazwana, ponieważ pierwotnie wartość jej wynosiła dziesięć asów, później zaś szesnaście. Często jest wzmiankowany przez Ewangelistów. W czasach Pana Jezusa denar srebrny wartości miał około franka, złoty denar równał się dwudziestu pięciu denarom srebrnym. Srebrny denar był u Rzymian zwykłą zapłatą, jaką otrzymywał robotnik za dzień pracy; tę monetę za czasów Zbawiciela składali Żydzi

Fig. 191. *Assarius.*

Rzymianom jako podatek rządowy (Vulg. *numisma census*, Wuj. *moneta* czynszowa – Mat. 22, 19). Na denarze z jednej strony znajdowała się postać bogini Zwycięstwa, a z drugiej rydwan, unoszony przez cztery konie. Za cezarów z jednej strony wybijano ich wizerunki.—Wujek denar nazywa *monetą*, *groszem* (ob. fig. 190).

b) Assarius, as, gr. ἀσσάριον, moneta bronzowa. Po jednej stronie miała głowę bożka Janusa, później cezara; po drugiej — przód okrętu, albo też oł-

Fig. 192. *Quadrans.*

[1]) Srebrny talent attycki miał 70 min, 6000 drachm, ważył 26 kgr. 107 (5,560 fr.); srebrny talent koryncki miał 100 min.

tarz. Wartość za czasów Chrystusa Pana około sześciu centimów (ob. fig. 191), dwa asy Vulg. mianuje *dipondius*.

Fig. 193. *Minutum.*

c) Kwadrant (*quadrans*), moneta z bronzu, czwarta część asa (fig. 192).

d) Minutum, Wuj. *drobny pieniądz*, gr. λεπτόν (Luc. 12, 59; 21, 2; Marc. 12, 42) moneta z bronzu, połowa kwadranta (fig. 193).

Na pamiątkę zdobycia Jerozolimy przez Tytusa z rozkazu Wespazyana bito monety, na których z jednej strony znajduje się uwieńczona głowa Tytusa, a z drugiej—Żyd sto-

Fig. 194. Moneta bita na pamiątkę zburzenia Jerozolimy w 70 r.

jący oraz Żydówka płacząca pod palmą, z tejże strony widnieje napis: *Judaea capta*. Monety te pochodzą z 77 lub 78 r. naszej ery (ob. fig. 194).

Hadryan, cesarz († 138), kazał bić monetę z napisem *Aelia Capitolina* (ob. fig. 195).

Fig. 195. Moneta Hadryana.

DZIAŁ II.

Nauki.

1. Filozofia.[1])

Obcowanie z cudzoziemcami wycisnęło pewne ślady na umysłowości Hebrajczyków. Podczas niewoli Babilońskiej przejęli oni niejedną ideę nową. W ostatniej dobie biblijnej usiłowano filozofię grecką pogodzić z religią Mojżeszową. Z filozofów tych czasów zaznaczyli się Arystobul, doradca Ptolomeusza VI-go Filometora (2 Mach. 1, 10), perypatetyk (150 r. przed Chr.), i Filon, platonik. Filon uznaje bezwzględną nieomylność Biblii, podporządkowuje filozofię teologii, przyjmuje dualizm: Boga nieskończonego i świata ograniczonego, wreszcie wprowadza przesadny allegoryzm religijny.—Wielu Faryzeuszów było stoikami, a Saduceuszów Epikurejczykami.

Sami Hebrajczycy nie wykształcili filozofii we właściwem tego słowa znaczeniu, nie wytworzyli wcale jakichś odrębnych szkół i kierunków, mimo to jednak Pismo Święte ma bardzo doniosłe znaczenie w dziejach filozofii, bo porusza wiele *zagadnień filozoficznych*, które potężny wpływ wywarły na rozwój filozofii chrześcijańskiej.

---

[1]) Ob. *Dr. M. Straszewski*: Dzieje filozofii w zarysie. Kraków, 1894, t. I., str. 370—91;—*J. A. Święcicki*: Historya literatury Żydowskiej („Historya Literatury Powszechnej"), 1903, t. II., cz. I., str. 122—60 (autor przeważnie korzystał w swem dziele z prac akademickich).

Następujące księgi Pisma Świętego o charakterze w szczególniejszy sposób filozoficznym możnaby odnieść do działu filozofii moralnej (praktycznej): *Przypowieści*, *Ekklezyastes*, *Mądrości*, *Ekklezyastyk*. Znajdujemy w nich zasady, jak urządzić życie według Zakonu Bożego, aby osiągnąć szczęście ziemskie i niebieskie.

2. Historya.

Początkowo dzieje przekazywano ustnie. Pamięć u ludów, nie umiejących pisać, jest wysoko rozwinięta, tembardziej przeto w czasach pierwotnych musiała być wierna. Niezadługo przyszły pamięci w pomoc pieśni historyczne, rozmaite pomniki, niekiedy z napisami (kamienie, ołtarze, drzewa), święta historyczne. Następnie poczęto zapisywać dzieje. Księgi święte oraz wzmianki w nich zamieszczone o innych zaginionych księgach historycznych świadczą doskonale, do jakiego stopnia Hebrajczycy posunęli się w historyografii.

Zauważyć tu należy, że historya w starożytności była bardziej genealogiczna, aniżeli chronologiczna. Wszakże w Piśmie Świętem znajdujemy tu i owdzie liczby lat, które pomagają do niejakiego oryentowania się w chronologii wypadków w niem opisanych.

Bardzo liczne genealogie, czyli rodowody podaje nam Biblia. Nazywają się tam one po gr. γενέσεις albo βίβλος γενέσεως [1]), hebr. *toldoth* albo *sefer toldoth*, Vulg. *generationes* albo *liber generationis*, Wuj. *rodzaje* lub *księgi rodzaju*. Dwojakiego rodzaju spotykamy genealogie w Biblii: wstępne, gr. κατ' ἀνάλυσιν, kiedy idzie się od potomków do przodków i zstępne, gr. κατὰ σύνδεσιν, mające odwrotny porządek.

---

[1]) Wyraz gr. γενεαλογία jest w całej Biblii dwa razy tylko użyty przez Św. Pawła, Apostoła (1 Tim. 1, 4; Tit. 3, 9), w tekście greckim. Św. Paweł ostrzega, aby nie zajmowano się *wyliczaniem rodzajów*. Co mają znaczyć tutaj te *rodzaje* — γενεαλογίαι, różnie tłumaczą, a mianowicie: o teogoniach pogańskich, o genealogiach Aniołów u Esseńczyków, o emanacyach eonów u Gnostyków, o genealogiach Pana Jezusa, albo o genealogiach St. T. Inni, biorąc pod uwagę τὸ γενεαλογικὸν u Filona, sądzą, że wyraz „rodzaje“ oznacza tu rozmaite fałszywe opowiadania i baśnie o Patryarchach i Mojżeszu.

Z rodowodów, jeśli do imion dołączano opisy zdarzeń, powstała historya: dlatego też hebr. *sefer toldoth* często oznacza nie genealogię, a same dzieje.

Wogóle mieszkańcy Wschodu uważają za święty obowiązek znać jak najdokładniej swoje pochodzenie, szczególniejszą wszakże wagę znajomości tej przypisywali Żydzi i najstaranniej dowody genealogiczne przechowywali. A mieli do tego najsłuszniejsze powody: Kapłani i Lewici, jeśli się nie mogli wylegitymować ze swego pochodzenia, pozbawiani bywali przynależnych im praw i przywilejów (1 Esdr. 2, 62; 2 Esdr. 7, 64), świeckim po powrocie z niewoli Babilońskiej, nie mającym żadnych dokumentów genealogicznych, odejmowano prawa obywatelskie (1 Esdr. 2, 59; 2 Esdr. 7, 61); potomkowie Dawida strzegli swych genealogii, albowiem ze swego domu oczekiwali obiecanego Mesyasza.

Od najdawniejszych czasów byli u Żydów publiczni genealodzy, hebr. *soferim* (pisarze), którzy zajmowali się spisywaniem regestrów genealogicznych.

Główniejsze genealogie w Biblii są następujące: Gen. 5, 4—31: Patryarchowie przedpotopowi; Gen. 10, 1—32: tablica etnograficzna potomków Noego; Gen. 11, 10—26: Patryarchowie popotopowi; Gen. 11, 27 — 32: potomkowie Tarego; Gen. 22, 20—24: potomkowie Nachora; Gen. 25, 1 — 4: potomkowie Abrahama z Cetury; Gen. 25, 12 — 18: potomkowie Izmaela; Gen. 35, 23—29: Synowie Jakóba; Gen. 36, 1—40: potomkowie Ezawa i książąt Edom; Gen. 46, 8—27: rodzina Jakóba, udająca się do Egiptu; Num. 3, 14—39: genealogia Lewitów; Num. 26, 1—51: genealogia naczelników pokoleń; Ruth. 4, 18—22: genealogia Dawida; całe dziewięć pierwszych rozdziałów pierwszej księgi Paralipomenon zajmują genealogie; 1 Esdr. 7, 1—5: genealogia Ezdrasza; 2 Esdr. r. 11 i 12: genealogie wielu znakomitych Żydów; wreszcie w N. T. Mat. 1, 1—17, Luc. 3, 23—38: genealogie Pana Jezusa.

Przy badaniu i zestawianiu rodowodów biblijnych pamiętać należy, że: 1-o bywają tam umyślne opuszczenia, najczęściej dla symetrycznego układu imion, aby je łatwiej można było zapamiętać; 2-o wyrazy „syn“ „zrodził“, nie zawsze oznaczają bezpośrednie pochodzenie; 3-o bywały nieraz osoby dwuimienne, które w jednym rodowodzie mają jedno imię, a w drugim — drugie. [1])

---

[1]) Czyt. o rodowodach *Prof. Dr. A. Musil*: Od stworzenia do potopu, po polsku opracował *Ks. Dr. J. Korzonkiewicz*, Kraków, 1910, str. 132—8.

3. Nauki matematyczne i przyrodnicze.

1. Matematyka. Wiadomości swe z arytmetyki geometryi Hebrajczycy zawdzięczali po części Chananejczykom, oddanym handlowi, po części Egipcyanom i innym sąsiednim narodom. Cztery pierwsze działania arytmetyczne już w Pentateuchu uważane są, jako rzecz znana (dodawanie — Num. 1, 32 nast.; 26, 7 nast.; — odejmowanie — Ex. 16, 23; Lev. 25, 27; 27, 18; mnożenie — Lev 25, 8; Num. 3, 46 nast.; dzielenie — Lev. 25, 27, 50) Kupcy musieli być biegli w rozmaitych bardziej złożonych obliczaniach.

2. Kosmografia i geografia. Hebrajczycy wyobrażali sobie ziemię, jako olbrzymią powierzchnię okrągłą (hebr *hug ha-arets*, Vulg. *gyrus terrae*, Wuj. *okrąg ziemie*), spoczywającą na wodach oceanu w środku wszechświata; w samym środku tej powierzchni umieszczali Jerozolimę.

Powierzchnię ziemi dzielili na suchą (hebr. *haj-jabasza*), t. j. ląd stały, i na morze (hebr. *haj-jam*). Ocean nazywali wielką przepaścią (*thehom raba*), do której wlewają swe wody wszystkie rzeki. Od stałego lądu odróżniano wyspy, (hebr. *ijim*), pod tę jednak nazwę podciągano także i półwyspy, jak Grecyę, Italię, Hiszpanię.

Cztery strony świata nazywano: „czterema brzegami ziemi“, „czterema krańcami niebios“, „czterema kątami ziemi“, „czterema wiatrami niebios“. Wschód nazywano: „przed obliczem“ (hebr. *al-pne*), lub „stroną, która jest przed“ (stroną przednią), „naprzeciw“, a także „wschodem słońca“; oryentowali się Hebrajczycy podług wschodu.[1]) Zachód zwano „tyłem“ (stroną tylną, stąd morze Śródziemne zowie się „morzem Tylnem“), „zstąpieniem słońca“ (w morze) lub „zajściem“. Południe — „prawicą“, czasem „krainą świetlną“. Północ — „lewicą“, albo „stroną ciemną“.—Wreszcie wystawiano sobie, że północ jest wyżej położona, niż południe, dlatego wstę-

[1]) Wschód — Str. przednia
Północ — Lewica — Południe — Prawica
Zachód — Str. tylna

pować, ἀναβαίνειν, oznacza udawać się na północ, a zstępować, καταβαίνειν — na południe.

Oprócz tych ogólnych wiadomości o wszechświecie posiadali Hebrajczycy i szczegółową znajomość geografii jak to stwierdza naprzód dokładny opis raju ziemskiego. Mojżesz podaje nazwę kraju, gdzie leżał raj, mówi o rzekach przezeń przepływających, zaznacza imiona zraszanych przez te rzeki miejscowości oraz wylicza właściwe każdej z nich płody (Gen. 2, 8–14). W historyi Patryarchów również z największą dokładnością podaje Mojżesz imiona i charakter miejscowości i miast, w których przebywali Patryarchowie.— Niemałym nadto dowodem posiadania szerszych wiadomości geograficznych jest w księdze Jozuego opis topograficzny ziemi Chanaan z racyi podziału jej pojedyńczych miast i prowincyi pomiędzy dwanaście pokoleń.

3. **Historya naturalna.** Wielką znajomość przyrody wykazał nam autor księgi Hioba. Niemałe wiadomości przyrodnicze posiadał i Mojżesz. Umiłowanie natury przebija również w utworach Dawida tudzież innych poetów natchnionych. Wszystkich jednak przewyższył znajomością przyrody Salomon, który „rozprawiał o drzewach od cedru, który jest na Libanie, aż do hyzopu, który wyrasta ze ściany, i mówił o zwierzętach i ptakach i płazie i rybach“ (3 Reg. 4, 33; por. Sap. 7, 20). Do liczby ksiąg zaginionych należy *O Przyrodzie* Salomona (*De rebus naturalibus*).

4. **Astronomia.** [1]) Od najdawniejszych czasów Chaldejczycy oraz Egipcyanie pielęgnowali gwiazdoznawstwo, Hebrajczykom przeto, którzy wyszli z Chaldei i długo pozostawali w Egipcie, nauka ta nie mogła być zupełnie obcą. W Piśmie Świętem jednak mało znajdujemy wiadomości astronomicznych, spotykamy tam tylko niektóre nazwy gwiazd i konstelacyi, najbardziej rzucających się w oczy. Zapewne, Hebrajczycy mało zajmowali się astronomią, gdyż u Starożytnych z nauką o gwiazdach stale łączyła się astrolatrya (cześć gwiazd) i astrologia, surowo przez prawo Mojżeszowe zakazane (Deut. 4, 19; 17, 3).

---

[1]) *G. Schiaparelli*: L'astronomia nell'Antico Testamento, Milano, 1903 (tłum. na niemiec. i ang.).

4. Medycyna.[1])

W najdawniejszych czasach Chaldejczycy i Egipcyanie mieli ludzi uczonych, znających się na rozmaitych środkach leczniczych i ich zastosowaniu, czyli specyalistów-lekarzy. Hebrajczycy z początku posługiwali się lekarzami cudzoziemcami, a później, zwłaszcza za Salomona, bez wątpienia, już swoich własnych posiadali. Podczas pobytu w niewoli Babilońskiej, zapewne, pogłębili jeszcze swą wiedzę w tym kierunku.

Ze środków leczniczych zewnętrznych używali Hebrajczycy maści, kąpieli mineralnych i cieplic; ze środków wewnętrznych Biblia mówi tylko o miodzie (Prov. 16, 24). Niektóre operacye chirurgiczne, jak przy obrzezaniu, połogu, musiały oddawna Hebrajczykom być znane.

Niesłusznie niektórzy utrzymują, jakoby leczenie u Hebrajczyków starożytnych było wyłącznie zastrzeżone kapłanom Często bowiem Pismo Święte mówi o lekarzach, ale nigdzie niema wzmianki, że byli nimi jedynie kapłani. Zaprzeczyć jednak nie można, że na lecznictwie znali się kapłani, gdyż w pewnych wypadkach, przez prawo Mojżeszowe przewidzianych, wydawali oni sąd swój o chorobach.

Wogóle zastanawiając się nad przepisami Prawa, dotyczącymi trądu, stosunków małżeńskich, przeszkód małżeńskich i t. d. — najwybitniejsi lekarze nowocześni podziwiają niezrównaną mądrość Mojżesza w jego trosce o to, aby zachować zdrowie i zapobiedz szerzeniu się choroby wśród ludu wybranego.

---

[1]) *W. Ebstein*: Die Medizin im A. T., Stuttgart, 1901;—tenże: Die Medizin im N. T. und Talmud, 1903; — *Dr. S. Mintz* (Żyd, racyon.): Hygiena biblijna w świetle krytyki współczesnej. Warszawa, 1901 (broszura).

DZIAŁ III.

Sztuki piękne.

1. Poezya.[1])

1. O poezyi w ogólności. Poezya jako uzmysłowienie za pomocą słowa naszych ideałów, jako odtworzenie głębin ducha naszego w najrozliczniejszych jego stanach, oraz jako

---

[1]) *R. Lowth*: De sacra poesi Hebraeorum, Oxonii, 1753; toż dzieło z komentarzami wydał *E. Rosenmüller* w Lipsku, 1815;—*F. Delitzsch*: Geschichte der jüdischen Poesie, Leipzig, 1863;—*R. Cornely*: De sacra poesi Hebraeorum („Introductio in Libros Sacros", Parisiis, 1887, t. II, str. 1—34);—*J. Ecker*: Bickells Carmina Vet. Test. metrice. Das neueste Denkmal auf dem Kirchhofe der hebräischen Metrik, II aufl., Münster, 1883;—tenże: Porta Sion, Lexikon zum lateinischen Psalter, Trier, 1903;—*Zenner*: Die Chorgesänge im Buche der Psalmen, Freiburg i. Br. 1896;—*E. König*: Stilistik, Rhetorik, Poetik in Bezug auf die biblische Literatur, Leipzig, 1900;—tenże: Die Poesie des Alten Testaments („Wissenschaft und Bildung"), Leipzig, 1907;—*V. Zapletal*: De poesi Hebraeorum in Veteri Testamento conservata, in usum scholarum, Freiburg Helv., 1909.—Polskie prace: *Ks. Fr. Pawłowski*: Psalterz, krótkim komentarzem objaśnił... Kraków, 1872, t. I, str. XVII—LI;—*Ks. A. Zaremba*: Poezya Biblijna, w „Encyklopedyi Kościelnej", t. XX, str. 54—88;—*Ks. A. Szaniawski*: Najnowsze odkrycia w teoryi budowy psalmów (cz. I., odbitka z „Kwartalnika Teologicznego"), Warszawa, 1903;—*J. A. Swięcicki*: Historya literatury Żydowskiej („Historya literatury Powszechnej") Warszawa, 1903, cz. II., str. 154—224;—*Ks. J. Kruszyński*: Poezya Biblijna w życiu religijnem i społecznem narodu Izraelskiego, w „Ateneum Kapłańskiem", r. 1910 t. III., str. 139—52, 211—30.

piękne przedstawienie świata zewnętrznego — jest potrzebą naszej natury. Nic też dziwnego, że starożytnością swoją sięga poezya początków rodzaju ludzkiego: „poezya, słusznie zauważył August Cieszkowski, była od wieków i na wieki będzie mistrzynią ludów“. U wszystkich narodów wyprzedziła ona nauki, a głównem źródłem jej natchnienia wszędzie była religia.

Starożytna poezya hebrajska, którą znamy jedynie z Biblii, według bezstronnych znawców, pięknością nie ustępuje klasycznej poezyi greckiej i rzymskiej, a podniosłością znacznie ją przewyższa.

Przypatrzmy się nieco prozodyi i rodzajom poezyi hebrajskiej.

2. **Prozodya hebrajska.** Liczne podejmowano badania nad zagadnieniem, czy w starożytnej poezyi hebrajskiej istnieje rytm właściwy, t. j. metr.

Już Ojcowie Kościoła i inni pisarze starożytni utrzymywali, że poezya hebrajska podlega podobnym prawom metryki, co grecka i łacińska, nie przekazali wszakże na to przekonywających dowodów. Późniejsze usiłowania najwybitniejszych hebraistów nie dały jeszcze dotąd ostatecznych rezultatów, w najnowszych jednak czasach natrafiono na ślady rytmu w wierszowaniu hebrajskiem.

Zbadaną za to jest rzeczą i do cech charakterystycznych poezyi hebrajskiej należy t. zw. paralelizm (*parallelismus membrorum*), [1]) polegający na osobliwym rytmie zdań i pojęć. Rytm taki głęboko duszę przenika. Każda pojedyńcza myśl dzieli się na dwie (lub więcej) równoległe, odpowiadające sobie części (odpowiedniki), zwane przez badaczów członami (*membra*). Trojaki głównie rozróżniają paralelizm:

1-o Synonimowy (*sinonimicus*), jeżeli człony są blizkoznacznikami. Np.:

---

[1]) Ściślej mówiąc, paralelizm i inne osobliwości, jak alfabetyzm, akrostych — są to wogóle cechy starożytnej poezyi wschodniej (assyryjskiej, chaldejskiej, syryjskiej, egipskiej).

Gdy wychodził lud Izraelski z Egiptu; || dom Jakóbów z ludu pogańskiego,

Stał się lud Judzki poświęcenie jego, || Izrael moc jego. (Ps. 114, Vulg. 113, 1—2).

2-o Antytetyczny (*antitheticus*), jeżeli człony mają się do siebie jako przeciwieństwa (antytezy). Np.:

Mądry syn rozwesela ojca: || a syn głupi smętkiem jest matce swojej (Prov. 10, 7).

3-o Syntetyczny (*sintheticus*), jeżeli myśl zawarta w pierwszym członie, w następnym (lub następnych) potęguje się bardziej i rozwija, najczęściej przez stopniowanie albo potwierdzenie. Np.:

Będę nauczał nieprawe dróg Twoich, || a niezbożni do Ciebie się nawrócą (Ps. 51, Vulg. 50, 15).

Jam spał || i twardom zasnął: i wstałem, || bo Pan obronił mię (Ps. 3, 6).

Dla uniknięcia jednostajności spotykamy niekiedy w jednym utworze rozmaite paralelizmy i różnorodne kunsztowne kombinacye.

Istnienie w poezyi hebrajskiej rytmu myślowego pierwszy spostrzegł *Rabi Azariah de Rossi*, żyjący w XVII w. Dokładne jednak zbadanie i sformułowanie paralelizmu zawdzięczamy *Lowth'owi* († 1787), profesorowi poetyki na uniwersytecie oksfordzkim. Lowth paralelizm tak określa: „aequalitas et similitudo quaedam membrorum cuiusque periodi, ita ut in duobus plerumque membris res rebus, verbis verba quasi dimensa et paria respondeant".

Z natury paralelizmu wynikają strofy czyli zwrotki o dwóch, trzech lub czterech paralelach. Dostrzedz można zwrotki jużto w zmianach myśli, jużto w przerwaniu jednostajnej formy, jużto w powtórzeniu zdania rozpoczynającego zwrotkę.

Do osobliwości poezyi hebrajskiej należą pieśni alfabetyczne i akrostychy. W pieśniach alfabetycznych porządkowe litery alfabetu hebrajskiego rozpoczynają każdy pojedyńczy wiersz lub dwuwiersz, lub trzywiersz, lub ośmiowiersz (Ps. hebr. 25; 34; 111; 112; 119, Thr. 1; 2; 4). W akrostychach zbrzeżne litery wierszy tworzą z góry ku

dołowi jakiś wyraz (Ps. 15: *jahel nakhan* = mieszkający bezpiecznie).

Do uzupełnienia pojęcia o zewnętrznej stronie poezyi hebrajskiej pozostaje nam jeszcze dodać, że odznacza się ona wielkiem bogactwem obrazów, powziętych z żywej i martwej przyrody, z historyi narodu Hebrajskiego, z jego życia powszedniego i religijnego; mnogością śmiałych przenośni i stylem krótkozdaniowym o mocnych i dosadnych wyrazach i zwrotach (assonacya, alliteracya, annominacya i paronomazya).

Rzecz oczywista, że poezya hebrajska w przekładach, chociażby najlepszych, utraca bardzo wiele ze swej piękności.

3. Rodzaje poezyi hebrajskiej. Ze względu na przedmiot, opiewany w poezyi hebrajskiej, o ile z pozostałych pomników sądzić możemy, jest ona nawskroś święta i religijna. Wyraża najdelikatniejsze pobożne poruszenia i nastroje duszy, podaje zbawienne nauki, zapowiada przyszłe zdarzenia. Znajdujemy w niej przeto liryzm, dydaktyzm i profetyzm. Stąd też w poezyi hebrajskiej rozróżniają badacze trzy rodzaje: liryczny, dydaktyczny i proroczy. Wiele jednak jest utworów, które trojaki ten pierwiastek zawierają współrzędnie. Do liryki szczególniej zaliczyć trzeba: Psalmy, Treny, Pieśń nad Pieśniami; dydaktyzmem zaznacza się najwięcej Ekklezyastes, Ekklezyastyk, Mądrość, Hiob; wreszcie najszczytniejszym wzorem poezyi proroczej jest księga Izajasza.

Są ślady w Piśmie Świętem i poezyi świeckiej, a mianowicie: *zwrotka Lamecha* (Gen. 4, 23 nast.); *pieśni zwycięskie*: Izraelitów (Num. 21, 27—30), Samsona (Jud. 15, 16), niewiast hebrajskich (1 Reg. 18, 7); *zagadka Samsona* (Jud. 14, 14) i t. d.

2. Muzyka.[1])

1. Historya. Wierną towarzyszką poezyi jest muzyka, czyto wokalna (głosowa, t. j. śpiew), czyto instrumentalna.

[1]) *J. Weiss*: Die musikalischen Instrumente in den heiligen Schriften des A. T., Graz, 1895; — *Vigouroux*. La Sainte Bible Polyglotte, Paris,

To też i jedna i druga znaną już była w najdawniejszych czasach.—Jako wynalazcę narzędzi muzycznych: cytry i fujarki, Mojżesz (Gen. 4, 21) podaje nam Jubala, syna Lamecha, potomka Kaina.

Hebrajczycy bardzo lubili muzykę i śpiew. Podczas uroczystości domowych i publicznych, na pogrzebach, w wyprawach wojennych, podczas służby świętej wykonywano odpowiednie pienia przy akompaniamencie rozmaitych instrumentów muzycznych.

Genialnym artystą w muzyce, oraz wielkim jej opiekunem, jak wiemy z Biblii, był król Dawid, który zorganizował chóry lewickie. Salomon również przykładał starań, by muzykę religijną jeszcze więcej podnieść. Kiedy z czasem zaczęła ona upadać, królowie judzcy Ezechiasz i Jozyasz, nie małe zasługi położyli dla jej podniesienia. Podczas niewoli Babilońskiej była muzyka nieco zaniedbana, ale po odbudowaniu Świątyni starano się przywrócić jej dawną świetność. Wreszcie z ponownego upadku Juda Machabeusz ostatecznie wydźwignął muzykę i w świetnym stanie przetrwała ona aż do końca istnienia państwa Żydowskiego.

2. Charakter muzyki hebrajskiej. O charakterze muzyki hebrajskiej trudno coś pewnego powiedzieć, posiadamy litylko liczne hipotezy badaczów. Według tych hipotez najprawdopodobniej starożytni Hebrajczycy mieli liczne melodye, jak to nadpisy psalmów wskazują, ale muzyka ich była jednogłosowa, tworząca się z połączenia jednakowych głosów. Nie znali oni harmonii, t. j. społecznego zespolenia rozmaitych tonów, ustosunkowanych według pewnych stałych zasad dźwiękowych. Za jednogłosową muzyką u Hebrajczyków przemawia muzyka innych ludów wschodnich, oraz obecne śpiewy synagogalne, zapewne po przodkach odziedziczone.

O piękności melodyi hebrajskich i o stosunku starożytnej hebrajskiej muzyki religijnej do chrześcijańskiej tak się

1903, t. IV., str. 631–56; —*H. Gressmann*: Musik und Musikinstrumente im A. T., Giessen, 1904; —*K. Łada*: Historya muzyki, Warszawa, 1861, str. 1—8, 25—32.

wyraża Wincenty Pol: „Melodye hebrajskie należą tedy do najstarożytniejszych melodyi w powszechności, do jedynych, które podniosły cześć jedynego Boga i wielką puścizną przeszły ze Starego Zakonu na Nowy. Jakiż jest charakter tej muzyki, która od wybranego i najstarożytniejszego narodu wychodzi? — powiem krótko, że jest to muzyka najwyższego wykończenia pod względem połączenia religijnej poezyi z religijnym śpiewem, która ma swój rytm oddzielny, swoją oddzielną muzykalną melodyę, swoją oddzielną liryczną deklamacyę, mimikę i melodramatyczność". [1])

3. Instrumenta muzyczne. Instrumenta muzyczne, hebr. *kele, kele szir*, Hebrajczycy mieli strunowe, perkusyjne i dęte.

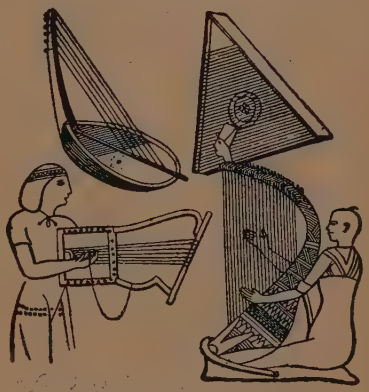

Fig. 196. Egipskie instrumenta strunowe.

1. Do instrumentów strunowych (ob. fig. 196) należały:

a) Kinnor, LXX. najczęściej κιθάρα, κινύρα, Vulg. *cithara*, narzędzie muzyczne o strunach do szczypania; Dawid znakomicie grał na cytrze; używano cytry zarówno do muzyki świętej, jako też i świeckiej; zazwyczaj śpiew towarzyszył grze na tym instrumencie. Na monetach hasmonejskich jedne cytry mają po osiem strun, inne po trzy tylko; Józef Flawiusz wspomina o cytrach dziesięciostrunowych, na których grano za pomocą pałeczki (Antiq. VII, 12, 3).

b) Nebel, LXX. νάβλα, ψαλτήριον, ὄργανον, Vulg. *nablium, psalterium, lyra*, instrument kształtu trójkąta o dziesięciu strunach, grano na nim palcami, używany był podczas biesiad, ale szczególniej przy obrzędach świętych.

c) Sabbekha, LXX. σαμβύκη, Vulg. *sambuca*, instru-

[1]) *W. Pol*: Sześć prelekcyi o muzyce kościelnej. (Prelekcya druga o muzyce hebrajskiej w wydawnictwie: Dzieła prozą Wincentego Pola. Pierwsze wydanie zbiorowe. Lwów, 1877. Tom IV., str. 300).

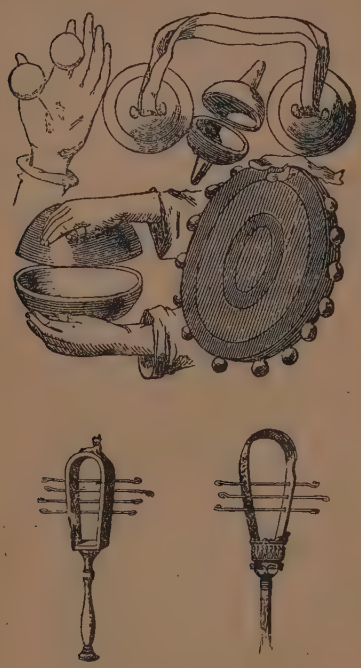

Fig. 197. Instrumenta perkusyjne.

ment używany w Babilonii (Dan. 3, 5. 7. 10. 15), niebardzo różniący się od poprzedniego, także trójkątny z czterema strunami, dźwięk wydawał ostry.

d) Pesanter, LXX. ψαλτήριον, Vulg. *psalterium*, rodzaj arfy, przynajmniej dziesięciu strunami opatrzonej, grano na tym instrumencie obiema rękoma.

2. Instrumenta perkusyjne (ob. fig. 197):

a) Tof, LXX. τύμπανον, Vulg *tympanum*, rodzaj tamburyna, opatrzonego po brzegach ruchomemi kółkami miedzianemi lub dzwoneczkami; tego narzędzia muzycznego szczególniej kobiety w późniejszych czasach podczas tańców używały.

b) Tseltselim, gr. κύμβαλα, Vulg. *cymbala*, instrument składający się z dwóch pater, przy muzyce w takt uderzano jedną o drugą.

c) Menaaneim, σείστρα, Vulg. *sistra*, instrument podługowaty złożony ze sztaby żelaznej zgiętej w ten sposób, że obadwa końce łączyły się w jednej rękojeści; przez dziurki przewiercone w równoległych ramionach zgiętej sztaby przebiegały wpoprzek pręciki, wydające podczas poruszania

Fig 198. Instrumenta dęte na pomnikach rzymskich.

rękojeścią rozmaite dźwięki. Inny rodzaj tego instrumentu nazywał się szalisim, miał kształt trójkąta, uderzano weń metalową pałeczką (1 Reg. 18, 6).

3. Instrumenta dęte (ob. fig. 198):

a) Ugabh, maszrokita, Vulg. *organum*, pierwotna fujarka pasterska, początkowo z jednej lub dwóch dudek trzcinowych złożona, później z kilku o nierównej długości.

b) Halil, Vulg. *tibia*, czyli flet, często podwójny, z trzciny, drzewa, rogu lub kości zrobiony, używany przy pogrzebach, oraz w święto Szałasów.

c) Szofar, albo *keren*, Vulg. *buccina*, LXX. σάλπιγξ κερατίνη, był to róg barani, lub woli; zwoływano nim naród na uroczystości kościelne i świeckie, także na wojnę.

d) Hatsotsera, LXX. σάλπιξ, Vulg. *tuba*, trąba z miedzi lub srebra kuta, trąbą tą dawano znak o mającem nastąpić zebraniu ludu lub starszych, o zwinięciu obozu; używano jej także przy uroczystościach kościelnych.

3. Taniec.

Taniec jako sztuka wyrażania uczuć przez rytmiczne ruchy ciała zostaje w ścisłym związku z poezyą i muzyką. To też co do starożytności jest on współczesny tym sztukom.

Taniec u Hebrajczyków uświetniał nietylko narodowe publiczne uroczystości, ale był nadto od najdawniejszych czasów częścią kultu religijnego. — Nie tańczono pojedyńczo, lecz korowodem. Osobno tańczyli mężczyźni i osobno kobiety (ob. fig. 199, 200). Przy uroczystościach świeckich, jak np. z okazyi odniesionego

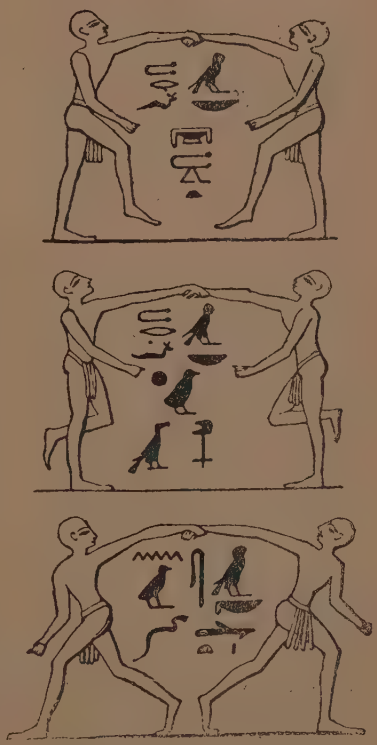

Fig. 199. Tancerze egipscy.

Fig. 200. Tancerki egipskie.

zwycięstwa nad nieprzyjacielem, tańczyły prawie wyłącznie niewiasty i panny, przy obrzędach religijnych tańczyli i mężczyźni. — Tańczący sami jednocześnie śpiewali i uderzali w takt w małe bębenki ręczne. Prócz tego jednak i muzykanci grali na arfach, trąbach, fletach i t. d. — Zwyczaj wykonywania tańców solo podczas uczt przeszedł od Pogan już w późniejszych czasach.

4. Architektura, rzeźba i malarstwo. [1])

1. **Architektura.** Architektura hebrajska dosięgła najwyższego rozkwitu za czasów królewskich. Chociaż Hebrajczycy pozostawali pod wpływem Egipcyan, Fenicyan i Babilończyków, jednakże przyswoili sobie właściwości sztuki budowlanej tych narodów w ten sposób, że wytworzyli odrębny samodzielny poniekąd, aczkolwiek krótki byt sztuki własnej hebrajskiej.

[1]) *De Saulcy*: Histoire de l'art judaique, Paris, 1858; — *Perrot et Chipiez*: Histoire de l'art dans l'antiquité, Paris 1885; — *Benzinger*: Hebräische Archäologie. Tübingen, 1907, str. 205 — 37; — ob. także rozdziały o sztuce hebrajskiej w „Historyach Sztuki" i „Estetykach", jak np. w polskich: *A. Narkiewicz Jodko*: Zarys dziejów malarstwa, cz. I., t. II., str. 384 nast.; *J. Kremer*: Listy z Krakowa. t. II., str. 128 nast. (wyd. w Warszawie 1877 r.);—monografie o Przybytku, o Świątyni wskażemy niżej.

Aby zapobiedz bałwochwalstwu, do którego lud Izraelski był tak skłonny, Prawo zabraniało używać ozdób architektonicznych, przedstawiających ludzi lub zwierzęta. Szukano więc motywów w świecie roślinnym. Niepoślednią rolę w architekturze hebrajskiej grała obfitość drogich kamieni, kruszców, kości słoniowej, oraz drzewa cennego. Za czasów Zbawiciela w Judei panowała architektura grecka.

2. **Rzeźbiarstwo.** O kulturze rzeźbiarstwa u Hebrajczyków świadczą: cielce złote wzniesione: na puszczy po wyjściu z Egiptu, oraz w miastach Dan i Betel za króla izraelskiego Jeroboama (Ex. 32, 4; 3 Reg. 12, 32); wąż miedziany z rozkazu Boga przez Mojżesza sporządzony (Num. 21, 8 nast.); Cheruby na Arce i w Świątyni; woły dźwigające na swych grzbietach morze miedziane (3 Reg. 6, 23 nast.; 7, 25; 2 Par. 3, 10 nast.; 4, 3 nast.); lwy przy tronie Salomona (3 Reg. 10, 19 nast.; 2 Par. 9, 18 nast.) i wreszcie same bałwany kunsztownie wykończone (Is. 2, 20; 44, 13 nast.).

3. **Malarstwo.** Znajdujemy ślady w Biblii, że i malarstwem zajmowali się Hebrajczycy (por. Prov. 7, 16; Sap. 15, 4 nast.; Ezech. 8, 10 nast.; 23, 14 nast.).

5. Sztuka pisania. [1])

1. **Początek sztuki pisania, pismo hebrajskie.** O początku sztuki pisania nie mamy pewnych wiadomości. Niewiadomo również czy pierwotnie było pismo tylko symboliczne, t. j. wyrażające przez znaki i figury pewne pojęcia, czy też symboliczno-fonetyczne, nadające każdemu znakowi jakiś określony dźwięk.

Pewną jest rzeczą, że Fenicyanie przez swe handlowe stosunki bardzo się przyczynili do rozszerzenia znajomości pisma.

---

[1]) *Berger*: Histoire de l'écriture dans l'antiquité, Paris 1891; — *Benzinger*: Hebr. Archäologie, str. 172—85; — *Vigouroux*: Dictionnaire de la Bible, t. II., kol. 1573—85; — *Ks. A. Szlagowski*: Wstęp ogólny do Pisma Świętego, Warszawa, 1907, t. I., str. 173—82.

Wielu badaczów sądzi, że Patryarchowie hebrajscy znali już pismo. Stwierdzamy z wielu miejsc Biblii, iż w czasach Mojżeszowych Hebrajczycy, rozumie się bardziej wykształceni, posiadali umiejętność pisania.

Pismo hebrajskie rozróżniamy dwojakie: 1-o staro-hebrajskie, inaczej zwane fenicko-hebrajskiem, oraz 2-o aramejskie, albo assyryjskie zwane także kwadratowem. — Do najstarszych zabytków staro-hebrajskiego pisma należy *napis na wodociągu w sadzawce Syloe*, odnaleziony w 1880 r. (ob. str. 35). Nadto toż pismo spotyka się na *monetach* żydowskich z epoki *Hasmonejczyków* i na niektórych w ostatnich czasach dobytych wykopaliskach. [1] — Z czasem, początkowo w stosunkach handlowych, później i w tekście świętym zastąpili Hebrajczycy pismo staro-hebrajskie aramejskiem, po dziś dzień używanem. Otrzymało ono także nazwę assyryjskiego, ponieważ weszło w powszechne użycie u Żydów po powrocie z niewoli Assyryjskiej i Babilońskiej; nazywano je kwadratowem ze względu na kształt liter (ob. fig. 201). [2]

2. Materyały piśmienne. Jako materyał do pisania w starożytności używano: karty pergaminowe (μεμβράνα); liście szczególniej palmowe; korę z niektórych drzew odpowiednio przygotowaną (βίβλος, liber); papier wyrabiany z rośliny papyrusu; płótno albo materyę bawełnianą; tablice z drzewa sosnowego (πίναξ, πινακίδιον, *pugillaris*); tablice miedziane i ołowiane na trwałe dokumenty; tablice kamien-

---

[1] Pismo staro-hebrajskie prawie że zupełnie jest podobne do moabickiego, znanego z napisu króla *Mezy*, oraz do pisma sydońskiego, jakie widzimy na grobie króla *Eszmunazana* — Alfabet Samarytański bardziej jest zbliżony do staro-fenickiego, aniżeli-aramejski. Główne zabytki pisma samarytańskiego: *Pentateuch samarytański* i *Targum samarytański na Pentateuch*.

[2] Aramejczycy pod te czasy w Assyryi i Babilonii prowadzili szeroki handel, dlatego też pismo ich było bardzo rozpowszechnione. Tem się tłumaczy, że i Żydzi aramejskie pismo przyjęli. — Aramejski alfabet, podobnie jak staro-hebrajski, jest stopniowem rozwinięciem dawnego alfabetu fenickiego, który zresztą jest prototypem i naszych alfabetów.

Fig. 201. Alfabet fenicko-hebrajski w rozmaitych epokach.

ne; cegiełki, które po zapisaniu dla utrwalenia wypalano.

Za narzędzie do pisania (fig. 202) na twardych materyałach służył rylec (στῦλος), czyli pałeczka metalowa

ostro zakończona; na materyałach miękkich pisano pałeczką trzcinową zaostrzoną (κάλαμος).

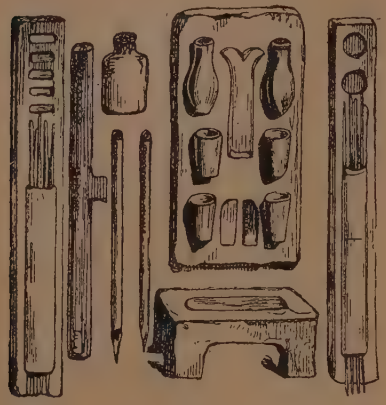

Fig. 202. Egipskie przyrządy do pisania.

Atrament przygotowywano z pyłu węglowego, albo sadzy, wody i gumy. Najczęściej Hebrajczycy używali czarnego atramentu, niekiedy jednak, jak świadczy Józef Flawiusz Księgi Święte pisano złotem.

Księgi, hebr. *sefarim*, stosownie do materyi, na jakiej były pisane, przybierały rozmaite kształty. Części materyi giętkiej sklejano, tworząc pas, który zwijano na wałek, przymocowany na końcu pasa (dłuższe księgi miały wałki po obydwóch końcach), stąd księgi takie zwano po hebr. *megilla* = łac. *volumen* = zwój. Z materyi twardej robiono karty albo tablice, u góry każdej z nich przyczepiano kółeczka, służące do zawieszania kart na pręciku. Cegiełki układano w kolumny i t. d.

CZĘŚĆ PIĄTA.

Życie publiczne Hebrajczyków.

DZIAŁ I.

Forma rządu.

1. Rządy patryarchalne.

1. Rządy patryarchalne dawniejsze. Pierwotne rządy były patryarchalne, opierające się na podstawach życia rodzinnego. Poszczególne familie, rozgałęzione w liczne mniejsze rodziny, tworzyły niejako małe niezawisłe państewka, a w każdem z nich ojciec stawał się księciem, piastującym dożywotnią najwyższą władzę. Zajmował on tedy w swej rodzinie stanowisko pierwszego zwierzchnika, najwyższego sędziego-naczelnego wodza, a nawet i kapłana. Władzę tę dziedziczył po ojcu syn najstarszy, to też cieszył się on wielką powagą i przynależało mu w rodzinie pierwsze po ojcu miejsce. Taką właśnie szeroką władzę w swych rodzinach na podobieństwo książęcej posiadali i Patryarchowie hebrajscy: Abraham, Izaak i Jakób.

2. Rządy patryarchalne późniejsze. Kiedy potomkowie Jakóba rozrośli się w Egipcie w liczny i potężny naród, widzimy następującą z biegiem czasu powstałą organizacyę.

Cały naród, według liczby dwunastu synów Jakóba, rozpada się na dwanaście plemion czyli pokoleń (hebr. *szebatim*, *mattoth*, gr. φυλαί, Vulg. *tribus*); pokolenia dzielą się na rody (hebr. *miszpachoth*, gr. δῆμοι, Vulg. *cognationes*, Wuj. *rodzaje*); rody rozbijają się na domy (hebr. *bate aboth*, gr. οἶκοι πατριῶν, Vulg. *familiae*, *domus*), a wreszcie domy — na pojedyńcze rodziny.

Na czele każdego pokolenia, rodu i domu stoi przełożony. Biblia tych przełożonych w ogólności zowie starszymi (hebr. *zekenim*, gr. πρεσβύτεροι, Vulg. *seniores*, *maiores natu*). — Starsi nad domami (hebr. *raszim*, czasem: *nesiim*) w swych rządach pozostawali w zależności od starszego nad rodem. Starsi nad rodami (hebr. również *raszim* lub *nesiim*) podlegali starszemu nad właściwem pokoleniem. Starsi nad pokoleniami (hebr. *nesiim*) byli niezależnymi książętami, mieli władzę zwierzchniczą, *każdy w swem pokoleniu*.

Urząd starszych nad pokoleniami początkowo przechodził z ojca na pierworodnego syna, później jednak, prawdopodobnie, był obieralny. Podobnie i starsi nad rodami i domami później byli obieralni. — Wszyscy ci przełożeni dbali o dobro społeczne, a rządząc w zakresie swej władzy, kierowali się prawem zdrowego rozsądku oraz prawami zwyczajowemi.

Niekiedy w ważnych sprawach zbierali się wszyscy starsi w pokoleniu na narady, tworząc w ten sposób zgromadzenie pokoleniowe.

Mimo że pokolenia oddzielne były to jakby odrębne państewka, jednakże łączność między niemi panowała. Wszyscy bowiem Izraelici („Dom Jakóbów") pamiętali na swego wspólnego praojca Jakóba (Izraela), wszystkich wiązały wspólne obietnice, wspólna religia, wspólny język. W razie potrzeby w interesach całego narodu zbierali się na zgromadzenie ogólne wszyscy starsi pokoleń, rodów i domów.

2. Rządy teokratyczne. [1])

Po zawarciu przymierza między Bogiem a Hebrajczykami przy górze Synai forma rządu patryarchalna zmienia się na teokratyczną. *Bóg sam jest odtąd królem narodu Hebraj-*

[1]) Czyt. *Ks. L. Lipke*: Ideał socyalny i teokracya w Izraelu, w „Przeglądzie Powszechnym", t. XCVII, r. 1908, str. 72—97.

skiego (Ex. 19, 5 nast.). Interesy religijne i państwowe najściślej się ze sobą zespalają, a państwo u narodu wybranego to środek do zachowania religii.

A) Mojżesz, Jozue, Sędziowie.

1. **Mojżesz.** W pierwszym okresie rządów teokratycznych Mojżesz staje jako pośrednik między Jahwe i ludem. Jest wodzem ludu wybranego i jednocześnie skupia w swej osobie władzę prawodawczą, sądową (aż do poświęcenia Aarona) kapłańską.

Wszystkie sprawy sądowe początkowo Mojżesz sam załatwia. Potem jednak, idąc za słuszną radą swego teścia Jetry, kapłana madyanickiego, przybiera sobie do pomocy w urzędzie sędziowskim zastępców z pośród znakomitszych starszych. Sędziów tych dzieli na dziesiętników, pięćdziesiętników, setników, i tysiączników. Sędziowie niżsi sprawy ważniejsze i trudniejsze przekazują wyższym, a najtrudniejsze należą do Mojżesza.

Prócz tego ustanawia jeszcze Mojżesz Radę, złożoną z siedmdziesięciu mężów, również z pośród książąt pokoleń i starszych wybraną, która mu niesie pomoc w rządzeniu licznym ludem.

2. **Jozue.** Po śmierci Mojżesza Bóg wybiera na jego miejsce Jozuego, syna Nuna. Jozue wprowadza lud do Ziemi Obiecanej i dzieli ją między pokolenia. Do końca życia ciąży na nim troska rządzenia respubliką Hebrajską.

3. **Sędziowie.** [1]) Ze śmiercią Jozuego naród Hebrajski utraca wspólnego naczelnego zwierzchnika. Starsi znowu sami, podobnie jak w czasach patryarchalnych, rządzą poszczególnemi pokoleniami. [2])

---

[1]) Ob. *Vigouroux*: La Bible et les découvertes modernes, Paris 1896, t. III., str. 31—69; toż samo po polsku w art. Sędziowie Izraelscy (przekład artykułu *Vigouroux*, zamieszczonego w „Revue des questions historiques", 1878), w „Przeglądzie Katolickim", r. 1878, str. 578 nast., 610, 626;—*Ks. Wł Knapiński*: Sędziowie Izraelscy, w „Encykl. Kościeln.", t. XXV., str. 217—24

[2]) Godność *starszych* przetrwała aż do czasów Chrystusa Pana. Tylko ich udział w rządzeniu niezawsze był jednakowy, a to stosownie do przekształceń, powstających w ustroju społeczno-państwowym. W Palestynie starszyzna po miastach stanowiła jakby radę miejską, do której należały nietylko sprawy miejskie, ale nadto i tyczące się całego okręgu okolicznego

Niezadługo jednak bałwochwalstwo chananejskie wkrada się do niektórych pokoleń, a przez to i łączność narodowa między Hebrajczykami poczyna słabnąć, bo rozrywa się najmocniejszy węzeł, którym była religia prawdziwa. To też Bóg dopuszcza jako karę i środek do opamiętania ludu wybranego, że sąsiedzi, zwłaszcza bitni Filistyńczycy, niejednokrotnie zdobywają pewne dzielnice Palestyny, pustoszą je i naród ciemiężą. Hebrajczycy wtenczas, przynajmniej na jakiś czas żałują swych błędów, jednoczą się wobec wspólnego niebezpieczeństwa i przy pomocy Bożej znowu wybijają się z pod ciężkiego jarzma wrogów.

Wielką w tych czasach odgrywają rolę mężowie opatrznościowi, których Biblia pospolicie zowie Sędziami, hebr. *Szofetim*, gr. Κριταί. — Jednych z tych Sędziów, a mianowicie: Otoniela, Aoda, Deborę (z Barakiem), Gedeona i Samsona — Bóg sam w nadzwyczajnych wypadkach bezpośrednio powoływał i dawał im misyę; — wszystkich innych sami sobie Hebrajczycy wybierali i to niekoniecznie w czasie jakiegoś najścia nieprzyjaciół. — Zadaniem Sędziów było jużto wydźwignięcie narodu z niewoli jużto rządzenie ludem i sprawowanie sądów. Stanowienie jednak nowych praw i nakładanie podatków przekraczało zakres władzy Sędziów Hebrajskich. — Nie wszystkich Sędziów władza rozciągała się na cały naród. Barak np., zarządzał pokoleniem Zabulona i Neftalego (Jud. 4, 10), Gedeon — Zabulona, Neftalego, Manassesa i Asera (ib. 6, 35), Jefte — Rubena i Manassesa (ib. 11, 29). — Po większej części urząd swój Sędziowie piastowali przez całe życie. — Nie przysługiwały Sędziom żadne oznaki szczególne ich władzy; nie otaczali się oni żadnym dworem, nie otrzymywali żadnego wynagrodzenia, chyba dary dobrowolnie przez wdzięczność składane; godność ich nie była dziedziczna. — Samuel, ostatni Sędzia, posiadał najrozleglejszą władzę ze wszystkich Sędziów, był on, podobnie jak Mojżesz, najwyższym pośrednikiem między Bogiem a ludem wybranym. [1]

[1] Wszystkich Sędziów było szesnastu. Imiona ich: Otoniel, Aod, Samgar, Debora (prorokini) i Barak, Gedeon, Abimelech, Tola, Jair, Jefte Abesan, Ahialon, Abdon, Samson, Heli (arcykapłan), Samuel.

B) Królowie.[1])

1. **Ustanowienie królestwa.** Widząc podeszły wiek Samuela, Hebrajczycy wysłali do niego starszyznę z żądaniem, aby im obrał króla. Pobudką do takiego żądania był brak ufności ku królowi-Bogu. Zdawało się Hebrajczykom, że ten zewnętrzny środek będzie dla nich najlepszem zabezpieczeniem przeciw nieprzyjaciołom. Samuel początkowo *wobec złego usposobienia ludu* wzbraniał się i nie chciał uledz przełożeniom starszyzny. Później jednak, otrzymawszy od Boga rozkaz wyraźny, by się nie opierał dłużej, namaścił na króla Saula z pokolenia Beniamina. Naród zebrany w Masfie obiór Saula uznał i w ten sposób urząd Sędziów ustępuje godności królewskiej.

Królestwo widzialne w zasadzie nie było niezgodnem z Prawem Mojżeszowem. Sam Mojżesz przewidywał, że ta forma rządu będzie kiedyś wprowadzona. To też wydał prawa pełne głębokiej roztropności, dotyczące obioru królów i ich stanowiska (Deut. 17, 14 — 20). Co więcej królestwo „leżało w samem przeznaczeniu ludu Hebrajskiego, bo było już przedmiotem obietnic dawanych Patryarchom (por. Gen. 17, 6. 16; 35, 11); w proroctwie Jakóba (Gen. 49, 10) szczytem wszystkich błogosławieństw jest świetne, wieczne królestwo Judy; u późniejszych też proroków instytucya ta występuje jako figura królestwa Mesyanicznego". [2])

Przy tej zmianie formy rządu Bóg sam nie przestaje być właściwym królem ludu Hebrajskiego, a król widzialny jest tylko jego zastępcą, jakby wicekrólem.

2. **Władza królewska.** Władza królów hebrajskich była monarchiczna, ale nie bezwzględna i despotyczna. Stanowisko ich względem Prawa i Boga należycie określone zostało przez Mojżesza. Czytamy mianowicie w księdze Powtórzonego Prawa: „Gdy usiądzie (król) na stolicy królestwa

---

[1]) *J. König*: Das alttestamentliche Königtum, Freiburg, 1863; — *J. Böhmer*: Gottes Gedanken in Israels Königtum, Güterloh, 1902; — *C. Budde*: Die Schätzung des Königtums im A. T., Marburg, 1903.

[2]) Królestwo u Hebrajczyków, w „Encyklopedyi Kościelnej", t. XI. str. 412.

swego, wypisze sobie powtórzenie prawa zakonu tego na księgach, wziąwszy egzemplarz od kapłana pokolenia lewitskiego. I będzie miał z sobą i będzie je czytał po wszystkie dni żywota swego, aby się uczył bać Pana Boga swego i strzedz słów i ceremonii jego, które w zakonie są przykazane. A niech się nie podnosi serce jego w pychę nad bracią swą, ani się uchyla na prawą albo na lewą stronę" (17, 18—20). Widzimy więc, że Zakon Mojżeszowy miał być normą dla królów hebrajskich w ich rządach. Nadto jakby wysłańcy Boga czuwali nad królami Prorocy, ogłaszając im wolę Bożą, służąc swą radą, karcąc ich w razie konieczności i przestrzegając. Niemały wpływ wywierali na królów także: najwyżsi kapłani, starsi w narodzie i wodzowie wojskowi. Mimo to wszystko król hebrajski miał władzę najwyższą. Mógł on stanowić nowe prawa dodatkowe, co przekraczało zakres władzy sędziowskiej; wykonywał najwyższą władzę sądową; decydował o wojnie i pokoju i zwykle sam był wodzem podczas wojny; uważano króla za opiekuna i obrońcę religii i kultu. Odpowiedzialny za swe czyny król był tylko przed Bogiem. [1])

3. Stosunek królów do ludu i odwrotnie. Królowie hebrajscy nie byli tak oddzieleni od ludu jak inni monarchowie wschodni. Początkowo przynajmniej każdy miał wstęp na dwór królewski (2 Reg. 19, 8; 3 Reg. 3, 16; 22, 10; 4 Reg. 6, 26). Często królowie pokazywali się publicznie, wyjeżdżając na rydwanie, ośle lub mule, poprzedzani przez żołnierzy ze straży przybocznej (3 Reg. 1, 5. 33. 38; 4 Reg. 9, 21; 10, 15).

Odpowiednio do wysokiej godności królewskiej poddani wielką cześć okazywali królom. Uroczyste tytuły, jakie im nadawano, były: *ham-melekh* = król, *mesziach Jahwe* = pomazaniec Jahwe; w poezyi niekiedy nazywają się „synami Bożymi". — Obraza majestatu królewskiego pociągała za sobą surową karę. — I po śmierci przez dłuższą żałobę oraz uroczyste złożenie ich ciał w grobach królewskich starano się uczcić zasłużonych

[1]) Zauważyć należy, iż po rozdziale państwa Hebrajskiego—królowie judzcy i izraelscy prawieże ciągle pozostawali w zależności od swych groźnych sąsiadów, bądź Egipcyan, bądź Syryjczyków, bądź Assyryjczyków, i zmuszani bywali płacić im podatki lub składać daniny.

królów (3 Reg. 2, 10; 11, 43; 14, 31; 15, 8; 4 Reg. 9, 28 2 Par. 16, 14; 32, 33). Tych zaś, co nieszczęśliwie rządzili, po zbawiano pogrzebu królewskiego (2 Par. 21, 20; 24, 25; 28, 27).

4. Inauguracya. Najważniejszą ceremonią przy inauguracyi królów hebrajskich było namaszczenie, którego dokonywał prorok lub arcykapłan przez wylanie królowi oliwy na głowę [1]). Namaszczony król przywdziewał na siebie szaty królewskie; podawano mu insygnia królewskie i księgę Prawa Mojżesza. Wziąwszy księgę Prawa, król uroczyście przysięgał, że w rządach swoich kierować się będzie przepisami Mojżeszowymi. Dostojnicy zebrani, w imieniu całego narodu dawali królowi obietnicę posłuszeństwa i niekiedy składali homagium przez pocałowanie ręki królewskiej. Następnie ostentacyjnie król przejeżdżał przez miasto ku Świątyni; lud po drodze wołał z radością: *jechi ham-melekh* = „niech żyje król“; dźwięki muzyki podnosiły uroczystość chwili na zakończenie w Świątyni składano ofiary dziękczynne.

5. Strój królewski i oznaki dostojeństwa. Szaty królewskie niezawsze były jednakowe, zmieniały się zwyczaje w tym względzie. Bez wątpienia królowie mieli odrębne szaty, kosztowniejsze i ozdobniejsze, zwłaszcza kiedy się publicznie pokazywali z powodu jakiejś uroczystości. Z niektórych miejsc Pisma Świętego wnosić można, że ubiór królewski był purpurowej barwy (Dan. 5, 7; 1 Mach. 10, 20. 62; 11, 58; 14, 43).

Do główniejszych oznak dostojeństwa zaliczyć należy: 1-o Dyadem, hebr. *nezer*, była to przepaska ozdobna, którą przewiązywano wokoło głowę lub mitrę (ob. fig. 203, 204). Od czasów Dawida weszła także w użycie korona, hebr. *athara*, kunsztownie wykończona (ob. fig. 205, 206); 2-o Berło, hebr.

Fig. 203. Dyadem Tygrana, króla Armenii, na starożyt. monecie.

Fig. 204. Dyadem assyryjski.

[1]) Niekiedy prywatne namaszczenie, udzielające tylko *jus ad regnum*, poprzedzało to namaszczenie, uroczyście dokonywane przy inauguracyi (1 Reg. 9, 16; 10, 1; 15, 1. 17; 16, 12 nast.).

Fig. 205. Korony assyryjskie.

szebet, czyli laska z drzewa zrobiona, upiększona u góry kulą bardzo ozdobną; 3-o Tron, hebr. *kisse ham-malkuth*, według zwyczajów wschodnich wysoki (ob. fig. 207, 208), dlatego też z podnóżkiem. Wspaniały tron Salomona opisuje nam Pismo Święte (3 Reg. 10, 18—20; 2 Par. 9, 17—19).

6. Główniejsze urzędy państwowe i dworskie. Królowie hebrajscy rządzili narodem jużto bezpośrednio, jużto przez swych urzędników. Wszyscy ci wyżsi urzędnicy państwowi, pozostający przy królu, jako też według zwyczajów wschodnich liczni dworzanie w ogólności zwali się po hebr. *abadim* = słudzy (niewolnicy) królewscy.

Fig 206. Korony egipskie.

Najwybitniejsze stanowiska urzędnicze i dworskie były następujące:

1-o Drugi po królu, hebr. *miszne ham-melekh* (2 Par. 28, 7). Nie wiadomo dzisiaj, jakie miał przywileje ten dostojnik, w każdym razie z samej nazwy wnosić należy, że bardzo wielkie.

Fig. 207. Tron assyryjski.

2-o Mistrz dworu, hebr. *aszer al hab-bajith*, albo *negid al hab-bajith*. Jako oznakę swej godności miał on odrębny ubiór, kosztowny pas i klucz ozdobny przewieszony przez ramię.

3-o Kronikarz, hebr. *mazkir*, LXX. ἀναμιμνήσκων, ὑπομνηματόγραφος, ἐπὶ τῶν ὑπομνημάτων, Vulg. *a commentariis*. Zapisywał on wszystkie ważniejsze wypadki, które się zdarzyły za każdego z królów. Te kroniki zwały się

hebr. *dibre haj-jamim* = *acta diurna*, albo *sifre haz-zikhironoth* = *libri memoriarum*.

4-o Podkomorzowie, byli to rzezańcy czyli eunuchowie, hebr. *sarisim*, a ponieważ kastracyi prawo Mojżeszowe Hebrajczykom zakazywało, przeto sprowadzano ich z innych krajów i dobrze im płacono. Przeważnie używani byli do pilnowania gineceów, ale i inne zajęcia na dworze im zlecano, stąd też nazwa eunuchów przeszła później na oznaczenie wszystkich w ogólności dygnitarzy dworskich.

Fig. 208. Tron egipski.

5-o Szatny, hebr. *aszer al ham-meltacha*, czuwał nad szatami, przeznaczonemi na podarki dla tych, których król chciał uczcić.

6-o Rządcy posiadłości królewskich (pól, ogrodów, winnic), hebr. *sare ha rekusz*; od nich, prawdopodobnie, zależni byli przełożeni prowincyi, dostarczający co miesiąc rozmaitych prowiantów potrzebnych na utrzymanie dworu królewskiego.

7-o Naczelny poborca, hebr. *aszer al ham-mas*, miał pieczę nad regularnem zbieraniem podatków królewskich.

8-o Radcowie królewscy, hebr. *joatsim*. Najbardziej zaufany radca nazywał się „przyjacielem króla“, hebr. *rea ham-melekh*.

9-o Pisarze czyli sekretarze królewscy, hebr. *soferim ham-melekh*, gr. γραμματεῖς, którzy spisywali rozmaite zlecenia i edykty królewskie.

10-o Straż przyboczna, która nietylko strzegła króla i jego domu, ale wykonywała wyroki śmierci i zajmowała się roznoszeniem rozkazów królewskich.

7. **Dochody królewskie.** O dochodach, jakie szły na utrzymanie królów hebrajskich i ich domu, możemy mniej więcej wyrobić sobie pojęcie z napomknień w Biblii spotykanych, jako też biorąc pod uwagę zwyczaje, panujące w tym względzie u innych wschodnich narodów. Opierając się na tych danych, przypuszczać należy, że dochody królewskie były następujące: 1-o daniny dobrowolne; 2-o trzody królewskie; 3-o grunta królewskie (pola, winnice, oliwnice i t. d.), które tworzyły się z miejsc poprzednio opuszczonych nieuprawnych, albo też z ziem skonfiskowanych; 4-o królewszczyzny pewne (jak np. pierwsze strzyżenie owiec), może być, że i dziesięciny, jak u innych narodów; 5-o podatki, ale zdaje się za zgodą starszyzny nakładane; 6-o cła ściągane z kupców cudzoziemskich; 7-o łupy ze zwyciężonych oraz daniny hołdownicze, czyto w pieniądzach (metalach), czy też w naturze; 8-o dochody z handlu zagranicznego, które były głównem źródłem bogactw Salomona.

Uwaga. Nad całym narodem Hebrajskim panowało tylko trzech królów, a mianowicie: Saul, Dawid i Salomon.

Po śmierci Salomona powstają dwa królestwa: Judzkie, składające się z pokoleń Judy i Beniamina, ze stolicą w Jerozolimie i Izraelskie — z reszty pokoleń ze stolicą w Samaryi. Pozostając w najnieprzyjaźniejszych stosunkach względem siebie dwa te królestwa stopniowo coraz bardziej się wyczerpywały i stawały niezdolnemi do opierania się najazdom państw sąsiednich.

Wszystkich królów judzkich, począwszy od Roboama (licząc i królowę Atalię), było dwudziestu, z których ostatniego Sedecyasza z resztkami narodu Nabuchodonozor w roku 588 uprowadził w niewolę do Babilonii. [1])

W królestwie Izraelskiem rządziło od Jeroboama I do Ozeasza dziewiętnastu królów. Ten ostatni wzięty był w niewolę do Asyryi z większą częścią narodu przez Salmanazara r. 722.

Królowie judzcy byli następcami Dawida,—izraelscy liczą aż dziewięć dynastyi. [2])

---

[1]) Była to już 3-a deportacya: 1-a deportacya, od której rachuje się czas pobytu w niewoli Babilońskiej, prz pada na r 606, 2 ga—598 prz. N. Chr.

[2]) Królowie judzcy: Roboam, Abia, Aza, Jozafat, Joram, Ochozyasz, Atalia, Joas, Amazyasz, Ozyasz (inaczej Aza-

C) Na wygnaniu i po powrocie z Niewoli.

1. **Na wygnaniu.** Położenie Judejczyków w niewoli Babilońskiej było bardzo ciężkie. Jednakże i w tych opłakanych czasach, jak widzimy z księgi proroka Daniela (13, 5. 41), mieli oni swój własny trybunał i swych własnych sędziów, którym wolno było sprawy rozpatrywać i na winnych wydawać wyroki *nawet śmierci*.

O Izraelitach zabranych przez Assyryjczyków do niewoli skąpe mamy wiadomości. Może być, że z początku starsi posiadali jakąś władzę, ale z biegiem czasu większość Izraelitów zmieszała się z ludnością tubylczą, utracając swą narodowość. W każdym jednak razie, kiedy Judejczycy wracali z niewoli Babilońskiej, przyłączyło się do nich wielu jeszcze Izraelitów, mogących się wylegitymować, do jakiego pokolenia należą.

2. **Po powrocie z Niewoli.** Po odbudowaniu Świątyni i Jerozolimy, jako przewodnicy ludu rządzili Zorobabel, Ezdrasz i Nehemiasz, mając bardzo rozległą władzę, nadaną im przez królów perskich. Ze śmiercią Nehemiasza ciężar rządów spada na arcykapłanów i starszych aż do czasów Aleksandra Wielkiego.

Aleksander Wielki w 332 r. wstępuje do Jerozolimy i niebawem obala monarchię perską. Po śmierci Aleksandra (329) pozostają Żydzi pod panowaniem Greków, naprzód Ptolomeuszów, królów Egiptu, później Seleucydów, królów Syryi (od r. 203).

Przeciw *Antyochowi Epifanesowi*, królowi Syryi, który pogwałcił wszystkie najświętsze prawa Żydów i powywracał wszystkie ich instytucye, wybucha groźne powstanie pod wodzą Hasmonejczyków. Żydzi dzielnie kruszą hańbiące jarzmo i po licznych walkach odzyskują zupełną swobodę.

---

ryasz), Joatam, Achaz, Ezechiasz, Manasses, Amon, Jozyasz, Joachaz, Joakim, Joachin (czyli Jechoniasz), Sedecyasz (królowie religijni oznaczeni są rozstrzelonym drukiem). — Królowie izraelscy: Jeroboam I*, Nadab, Baasa*, Ela, Zambri*, Amri*, Achab, Ochozyasz, Joram, Jehu*, Joachaz, Joas, Jeroboam II, Zacharyasz, Sellum*, Manahem*, Faceja, Facee*, Ozeasz* (gwiazdki oznaczają założycieli nowych dynastyi).

Na czele narodu stają książęta, a nawet i królowie-arcykapłani z rodu zasłużonych Hasmonejczyków. Ta niezależność Żydów trwała od r. 142 do 63 przed Nar. Chr.

Ostateczny upadek państwa Żydowskiego tak się przedstawia. Kiedy umarła królowa Aleksandra, dwaj pozostali jej synowie Hirkan i Arystobul wiedli spór o tron. Nie mogąc dojść do porozumienia, sprawę swą dla rozstrzygnięcia poruczyli Rzymianom. W Damaszku wódz rzymski *Pompejusz* wysłuchał obydwóch braci i oświadczył się za starszym, t. j

Fig. 209. Łuk tryumfalny wystawiony Tytusowi w Rzymie za zdobycie Jerozolimy w 70 r.

Hirkanem, tembardziej, że za życia matki piastował on już godność arcykapłańską. Arystobul, niezadowolony z takiego obrotu rzeczy, podąża natychmiast do Jerozolimy, zamyka się w niej, a mając wielu sojuszników, nie traci jeszcze nadziei. Wobec tego Pompejusz przybywa z wojskiem pod miasto; zdobywszy je, Arystobula zabiera do niewoli, a Hirkanowi daje tytuł *etnarchy* (63 r.). — Kiedy powstały nowe zamieszki, do boku Hirkanowi dodano prokuratora Antypatra, rodem Idumejczyka, który właściwie Żydami rządził. — Syn Antypatra Herod, pospolicie Wielkim zwany, r. 39 zamia-

nowany został przez Rzymian królem żydowskim i rządził całą Palestyną do r. 3 po Nar. Chr. Po śmierci Heroda objęli władzę: Archelausz, Herod Antypa, Filip — synowie Heroda Wielkiego, oraz Lizaniasz (ob. str. 84 — 5). Wnuk Heroda Wielkiego Herod Agryppa I (syn Arystobula), jako król panuje nad całą Palestyną od 41 do 44 r. po Chr. Po jego śmierci Palestyna staje się prowincyą rzymską. Wreszcie po zburzeniu Jerozolimy przez Tytusa w r. 70 (ob. fig. 209). Żydzi opuszczają swą ojczyznę i rozpraszają się po całym świecie.

DZIAŁ II.

Sądownictwo.[1]

1. Sądy u Hebrajczyków.

1. **Historya.** Władza administracyjna tak ściśle się wiąże z władzą sądową, że z konieczności w dziale poprzednim musieliśmy już nieco potrącać o ten przedmiot. Po tych luźnych wzmiankach, przypatrzmy się teraz niektórym szczegółom dotyczącym sądownictwa u Hebrajczyków.

Według prawa przepisanego przez Mojżesza (Deut. 16, 18 — 20). Hebrajczycy po zajęciu ziemi Chanaan wybrali po miastach sędziów, hebr. *szofetim*, oraz do pomocy im pisarzów, hebr. *szoterim*. Sędziowie ci w bramach roztrząsali sprawy mieszkańców miasta i przyległego okręgu. Nie określił prawodawca liczby sędziów, ani też sposobu, w jaki ich wybór miał się dokonywać. Według wszelkiego prawdopodobieństwa za wspólną zgodą powierzano ten urząd mężom z pośród starszych, znanym ze swych cnót i wielkiej roztropności. — Urządzenie

[1]) *D. Henricus*: Dissertatio de judiciis Hebraeorum. (*Ugolinus*: Thes. antiq., vol. XXVI); — *J. Klein*: Das Gesetz über das gerichtiche Beweisverfahren nach mosaisch—talmudischem Recht, Halle, 1885; — *G. Förster*: Das mosaische Strafrecht in seiner geschichtlichen Entwicklung, Leipzig, 1900.

takie w zasadzie, mimo rozmaitych powikłań politycznych i nadużyć, przetrwało aż do czasów Hasmonejczyków.

Z tego, cośmy mówili poprzednio, wiemy jaką władzę sądową prócz zwykłych sędziów posiadali mężowie opatrznościowi, zwani także „Sędziami“, i później królowie.

Niezmiernie wielkie zasługi w organizacyi sądowej położyli królowie: Dawid i Jozafat.

Około r. 110 przed Chrystusem za króla Jana Hirkana powstaje nowy trybunał Synedryum Wielkie oraz małe senedrya.

Namiestnik Syryi Gabinius († 47 przed Nar. Chr.) podzielił całą Palestynę na pięć okręgów sądowych z metropoliami w Jerozolimie, Gadarze, Amath, Jerycho i Seforys.

2. Miejsce i czas sądzenia. W najdawniejszej starożytności sądy odbywały sią w bramach miast. Zwyczaj ten potwierdzony prawem Mojżesza utrzymał się do niewoli Babilońskiej, a nawet jakiś czas po niej. I rzeczywiście miejsce to najbardziej zapobiegało nadużyciom, przy bramach bowiem ogniskowało się wtedy całe życie publiczne. Jawność taka w rozpatrywaniu spraw ułatwiała wynalezienie świadków oraz była dobrą rękojmią sprawiedliwego wyroku. W późniejszych jednak czasach sądy poczęto sprawować w gmachach na to przeznaczonych.

Porę ranną i przedpołudniową uważano za najwłaściwszą do sądzenia. Według Talmudu mniejsze przewinienia mogły być sądzone i karane jednego dnia, gdzie zaś groziła kara śmierci, niewolno było w jednym dniu sprawy sądzić, wydawać wyroku i wykonywać egzekucyi; niewolno również było spraw gardłowych roztrząsać nocą.

3. Procedura sądowa. Procesy sądowe u Hebrajczyków, podobnie jak i u innych wschodnich narodów, odznaczały się krótkością i odbywały się ustnie (Deut. 25, 7; 3 Reg. 3, 16 nast.); niektóre szczegóły, a zwłaszcza wyrok, czasem pisano (Is. 10, 1 nast.).

Powód i oskarżony udawali się do sędziów. Oskarżony stawał po lewej stronie powoda, i jeśli sprawa była ważniejsza, miał na sobie szatę pokutniczą. Prawie zawsze używano dwóch lub trzech świadków,

mężów nieposzlakowanych, którzy składali *przysięgę*, że prawdę mówić będą. [1]) Jeżeli świadków nie było, sędziowie—od stron odbierali przysięgę. Niekiedy przy badaniu sprawy posiłkowano się *dokumentami piśmiennymi*, należą tutaj szczególniej kontrakty piśmienne kupna i sprzedaży.

Jeżeli sprawa była zagmatwana, lub też sędziowie się nie zgadzali i zdanie żadnego nie przeważało siłą dowodową, uciekano się niekiedy po rozstrzygnięcie do kapłanów (Deut. 17, 8–13) i do wyroku Bożego (Lev. 24, 12; Num. 15, 34; 1 Reg. 30, 7). Czasem rzucano losy dla wyświetlenia sprawy (Jos. 7, 14). Żadnych tortur nie zna prawo Mojżeszowe, niema też mowy i o obrońcach.

Niebawem po należytem zbadaniu sprawy ogłaszano wyrok i niezwłocznie przystępowano do egzekucyi, ponieważ *po zapadłym wyroku* prawo Mojżeszowe żadnej apelacyi nie uznaje.

4. Synedryum Wielkie. [2]) Synedryum Wielkie, gr. Συνέδριον = rada, talm. *Sanhedrin*, był to najwyższy żydowski trybunał kościelno-polityczny. Składał się z siedmdziesięciu i jednego członków, a mianowicie: a) z przewodniczącego, hebr. *han-nasi* = naczelnik, lub *ha-rosz* = głowa, którym prawie zawsze był najwyższy kapłan i b) siedmdziesięciu sędziów, czyli asesorów.

Asesorów wybierano z trojakiego stanu: 1-o Z naczelników kapłańskich, hebr. *sare ha-kohanim*, gr. ἀρχιερεῖς; tutaj zaliczali się: naprzód *eks-arcykapłani*, którzy jakiś czas swój urząd sprawowali i pozbawieni go zostali przez starostów Judei, mimo to jednak tytuł swej godności zatrzymali; następnie *przełożeni dwudziestu czterech klas* (ordines); na które kapłani byli podzieleni; wreszcie *blizcy krewni* naj-

---

[1]) Fałszywego świadka w razie wykrycia kłamstwa spotykała kara, grożąca oskarżonemu (Deut. 19, 19).

[2]) *Ugolinus*: Thes. antiq., vol. XXV, XXVI (szereg monografii); — *Blum*: Le Sanhédrin ou grand conseil de Jérusalem, son origine et son histoire, Strasbourg, 1889; — *Jelski*: Die innere Einrichtung des grossen Synedrions zu Jerusalem und ihre Fortsetzung im späteren palästinensischen Lehrhauze bis zur Zeit des R. Jehuda ha-Nasi, Breslau, 1894; — *A. Büchler*: Das Synedrion in Jerusalem und das grosse Bethdin in der Quaderkammer des jerusalemischen Tempels. Wien, 1902; — *Ks. A. Zaremba*: Sanhedryn, w „Encyklopedyi Kościelnej", t. XXIV: str. 357–62.

wyższych kapłanów. — 2-o Ze starszych w narodzie, hebr. *zikne ha-am*, gr. πρεσβύτεροι τοῦ λαοῦ, t. j. z naczelników pokoleń i rodów. — 3-o Ze skrybów, hebr. *soferim*, gr. γραμματεῖς, czyli uczonych prawoznawców.

Na zebraniach członkowie Sanhedrynu zasiadali w półkole (ob. fig. 210). Środkowe miejsca należały do prezesa i dwóch wiceprezesów, z których jeden nazywał się hebr. *abh beth din* = ojciec domu sądu (ten zastępował prezesa w ra-

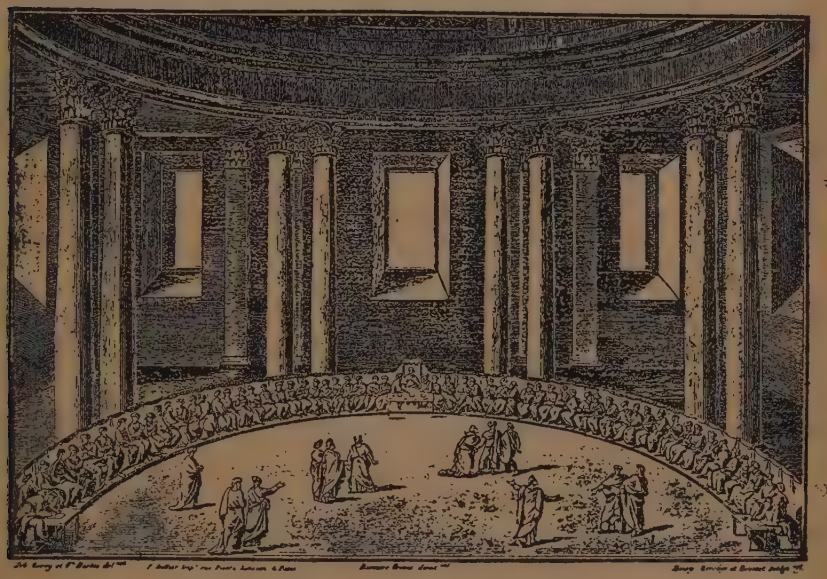

Fig. 210. Posiedzenie Wielkiego Sanhedrynu według *Calmet'a*.

zie jego nieobecności), drugi *ha-chakham* = mądry. Prócz członków znajdowali się także na zebraniach liczni notaryusze i wykonawcy. — Zwykłe posiedzenia odbywały się w gmachu zwanym *Gazith* [1]); w ostatnich czasach państwa Żydowskiego — w ubikacyach przy Świątyni, a w razie sprawy, nie cierpiącej zwłoki, zbierano się w pałacu arcykapłana.

---

[1]) *Gazith* znajdował się przy placu *Xystus* (Ξυστός), przeznaczonym na zabawy ludowe. Plac ten leżał w północno-wschodniej części Syonu, połączonej za pomocą mostów z górą Morya. — Niektórzy *Gazith* umieszczają przy Świątyni.

Bardzo rozległą władzę posiadało Synedryum, podobną do królewskiej. Mogło roztrząsać najważniejsze sprawy i wydawać wyroki. Niektóre nawet sprawy specyalnie sobie zastrzegło, jak np. apostazyę całego pokolenia, fałszywe prorokowanie, przestępstwo arcykapłana. W czasach Chrystusa Pana władzę sądową Synedryum Rzymianie znacznie ograniczyli. Ale i wtenczas mogło ono badać sprawy religijne i wydawać wyroki, chociażby śmierci. Jednakże wyroki te nie były ostateczne, gdyż prokuratorzy rzymscy na nowo przeprowadzali proces i dopiero wtenczas, albo uniewinniali oskarżonych, albo też poprzedni wyrok potwierdzali.

Sanhedryn był nietylko instytucyą sądową, ale i najwyższym organem nauczycielskim, oraz instytucyą prawodawczo-administracyjną. W kwestyach wątpliwych orzekał Sanhedryn, jakie jest autentyczne znaczenie prawa Bożego; określał z jakiemi wadami nie godzi się sprawować urzędu kapłańskiego; w razie potrzeby mógł naznaczać podatki.

Początek istnienia Sanhedrynu jedni odnoszą do czasów Machabejskich, jakto już zaznaczyliśmy powyżej. Inni utożsamiają Sanhedryn z synagogą Wielką hebr. *keneseth hag-gadola*, *keniszta rabbetha*,[1]) powstałą w czasach Ezdrasza i Nehemiasza. Nakoniec Rabini początek Sanhedrynu upatrują w radzie Mojżesza, złożonej z siedmdziesięciu mężów.

5. **Małe synedrya**. Oprócz Synedryum Wielkiego Rabini w swych pismach wspominają jeszcze o synedryach mniejszych, zależnych od Wielkiego. Były to, prawdopodobnie, trybunały synagogalne. Miały po dwudziestu trzech asesorów. Dwa takie synedrya znajdowały się w Jerozolimie i po jednem w innych miastach i miasteczkach Palestyny, posiadających co najmniej dwadzieścia pięć rodzin. — Osady i wsie posiadały tak zwane sądy trzech, złożone z trzech asesorów. Sądy powyższe mogły rozpoznawać przewinienia drobniejsze, za które groziła tylko kara biczowania lub grzywny.[2])

[1]) Synagoga Wielka składała się ze 120 członków; jejto ma zawdzięczać swój byt wiele urządzeń żydowskich po niewoli Babilońskiej.

[2]) Kahały (zarządy społeczne) i *Bet-Din'y* (sądy talmudyczne) do naszych czasów zastępują poniekąd Wielkie Synedryum i małe synedrya.

2. Kary.

W Piśmie Świętem o wielorakich karach czytamy. Jedne z nich przepisuje prawo Mojżeszowe, inne znowu są obcego pochodzenia, ale niekiedy również u Hebrajczyków stosowane. I jednym i drugim przyjrzyjmy się pokrótce.

1. **Kary śmierci.** A. Kary śmierci prawem Mojżeszowem przepisane. Dwie tylko kary śmierci znajdujemy w Biblii przez prawo Mojżesza przepisane, a mianowicie: kamienowanie i karę miecza.

Kamienowaniem karano przeważnie przestępstwa przeciw religii i czystości, odbywała się ta kara za miastem; rozpoczynali egzekucyę świadkowie przestępstwa, następnie brali w niej udział wszyscy obecni.

Kara miecza polegała, prawdopodobnie, na tem, że skazanemu na nią przeszywano wnętrzności mieczem.

Zdarzało się niekiedy, że Hebrajczycy dla obudzenia większego wstrętu do występków publicznie palili trupy winowajców. Czasem w tymże celu ciała zawieszano na słupach, ale przed zachodem słońca zdejmowano je i grzebano.

B. Kary śmierci obcokrajowe:

1-o Przepiłowanie, kara używana u Egipcyan, Persów, Traków i Rzymian. Izajasz, prorok, z rozkazu króla judzkiego Manassesa był przetarty na dwoje piłą drewnianą.

2-o Rozćwiartowanie żywcem, kara stosowana u Chaldejczyków, Egipcyan, Persów.

3-o Strącenie ze skały, kara grecka i rzymska.

4-o Bicie kijami, (*fustuarium*, gr. τυμπανισμός), zawieszano na palu winowajcę i bito go kijami, póki ducha nie wyzionął, kara grecka i rzymska.

5-o Spalenie żywcem w piecu, kara chaldejska powolne przypiekanie na ogniu; uduszenie w popiele (2 Mach. 13, 5 nast.).

6-o Wrzucenie do lwiego dołu, kara chaldejska i perska (Dan. 6, 19).

7-o Ścięcie, kara praktykowana u Persów i wielu innych narodów.

8-o Topienie, przestępcy zawieszano kamień u szyi i w worku wrzucano do rzeki, kaźń grecka i rzymska, najczęściej wymierzana bluźniercom.

9-o Powieszenie, kaźń perska.

10-o Krzyżowanie, kara praktykowana u Egipcyan, Persów, Syryjczyków, Greków i Rzymian. Opisowi tej kaźni poświęcamy rodział następny.

2. **Biczowanie**. Prawo Mojżeszowe jako karę cielesną przepisuje biczowanie. Czytamy w piątej księdze Mojżeszowej (25, 2—4). „A jeśli tego, który zgrzeszył, (sędziowie) obaczą godnego bicia, położą go i przed sobą bić każą; według miary grzechu, będzie i razów miara: wszakże tak, żeby liczby czterdziestej nie przeszły: aby szkaradnie posieczony przed oczyma twemi nie odszedł brat twój".—Do bicia pierwotnie używano, prawdopodobnie, rózg. Po niewoli Babilońskiej chłostano batami ze splecionych rzemieni.—Jak widzimy z przytoczonego tekstu Pisma Świętego, karę tę wymierzano w obecności sędziów i nie wolno było przekroczyć liczby razów ponad czterdzieści. To też w późniejszych czasach Rabini, żeby nie zaszła pomyłka na niekorzyść skazanego, określili za najwyższą liczbę plag trzydzieści dziewięć. A ponieważ używano batów z trzema rzemieniami, uderzano więc po grzbiecie trzynaście razy.

Fig. 211. Bicze rzymskie (*flagella*).

Kara biczowania nie pociągała za sobą hńby i odbywała się nietylko w sądach, ale i synagogach.

Bez porównania cięższe od biczowania hebrajskiego było biczowanie rzymskie i przytem hańbiące (φλαγελλοῦν, μαστιγοῦν). Stosowano je do niewolników i przestępców. Jako narzędzia używali Rzymianie biczów z rzemieni zakończonych ołowianemi lub kościanemi gałkami (ob. fig. 211).[1] Bicze takie rozrywały nieraz ciało aż do kości, a liczba razów nie była określona. Skazanego przywiązywano za ręce do kółka u nizkiego słupa, tak że pozostawał on podczas chłosty nachylony. Bardzo bolesne musiało być biczowanie Pana Jezusa, bo Piłat myślał, iż obudzi niem litość u Żydów. Kolumna, przy której Zbawiciel nasz był biczowany, znajduje się w kościele Świętej Praksedy w Rzymie (ob. fig. 212).

Fig. 212. Święta kolumna biczowania.

3. Więzienia. Trzymanie przestępców w więzieniu za karę u Hebrajczyków wprowadzone zostało dopiero w czasach królewskich. Najczęściej więzienia znajdowały się w bramach miast lub w atryach pałaców, czasami opróżnione cysterny służyły za więzienia. Na ręce i nogi wkładano niekiedy więźniom kajdany miedziane.

4. Grzywny. Grzywny, czyli kary pieniężne, były u Hebrajczyków rozmaite, stosownie do różności przewinień, i albo już z góry Prawem określone, albo też przez sędziów po rozpatrzeniu sprawy nakładane.

---

[1] Podobnymi biczami smagali swych niewolników i hebrajscy niemiłosierni panowie. Wujek tego rodzaju bicze zowie *basałykami*, Vulg. *scorpiones*, hebr. *akrabim* = skorpiony (por. 3 Reg. 12, 11; 2 Par 10, 14).

Wszystkie grzywny szły nie na rzecz skarbu, ale poszkodowanego.

5. **Prawo odwetu.** Prawo odwetu (*jus talionis*), według którego winowajca oddawał „duszę (życie) za duszę, oko za oko, ząb za ząb, rękę za rękę, nogę za nogę, sparzelinę za sparzelinę, ranę za ranę, siność za siność“ (Ex. 21, 23 nast.; Lev. 24, 19; Deut. 19, 21; Mat. 5, 38) — nie było przez Mojżesza wprowadzone, lecz zatrzymane, jako dawne prawo zwyczajowe, będące najskuteczniejszym środkiem, aby odstraszyć od wyrządzania krzywd. Prawdopodobnie, za mniejsze krzywdy można się było okupić karą pieniężną, gdyż w czasach przed-Mojżeszowych nawet zabójstwo okupywano. Tego ostatniego jednak okupu Mojżesz stanowczo zabronił. Dobrze tu zauważyć należy, że prawo odwetu stosowano nie prywatną powagą, lecz przez wyrok publiczną powagą sędziów.

6. **Zemsta krwi.** Mocą tego prawa wykonawcą kary za zabójstwo (hebr. *goel*, albo *goel had-dam* = mściciel krwi) był brat lub najbliższy krewny zabitego. Mojżesz, aby zapobiedz wynikającym nieraz stąd nadużyciom, rozkazał wybrać miasta ucieczki, gdzieby mógł znaleźć schronienie zabójca, aż do czasu wykazania przez sąd Lewitów, o ile zabójstwo było dobrowolne.

Miasta ucieczki znajdowały się: trzy w Zachodniej Palestynie i trzy we Wschodniej, mniej więcej w jednakowej odległości jedno od drugiego, aby zabójcy ułatwić ucieczkę. W Zachodniej Palestynie: Kades (Neftali), Sychem, Hebron; we Wschodniej Palestynie: Bosor (niedaleko Dibonu), Ramot Galaad i Gaulon.—Nadto przywilej ucieczki posiadał ołtarz całopalenia w Przybytku, a później w Świątyni. [1] [2]

[1] Prawo zemsty krwi i dzisiaj u Arabów istnieje, czyt. *Ks. Szczepański*: W Arabii Skalistej, str. 121.

[2] Po niewoli Babilońskiej za czasów Ezdrasza ustanowiona została kara synagogalna *wyłączenia ze społeczeństwa wiernych*, czyli ekskomunika, anatema (Esdr. 10, 8; por, Luc. 6, 22; Joan. 9, 22; 12, 42; 16, 2). Późniejsi Rabini rozróżniają dwa stopnie ekskomuniki synagogalnej. Pierwszy stopień, zwany *niddui*. utrudniał obcowanie nawet z żoną i domownikami (od 30 do 90 dni). Drugi stopień zowie się *cherem*; przy nakładaniu kary drugiego stopnia rzucano na winowajcę ciężkie przekleństwa; z wyklętym niewolno było jeść, pić, ani żadnych stosunków utrzymywać.

3. Krzyżowanie. [1])

1. **Krzyż w Biblii.** Wulgata niejednokrotnie wyraz hebrajski *ets* drzewo, tłumaczy przez *crux* = krzyż, gdzie należy rozumieć słup z drzewa lub szubienicę (por. Gen. 40, 19; 41, 13; Jos. 8, 29; Est. 5, 14). Właściwa kara krzyża do Żydów przeszła od Rzymian. Aleksander Janneusz († 78 przed Chryst.), król żydowski z rodu Hasmonejczyków, rozkazał ośmiuset Żydów rozpiąć na krzyżu (Jos. Flav. Bell. Jud. I, 4, 6). — W Nowym Testamencie krzyż Pana Jezusa zowie się w greckim tekście σταυρός = słup, koł, pal.

2. **Krzyżowanie u Rzymian.** Rzymianie karźń krzyża wymierzali niewolnikom, jawnym złoczyńcom, rozbójnikom i rokoszanom. Cycero o krzyżowaniu powiada, że jest to „extremum, summum, crudelissimum, teterrimum supplicium".

Formuła wyroku na ukrzyżowanie brzmiała: „Ibis ad crucem". I zaraz przystępowano do egzekucyi. Wykonawcami kaźni krzyżowej byli zwykle: setnik (*exactor mortis, supplicio praepositus*) i czterej żołnierze.

Rozpoczynano tę karę biczowaniem w pretoryum. Jednakże zauważyć trzeba, że biczowanie Zbawiciela nie było to zwykłe biczowanie, poprzedzające karę krzyża, Piłat bowiem rozkazał ubiczować Chrystusa, aby Go uwolnić. Wszakże drugi raz Zbawiciela już nie biczowano.

Przestępca sam musiał nieść krzyż na miejsce kaźni. Kiedy Zbawiciel nauczał, że dla wiary i cnoty wszystko podjąć należy, powiedział: „A kto nie bierze krzyża swego, a nie naśladuje mnie, nie jest mnie godzien". (Math. 10,

---

[1]) *J. Gretser. S. J.*: De Cruce Christi rebusque ad eam pertinentibus, Ingolstadt, 1598—605;—*Justus Lipsius*: De Cruce libri tres, Antverpiae, 1694;—*Zestermann*: Die bildliche Darstellung des Kreuzes und der Kreizigung Jesu Christi historisch entwickelt, Leipzig, 1867—68;—*Ks. S. Jamiołkowski*: Krzyż, w „Encyklopedyi Kościelnej", t. XI., 461—75;—tam też *Ks. G. Rzewuski*: Męki Chrystusowej narzędzia, t. XIV., 256—65;—*Vigouroux—Ks. M. Biernacki*: Nowy Testament w świetle archeologii, Warszawa, 1908, str. 51—66;—*M. J. Ollivier—Ks. J. Rodziewicz*: Męka Jezusa Chrystusa, studyum historyczne, Petersburg, 1902, str. 346 nast., 509 nast.

38). Jest w tych słowach widoczne napomknienie o zwyczajach rzymskich, a także o przyszłej męce, jaką Pan Jezus później poniósł. — Zbawiciel wyczerpany, dźwigając krzyż, trzykrotnie upadał.

Przed samem przybiciem do krzyża pozwalano osobom litościwym podać skazańcowi czarę wina, mirą zaprawionego, ażeby odurzony tym napojem mniej czuł boleści. Zbawiciel tylko spróbował podanego Mu napoju, ale go nie pił, aby z zupełną przytomnością znosić katusze za grzechy świata.

3. Odmiany krzyża. Używano krzyża trojakiego kształtu (ob. fig. 213):

1. *Crux decussata*, krzyż ukośny, przypominający grec-

Fig. 213. 1. *Crux decussata*, 2. *Crux commissa*, 3. *Crux immissa*.

ką literę X, zwany także krzyżem Św. Andrzeja, bo do takiego święty ten Apostoł został przybity.

2. *Crux commissa*, krzyż zbijany albo rozłożony, nazywano go także egipskim, bo u Egipcyan takie krzyże robiono, kształtem przypomina literę grecką T.

3. *Crux immissa* ⊺ +, krzyż wcinany; widzimy tu dwie odmiany: krzyż z dłuższym pniem głównym od poprzecznicy, nazywa się *łacińskim*, mający poprzecznicę tejże długości, co i pień główny, jest to *krzyż grecki*.

4. **Krzyż Zbawiciela.** Według powszechnie przyjętego podania krzyż Zbawiciela był wcinany i, prawdopodobnie, łaciński. Zrobiony był, jak sądzą badacze, z drzewa z gatunku drzew iglastych; podłużnica krzyża wynosiła przeszło 4 metry, poprzecznica — przeszło 2 metry; ciężar całego krzyża obliczają na 100 kilogramów (koło 245 funtów); ponieważ podłużna część krzyża przy niesieniu wlokła się po ziemi, przeto ciężar zmniejszał się o jakie 25 lub 30 kilogramów.

5. **Gwoździe, kołek, chusta.** Ręce i nogi winowajcy przybijano do krzyża gwoździmi. Tak też Zbawicielowi uczyniono, i według wszelkiego prawdopodobieństwa każda noga oddzielnym gwoździem była przebita.

Żeby wskutek ciężaru ciała gwoździe nie rozrywały rąk, w środku krzyża wbijano kołek (*pegma sedile*), na którym siedział skazany, jak na siodle, stąd wyrażenia: *acuta cruce sedere* albo *equitare in cruce*.

W ewangelii apokryficznej Nikodema czytamy, że Zbawiciela na krzyżu przepasano chustą (*subligaculum, lumbare*), i bez wątpienia tak było. Wprawdzie w starożytnych rzymskich pismach jest mowa, że winowajców krzyżowano nagich, ale nie trzeba tu rozumieć wyrazu „nagi“ w najściślejszem znaczeniu, tembardziej, że Rzymianie nie byli zwolennikami zupełnej nagości, tak jak Grecy. [1])

6. **Tablica.** Nad głową skazańcowi umieszczano na krzyżu tablicę z napisem, za co go kaźń spotkała. I Zbawicielowi zawieszono nad Jego Najświętszą Głową napis w potrójnym języku: hebrajskim, greckim i łacińskim, a mianowicie:

Jeszua han-notseri melekh ha-Jehudim.

Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων

Jesus Nazarenus rex Judaeorum (Joan. 19, 19).

7. **Katusze kaźni krzyżowej.** Kaźń krzyżowa była niewypowiedzianie straszna. Cierpienia z każdą chwilą się potę-

---

[1]) Ob. *J. Knabenbauer*: Comment. in Ev. sec. S. Matthaeum, Parisiis, 1903, t. II., str. 530.

gowały. Rany w rękach i nogach stopniowo się powiększały i zaogniały, wywołując ból okropny. Samo wyciągnięcie rąk przez długi czas, wstrzymywało krążenie krwi; muskuły naprężone utrudniały oddech. Wypływ krwi pociągał za sobą ustawiczne niczem niezaspokojone pragnienie. Ukrzyżowani w tych mękach żyli często przez całą noc następną, nieraz i dzień po niej cały, bywały wypadki nawet, że aż do trzeciego dnia. Zbawiciel, wyczerpany nieludzkiem biczowaniem i poranieniem głowy koroną cierniową, żył kilka godzin. Dla zwiększenia cierpień niekiedy krzyżowano głową ku ziemi, tak ze Świętym Piotrem uczyniono; czasem zapalano ogień pod krzyżem.

Ciała niewolników w Rzymie, a na prowincyi, zdaje się, każdego ukrzyżowanego zostawiano na krzyżu na pastwę drapieżnemu ptactwu. W Judei jednak robiono w tym względzie wyjątek, stosując się do zwyczaju żydowskiego, ażeby „przeklęty od Boga“ całej ziemi nie splugawił. (Deut. 21, 23), i nad wieczorem zdejmowano ciała. Ale ponieważ skazaniec żył najczęściej, aby śmierć przyspieszyć, łamano mu golenie (*crurifragium*). Chrystus Pan już nie żył, więc poprzestano na przebiciu Mu włócznią boku.

8. **Relikwie.** Żydzi zwykle niedaleko miejsca kaźni wykopywali dół i grzebali w nim ciała skazanych oraz wrzucali tam narzędzia, służące do egzekucyi. Dzięki temu Św. Helena r. 326 odnalazła zachowane w głębi ziemi na Kalwaryi: krzyż Zbawiciela, tablicę i gwoździe.

Największą podobno relikwię prawdziwego krzyża posiada obecnie kościół Św. Guduli w Brukselli. Drugie miejsce co do wielkości, zajmuje cząstka drzewa świę-

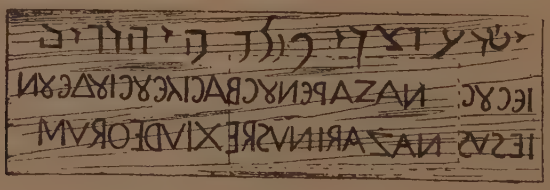

Fig. 214. Tytuł krzyża. Odtworzenie *Drach'a* (na autentycznej tablicy dziś znajduje się tylko jeden wyraz po grecku i po łacinie: Ναζαρένους, *Nazarenus*).

tego, znajdująca się u nas w Lublinie w kościele *po - Dominikańskim*; [1]) nadto posiadamy znaczną cząstkę na Łysej górze w kościele Święto-Krzyzkim.

Tytuł Krzyża przechowuje się obecnie w kościele Świętego Krzyża Jerozolimskiego w Rzymie (ob. fig. 214). [2])

O autentycznych gwoździach wiadomo, że z jednego Św. Helena kazała zrobić wędzidło i ofiarowała je swemu synowi Konstantynowi Wielkiemu; święte to wędzidło znajduje się w Carpentras, niedaleko Awinionu. Drugi gwóźdź był użyty do owej słynnej korony żelaznej, przechowującej się obecnie w Monza, blizko Medyolanu. Prócz tego, podobno, Konstantyn Wielki kazał wykonać 12 gwoździ (facsimilia) z domieszką opiłków z prawdziwego gwoździa świętego. Dziś w różnych miejscach przechowują się 33 gwoździe święte (ob. fig. 215).

Fig. 215. Gwoździe święte: 1) w Wenecyi, 2) w Trewirze, 3) we Florencyi, 4) w Paryżu (N. D.) 5) w Wenecyi.

Włócznia święta przechowuje się w bazylice Św. Piotra w Rzymie.

9. Krzyż—godło odkupienia. Krzyż, który pierwotnie był narzędziem najsromotniejszej kary, od samego początku chrześcijaństwa staje się godłem Odkupienia i najwznioślejszej nauki katolickiej. To też Święty Paweł, Apostoł, powiada: *A my przepowiadamy Chrystusa Ukrzyżowanego* (1 Cor. 1,23), a w innem miejscu: *A ja nie daj Boże, abym się chlubić miał,*

[1]) *Ks. Szeliga*: Krótka wiadomość o znakomitej części Krzyża P. N. J. Chr., znajdującej się w kościele księży Dominikanów lubelskich, Lublin, 1872.

[2]) *M. Donadiu y Puignau*: Le vrai titre de la Croix, w „Compte rendu du quatrième congrès scientifique international des catholiques“ (Sciences religieuses), Fribourg, 1898, str. 65—77.

jedno w krzyżu Pana naszego Jezusa Chrystusa (Gal. 6, 14) Ojcowie Kościoła prześcigają się w pochwałach na cześć krzyża.

Od czasów Teodozyusza Wielkiego przez cześć dla krzyża zaprzestano go używać za narzędzie kaźni. [1])

---

[1]) Swastyka, czyli znak przypominający krzyż , a znany już w głębokiej starożytności u niektórych ludów pogańskich, *prócz wyglądu nie ma nic wspólnego z krzyżem chrześcijańskim.* Początek swastyki jest astronomiczny, jej zaś religijna cześć u Pogan pozostawała w związku z kultem słońca. Ob. *A. D'Alès*: Dictionnaire de la fois catholique, Paris, 1910, art. Croix, kol. 827—32;—*Ks. Wł. Szcześniak*: Słownik apologetyczny wiary katolickiej, Warszawa, 1896, art. Krzyż, t. II., str. 447—53. art. Swastyka, t. III., str. 601—3;—*Ks. Cz. Sokołowski*: Krzyż, w „Podręcznej Encykl. Kościeln.", t. XXIII—XXIV;—czyt. także: *M. Żmigrodzki*: Przegląd archeologii do historyi pierwotnej religii, Kraków, 1902-

DZIAŁ III.

Wojskowość.

1. Wojsko hebrajskie.

1. **Historya.** W czasach patryarchalnych, gdy zachodziła potrzeba walczenia z nieprzyjacielem, uzbrajali się domownicy płci męskiej, a dowództwo obejmowali ojcowie rodzin (Gen. 14, 14; 32, 7; 33, 1). Za Mojżesza wszyscy mężczyźni, zdolni do noszenia broni, utworzyli liczne i silne wojsko. W epoce Sędziów nie widzimy jeszcze żadnej władzy centralnej, któraby mogła zmusić do zaciągnięcia się do wojska, wszakże wobec grożącego niebezpieczeństwa każdy Izraelita gotów był walczyć za ojczyznę i swobodę. Pierwszy dopiero Saul wprowadził wojsko stałe, liczące trzy tysiące mężów (1 Reg. 13, 2; 24, 3). Dawid miał dwieście osiemdziesiąt osiem tysięcy wojska, z którego kolejno po dwadzieścia cztery tysiące przez miesiąc każdego roku pełniło służbę (1 Par. 27, 1—15). Inni królowie, jak Salomon, Roboam, Aza, Jozafat, królowa Atalia, Amazyasz, Ozyasz naśladowali w tem Dawida. Hasmonejczycy także posiadali wojsko stałe.

2. **Podział wojska hebrajskiego.** Pierwotnie u Hebrajczyków, jak i u innych narodów, była wyłącznie piechota, hebr. *raglim*; wodzowie tylko używali osłów lub mułów. Konnica w górzystej Palestynie żadnej lub małą korzyść mo-

gła przynieść, a przytem Prawo zakazywało królom chować wielkiej liczby koni (Deut. 17, 16). Mimo to jednak Salomon dla podniesienia w oczach sąsiadów blasku swego państwa sprowadzał z odległych krajów liczne stada koni i utworzył kawaleryę oraz zaprowadził wozy bojowe, hebr. *paraszim warekhebh*. Dla utrzymywania jazdy Salomon w Jerozolimie i główniejszych miastach pobudował stajnie i magazyny, stąd nazwy: „miasta wozów“, „miasta jezdnych“ (3 Reg. 9, 19; 2 Par. 1, 14; 8, 6). Następcy Salomona utrzymywali także kawaleryę i wozy.

Wojsko hebrajskie dzieliło się na hufce większe i mniejsze, a mianowicie na chiliady, centurye, oddziały po pięćdziesięciu ludzi i po dziesięciu. Każdym z tych oddziałów rządzili przełożeni: tysiącznicy, setnicy, pięćdziesiętnicy i dziesiętnicy. Kilku chiliadami dowodzili starsi przełożeni. Prócz tego był naczelny dowódca, hebr. *sar ha chail*, od którego zależeli wszyscy inni naczelnicy wojskowi ze swymi oddziałami. Naczelny dowódca wraz z innymi wodzami stanowił radę wojenną.

3. Zaciąg wojska. Wiek wojskowości u Hebrajczyków liczono od roku dwudziestego do pięćdziesiątego.

Za czasów królewskich nad zaciągiem do wojska czuwał naczelny pisarz wojskowy, hebr. *has-sofer*, jako też jego pomocnicy pisarze, hebr. *soferim* i *szoterim*.

Uwalniano od służby wojskowej: 1-o tego, co zbudował dom i jeszcze w nim nie zamieszkał; 2-o tego, co zasadził winnicę i jeszcze z niej ani razu nie zbierał owocu; 3-o tego, co oblubienicy po zaręczynach nie wprowadził jeszcze do domu swego, albo też po wprowadzeniu roku z nią nie przemieszkał; 4-o ludzi tchórzliwego usposobienia, aby innym swem zachowaniem nie odejmowali odwagi.

Kapłani i Lewici wyjęci byli od powinności wojskowej, ale podczas wojny towarzyszyli żołnierzom i nieraz przemowami swemi dodawali im ducha. Kapłani nadto składali ofiary i arkę Pańską na pole bitwy wynosili, dopóki jej w Świątyni nie ustawiono.[1])

[1]) Nie zabraniało jednak prawo kapłanom piastować urzędów wojskowych. Jako wodzowie, zasłynęli bohaterscy Machabeusze z rodu kapłańskiego.

Fig. 216. Hełmy assyryjskie.

4. **Żołd**. Pierwotnie żołnierze hebrajscy nie dostawali żadnego żołdu; po części się sami utrzymywali, po części mieszkańcy dostarczali im żywności. Po utworzeniu się wojska stałego król je utrzymywał. W pieniądzach żołd był wprowadzony dopiero przez Szymona Machabeusza. W Nowym Testamencie wyraz *żołd*, gr. ὀψώνιον, Vulg. *stipendium*, nieraz się spotyka (Luc. 3, 14; 1 Cor. 9, 7).

Fig. 217. Hełmy egipskie.

5. **Uzbrojenie** (hebr. *kelim*). 1. Broń odporna. Broń odporną stanowił:

a) Hełm (hebr. *kobha*, gr. περικεφαλαία, Vulg. *galea*), zakrywający czoło, wierzch i tył głowy, zrobiony zazwyczaj ze skóry wołowej, obleczonej, zwłaszcza w późniejszych czasach, blachą miedzianą (ob. fig. 216, 217, 218 i 219).

b) Pancerz (hebr. *szyryon*, LXX. θώραξ, Vulg. *lorica*) złożony zwykle z dwóch części: jedna zabezpieczała piersi i brzuch, druga—plecy; części te po obydwóch bokach były poszczepiane za pomocą sprzączek. Niekiedy używano pancerza łuskowatego (hebr. *szyryon kaskassim*, Vulg. *lorica squamata*, Wuj. *karacena łuszczasta*), sporządzonego z maleńkich płytek metalowych, które jakby łuski u ryby nawzajem się przykrywały (ob. fig. 220 i 221).

Fig. 218. Hełmy greckie.

Fig. 219. Hełmy rzymskie.

c) Tarcza, (Vulg. *clipeus*) najczęściej z lekkiego drzewa wykonana, obciągnięta skórą zwierzęcą, czasem zaś blachą miedzianą lub złotą pokryta. Rozmaitego kształtu i rozmaitej wielkości bywały tarcze hebrajskie, stąd też i rozmaicie je nazywano (hebr. *maghen*—mniejsza tarcza; hebr. *tsinna*—tarcza większa, okrywająca całego człowieka; hebr. *sochera*—okrągła niewielka tarcza; hebr. *szelatim*—niewiadomego kształtu—ob. fig. 222 i 223). W marszu żołnierze nosili tarcze, zwieszające się na rzemieniu od szyi przez lewe ramię. Podczas bitwy trzymali tarcze w lewej ręce, a prawą jednocześnie rozporządzali włócznią czy też łukiem; przy zdobywaniu miast nad głowy wznoszono tarcze, ściśle jedną z drugą łącząc. W czasie pokoju tarcze umieszczano w futerałach, dlatego też wyrażenie hebr *ara maghen* = obnażył tarczę, znaczy przygotował się do wojny (Is. 22, 6). Porzucenie tarczy na polu bitwy ściągało hańbę (2 Reg. 1, 21), zdobycie zaś tarcz nieprzyjacielskich chwałą okrywało (3 Reg. 14, 26).

Fig. 220. Pancerz znaleziony w grobie Ramzesa III.

2. Broń zaczepna. Do broni zaczepnej należał:

a) Miecz (hebr. *cherebh*, LXX. μάχαιρα, ῥομφαία, ξίφος, Vulg. *gladius*), noszono go w pochwie, używano mieczów jedno i obosiecznych (ob. fig. 224 i 225). Przenośnie wyraz miecz oznacza w Biblii karę lub jakąś klęskę; często go Pismo Święte przedstawia jako zwierzę drapieżne, które ciało pożera, a krew chłepce (Deut. 32, 42); nieraz także dla połysku przyrównywa go do błyskawicy (Deut. 32, 41).

Fig. 221. Kawałek pancerza ze stemplem faraona Sezaka.

Fig. 222. Tarcze assyryjskie.

b) Włócznia (hebr. *roma*, *chanith*, *kain*, gr. λόγχη, Vul *hasta*), składała się z drzewca, najczęściej cyprysowego, i żeleźca lub miedzianego grotu, osadzonego na końcu drzewca. Długość włóczni bywała rozmaita.

c) Oszczep (hebr. *kidon*, Vulg. *lancea*, *jaculum*), była to krótka włócznia, którą przy walce trzymano w ręku lub też ją w przeciwnika rzucano (fig. 226).

Prócz wymienionego oręża, którym walczono z blizka (*cominus*), używano jeszcze broni przeznaczonej wyłącznie do rzucania pocisków (*eminus*).

Fig. 223. Tarcze egipskie.

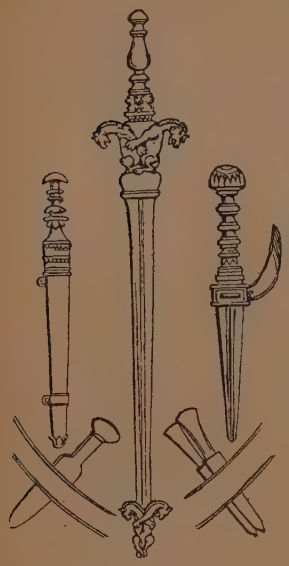

Fig. 224. Miecze i puginały assyryjskie.

Do takiej broni zaliczał się:

a) Łuk (hebr. *keszeth*, Vulg. *arcus*), z mocnego drzewa lub miedzi zrobiony, długością czasem wyrównywający wzrostowi człowieka. Przy użyciu takiego łuku jeden jego koniec łucznik trzymał lewą ręką, drugi przytrzymywał nogą (stąd formuła hebr. *darak keszeth* = deptał łuk), prawą zaś ręką naciągał cięciwę i puszczał strzały. Strzały przygotowywano z lekkiego drzewa, na końcu miały groty żelazne; noszono strzały w kołczanie na plecach. Jako zręczni łucznicy u Hebrajczyków wsławili się Beniaminici i Efraimici (ob. fig. 227).

Fig. 225. Puginały egipskie.

b) Proca (hebr. *kela*, LXX. σφενδόνη, Vulg. *funda*), rzucano za pomocą niej kamyki, które przy sobie w worku żołnierze nosili (ob. fig. 228 i 229). Niezrównani procarze byli Beniaminici: mówiono o nich „że i włos mogli ubić". (Jud. 20, 16).

Każdemu znaczniejszemu wodzowi we wszystkich niebezpieczeństwach wojny towarzyszył jeden lub nawet kilku giermków. Giermek za wodzem nosił broń (dlatego po hebr. nazywał się *nose khelim* = noszący broń, łac. *armiger*), a nadto obwieszczał rozkazy swego pana niższym przełożonym wojskowym. Od czasu wejścia w użycie wozów wojennych o giermkach niema już wzmianek.

Fig. 226. Jeździec assyryjski z oszczepem.

3. Machiny wojenne. Za czasów królewskich posługiwano się także machinami wojennemi. —Należą tu:

a) Chiszszbonoth, o których czytamy w drugiej księdze Kronik: „I naczynił (król Ozyasz) w Jeruzalem rozmaitej strzelby (Vulg. diversi generis machinas), którą rozłożył po wieżach i po węgłach murów, aby wypuszczano strzały i wielkie kamienie“ (26, 15). Zdaje się, że mowa tutaj o machinach, zbudowanych na zasadzie łuku lub procy, zwanych u Greków i Rzymian: *balistae i catapultae.* Pierwsze służyły do rzucania ciężkich kamieni, drugie do rzucania większych jeszcze pocisków, jak np. bali.

Fig. 227. Łucznicy egipscy.

b) Karim, machiny oblężnicze, używane przez Chaldejczyków, ale bez wątpienia i przez Hebrajczyków. [1]) Odpowiadały, zapewne, rzymskim *arietes* czyli taranom. Taran była

Fig. 228. Proca używana na Wschodzie.

Fig. 229. Procarze assyryjscy.

[1]) O tych machinach mamy pierwszą wzmiankę u Ezechiela 4, 1 nast.; 21, 22; 26, 9.

to długa belka, zaopatrzona na końcu żelazną lub miedzianą osadą, najczęściej o kształcie głowy baraniej (stąd *aries*); belka ta wisiała poziomo na łańcuchach lub sznurach; żołnierze kołysali nią, przez co osada silnie uderzała o mury i rozbijała je (ob. fig. 230).

4. Zbrojownie. Do przechowywania broni posiadali Hebrajczycy publiczne zbrojownie (hebr. *bate khelim*). Zbrojownia Salomona mieściła się w „Domu lasu Libanu". (3 Reg. 10, 16 nast., 2 Par. 9, 16). O Roboamie druga księga Kronik powiada: „W każdem mieście uczynił zbrojownie na tarcze i na kopie i zmocnił je wielką pilnością" (2 Par. 11, 12). Podobnież czytamy, że królowie Ozyasz i Ezechiasz na-

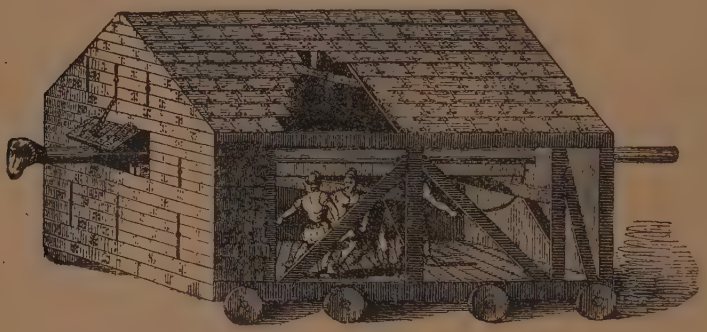

Fig. 230. *Aries.*

gromadzili wszelkiego rodzaju broni (2 Par. 26, 14 nast.; 32, 27; 4 Reg. 20, 13). Machabeusze, przedewszystkiem Szymon i Jonatas, usilnych dokładali starań, aby jak największe mieć zapasy oręża. (1 Mach. 10, 21; 15, 7). Józef Flawiusz wspomina o zbrojowni króla Heroda w Masadzie. [1])

6. Ćwiczenia wojskowe. W dawniejszych czasach każdy osobno ćwiczył się we władaniu bronią. Później, zapewne, w Jerozolimie i w innych miastach były place, gdzie młodzież zgromadzała się i zaprawiała w rzemiośle wojennem pod kierunkiem starszych wojowników. Publiczne zapasy na podo-

[1]) Masada, twierdza nad zachodnim brzegiem m. Martwego, dzisiejsze *el Sebbe*.

bieństwo greckich pierwszy wprowadził arcykapłan Jazon (2 Mach. 4, 12, nast.; por. 1 Mach. 1, 15 nast.).

7. **Obóz.** Po opuszczeniu Egiptu, z całej siły zbrojnej Hebrajczyków utworzone zostały cztery wielkie oddziały, a każdy z nich zawierał po trzy pokolenia. Oddziały i pokolenia miały wyznaczone sobie miejsca w obozie i w marszu. Każdy oddział posiadał odrębną chorągiew (hebr. *deghel*), każde pokolenie miało swój znak (hebr. *oth*).

Obóz izraelski na puszczy był kształtu czworobocznego.

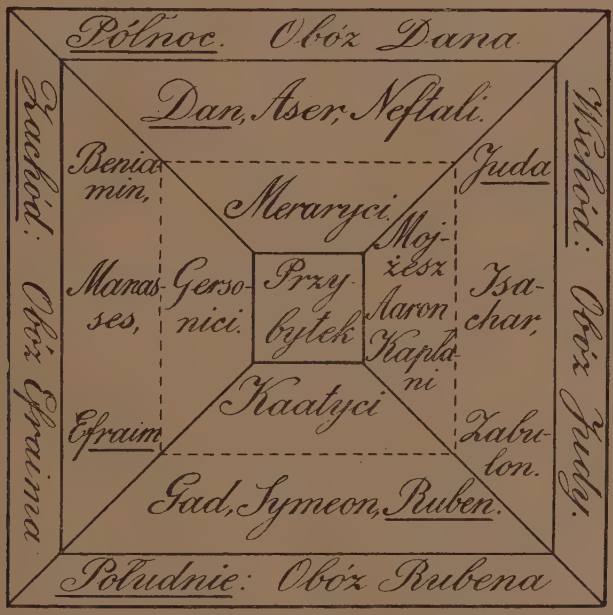

Fig. 231. Plan obozu Izraelskiego na puszczy według *F. Zorell'a* (*Hagen*: Lexicon Bibl., vol. I., kol. 787—8).

W środku wznoszono Przybytek. Najbliżej Przybytku rozbijali swe namioty kapłani i Lewici, otaczając go w ten sposób, że Mojżesz, Aaron i kapłani zajmowali miejsca od wschodu, t. j. naprzeciwko bramy Przybytku; od południa—Kaatyci, od zachodu — Gersonici, Meraryci — od północy [1]). Dalej

[1]) Kaatytami nazywamy Lewitów z rodu Kaata (do tego rodu należał Mojżesz i Aaron), Gersonitami i Merarytami—Lewitów z rodów Gersona i Merarego.

z czterech stron Przybytku obozowały wspomniane cztery oddziały, jeden za drugim rozłożone, w Biblii również obozami zwane. Od wschodu znajdował się obóz Judy, t. j. pokolenia: Judy, Isachara i Zabulona; od południa—obóz Rubena, czyli pokolenia: Rubena, Symeona i Gada; od zachodu—obóz Efraima, złożony z pokoleń: Efraima, Manassesa i Beniamina; wreszcie obóz Dana—od północy, mający pokolenia: Dana, Asera i Neftalego (ob. Num. r. 2). Wszystko to wyjaśnia załączona figura (fig. 231).

Odpowiednio do rozmieszczenia w obozie zachowywali Izraelici i podczas drogi przez puszczę podobny porządek. Naprzód szedł oddział Judy, za nim Gersonici i Meraryci wieźli przybytek i naczynia; dalej postępował oddział Rubena i Kaatyci, niosący arkę Pańską; wreszcie ciągnęły oddziały Efraima i Dana.

Nie mamy żadnych danych, z którychbyśmy mogli wnioskować, że i później wojsko w obozie i w marszu jakiegoś podobnego porządku przestrzegało. Zdaje się, że obóz późniejszy kształtem swym tworzył krąg, którego środek zajmowały namioty głównego wodza oraz starszyzny wojskowej.

Nie wspomina Pismo Święte, aby Hebrajczycy obóz oszańcowywali; rozstawiano tylko straże na końcach obozu dla zabezpieczenia się od niespodziewanego napadu (Jud. 7, 19; 1 Reg. 14, 16; 1 Mach. 12, 27).

8. Wojna (hebr. *milchama*). — 1. Przygotowania. Zanim rozpoczęto wojnę, uciekano się przez pośrednictwo arcykapłana albo też proroka po radę do Boga. Bezbożni królowie radzili się fałszywych proroków. Nieraz, aby wyprosić sobie pomoc Bożą, składano ofiary, czyniono śluby, poszczono, oddawano się modlitwom. — Najczęściej, ale niezawsze, Hebrajczycy wypowiadali wojnę nieprzyjacielowi, wysyłając listy lub posłów wyprawiając.

2. Bitwy. Przed bitwą żołnierze stawali w szyku bojowym. Do waleczności odpowiedniemi przemowami zagrzewali ich kapłani albo sami królowie, a później wodzowie — Machabeusze (Deut. 20, 2 nast.; 2 Par. 13, 4; 20, 20; 1 Mach. 4, 8 — 11). Znak do ataku dawano za pomocą trąb i natychmiast z przeraźliwym krzykiem wojennym (hebr. *terua milchama*), z nadzwyczajną gwałto-

wnością rzucano się na wroga. Szczegółowych opisów przebiegu bitw Pismo Święte nam nie podaje.

Żeby zapobiedz przelewowi krwi, czasem rozstrzygano zwycięstwo walką dwóch lub kilku wojowników, wybranych z obydwóch stron walczących (1 Reg. r. 17; 2 Reg. 2, 14 nast.).

3. Zdobywanie miast. Zdobywano miasta: 1-o nagłym szturmem; 2-o przez osaczenie, otaczając ze wszystkich stron miasto fortyfikacyjnemi liniami z szańców i rowów (*circumvallatio*), tudzież starając się brakiem żywności i wody zmusić nieprzyjaciela do poddania; 3-o przez oblężenie, robiąc, podobnie jak przy osaczeniu, linie fortyfikacyjne, a nadto sypiąc groble (*agger*) ku miastu, po których zataczano machiny oblężnicze.

Zdobyte miasta niekiedy niszczono ogniem. Nieraz ziemię zburzonego miasta, na znak wiecznego spustoszenia, posypywano solą albo sochą zaorywano. Był nawet zwyczaj u Hebrajczyków w dawniejszych czasach, podobnie jak i u innych narodów starożytnych, rzucania przekleństwa (hebr. *cherem*, gr. ἀνάθεμα) na spustoszone miasta.

Mojżesz ogłosił następujące prawo o zdobywaniu miast (Deut. 20, 10—20): 1-o „Jeśli kiedy przyciągniesz, abyś dobywał miasta, pierwej mu pokój ofiarujesz. Jeśliż przyjmie, a otworzyć bramy, wszystek lud, który w niem jest, zachowan będzie, i będzie tobie służył pod podatkiem. Lecz jeśli przymierza nie będzie chciał uczynić i zacznie przeciw tobie wojnę, będziesz go dobywał. A gdy je Pan Bóg twój poda w rękę twoją, pobijesz wszystko, co jest w niem płci męskiej w paszczęce miecza: oprócz niewiast, a niemowląt, bydła i innych rzeczy, które są w mieście. Wszystką korzyść wojsku podzielisz, i pożywać będziesz z łupu nieprzyjaciół twoich, któryć Pan Bóg twój da. Tak uczynisz wszystkim miastom, które są bardzo daleko od ciebie, a nie są z tych miast, które weźmiesz w osiadłość".—2-o „A z tych miast, które dane będą tobie, nikogo zgoła żywo nie zostawisz: ale pobijesz w paszczęce miecza, to jest Hetejczyka, Amorejczyka, Chananejczyka, Ferezejczyka, Hewejczyka i Jebuzejczyka, jakoż Pan Bóg twój przykazał: *aby snać was nie nauczyli czynić wszystkich obrzy-*

dliwości, które sami czynili bogom swoim, a zgrzeszylibyście przeciw Panu Bogu waszemu". [1]) — 3-o „Gdy oblężesz miasto przez czas długi, a obtoczysz je szańcami, abyś go dobył, nie będziesz wycinał drzew, z których jeść się może, ani siekierami w około pustoszyć masz krainę: bo drewno jest, a nie człowiek, ani może walczących przeciw tobie przyczynić liczby. Lecz jeśli które drzewa nie są rodzące owocu, ale leśne, i na inne potrzeby służące, wytnij, a sporządź machiny, aż dobędziesz miasta, które przeciwko tobie walczy".

4. Groza wojny. Wiadomo z Biblii i pomników pozostałych, iż zwycięzcy na Wschodzie dopuszczali się nad zwyciężonymi największych okrucieństw (ob. fig. 232 i 233). Oto królów i dostojników zakuwano w kajdany

Fig. 232. Król assyryjski oślepia swego jeńca.

(Ps. 149, 8), oślepiano ich (4 Reg. 25, 7; Jer. 52, 11) lub obcinano im ręce i nogi, aby się stali niezdolni do wojny, albo też zabijano ich (Jud. 7, 25); deptano ich na znak zupełnego poddaństwa (Jos. 10, 24). Dziewice i mężatki gwałcono (Is. 13, 16); brzemiennym rozcinano łona (4 Reg. 8, 12; 15, 16; Is. 13, 18; Os. 14, 1; Am. 1, 13); niemowlęta o skały i węgły murów rozbijano (4 Reg. 8, 12; Is. 13, 16; Os. 14, 1; Nah. 3, 10; Ps. 137, Vulg. 136, 9). Niekiedy zwycięzcy zabitym wrogom ucinali głowy, które wystawiano na widok publiczny, albo też je zachowywano do uroczystości tryumfalnych (Jud. 7, 25;

[1]) O kwestyi wytępienia Chananejczyków ob. art. *Lesêtre'a* w „Revue pratique d'apologétique", t. IV, r. 1907, str. 472–6.

1 Reg. 17, 54; 31, 9; 2 Mach. 15, 30; Jos. Flav. Bel. Jud. I, 17, 2). Na cierniach składano jeńców i przepiłowywano; lub też tracono ich, jeżdżąc po nich wozami młockowymi; odzierano żywcem ze skóry. Trupy pozostawiano na poszarpanie ptakom i zwierzętom (1 Reg. 17, 44), co prorocy przedstawiają jako ucztę, sprawioną ptactwu drapieżnemu i zwierzętom dzikim przez Boga-Sędziego narodów (Jer. 25, 33; Ezech. 39, 17; Soph. 1, 7).

Przyznać trzeba, że niezawsze dopuszczano się takich okrucieństw. Nieraz podbitym narodom dozwalano mieć własnych królów, a tylko nakładano haracz (4 Reg. 23, 34 nast.; 24, 1; 2 Par. 36, 3 nast.); ale w razie wzniecenia buntu uciekano się do ostateczności.

Fig. 233. Pastwienie się nad jeńcami. Wypukłorzeźba assyryjska.

Hebrajczycy w stosunku do innych starożytnych narodów wschodnich odznaczali się pewnem umiarkowaniem względem swych nieprzyjaciół (3 Reg. 20, 30 — 43; 4 Reg. 6, 21 — 23) i często się zadawalniali przysięgą, daną na wierność oraz haraczem (Deut. 20, 11; Jos. 16, 10; Jud. 1, 28; 2 Reg. 8, 6; 3 Reg. 9, 20 nast.).

5. Nagrody i łup wojenny. Na spotkanie zwycięzców tłumnie wychodzono, kobiety wyrażały wdzięczność przez pieśni pochwalne, muzykę i tańce (Jud. 11, 34; 1 Reg. 18, 6 nast.; 21, 11). Chwałę poległych bohaterów również opiewano (2 Reg. 1, 17—27; 2 Par. 35, 25; por. 2 Reg. 3, 31). Ci którzy się bardziej męstwem odznaczyli, otrzymywali wyższe dostojeństwa (1 Par. 11, 6), dawano im pasy drogocenne (2 Reg. 18, 11); niekiedy z obietnicy uprzedniej, zwalniano ich i ich rodziny od płacenia podatków; zostawali również uczczeni przez znakomite małżeństwa (Jos. 15, 16 nast.; 1 Reg. 17, 25; 18, 27). Za Dawida, króla, był ustanowiony poczet

największych bohaterów, jakby jaka legia honorowa (2 Reg. 23, 8 — 39; 1 Par. 11, 10 — 46).

Ze zdobyczy wojennej w ludziach i zwierzętach połowa bez pięćsetnej części dostawała się żołnierzom, w jakikolwiek sposób uczestniczącym w wojnie; część pięćsetna tej połowy szła na rzecz kapłanów. Drugą połowę, otrzymywał naród, z której część pięćdziesiątą ofiarowywano Lewitom. — Przedmioty nieżywotne udzielano tym, którzy wojnę szczęśliwie zakończyli. — Rzeczy większej wartości niekiedy zabierał wódz naczelny (Jud. 8, 24 nast.), tak właśnie Dawid zgromadził wielkie skarby na budowę Świątyni (2 Reg. 8, 7—11; 1 Par. 26, 26 nast.). Trofea drogocenne zawieszano w Przybytku (1 Reg. 21, 9; 4 Reg. 11, 10; por. 1 Reg. 31, 10; 1 Par. 10, 10 nast.). — Z miast, na które rzucano klątwę, zazwyczaj łup był zakazywany (np. Jos. 7, 1 nast.).

2. Cudzoziemskie armie.

W Piśmie Świętem często jest mowa o wojskach cudzoziemskich. Spotykamy się tam niejednokrotnie z wojskiem egipskiem, filistyńskiem, assyryjskiem i chaldejskiem, a w ostatnich czasach greko-syryjskiem i rzymskiem.

1. Wojska egipskie, filistyńskie, assyryjskie i chaldejskie. U Egipcyan faraon sam zwykle dowodził armią. Od

Fig. 234. Faraonowy wóz wojenny.

Fig. 235. Żołnierze egipscy.

XVIII-ej dynastyi główną siłą były wozy wojenne. Podczas wyjścia Izraelitów z Egiptu jazda faraona liczyła „sześćset wozów wybornych“ (Ex. 14, 7). Faraon Sezak z tysiącem i dwustu wozami szedł przeciwko Roboamowi, królowi judzkiemu (2 Par. 12, 3). Uzbrojenie żołnierzy stanowiły łuki, włócznie, siekiery, krótkie miecze zakrzywione lub proste, kaski, tarcze (ob. fig. 234 i 235).

Filistyńczycy również walczyli przeważnie z wozów okutych żelazem.

Assyryjczycy i Chaldejczycy prócz wozów mieli i rzeczywistą kawaleryę, lecz piechota odgrywała główną rolę na wojnie. Broń podobna [1]) jak u Egipcyan.

2. Wojsko greko-syryjskie. Wojsko syryjskie Seleucydów zorganizowane było na wzór armii grecko-macedońskiej. Dzieliło się na falangi, φάλαγγες, te — na σπεῖραι, odpowiadające kohortom rzymskim, σπεῖραι — na σημαῖαι, po czternastu żołnierzy liczące. Żołnierze posiadali długie piki oraz miecze. Używali Seleucydzi wozów w kosy zaopatrzonych, zapożyczyli nadto od Indyan słoni, które dla podniecenia przed bitwą upajano.

3. Wojsko rzymskie. Wojsko rzymskie dzieliło się na legiony, legion miał dziesięć kohort, kohorta — trzy manipuły, manipuł — dwie centurye, tak że kohorta powinnaby liczyć sześciuset ludzi, a legion — sześć tysięcy, lecz liczba ta niezawsze była zachowywana (ob. fig. 236 i 237).

Ze względu na uzbrojenie, wiek i bitność legion zawierał czworakiego rodzaju żołnierzy pieszych: 1-o *velites*, czyli lekką piechotę, uzbrojoną w lekkie włócznie, miecze, proce, łuki; 2-o *hastatos*, młodych żołnierzy, tak nazwanych od

---

[1]) O wojsku egipskiem i assyryjskiem czyt. *G. Maspero*: Opowiadania historyczne, str. 102—25; 225—51; 423—45.

Fig. 236. Żołnierze rzymscy.

długiej ciężkiej dzidy (hasta), stali oni w pierwszej linii bojowej; 3-o *principes*, starszych i wytrwalszych, stojących w drugiej linii, 4-o *triarios*, starych i doświadczonych wojowników, którzy stali w trzeciej linii. Trzy ostatnie rodzaje stanowiły ciężko-zbrojną piechotę, zaopatrzoną w pancerze, hełmy, tarcze duże, miecze, ciężkie długie włócznie. [1])

Fig. 237. Sztandar legionu.

Do każdego legionu przydzielano trzystu kawalerzystów, podobnie jak piechota uzbrojonych, którzy tworzyli oddział, zwany *ala*; ten dzielił się na dziesięć *turmae* po trzydziestu ludzi, każda turma na trzy *decuriae*.

Kohorty rzymskie w Palestynie jedne miały po tysiącu pieszych, inne po sześciuset pieszych i stu dwudziestu jezdnych.

Naczelnym wódzem armii, *dux, imperator*, był dawniej król, za rzeczypospolitej konsul, dyktator, prokonsul lub propretor. Najbliższymi pomocnikami naczelnego wodza było dwóch lub kilku t. zw. *legatów* (*legati*), wy-

[1]) Wódz Maryusz († 85 przed Chr.) zniósł lekką piechotę (*velites*), a także podział piechoty ciężko-zbrojnej na *hastati*, *principes* i *triarii*. *De facto* jednak podział piechoty ciężkiej zachował swoje znaczenie przy awansowaniu centuryonów do wyższych rang. Zresztą w Palestynie byli i lekko-zbrojni, δεξιολάβοι (Act. 23, 23).

znaczanych przez senat — Każdy legion miał sześciu *trybunów wojskowych* (*tribuni militum*), z których każdy kolejno przez dwa miesiące dowodził legionem.— *Centuriones*, setnicy, byli to oficerowie legionowi; do każdego manipułu należało ich dwóch (*prior* i *posterior*), wszystkich razem legion posiadał sześćdziesięciu, którzy ze względu na lata służby i osobiste zasługi mieli rozmaite stopnie i tytuły (ob. fig. 238).—Dowodzący konnicą nazywał się *praefectus equitum*.—Z innych urzędów wojskowych wymienimy tu: *quaestor militaris*, czyli generalny intendent, który zarządzał kasą wojenną; *praefectus castrorum*; *praefectus fabrum*. [1])

Fig. 238. Setnicy rzymscy.

[1]) O wojsku rzymskiem czyt. *F. Terlikowski*: Życie starożytnych Greków i Rzymian, Lwów, 1905, str. 314—39.

CZĘŚĆ SZÓSTA.

Życie religijne i kościelne Hebrajczyków.[1]

DZIAŁ 1.

Miejsca święte.

Aż do czasu wybudowania Przybytku na puszczy, Hebrajczycy nie posiadali żadnego stałego miejsca, przeznaczonego na oddawanie publicznej czci Panu Bogu. Patryarchowie najczęściej wznosili ołtarze i składali na nich ofiary w miejscach, gdzie im się Bóg objawił, a także na pagórkach i górach. Po zbudowaniu zaś Przybytku, według ogólnej zasady, tylko tam, a następnie w Świątyni godziło się składać ofiary. Czytamy w księdze Kapłańskiej (17, 8—9): „Który ofiaruje całopalenie albo ofiarę, a do drzwi Przybytku Świadectwa nie przywiedzie jej, aby była ofiarowana Panu, zginie z ludu swego“. A w księdze Powtórzonego Prawa (12, 13—14): „Strzeż, abyś nie ofiarował całopaleń twoich na każ-

[1] *P. Scholz*: Die heiligen Alterthümer des Volkes Israel, Regensburg, 1868;—*D. B. Haneberg*: Die religiösen Alterthümer der Bibel, München, 1869;—*B. Schäfer*: Die religiösen Alterthümer der Bibel, Münster, 1891.

dem miejscu, które ujrzysz: ale na tem, które obierze Pan". Mimo to jednak aż do czasów niewoli Babilońskiej, widzimy dosyć liczne wyjątki od tej ogólnej zasady. Dla słusznych przyczyn sami Prorocy nawet składali niekiedy ofiary poza Przybytkiem, czy też Świątynią. To niestosowanie się w pewnych wypadkach do ogólnego zakazu, nie było przestąpieniem prawa, lecz jego interpretacyą.

I. Przybytek. [1])

Przybytek był małą świątynią przenośną (por. August. De civ. Dei XV, 2, 4), zbudowaną według wskazówek samego Boga (Ex. r. 26 i 36, 8 nast.).

1. **Nazwy Przybytku.** Rozmaite nazwy Przybytku spotykamy w Piśmie Świętem: hebr. *Bajith* = dom, *Ohel* = namiot, *Miszkan* = stałe mieszkanie; gr. Σκηνή, Vulg. *Tabernaculum*, Wuj. *Namiot*, *Przybytek*. Nadto złożone nazwy: *ohel moedh*, co według wielu egzegetów znaczy: namiot zgromadzenia, Siedmdziesięciu przetłumaczyli: σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου, a za nimi i Vulg. *tabernaculum testimonii*, Wuj. *przybytek Świadectwa*; inna zbliżona nazwa: *ohel ha-edhuth* albo *miszkan ha-edhuth*, w Vulg. także *tabernaculum testimonii*.

2. **Opis Przybytku.** O wymiarach Przybytku, materyale, z którego był wykonany oraz kształcie mamy następujące wiadomości.

Długość Przybytku wynosiła trzydzieści łokci, szerokość i wysokość po dziesięć.

---

[1]) Monografie w wydawnictwie: *Ugolinus*: Thes. antiq. vol. VIII i IX; — *W. Neumann*: Die Stiftshütte in Bild und Wort, Gotha, 1861; — *Ch. J. Riggenbach*: Die mosaische Stiftshütte, Besel, 1867; — *C. Schick*: Die Stiftshütte, der Tempel in Jerusalem und der Tempelplatz der Jetztzeit, Berlin, 1896; — *D. Joseph*: Stiftshütte, Tempel und Synagogenbauten, Berlin, 1902; — *Ks. W. Serwatowski*: Przybytek Boga wśród narodu Hebreów, w „Pamiętniku Religijno-Moralnym", t. V (serya druga), r. 1860, str. 241 — 55; — *Ks. A. Zaremba*: Przybytek u Izraelitów, w „Encyklopedyi Kościelnej", t. XXII, str. 244 — 55; — *W. D. Fartusow*: Plany i fasady Nojewa kowczega. skinii Mojsiejewoj, pierwago i wtorogo Jerusalimskich chramow i dworca Salomonowa. Moskwa, 1909.

Ściany składały się z desek z drzewa akacyowego (hebr. *szitta*, *ets szittim*, ob. str. 45). Ściana północna i południowa liczyły po dwadzieścia desek szerokich po półtora łokcia; zachodnia oprócz dwóch desek narożnych szerokich po pół łokcia posiadała sześć desek szerokich także po półtora łokcia. Od wschodu, gdzie znajdowało się wejście, wznosiło się pięć kolumn, podtrzymujących belkę. Z belki zwieszała się do połowy kolumn zasłona. — Deski ścian od strony wewnętrznej powleczone były złotą blachą. Ustawiano je pionowo na podstawach srebrnych, mających w tym celu zrobione odpowiednie wgłębienia. Podsta-

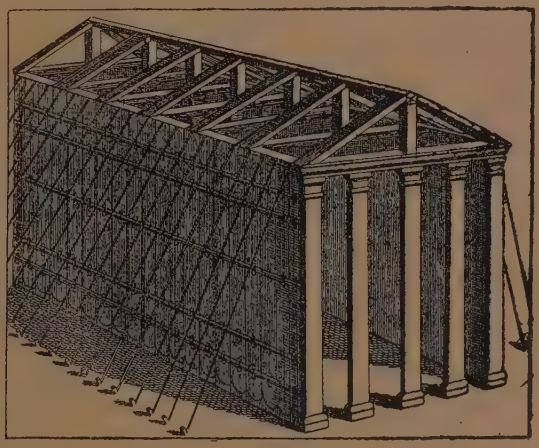

Fig. 239. Przybytek bez przykryć (*Fillion*: Atlas archéologique de la Bible).

wy te u spodu kończyły się klinami, które wrzynały się w ziemię. Dla utworzenia jednolitych ścian, mogących się oprzeć wichrom, deski łączyły się za pomocą wcięć i wypukłości, znajdujących się na kantach desek i odpowiadających sobie. Prócz tego dla wzmocnienia ścian, wzdłuż każdej z nich przechodziło pięć rzędów kółek złotych, po dwa rzędy u dołu i u góry, a jeden w środku, przez które przesuwano drążki, również z drzewa akacyowego, powleczone złotem (ob. fig. 239).

U góry przeciwległe ściany (północna i południowa) łączyły się za pomocą wiązań, na których rozwieszano przykrycia, służące za dach. Przykryć tych było cztery:

pierwsze czyli wewnętrzne, bisiorowe [1]), misternie tkane z nici ciemno-błękitnych, purpurowych, karmazynowych i białych, ozdobione wyobrażeniami Cherubów; drugie—utkane z sierści kóz; trzecie — ze skór baranich ufarbowanych na czerwono; czwarte — ze skór tachasz. [2])

Dzielił się Przybytek na dwie części: Święte, hebr. *hak-kodesz*, Vulg. *sanctum* i na Święte Świętych, hebr. *kodesz hak-kodaszim*, Vulg. *sanctum sanctorum*. — Długość Świętego wynosiła dwadzieścia łokci, a Najświętszego — dziesięć. — Przed Najświętszem spadała wspaniała bisiorowa zasłona (hebr. *parokheth* = oddzielenie) o czterech kolorach jak przykrycie wewnętrzne i podobnież Cherubami ozdobiona. Zawieszona była na czterech kolumnach, powleczonych złotą blachą, a wspartych na złotych podstawach.

W Świętem znajdowały się: 1-o przy ścianie północnej, t. j. na prawo od wejścia — stół Chlebów Pokładnych; 2-o naprzeciwko, przy ścianie południowej — świecznik Złoty; 3 o w pośrodku, nieopodal zasłony Najświętszego — ołtarz Kadzielny. Do Świętego wolno było wchodzić tylko kapłanom.

W Najświętszem ustawiono arkę Przymierza. Tutaj wchodzić mógł jedynie Arcykapłan i to raz w rok w dzień Pojednania (Lev. r. 16).

3. Dziedziniec Przybytek otoczony był dziedzińcem, hebr. *chatser*, Vulg. *atrium*, Wuj. *sień* (Ex. 27, 9—18; 38, 9—20) sto łokci długim i pięćdziesiąt szerokim (ob. fig. 240). Srebrne słupy z miedzianemi zaostrzonemi u spodu podstawami wbijano w ziemię w odległości pięciu łokci jeden od drugiego. Łączyły się słupy za pomocą srebrnych dru-

---

[1]) Bisior, hebr. *szesz*, *buts*, LXX βύσσος, Vulg. *byssus*, według jednych egzegetów oznacza cienkie płótno, według innych tkaninę bawełnianą; większość jest za płótnem. Ob. *Hagen*; Lexicon Biblicum, vol. I., kol. 692—96.

[2]) Jakie zwierzęta rozumieć przez wyraz hebr. *tachasz* (Ex. 26, 14) egzegeci się nie zgadzają. Jedni sądzą, że to cielce morskie, inni, że psy morskie, inni inaczej. I cielce morskie i psy morskie znajdują się w morzu Czerwonem i sąsiednich, mają skórę nieprzemakalną, a więc bardzo właściwą na zwierzchnie przykrycie Przybytku. Siedemdziesięc u przetłumaczyli δαχίνθινα, Vulg. *jantinae*, Wuj. *fijołkowej farby*.

tów, opatrzonych takimiż haczykami. Do nichto przyczepiano opony z bisioru kręconego. W ten sposób dziedziniec był ogrodzony i oddzielony od obozu. W środku wschodniej strony ogrodzenia znajdowało się wejście, szerokie na dwadzieścia łości, zasłonięte spadającą kosztowną kotarą, którą w razie potrzeby można było rozsuwać.

W części dziedzińca bliższej wejścia gromadzić się mogli wszyscy Izraelici, przychodzący włożyć swe ręce na żertwy, które przez kapłanów miały być ofiarowane. Reszta

Fig. 240. Przybytek z dziedzińcem według *Calmet'a*.

dziedzińca była przeznaczona wyłącznie dla kapłanów tudzież Lewitów i nazywała się dziedzińcem Kapłańskim. W pewnej odległości naprzeciwko wejścia do Przybytku znajdował się ołtarz Całopalenia; bliżej Przybytku, nieopodal południowej strony ogrodzenia stała umywalnia miedziana.[1]

[1]) Planem swym i stylem Przybytek zbliżony był do świątyń egipskich, ale zostało zeń usunięte wszystko, coby przypominało wierzenia

4. Sprzęty do Przybytku należące. — 1. Arka. Arka, hebr. *aron*, LXX. κιβωτός, Vulg. *arca*, Wuj. często *skrzynia*, nosiła rozmaite nazwy: *arka Świadectwa* (hebr. *aron ha-edhuth*, LXX. κιβωτὸς τοῦ μαρτυρίου, Vulg. *arca testimonii*), ponieważ zawierała w sobie Prawo Boże czyli oświadczenie, świadectwo woli Bożej; *arka Przymierza* albo *Testamentu* (hebr. *aron hab-berith*, LXX. κιβωτὸς τῆς διαθήκης, Vulg. *arca foederis* lub *testamenti*), ponieważ zachowanie Prawa, które się w niej mieściło, było warunkiem przymierza, a sama Arka była widzialnym znakiem przymierza, zawartego między Bogiem a ludem wybranym; *arka Boża* (*aron ha-Elochim*, LXX. κιβωτὸς τοῦ θεοῦ, Vulg. *arca Dei*), ponieważ stała się tronem Boga.

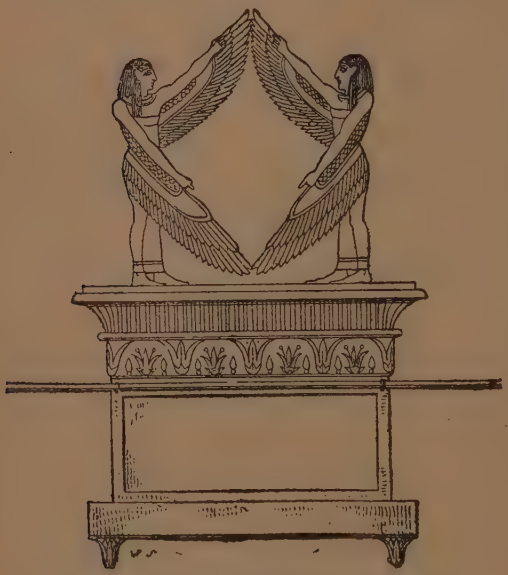

Fig. 241. Próba odtworzenia Arki.

Opis Arki znajduje się w księdze Wyjścia (r. 25, 10—22; 37, 1—9). Była to skrzynia niewielka zrobiona z drzewa akacyowego, długości miała dwa i pół łokcia, szerokości i wysokości po półtora (ob. fig. 241 i 242). Wewnątrz i zewnątrz powleczona złotą blachą, naokoło u wierzchu otoczona ozdobną koroną złotą (czyli obramowaniem). Na dłuższych bokach u kantów występowały po dwa kółka złote,

politeistyczne Egipcyan. To też słusznie zauważa ksiądz Vigouroux: „Jak chrystyanizm przyswoił sobie niektóre zwyczaje pogańskie dobre same w sobie, oczyściwszy je i przekształciwszy na swój użytek, tak też i mozaizm zapożycza niektóre rzeczy z Egiptu, oczyszczając je z wszelkiej cechy pogańskiej i uświęcając zwyczaje starożytne znamienną cechą monoteistyczną". Czyt. *Vigouroux*: La religion mosaïque et la religion égyptienne, w „La Bible et les découvertes", Paris, 1896, t. II, str. 510—47.

a przez nie przesunięte były stale drążki z drzewa akacyowego, także złotem powleczone; na nich Arkę przenoszono.

Pokrywa Arki, z najczystszego złota wykonana, nazywała się *Ubłagalnią* lub *Wyrocznią*, hebr. *kapporeth*, LXX. ἱλαστήριον, Vulg. *propitiatorium* i *oraculum*. Dwa Cheruby (hebr. *kerubhim*), odręcznie wytłaczane i rozciągane ze złota, rozpostartemi skrzydłami osłaniały wierzch pokrywy. Pan Bóg przemawiał z Ubłagalni, ukazując się pod postacią obłoku (Ex. 25, 22; Num. 7, 89), nazwanego później przez Rabinów *szekinah*.

Wewnątrz Arki złożono: 1-o tablice Prawa (Ex. 40, 18; Deut. 10, 5), [1] 2-o naczynie z manną (Ex. 16, 33—34; 3-o laskę Aarona, która cudownie zakwitła (Num. 17, 10; ob. także Hebr. 9, 4). Po wybudowaniu Świątyni Arka posiadała tylko tablice Prawa (3 Reg. 8, 9). — Podczas pobytu na Pustyni, z pośród Lewitów jedynie Kaatyci mieli zaszczytny obowiązek strzeżenia Arki (Num. 3, 31). — W bitwach Arka była rękojmią pomocy Bożej; to też niekiedy ją na pole walki wynoszono. — Dzieje Arki kończą się w czasach Jeremiasza. Prorok ten ukrył ją na górze Nebo wraz z ołtarzem Kadzielnym i przybytkiem Mojżeszowym, tak że po niewoli Babilońskiej nie zdołano jej odnaleźć. W drugiej więc Świątyni miejsce Najświętsze było puste. [2]

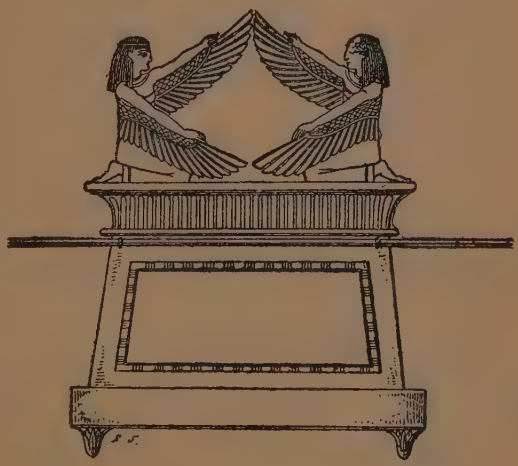

Fig. 242. Inna próba odtworzenia Arki.

[1] *Pentateuch* – rozkazał Mojżesz złożyć *obok Arki*—hebr. *mitsadh aron* (Deut. 31, 26), nie zaś w arce, bo byłoby po hebr. *ba-aron*.

[2] W najgłębszej części świątyń egipskich, odpowiadającej miejscu Najświętszemu w Przybytku, znajdowała się łódź święta, zwana *bari*, na której ustawiano maleńką świątyńkę, zwaną *naos*, wykonaną z kamienia,

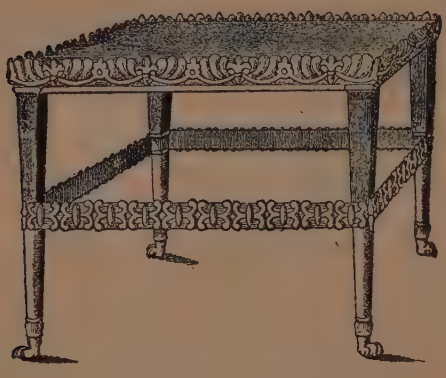

Fig. 243. Stół Chlebów Pokładnych.

2. Stół Chlebów Pokładnych. Stół Chlebów Pokładnych, hebr. *szulchan*, LXX. ἡ τράπεζα, Vulg. *mensa*. Inne nazwy: *szulchan hap-panim* = stół Oblicza, *szulchan hattahir* = stół Przeczysty, *szulhan hammaarekheth* = stół Pokładów, LXX. ἡ τράπεζα τῆς προθέσεος, Vulg. *mensa panum propositionis*. Zrobiony był z drzewa akacyowego powleczony złotą blachą; długi na dwa łokcie, szeroki na jeden łokieć, wysoki półtora łokcia (ob. fig. 243). Brzeg stołu otoczony był złotą koroną. Każdą z czterech nóg zaopatrzono kółkiem złotem, przez które w kierunku długości stołu przetykano drążki pozłocone, służące do wygodniejszego przenoszenia tego świętego sprzętu (Ex. 25, 23—30; 37, 10—15).

Na stole tym według liczby pokoleń Izraela leżało stale dwanaście płaskich chlebów pszennych niekwaszonych; składano je w dwóch miejscach po sześć, jeden na drugim; na wierzchu każdej seryi stawiano małe naczynie z kadzidłem. Co sobotę przynoszono świeże chleby, a stare spożywali kapłani (Mat. 12, 4). Zwały się te chleby *Pokładnymi*, Vulg. *pa-*

---

a czasem z drzewa, zawierającą wewnątrz bożki, a zewnątrz posiadającą na wierzchu postaci skrzydlatych geniuszów. Widoczna zachodzi analogia między naos'em a arką Przymierza. — Jednakże podobieństwo jest tylko powierzchowne, gdyż: 1-o Arka nie była wcale świątyńką, lecz skrzynią, relikwiarzem, w którym mieściły się świętości Hebrajczyków, będące najwyraźniejszym protestem bałwochwalstwa i politeizmu egipskiego; 2-o arka Przymierza była tylko jedna, jakto jasno widać z opowiadania biblijnego, — naos'y zaś egipskie były liczne; 3-o Cheruby na Ubłagalni to nie bożki ani geniusze: Ubłagalnia była tronem Bożym na ziemi, są przeto Cheruby na niej wyobrażeniem Cherubów pozostających przed tronem Bożym w niebie. – Możnaby przypuszczać, iż Pan Bóg dlatego właśnie rozkazał Mojżeszowi uczynić Arkę podobną nieco do owych naos'ów, noszonych na procesyach egipskich i stąd dobrze znanych Izraelitom, aby ich przez to łatwiej odwieść od bałwochwalstwa, którego Arka ze swemi świętościami była tak znamiennem zaprzeczeniem.

nes propositionis, hebr. *lechem hammaarekhet*, lub też hebr. *lechem happanim* = chleby Oblicza, ponieważ przed obliczem Bożem leżały (Ex. 25, 30).

3. Świecznik. Świecznik, hebr. *menora*, gr. ἡ λυχνία, Vulg. *candelabrum*. Mojżesz rozkazał go sporządzić z najczystszego złota, dlatego nazywał się *Złotym*; zwano go także *Siedmioramiennym*, bo posiadał siedem ramion, oraz lichtarzem *Świętym* i *Przeczystym*.

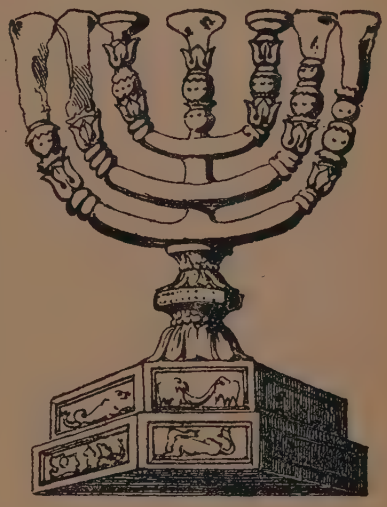

Fig. 244. Świecznik Siedmioramienny. Odtworzenie w wypukłorzeźbie na łuku Tytusa w Rzymie.

Prócz opisu biblijnego i tradycyi żydowskiej przechowały się wyobrażenia Świecznika na łuku tryumfalnym Tytusa (ob. fig. 244), na synagodze tyberyadzkiej (ob. fig. 245), na monetach hasmonejskich i t. d. Wyobrażenia te jednak nie są dokładne i w niektórych szczegółach różnią się między sobą. — W ogólnym zarysie Świecznik tak się przedstawiał. Z podstawy wznosił się słupiec; ze słupca zaś wybiegały równolegle trzy pary zaokrąglonych ramion (Wuj. zowie je „piórami“); wszystkie sześć ramion sięgało tej samej linii wysokości, co i wierzch słupca, tworzącego siódme ramię. Rzeźby delikatnej roboty ozdabiały pień i ramiona. (Ex. 25, 31 — 39; 37, 17 — 24). Na siedmiu kończynach stało siedm lamp złotych

Fig. 245. Świecznik Siedmioramienny. Starożytny wizerunek na ruinach synagogi w Tyberyadzie.

Kapłani codzień rano i wieczór napełniali lampy najczystszą oliwą (Ex. 25, 37; 27 20; Ex. 37, 23; Lev. 24, 2), w miarę potrzeby oporządzali

je złotemi nożycami i w złotych naczyniach wynosili odcinki. W Piśmie Św. (Ex. 27, 21) czytamy o paleniu się lamp aż do rana; stąd wnosićby można, że tylko nocą płonęły; jednak według Józefa Flawiusza (Antiq. III, 8, 3) nocą się wszystkie paliły, a w dzień tylko trzy.

Ważył świecznik jeden talent. Wymiaru Biblia nie podaje; Rabini utrzymują, że był trzy łokcie wysoki, a dwa szeroki.

4. Ołtarz Kadzenia. Ołtarz Kadzenia, hebr. *mizbeach ham-miktar* albo *mizbeach hak-ketoreth*, LXX. θυσιαστήριον θυμιάματος. Vulg. *altare ad adolendum thymiama*, lub *altare thymiamatis* (Ex. 30, 1—10; 37, 25—29).—Zbudowany był z drzewa akacyowego, powleczony złotemi blachami, dlatego też nazywał się także *Złotym*; długość i szerokość ołtarza wynosiły po jednym łokciu, a wysokość dwa; miał u wierzchu naokoło koronę złotą, a w kątach u góry sterczały cztery złote rogi — symbol mocy Bożej, a zarazem skuteczności modlitwy i ofiar. Do dwóch ścian przymocowane były po dwa kółka złote, przeznaczone na drążki, podobnie jak u Arki i Stołu (ob. fig. 246). — Codzień rano i wieczór (Ex. 30, 7 — 9) kapłani na tym ołtarzu palili kadzidło.

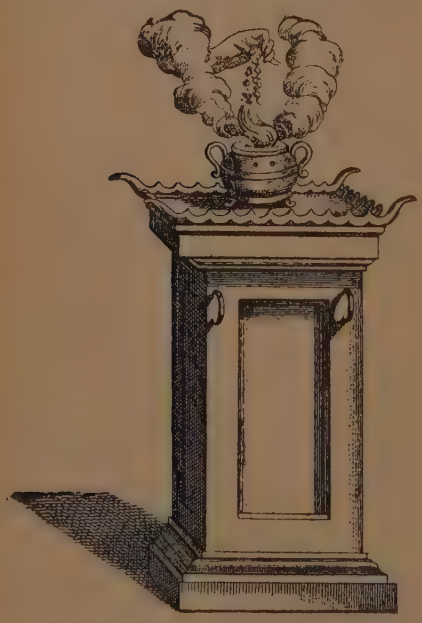

Fig. 246. Ołtarz Kadzielny.

5. Ołtarz Całopalenia. Ołtarz Całopalenia hebr. *mizbeach ha-ola*, LXX. θυσιαστήριον ὁλοκαυτώματος, Vulg. *altare holocausti* (Ex. 27, 1—8; 38, 1—7), długości pięciu łokci i tejże szerokości, wysoki zaś na trzy łokcie. Zrobiony był z drzewa akacyowego, pokryty miedzianemi blachami, stąd otrzymał nazwę *miedzianego*. Podobnie jak ołtarz Kadzenia w kątach u wierzchu posiadał cztery rogi, lecz miedziane. Po bokach znajdowały się cztery

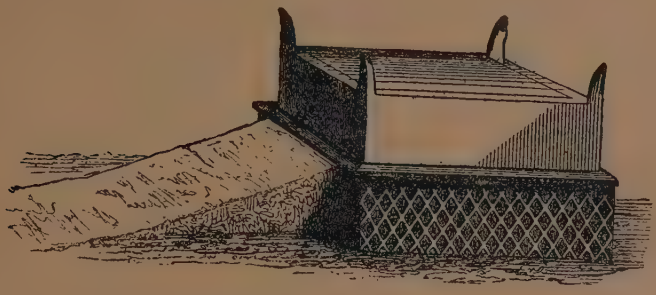

Fig 247. Ołtarz Całopalenia.

kółka do drążków. Wewnątrz ołtarz był pusty, a kiedy go ustawiano, pustkę zapełniano ziemią oraz kamieniami i, prawdopodobnie, piec urządzano. Zbliżali się kapłani z ofiarami do ołtarza po wzniesionej z boku lekkiej pochyłości, gdyż Prawo zabraniało użycia tutaj schodów (ob. fig. 247) (Ex. 20, 26).

Kiedy Aaron poraz pierwszy na tym ołtarzu składał ofiarę, cudownym sposobem powstał ogień: „a oto wyszedłszy ogień od Pana, pożarł całopalenie". Odtąd kapłani, codzień rano drew dorzucając, troskliwie święty ten ogień podtrzymywali na ołtarzu i innego ognia (obcego, *alienum*) do ofiar nie wolno było używać.

6. Umywalnia. Umywalnia, hebr. *kijor*, LXX. λουτήρ, Vulg. *labrum* (Ex. 30, 17—21). Było to wielkie naczynie miedziane z wodą, którą kapłani, mający sprawować święte czynności, obmywali ręce i nogi, a może i ofiary. Kształtu umywalni Pismo Święte nam nie podaje. Według Rabinów wodę w miarę potrzeby za pomocą dwóch kranów, z przeciwległych stron umieszczonych, spuszczano do dolnej miednicy, otaczającej podstawę umywalni.

Oprócz wymienionych sprzętów, wiele jeszcze było mniejszych, jakoto: kadzielnice, noże do zabijania ofiar, czary i t. d.

Materyału na wybudowanie Przybytku i sporządzenie wszystkich jego sprzętów dobrowolnie dostarczyli Hebrajczycy na wezwanie Mojżesza: „Każdy dobrowolnie i ochotnem sercem niech ofiaruje Panu: złoto, i srebro, i miedź, i hiacynt, i szkarłat i karmazyn dwakroć farbowany, i bisior,

sierść kozią“ i t. p. Samego złota użyto 29 talentów i 730 syklów, a srebra 100 talentów i 1775 syklów.

Robotami kierowali, jako mistrzowie przez Pana Boga wybrani, Bezeleel i Ooliab. Delikatniejsze przedmioty własnoręcznie wykonywali. Wykończono wszystko w przeciągu sześciu miesięcy.

5. Znaczenia Przybytku. Przybytek ze wszystkimi sprzętami miał rozmaite znaczenia jak: symboliczne, typiczne, kosmiczne, moralne. Nie wdając się w szczegóły, najogólniej tutaj zaznaczymy, że: 1-o Przybytek był *symbolem przymierza, zawartego między Bogiem a ludem wybranym*, oraz *symbolem teokracyi panującej u Hebrajczyków*. — 2-o Był *typem Kościoła Chrystusowego*. — 3-o Miał według Filona, Józefa Flawiusza i niektórych katolickich autorów, *znaczenie kosmiczne*, t. j. wyobrażał *wszechświat* (universum). — 4-o Miał wreszcie *znaczenie moralne*, oznaczał trzy stopnie życia duchownego (via purgativa, illuminativa, unitiva) [1]

2. Świątynia Salomona. [2]

1. Miejsce świątyni Salomonowej i przygotowania do jej budowy. Dawid król zamierzał wybudować Świątynię

---

[1]) Zajmujące szczegóły o tych znaczeniach Przybytku i sprzętach ob. *F. Kortleitner*.—Archaeologiae summarium, Oeniponte, 1906. str. 28—34.

[2]) *J. Lightfoot*: Descriptio templi hierosolymitani, w wydawn. *Ugolinus*: Thes antiq., vol. IX;—*K. F. Keil*: Der Tempel Salomons. Einel archäologische Untersuchung, Dorpat, 1839;—*Balmer-Rinck*: Des Propheten Ezechiel Gesicht vom Tempel, Ludwigsburg, 1858;—*M. de Vogüe*: Le temple de Jérusalem. Monographie du Haram-esch-Cherif, Paris-1864;—*O. Wolff* O. S. B.: Der Tempel von Jerusalem und seine Maasse, Graz 1887;—*C. Chipiez et G. Perrot*: Le temple de Jérusalem et la maison du Bois-Liban, restitués d'après Ezechiel et le livre des Rois, Paris, 1889;—*C. Schick*: Die Stiftshütte. der Tempel in Jerusalem und der Tempelplatz der Jetztzeit, Berlin, 1896;—*F. Vigouroux*: La Bible et les découvertes modernes, Paris. 1896, t. III., str. 284—350;—*J. Prestel*: Die Baugeschichte des jüdischen Heiligtums und der Tempel Salomons, Strassburg, 1902;—*H. Vincent*: La description du Temple de Salomon. Notes exègétiques sur I Rois VI., w „Revue Biblique“, 1907, str. 515—42;—*Dr. J. Cylkow* (żyd): Księga Ezechiela, tłumaczył i podług najlepszych źródeł objaśnił..., Kraków, 1901;—*Ks. A. Zaremba*: Świątynia Jerozolimska, w „Encyklopedyi Kościelnej“, t. XXVII., str. 183—9.

Panu Bogu. Jednakże Pan Bóg przez proroka Natana oznajmił mu, że zaszczyt ten przynależeć będzie jego synowi (2 Reg. r. 7). Nie przeszkadzało to wszakże Dawidowi czynić przygotowań (1 Par. r. 22 i 28). Jako miejsce na przyszłą Świątynię wybrał on górę Morya, położoną w kierunku północno-wschodnim za ówczesną Jerozolimą. Na Morya, według podania żydowskiego, *Abraham* z rozkazu Bożego chciał ofiarować własnego syna. Na tej również górze, chociaż nie na szczycie, znajdowało się *klepisko Ornana* (Areuna), Jebuzejczyka, gdzie podczas zarazy ukazał się Anioł Dawidowi (2 Reg. 24, 16—25; 1 Par. 21, 18 — 30). Wierzch góry Morya był spadzisty, za ciasny na Świątynię; należało więc miejsce to rozszerzyć i zamienić na przestronną płaszczyznę.

Salomon z wielką zręcznością prowadził w dalszym ciągu prace, rozpoczęte przez swego ojca, póki nie dokonał upragnionego dla siebie i Izraelitów dzieła. Zawiązał on bliższe stosunki z Hiramem, królem Fenicyi. Hiram przysłał mu doskonałych architektów i robotników zawodowych, a również dostarczył z gór Libańskich drzewa cedrowego, którego w Palestynie nie było. Użył także Salomon przy budowie Świątyni olbrzymiej liczby Hebrajczyków do rozmaitych robót, nie wymagających głębszej znajomości rzeczy, jak np. do ścinania drzew i przewożenia ich, do wydobywania z ziemi i wyłamywania głazów, oraz ich dostarczania. Obowiązek najcięższych robót spadał na Chananejczyków (3 Reg. 9, 20—21; 2 Par. 2, 17—18). Niebawem i między Hebrajczykami wyrobili się dobrzy rzemieślnicy, którym nawet trudniejsze rzeczy można było powierzać.

2. Opis Świątyni. (3 Reg. r. 6 i 7; 2 Par. r. 3 i 4; Ezech. r. 40—42, i 46, 19—24). Za podstawę przy budowie Świątyni (hebr. *hab-bajith*, LXX. οἶκος, Vulg. *domus*) wzięto plan Przybytku, tylko że wymiary zdwojono. Długość jej w kierunku od wschodu ku zachodowi, nie licząc przedsionka, wynosiła sześćdziesiąt łokci, szerokość dwadzieścia; wysokość rozmaita, stosownie do części, z których się Świątynia składała.

Dwie były główne części świątyni Salomona: 1-o Święte (*sanctuarium*), wysokie na trzydzieści łokci, długie—czterdzieści; 2-o Najświętsze, czyli Święte Świę-

tych (*sanctissimum*), wysokie na dwadzieścia łokci i tyleż długie. Przedsionek, hebr. *ulam*, LXX. τὸ αἰλάμ, Vulg. *porticus*, miał dziesięć łokci długości i, prawdopodobnie, sześćdziesiąt wysokości. Wyjąwszy przedsionek, do Świątyni z trzech stron przylegały trzypiętrowe budowle z licznemi izbicami (ob. fig. 248 i 249).

Ściany zbudowane były z wielkich sześciennych kamieni, wewnątrz zaś wyłożone deskami z drzewa cedrowego, powleczonego złotemi blachami. Na blachach tych widniały rzeźby kunsztownie wykonane, przedstawiające postaci Cherubów, palmy, kwiaty i t. p.

Trzecia księga Królewska (6, 4) nadmienia, że Świątynia posiadała okna, hebr. *szekufim atumim*, gr. LXX. θυρίδας παρακυπτομένας κρυπτάς, Vulg. *fenestras obliquas*, Wuj. *okna pochodziste*. Były one, prawdopodobnie, kratką opatrzone i węższe od strony zewnętrznej, a szersze od wewnątrz na wzór egipskich, co stwierdza przym. *obliquus* = ukośny. Jaką miały wielkość i w których się miejscach znajdowały niewiadomo.

Dach był zrobiony z płyt białego marmuru, a sufit z desek cedrowych złotem powleczonych, podobnie jak i ściany, ozdobionych rzeźbami.

Święte oddzielone było od Najświętszego ścianą cedrową. W środku tej ściany znajdowały się drzwi podwójne na cztery łokcie szerokie, zrobione z drzewa oliwnego; zwykle

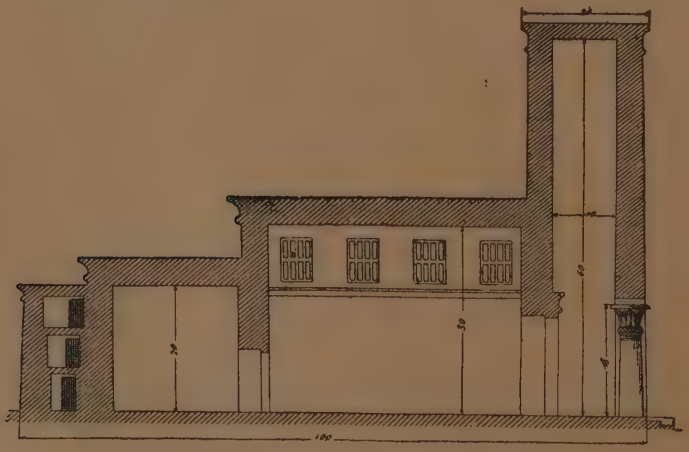

Fig. 248. Przekrój pionowy świątyni Salomona

były otwarte, ale przed niemi zwieszała się ciężka kosztowna zasłona (2 Par. 3, 14), nie dająca spojrzeć w głąb Najświętszego. Do Świętego również wchodziło się przez podwoje z drzewa oliwnego (3 Reg. 6, 31—35).

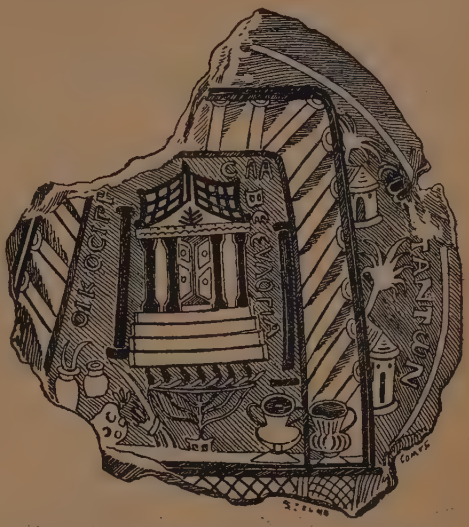

Fig. 249. Wizerunek świątyni Salomona na naczyniu szklanem z III lub IV w. ery chrześcijańskiej.

Przy wejściu do przedsionka stanęły dwie potężne kolumny miedziane, jedna po prawej, a druga po lewej stronie; wewnątrz były one puste, wysokości miały po ośmnaście łokci, a w obwodzie po dwanaście; głowice kolumn po pięć łokci wysokie (3 Reg. 7, 15—22), zdobne były w rzeźby, odtwarzające lilie i malogranaty (ob. fig. 250). Kolumnę, wznoszącą się po prawej stronie, Salomon nazwał Jachin (hebr. *Jakhin* = On, t. j.

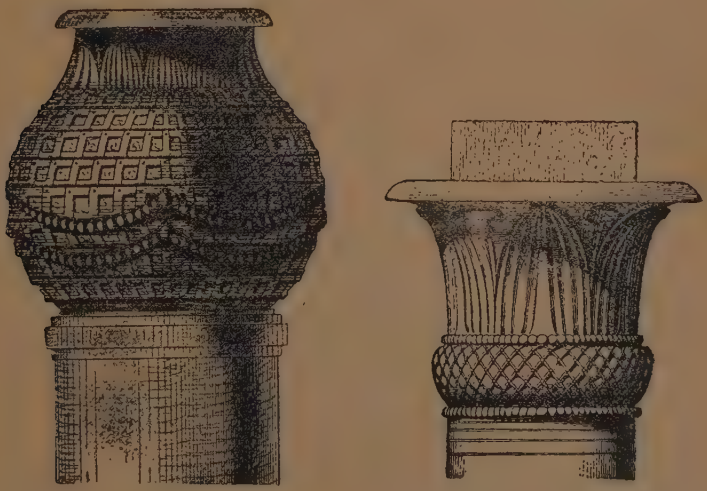

Fig. 250. Próby odtworzenia głowicy kolumn Jachin i Booz.

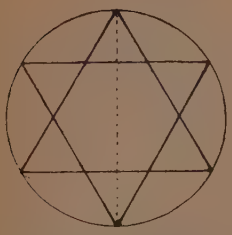

Fig. 251. Gwiazda Salomona.

Jehowa, umocnił, zbudował), po lewej— Booz (hebr. *Boaz* [1]) = w nim, t. j. Jehowie, siła) (2 Par. 3, 15–17).

Nad wejściem do Świątyni, jak podaje tradycya żydowska, umieszczono znak, zwany gwiazdą Salomona lub sześciokątem Salomona, pieczęcią Salomona albo jeszcze tarczą Dawida (ob. fig. 251). [2])

3. Dziedzińce. Sztucznie rozszerzony wierzch góry Morya stał się przestronnym placem, który zajęły dwa dziedzińce.

Bliżej Świątyni leżał dziedziniec Wewnętrzny (Wuj. *sień wewnętrzna*) *dla kapłanów* przeznaczony (2 Par. 4, 9); Jeremiasz (36, 10) nazywa go *Wyższym*; miał ogrodzenie z drzewa cedrowego, wspierające się na podmurowaniu z potrójnego rzędu kamieni ciosanych (3 Reg. 6, 36).

Drugi dziedziniec, dziedziniec Zewnętrzny, przeznaczony *dla ludu*, niżej położony, okolony był murem i posiadał bramy miedziane; znajdowały się w nim portyki.

W dziedzińcach z czasem powznoszono zabudowania, służące do przechowywania rozlicznych sprzętów, a nawet i do zamieszkiwania przez kapłanów, gdy przypadał im z kolei czas spełniania obowiązków kościelnych.

---

[1]) Według wielu egzegetów należy czytać nie *boaz*, a *beoz* = w męstwie.

[2]) O znaku powyższym wiemy: 1-o Początek tego znaku, podobnie jak i swastyki, jest astronomiczny, wyraża on słońce; spotyka się u rozmaitych narodów starożytnych i symbolizuje wszechmoc Bożą, a następnie jest wyobrażeniem płodności. — 2-o Na świątyni Jerozolimskiej gwiazda Salomonowa była symbolem Boga w Trójcy jedynego (choć w Starym Testamencie nie było o tej prawdzie wyraźnego objawienia): koło doskonałą jedność oznacza, dwa zaś trójkąty w kole, tworzące jedną figurę, na troistość w jedności wskazują. Po dziś dzień gwiazda Salomona jest u Żydów znakiem kabalistycznym, i często widnieje na bóżnicach. — 3-o Masoni, uważając Salomona za twórcę swej społeczności, oraz za swego „pierwszego wielkiego mistrza“,—przyjęli za godło gwiazdę Salomonową.—4-o Wreszcie gwiazda Salomona pozostaje w ścisłym związku ze znakiem staro-chrześcijańskim, zwanym monogramem Chrystusa, złożonym z greckich liter: X P = Χριστός (ob. fig. 252).

4. Sprzęty. 1-o W Najświętszem znajdowała się *arka Mojżeszowa*, zawierająca tablice Prawa. Dwa wielkie złote *Cheruby* stały po bokach Arki i zakrywały ją szeroko rozwiniętemi skrzydłami (3 Reg. 6, 23 — 28; 2 Par. 3, 10 — 13 Hebr. 9, 5).

Fig. 252. Monogram Chrystusa.

2-o W Świętem: a) Prócz *świecznika Mojżeszowego*, przeniesionego z Przybytku, ustawiono jeszcze *dziesięć* nowych, których dokładnego opisu Pismo Święte (3 Reg. 7, 49; 2 Par. 4, 7) nam nie podaje. Nie miały one, zdaje się, tego charakteru świętego, co świecznik Mojżeszowy. Z dopiero co wskazanych miejsc Pisma Świętego domyślać się można, że rozmieszczono świeczniki po pięć na prawej i lewej stronie Świętego. Utrzymują tak i niektórzy Rabini, lecz inni dowodzą, że po pięć znajdowało się na prawo i na lewo od Świecznika Mojżeszowego, wszystkie przeto stałyby niedaleko ściany po lewej stronie Świętego. *Nabuchodonozor* z naczyniami świętemi zabrał świeczniki do Babilonu (Jer. 52, 19; por. 4 Reg. 24, 13; 2 Par. 36, 7. 10. 18).

b) *Dziesięć było stołów do chlebów Pokładnych*, pięć po prawej stronie Świętego, t. j. ku północy, a pięć po lewej, t. j. ku południowi (1 Par. 28, 16; 2 Par. 4, 8).

c) *Ołtarz Kadzenia* z drzewa cedrowego pokryty złotem (3 Reg. 6, 20 — 22; 7, 48; 2 Par. 4, 19), tychże rozmiarów, co w Przybytku.

3-o W dziedzińcu Kapłańskim: a) *Ołtarz Całopalenia* (3 Reg. 8, 64; 2 Par. 4, 1), także *Miedzianym* zwany, był znacznie większy, aniżeli znajdujący się w Przybytku. Miał dwadzieścia łokci długości, tyleż szerokości, wysokości dziesięć; do ołtarza wstępowano po stopniach (ob. fig. 253).

b) *Morze Miedziane*, hebr. *jam han-nechoszeth*, LXX. ἡ θάλασσα χαλκῆ, Vulg. *mare aeneum*, czyli olbrzymie okrągłe naczynie z wodą; nazywało się *morzem* dla swej wielkości, *Miedzianem*— ze względu na materyał, z którego było wykonane; miało dziesięć łokci *od brzegu do brzegu* (czyli dyametr morza równał się 10 łokciom), głębokość wynosiła pięć łokci; rozmaitemi rzeźbami było ozdobione, a spoczywało na dwunastu wołach

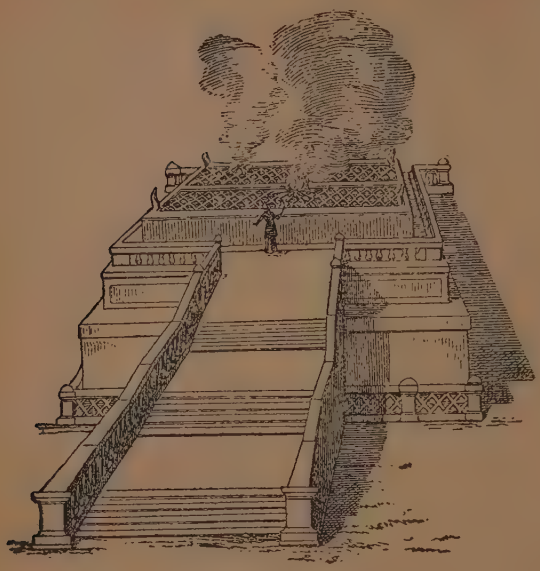

Fig. 253. Ołtarz Miedziany według tradycyi rabinistycznych. (*Surenhusius*: Mischna).

miedzianych, z których trzy zwrócone były ku wschodowi, trzy ku zachodowi, trzy ku południowi i trzy ku północy (3 Reg. 7, 23—26; 2 Par. 4, 2—5) (ob. fig. 254).

Było nadto *dziesięć mniejszych miedzianych umywalni* ruchomych na kółkach, służących do obmywania ofiar; stały po obydwóch stronach ołtarza Całopalenia: północnej i południowej (3 Reg. 7, 27—39; 2 Par. 4, 6).

Budowano świątynię Salomona w najpobożniejszym nastroju. Wszystko naprzód za miastem przygotowano, tak że przy samej budowie nie było w mieście słychać uderzenia młota ani siekiery. Ukończono całkowicie budowlę po siedmiu i pół latach. Poświęcenie odbyło się z największą uroczystością i trwało siedm dni (3 Reg. 8, 1—66 i 2 Par. r. 5—7). W Świątyni tej, z niebywałym przepychem urządzonej, oddawano cześć Bogu przeszło cztery wieki, póki jej Nabuchodonozor nie zburzył.

3. Świątynia druga czyli Zorobabela. [1])

1. **Historya budowy**. Powróciwszy z niewoli Babilońskiej r. 536 przed N. Chr., Żydzi niezwłocznie w Jerozolimie

[1]) *Imbert*: Le temple reconstruit par Zerubabel, w „Le Muséon", VII, 1888; — *F. de Moor*: Le temple reconstruit par Zerubabel, tamże, IX, 1890; — *A. van Hoonacker*: Zerubabel et le second temple, tamże, X, 1891; — *Ks. A. Zaremba*: Świątynia Jerozolimska, w „Encyklopedyi Kościelnej", t. XXVII, str. 189—91.

wznieśli ołtarz i uroczyście obchodzili, przypadające pod ten czas, święto Szałasów. W drugim już miesiącu wobec nalegań Zorobabela i Lewitów zdołano założyć fundamenta pod nową Świątynię.

W budowie jej, spodziewając się korzyści od Cyrusa, zapragnęli i Samarytanie wziąć udział. Lecz Zorobabel, ówczesny arcykapłan Jozue i starsi nie dopuścili ich ze względu na różnice zachodzące w przekonaniach religijnych, oraz dlatego, że Cyrus samym tylko Żydom dał pozwolenie: „Nie możecie wy z nami budować domu Bogu naszemu, ale my tylko sami zbudujemy Panu Bogu naszemu, jako nam rozkazał Cyrus, król perski“ (1 Esdr. 4, 3). Samarytanie odmową czuli się wielce dotknięci i postanowili zemścić się na Żydach. Rozmaitemi intrygami wymogli na Kambyzesie, następcy Cyrusa, iż wydał dekret, aby zawieszono roboty.

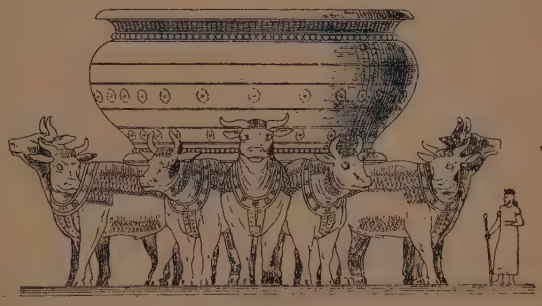

Fig. 254. Morze Miedziane.

W r. 520 Prorocy Aggeusz i Zacharyasz ognistemi mowami pobudzili lud do podjęcia przerwanych przed kilkunastu laty robót. W tymże roku Daryusz udzielił na to Żydom swego pozwolenia. Wzięto się tedy energicznie do pracy, w r. 516 Świątynię ukończono i poświęcono.

2. Opis. Rozmiary druga Świątynia posiadała te same, co i pierwsza. Najświętsze w niej było puste, gdyż Arki nie odnaleziono. Na tem miejscu, gdzie dawniej znajdowała się Arka, położono *kamień* (*eben sztija*) na trzy palce wysoki, na którym arcykapłan w dniu Pojednania stawiał kadzielnicę. — W Świętem umieszczono *ołtarz Złoty*, jeden tylko *świecznik Siedmioramienny* (Mojżeszowy) i jeden *stół Chlebów Pokładnych*. — W dziedzińcu Wewnętrznym stał *ołtarz Całopalenia* zrobiony z nieciosanych kamieni, oraz *morze Miedziane*.

Świątynia Zorobabela była znacznie uboższa, niż Salo-

monowa, ale słusznie mówił Aggeusz Prorok: „Większa będzie chwała domu tego pośledniego, niż pierwszego“, ponieważ ją swoją obecnością uświęcił ten, w którym „mieszka wszystka pełność Bóstwa cieleśnie“ (πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς—Col. 2, 9).

Antyoch IV Epifanes, rabując świątynię Zorobabela, uniósł i złamał świecznik Siedmioramienny (1 Mach. 1, 23), lecz Judasz Machabeusz zdołał go odebrać (ibid. 4, 49). Zachowywał się ten świecznik i w świątyni Heroda, a po zburzeniu Jerozolimy przez Tytusa, przeniesiony został do Rzymu, wraz ze stołem Chlebów Pokładnych (Jos. Flav. Bell. Jud. VII, 5, 5).

4. Świątynia Heroda. [1])

Świątynia Zorobabela, gruntownie przez Heroda Wielkiego odnowiona, oraz powiększona i upiększona, otrzymała nazwę świątyni Herodowej.

O Świątyni tej w Biblii zaledwie wzmianki spotykamy. Józef zaś Flawiusz, prócz wiadomości tu i owdzie rozrzuconych, podaje jeszcze dwa dokładniejsze opisy: Bell. Jud. V, 5, 1—6 i Antiq. Jud. XV, 11, 1 — 7; opisy te wzajemnie się uzupełniają. Ma także Talmud opis świątyni Heroda w Misznie 5 cz., trakt. Middoth.

1. **Historya.** Herod Wielki, pragnąc swe imię wsławić i uwiecznić, jako też chcąc przypodobać się Żydom,—starał się o największą okazałość Świątyni i nie żałował na to olbrzymich kosztów. Ukończono zupełnie roboty już dawno po śmierci Heroda, mianowicie za jego wnuka Agryppy II r. 64 po Chr. Niezadługo jednak, bo w 70 r. po Chr. przepyszna

---

[1]) *H. Hildesheimer*: Die Beschreibung des herodianischen Tempels im Traktate Middoth und bei Flavius Josephus; — *Ch. Bloch*: Entwurf eines Grundrisses vom herodianischen Tempel nach talmudischen Quellen bearbeitet, w „Jahresbericht d. Rabbin. Seminars für ortod. Judentum, Berlin, 1876—7; — *F. Spiess*: Der Tempel zu Jerusalem während des letzten Jahrhunderts seines Bestandes, Berlin, 1881; — *Ks. A. Zaremba*: Świątynia Jerozolimska, w „Encyklopedyi Kościelnej“, t. XXVII, str. 191—6; — *Ks. Dr. S. Trzeciak*: Literatura i religia u Żydów za czasów Chrystusa Pana, Warszawa, 1911, cz. II, str. 111—33.

ta budowla, w zdumienie swem bogactwem wprawiająca współczesnych, została doszczętnie zburzona przez Tytusa. [1])

2. Opis Świątyni. W świątyni Heroda rozróżnić należy dwie części: samą świątynię — ὁ ναός i dziedzińce z portykami — τὸ ἱερόν. Rozróżnienie to spotykamy w greckim tekście Ewangelii, w Wulgacie go niema: ta obydwom częściom jedną nazwę daje: *Templum* — *Świątynia* (por. Joan., 2, 14. 15. 19; ob. również Luc. 1, 8—11).

Sama Świątynia majestatyczny miała wygląd, lśniła od złota i śnieżnej białości marmurów. Dach najeżony był ostremi *złotemi strzałami*, żeby go ptactwo nie obsiadało. Nad wejściem do powiększonego przedsionka Herod kazał zawiesić dużego złotego *orła rzymskiego*, czem się Żydzi gorszyli, i co później stało się okazyą zaburzeń w Jerozolimie. Nad kotarą, rozpiętą u wejścia do Świętego, umieszczono znakomicie odrobiony olbrzymi *winograd złoty*, symbol narodu Hebrajskiego. Wewnątrz Świątyni wszystko pozostało jak dawniej. Z trzech stron: północnej, południowej i zachodniej przybudowane gmachy otaczały Świątynię.

3. Dziedzińce. Plac Świątyni o dwa razy powiększony zajęły trzy dziedzińce: dziedziniec Wewnętrzny, dziedziniec Niewiast i dziedziniec Zewnętrzny (ob. fig. 255 i 256).

Dziedziniec Wewnętrzny posiadał trzy *bramy* od północy i trzy od południa. Balustradą marmurową dzielił się na dwie części: a) na *dziedziniec Kapłański*, otaczający Świątynię, z ołtarzem Całopalenia i morzem Miedzianem, leżący bezpośrednio naokoło Świątyni, b) na *dziedziniec Izraelitów*. Do dziedzińca Izraelitów z dziedzińca Niewiast wstępowało się po piętnastu stopniach przez *bramę Nikanorową*.

Dziedziniec Niewiast prócz bramy Nikanorowej miał jeszcze trzy *bramy*: jedną od północy, jedną od południa i jedną od wschodu. W dziedzińcu tym umieszczono na ofiary pieniężne *trzynaście skarbon*, zw. τὸ γαζοφυλάκιον, (Vulg

[1]) Czyt. *A. Cywiński*: Udział Tytusa w zburzeniu świątyni Jerozolimskiej, zaprzeczony przez Józefa Flawiusza, a przez Sulpicyusza Sewera i, prawdopodobnie, przez Korneliusza Tacyta przyznany, w „Bibliotece Warszawskiej", r. 1866, t. IV, str. 165—206.

gazophylacium). W czterech rogach dziedzińca znajdowały się *cztery izbice*: a) dla *Nazarejczyków*, b) dla *uzdrowionych z trądu*, c) dla przechowywania *drzewa*, d) dla przechowywania *wina i oliwy*.

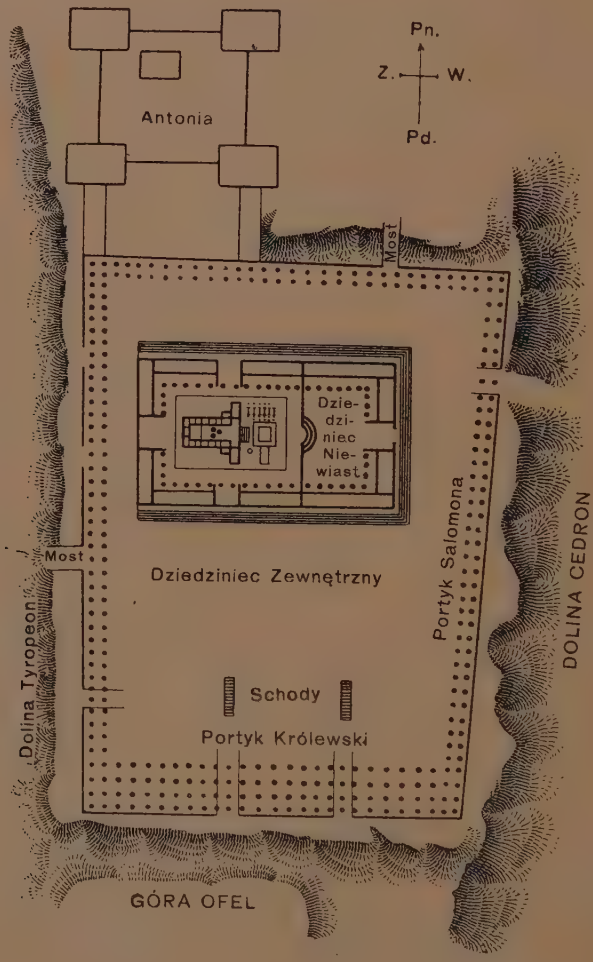

Fig. 255. Plan świątyni Heroda według *de Vogüe*.

Dziedziniec Wewnętrzny i dziedziniec Niewiast, razem wzięte, tworzyły czworobok przedłużony w kierunku od wschodu ku zachodowi. Czworobok ten nie łączył się bezpośrednio z dziedzińcem Zewnętrznym, ale od strony wschod-

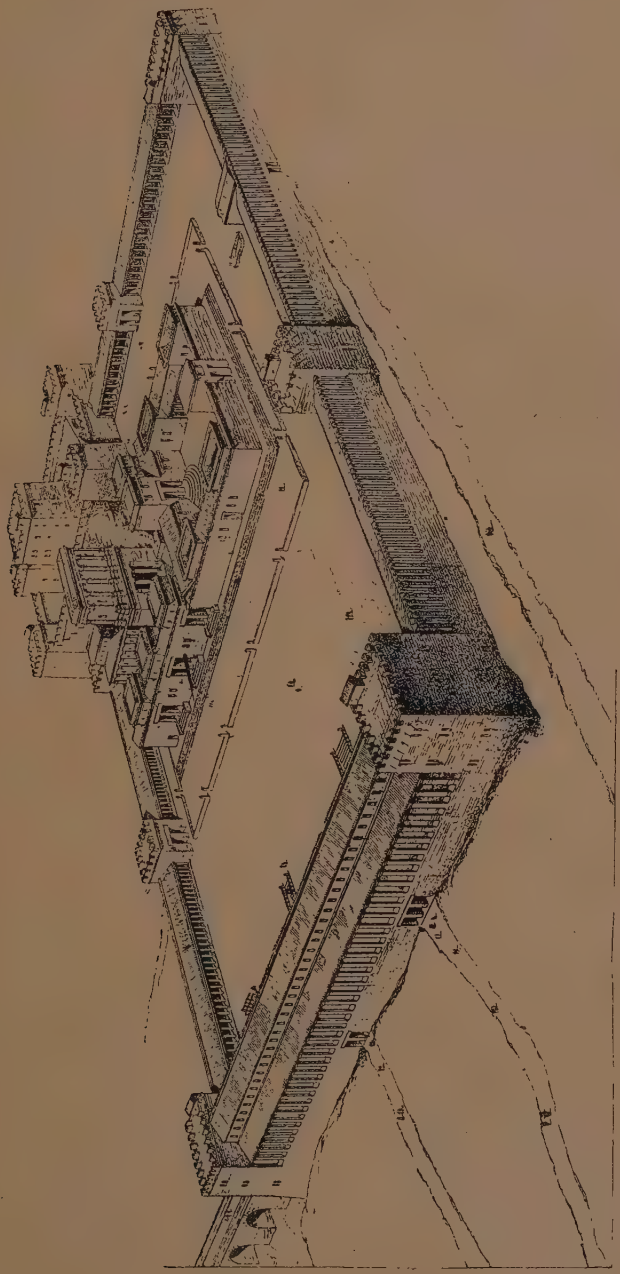

Fig. 256. Świątynia Heroda. Odtworzenie *de Vogüe*.

niej, północnej i południowej otoczony był jakby dziedzińcem z ogrodzeniem kamiennem. Ogrodzenie miało *trzynaście wejść* z dziedzińca Zewnętrznego. Przy każdem wejściu od strony dziedzińca Zewnętrznego stał *słup* z kamienną tablicą, na której znajdowało się *obwieszczenie* w języku greckim, aby Poganie nie ważyli się pod karą śmierci poza ogrodzenie przekroczyć (ob. fig. 257). [1])

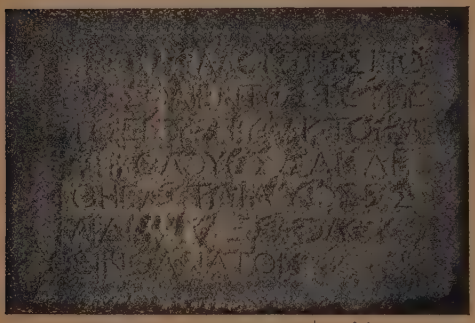

Fig. 257. Autentyczna tablica, zabraniająca Poganom wchodzić poza ogrodzenie Świątyni.

Dziedziniec Zewnętrzny, zwany także przez egzegetów chrześcijańskich *dziedzińcem Pogan*, ponieważ pozwalano im tam przebywać, był największy. Miał kształt czworokąta przedłużonego od północy ku południowi, z północno-wschodnim ostrzejszym kątem od południowo-wschodniego. Opasany był mocnym murem, mającym kilka bram. Z czterech stron niedaleko murów przebiegały portyki o marmurowych kolumnach i powałach cedrowych. Portyki wschodni, zachodni i północny były podwójne, t. j. posiadały wzdłuż trzy rzędy kolumn, a między niemi po dwie aleje; południowy był potrójny, t. j. posiadał wzdłuż aż czte-

[1]) Jedną z takich tablic odnalazł w Jerozolimie *Clermont-Ganneau* w r. 1871; przedstawia ją właśnie figura 257. Obecnie tablica ta przechowuje się w muzeum sułtańskiem w Konstantynopolu.—Napis wyryty jest *continuatim* wielkiemi literami greckiemi. Przytaczamy tu tekst grecki małemi literami, zachowując podział wierszy, obok dołączamy przekład.

Tekst.	Przekład.
Μηθένα ἀλλογενῆ εἰσπορεύεσθαι ἐντὸς τοῦ περὶ τὸ ἱερὸν τρυφάκτου καὶ περιβόλου. Ὃς δ'ἂν λήφθῃ ἑαυτῷ αἴτιος ἔσται διὰ τὸ ἐξακολουθεῖν θάνατον.	Żaden obcy niechaj nie waży się przekroczyć ogrodzenia i wejść w obręb Świątyni. Jeśliby kogo pojmano, sam będzie winien swej śmierci.

ry szeregi kolumn i między niemi trzy przechody. Ostatni portyk nazywał się *Królewskim*, wystawił go, prawdopodobnie, Herod Wielki. Pismo Św. o jednym tylko wschodnim portyku wspomina (Joan. 10, 23; Act. 3, 11) i mianuje go *portykiem Salomona*. W północno-zachodnim kącie dziedzińca wznosił się zamek *Antonia*, gdzie przemieszkiwali prokuratorzy rzymscy.

Uwaga. Prócz świątyni Jerozolimskiej mieli jeszcze Żydzi świątynię w północnym Egipcie. Oniasz, syn Oniasza III-go, arcykapłana, w 150 r. przed N. Chr. prosił Ptolomeusza VI-go Filometora, aby pozwolił wznieść świątynię żydowską w dzisiejszem *Tell Jehudije* w okręgu Heliopolitańskim, uzasadniając swą prośbę literalnem tłumaczeniem proroctwa Izajasza: 19, 18 nast. Po uzyskaniu pozwolenia Żydzi egipscy wybudowali świątynię według planów świątyni Jerozolimskiej. Oniasz przy tej nowej świątyni został pierwszym arcykapłanem. Palestyńscy jednak Żydzi gorszyli się świątynią egipską i uważali ją za nieprawną. Przetrwała ona przeszło dwa wieki; dopiero r. 73 wskutek rozruchów żydowskich rozkazał ją Wespazyan zamknąć, a wkrótce uległa zupełnemu zniszczeniu.

Ostatnie badania wykazały, że już w VI w. przed Chr. istniała kolonia żydowska w południowym Egipcie na wyspie Nilu *Elefantynie*, posiadająca także świątynię (por. str. 160).

O świątyni Samarytańskiej będzie mowa niżej.

5. Synagogi. [1]

1. Nazwy i początek synagog. Bóżnica, czyli synagoga z gr. συναγωγή = zbór (od συνάγω = zbieram), hebr. *beth hakkeneseth* = dom zebrania (od *kenas* = zebrał); inaczej jeszcze po gr. προσευχή = modlitewnia (modlitwa), zamiast οἶκος τῆς προσευχῆς = aram. *beth tefilin* = dom modlitwy (ob. fig. 258).

---

[1]) Monografie w wydawn. *Ugolinus*: Thes antiq., t. XXI; — *D. Joseph*: Stiftshütte, Tempel und Synagogenbauten, Berlin, 1902; — *Ks. A. Zaremba*: Synagoga, w „Encyklop. Kościeln.“, t. XXVI, str. 371—5; — *Vigouroux* — *Ks. Biernacki*: Nowy Testament w świetle archeologii, Warszawa, 1908, str. 41—8; — *C. Fouard*: Żywot Pana Naszego Jezusa Chrystusa, Warszawa, 1909, t. I, str. 164—8; — *Ks. Dr. S. Trzeciak*: Literatura i religia u Żydów za czasów Chrystusa Pana, cz. II, str. 169 nast.

Niema mowy o synagogach ani w Prawie, ani u Proroków. Zapewne w czasach niewoli Babilońskiej początku ich

Fig. 258. Ruiny starożytnej synagogi w *Kefr Birim* (Galilea północna).

szukać należy. Po niewoli Babilońskiej poczęły się szybko mnożyć, jak niesie podanie, pod wpływem Ezdrasza. Za Chrystusa Pana w każdej mieścinie, nawet wiosce, była bóżnica. A większe miasta posiadały ich nieraz znaczną liczbę. Nietylko w Palestynie, ale i w innych krajach, gdziekolwiek przemieszkiwali Żydzi, istniały synagogi (Act. 13, 5. 14; 14, 1; 18, 4. 19; 19, 8).

2. Urządzenie. Wewnątrz bóżnicy na samym końcu nieopodal ściany znajdowała się skrzynia czy szafa, hebr. *aron*, zawierająca rodały, t. j. zwoje Pisma Świętego, z największą czcią przechowywane, obwinięte w sukienki z najcieńszego płótna. Szafę pokrywała kosztowna zasłona; przed nią wisiała wiecznie płonąca lampka oliwna.

W pobliżu skrzyni stawiano siedzenia zw. gr. καθέδραι, talmud. *kathedhrin*, dla przełożonych i doktorów.—Dalej lud się gromadził; miejsce dla ludu dzieliło się na dwie części: jedna bliżej wejścia służyła dla niewiast, druga — dla mężczyzn. — W środku tej ostatniej lub bliżej skrzyni znajdowało się niewielkie wzniesienie, jakby estrada, hebr.

bima, gr. βῆμα, mogąca pomieścić około czternastu osób; na niej stał pulpit dla lektora (ob. fig. 259).

3. Zarząd. Do zarządu synagogi należeli:

Arcybożnik, hebr. *rosz hak-keneseth*, gr. ἀρχισυναγωγός, czyli główny przełożony, którego obowiązkiem było kierować porządkiem nabożeństw, jako też zawiadywać własnością synagogi. Miał on kilku pomocników, mężów poważniejszych wiekiem i odznaczających się życiem przykładnem, których zwano starszymi, hebr. *zekenim*, gr. πρεσβύτεροι, Vulg. *seniores* (Luc. 7, 3), a czasem i arcybożnikami (Marc. 5, 22).

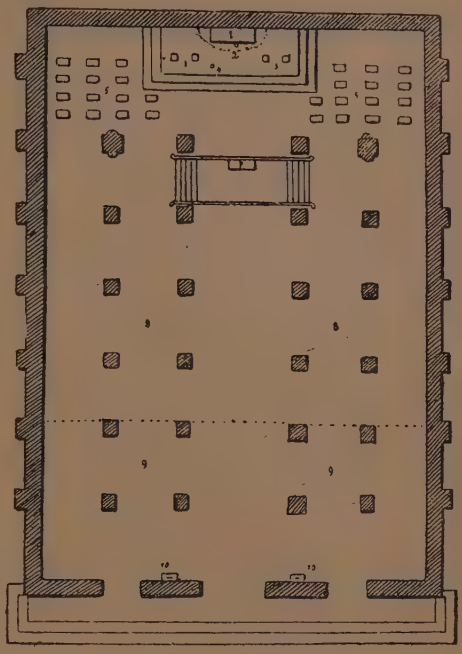

Fig. 259. Plan synagogi według biskupa *Camus*: 1) skrzynia, 2) zasłona, 3) miejsca dla przełożonych, 4) świeczniki (lub lampa), 5) miejsca dla doktorów, 6) wzniesienie, 7) pulpit, 8) część synagi dla mężczyzn, 9) część dla kobiet, 10) skarbony.

Szeliach = posłany, gr. ὁ ἄγγελος, który odmawiał modlitwy liturgiczne i czuwał nad czytaniem. Pomocnikiem szeliacha był chazzan, gr. ὑπηρέτης, Wuj. *sługa*, do którego należało otwierać i zamykać drzwi, zamiatać synagogę, przygotowywać do czytania zwoje Biblii, szeliachowi towarzyszyć przy odmawianiu modlitw, wywoływać wyznaczonych lektorów, to co powinno być publicznie wiadomem obwieszczać, egzekwować wyroki. Przy obejmowaniu urzędu szeliacha i chazzana, wkładano na nich ręce.

Targumista czyli tłumacz odczytane po hebrajsku ustępy przekładał na język aramejski, w późniejszych czasach pospolicie używany.

Batlanim (= ci którzy mają czas wolny), dziesięciu

mężów, którzy na każde zebranie obowiązani byli przychodzić, bo tę liczbę uważano za nieodzowną przy odprawianiu nabożeństw synagogalnych.

Lektorzy nie należeli do zarządu synagogi, arcybożnik według upodobania obowiązek ten wkładał na kogoś z obecnych i wywoływał go przez chazzana.

4. Ćwiczenia. Rozpoczynano nabożeństwo odpowiednią modlitwą, odczytywaną przez szeliacha; potem chazzan wyjmował rodał ze skrzyni i, położywszy na pulpicie, podtrzymywał go lektorowi; szeliach czuwał nad czytaniem, targumista przekładał.

Czytanie składało się z siedmiu ustępów Prawa (przynajmniej od czasów Ezdrasza) według dnia przypadających; każdy ustęp czytał inny lektor; *w sobotę* nadto ósmy lektor odczytywał jeden ustęp z Proroków (Luc. 4, 16—21).

Po ukończeniu czytania arcybożnik i starsi polecali niekiedy komuś z obecnych wyjaśnienie trudniejszych miejsc przeczytanych ustępów, lub wypowiedzenie krótkiej ekshorty do ludu (Act. 13, 15). — Wreszcie przed rozejściem się odmawiano modlitwy.

W synagogach więc nie składano ofiar, ale modlono się, czytano Biblię i wyjaśniano ją, lud zachęcano do cnoty. — Ćwiczenia te pierwotnie odbywały się raz w tydzień w sobotę; później trzykrotnie: w poniedziałki, czwartki i soboty.

W bóżnicach *Zbawiciel* często nauczał (Marc. 1, 21; Luc. 4, 15 i t. d.). *Święty Paweł*, nawiedzając miasta, udawał się do bóżnic, aby tam lud nauczać (Act. 13, 14).

W synagogach zbierano składki na rzecz ubogich.

Przy synagogach znajdowały się szkoły elementarne dla chłopców.

DZIAŁ II.

Osoby Bogu poświęcone.[1])

W najdawniejszej starożytności każdy miał prawo składać ofiary Panu Bogu. Składali je szczególniej ojcowie rodzin w obecności swych domowników. Według niektórych egzegetów pierworodni synowie byli kapłanami w swych rodzinach. Po zawarciu przymierza między Bogiem a ludem Izraelskim u stóp góry Synaj, hierarchia kościelna została ściśle określona, utworzyli ją: arcykapłan, kapłani i Lewici.

Pan Bóg wybrał sobie na służbę kościelną wyłącznie pokolenie Lewi, a do stanu kapłańskiego powołał Aarona i jego synów. Aaron był pierwszym arcykapłanem i arcykapłaństwo to w rodzie Aarona dziedzicznie miało przecho-

---

[1]) Monografie w wydawn. *Ugolinus*: Thes. antiq., t. XII i XIII; — *S. Maybaum*: Die Entwicklung des altisraelitischen Priestertums, Breslau, 1880; — *W. Baudisin*: Die Geschichte des alttestamentlichen Priesterthums, Leipzig, 1889; — *Van Hoonacker*: Le sacerdoce lévitique dans la loi et dans l'histoire de Hebreux, Louvain, 1899; — *Hummelauer*: Das vormosaische Priestertum in Israel, Freiburg. 1899; — *Ks. W. Seruatowski*: Obrzędowe uporządkowanie starozakonnego kapłaństwa, w „Pamiętniku Religijno-Moralnym“ (serya druga) t. V, r. 1860, str. 481—94; — art. Kapłaństwo u Hebrajczyków, w „Encykl. Kościel.“, t. IX, str. 598—605; — art. Kapłaństwo u Hebrajczyków, w „Słowniku apologetycznym wiary katolickiej“, t. II, str. 234—41; — *Ks. Dr. S. Trzeciak*: Literatura i religia u Żydów za czasów Chrystusa Pana, cz. II, str. 133-69.

dzić na najstarszego syna. Wszystkich innych potomków Aarona przeznaczył Bóg do piastowania godności kapłańskiej.

1. Arcykapłan.

1. **Nazwy i poświęcenie.** Arcykapłan czyli najwyższy kapłan nosił następujące nazwy: hebr. *hak-kohen hag-gadol* = kapłan największy, *hak-kohen ha-rosz* = kapłan główny (głowa), *hak-kohen ham-maszijach* = kapłan pomazaniec; LXX. ὁ ἱερεὺς μέγας, ἀρχιερεύς, ὁ ἱερεὺς ὁ πρῶτος, ὁ ἀρχιερεὺς ὁ κεχρισμένος; Vulg. *pontifex, sacerdos maximus, sacerdos primus, sacerdos qui unctus est.*

Mojżesz z rozkazu Bożego bardzo uroczyście poświęcił Aarona na zaszczytny urząd arcykapłański. Poświęcenie to odbyło się równocześnie z poświęceniem synów aaronowych na kapłanów (Ex. 29, 1—37; Lev. r. 8 i 9). Aaron i jego synowie, po uprzedniem obmyciu ciała, ubrani zostali w święte szaty i namaszczeni świętym olejem, zapewne na czole, prócz tego arcykapłanowi Mojżesz wylał olej na głowę. Następnie Mojżesz składał ofiary, mianowicie: za grzech, całopalną, zapokojną. Ceremonie te powtarzały się przez siedm dni. Dnia ósmego, po złożeniu przez Mojżesza ofiar, Aaron i jego synowie *błogosławili* ludowi i mogli już spełniać swe obowiązki. Podczas składania pierwszej ofiary całopalnej przez Aarona sam Pan Bóg cudownym sposobem zesłał na nią ogień, potwierdzając przez to urząd kapłański oraz ofiary Starego Zakonu.

Każdego nowego arcykapłana, obejmującego swój urząd, poświęcano.

Przed niewolą Babilońską istotną ceremonią poświęcenia było włożenie szat i wylanie oleju na głowę, po powrocie z Niewoli, według świadectwa Talmudu, samo wkładanie szat, gdyż podczas zburzenia Jerozolimy olej święty, przygotowany przez Mojżesza, został zatracony.

2. **Historya.** Po śmierci Aarona arcykapłanem został starszy jego syn Eleazar. *W rodzie Eleazara* godność arcykapłańska przetrwała do czasów Helego.

Heli był potomkiem Itamara, drugiego syna Aarona. Arcykapłaństwo *w linii Itamara* utrzymało się do czasów Salomona, który złożył z urzędu arcykapłana Abiatara.

Miejsce Abiatara zajął Sadok *z linii Eleazara* i odtąd, mimo rozlicznych przewrotów politycznych, arcykapłani aż do podpadnięcia Żydów pod panowanie Seleucydów, królów syryjskich, niezawodnie byli prawymi następcami Eleazara.

Królowie syryjscy przyczynili się do wielkiego zamieszania, gdyż nadawali urząd arcykapłański temu, kto więcej zapłacił.

Po wywalczeniu niepodległości dla narodu Żydowskiego za sprawą Machabeuszów, wywodzących swój ród od Eleazara, pierwszego — Szymona Machabeusza ogłoszono dziedzicznym księciem i zarazem arcykapłanem. Dopiero Herod Wielki pozbawił arcykapłaństwa Antygona, ostatniego księcia z domu Machabeuszów.

Od tego czasu arcykapłani byli wyznaczani jużto z ramienia *rządu rzymskiego*, jużto obierani przez *lud* zbuntowany bez żadnych względów na przepisy Prawa Mojżeszowego.

Wszystkich arcykapłanów hebrajskich Józef Flawiusz (Antiq. XX, 10) wylicza ośmdziesięciu trzech: od Aarona do Salomona — trzynastu, za czasów pierwszej świątyni Salomonowej — ośmnastu, za czasów drugiej Świątyni — pięćdziesięciu dwóch.

3. Obowiązki. Czynności, wyłącznie do urzędu arcykapłańskiego przywiązane, były następujące: 1-o Odprawianie całego nabożeństwa w wielki dzień Pojednania. 2-o W ważnych potrzebach publicznych zasięganie rady u Boga za pomocą Urim i Thummim. — 3-o Nadzór nad nabożeństwami oraz nad skarbcem kościelnym.

Ponadto arcykapłani zazwyczaj namaszczali królów. W ostatnich czasach państwa Żydowskiego arcykapłanom zwykle powierzano prezesostwo w Sanhedrynie.

Mówiąc o przeszkodach małżeńskich, zaznaczyliśmy, że arcykapłan mógł się żenić tylko z dziewicą-Izraelitką. Dodajmy tutaj jeszcze, że niewolno było arcykapłanowi uczestniczyć w pogrzebach, chociażby rodziców.

4. Ubiór. Kościelny ubiór arcykapłański składał się z femoraliów, obcisłej tuniki, pasa, tuniki obszernej zwierzchniej, naramiennika, racyonału i mitry (Ex. r. 28 i 39) (ob. fig. 260).

a) Femoralia, w Vulg. częściej *feminalia*, hebr. *mikhnasaim*, LXX. περισκελῆ, były to jakby krótkie spodnie lniane, wszyscy kapłani nosili je obowiązkowo przy sprawowaniu czynności świętych, „ut operiant carnem turpitudinis suae a renibus usque ad femora“ (Ex. 28, 42).

Fig. 260. Kościelny strój arcykapłana.

b) Obcisła tunika, hebr. *kethoneth*, LXX. χιτών, lniana suknia długa do kostek, opatrzona rękawami; druga księga Mojżeszowa (28, 4) nazywa ją: *tunica stricta*, Wuj. *koszula wązka*; księga Kapłańska (8, 7) zowie ją *subucula linea* (subucula od suo = szyję).

c) Pas, hebr. *abhnet*, LXX. ζώνη, utkany z bisioru, różnobarwny, kosztownie haftowany; ponieważ był bardzo długi, kilkakrotnie się nim arcykapłan opasywał.

d) Tunika obszerniejsza, hebr. *meil*, LXX. ποδήρης, hiacyntowego czyli ciemno-niebieskiego koloru, przybrana u dołu wokoło frenzlą ze złotych dzwoneczków oraz naprzemian z dzwoneczkami malogranatów o barwach purpury, szkarłatu i hiacyntu; tunika ta nie miała rękawów, spadała za kolana.

e) Na tunikę wdziewał najwyższy kapłan naramien-

nik, hebr. *efodh*, gr. ἐπωμίς, Vulg. *superhumerale* albo *ephod*, składający się z dwóch sztuk lnianej delikatnej tkaniny (*szesz* = bisior), haftowanej nićmi koloru purpurowego, szkarłatnego, ciemno-niebieskiego; jedna sztuka okrywała piersi, druga—plecy, obie łączyły się na ramionach za pomocą dużych złotych spinek, z których każda była ozdobiona wielkim drogim kamieniem [1]) z wyrzniętemi misternie podług starszeństwa imionami sześciu pokoleń na jednym i następnych sześciu na drugim. Niżej, t. j. w pasie, przednią i tylną część efodu łączył ozdobnie tkany pasek. [2])

f) Racyonał, hebr. *choszen*, *choszen hammiszpat*, LXX. λογεῖον, λογεῖον κρίσεως = wyrocznia sądu, Vulg. *rationale judicii*, po polsku *racyonał*, *pektorał*, *napierśnik*. Był to rodzaj bursy, służącej do przechowywania świętych przedmiotów, zwanych *Urim we Thummim* i stanowiącej nieodłączną część uroczystego stroju arcykapłana. Miał racyonał kształt kwadrata, którego długość i szerokość wynosiła po dwanaście cali; zrobiony był z bisioru, podobnie jak efod, i również utkany trójbarwnemi nićmi i złotem. Część wierzchnią racyonału ozdabiały cztery rzędy drogich kamieni, osadzonych w złotych oprawach; w każdym rzędzie znajdowały się trzy kamienie, wszystkich przeto było dwanaście [3]), i każdy z nich miał wyrytą nazwę jednego pokolenia. Z czterech rogów racyonału występowały cztery pierścienie złote, służące do przymocowania go na piersiach. Od górnych pierścieni szły łańcuszki złote, mające haftki, które zaczepiano o spinki naramienne efodu; przez pierścienie dolne przewleczone były hiacyntowe sznurki, które przywiązywano u boków do

---

[1]) Kamienie te w hebr. tekście nazwane są: *abne szoham*, LXX. λίθοι σμαράγδου.

[2]) Naramiennik był symbolem pojednania i zarazem władzy, to też czytamy w Biblii, że lniany naramiennik nosili: Samuel, kapłani w Nobe z rozkazu Saula, oraz Dawid przy przenoszeniu Arki na Syon.

[3]) Podług LXX. w pierwszym rzędzie mieściły się: sard, topaz, szmaragd; w drugim — karbunkuł, szafir jaspis; w trzecim — liguryus, agat, ametyst; w czwartym — chryzolit, beryt i onychin. Ob. barwną tablicę tych kamieni w „Dictionnaire de la Bible“ *Vigouroux*, t. V, str. 424.

paska naramiennika. W ten sposób przymocowany do piersi racyonał nie obsuwał się na żadną stronę. [1])

Nadmieniliśmy, że święte przedmioty, zwane Urim i Thummim, przechowywały się w racyonale. — *Urim we Thummim*, = światła i doskonałości; albo też uważając tu liczbę mnogą jako środek wzmocnienia—Urim we Thummim znaczy: „światło i doskonałość“, a ze względu na istniejącą w tem zestawieniu *hendyadis* [2]) = „doskonała światłość“ (objawienie). W Septuagincie jest: δήλωσις καὶ ἀλήθεια, Vulg. *doctrina et veritas*, Wuj. *nauka i prawda*. — Co było właściwie Urim i Thummim i w jaki sposób arcykapłan przez nie radził się Boga i jak mu Pan Bóg odpowiadał — egzegeci nie umieją dociec i podają rozliczne hipotezy. Najprawdopodobniejszem wydaje się zdanie, iż były to losy święte. [3])

g) Na głowie nosił arcykapłan mitrę, hebr. *mitsnefeth*, LXX. κίδαρις albo μίτρα, Vulg. *tiara* albo *mitra* Wuj. *czapka*. Kształtem swym przypominała turban turecki lub perski. Przednią jej część u dołu, oraz nieco i czoło arcykapłana przykrywała złota blaszka, hebr. *tsits*, z napisem: *kodesz la-Jahwe* = „Święte Panu“ (Ex. 28, 36; 39, 29). Blaszkę przymocowywano do tyary ciemno niebieskiemi wstążeczkami, związanemi u tyłu głowy.

Wszystkie te szaty i ozdoby, zowiące się złotym ubiorem, wdziewał na siebie arcykapłan, ilekroć miał spełniać swe obowiązki w Przybytku, czy też później w Świątyni, z wyjątkiem dnia Pojednania, na który był

---

[1]) Na mumiach w grobach egipskich odnaleziono niepospolitej piękności napierśniki. Przechowują się one w muzeach w Kairze i w Luwrze. Podobieństwo z racyonalem arcykapłańskim mają tylko zewnętrzne, zresztą różnią się bardzo. W samych ozdobach napierśników egipskich uwydatnia się gruby politeizm; nosili je tak mężczyźni jak i niewiasty. Może być, że napierśniki te służyły wyłącznie zmarłym za amulety.

[2]) *Hendyadis*, figura gramatyczno-retoryczna, polegająca na tem, że dwa rzeczowniki łączą się ze sobą współrzędnie, a jeden z nich zastępuje przymiotnik drugiego.

[3]) Czyt. Urim i Thummim, w „Przeglądzie Katolickim“, 1868, str. 369 nast.

przeznaczony biały ubiór, mianowicie: „femoralia“ lniane, lniana tunika, pas cały lniany i skromna lniana tyara (Lev. 16, 4).

2. Kapłani.

1. **Nazwy, historya, poświęcenie.** Kapłani w Biblii nazywają się: hebr. *bene Aaron* = synowie Aarona, *beth Aaron* = dom Aarona, *hak-kohanim hal-Lewiim* = kapłani Lewici, *kohanim bene Lewi* = kapłani synowie Lewego; Vulg. *sacerdotes stirpis leviticae, sacerdotes leviticae tribus, sacerdotes levitici generis, sacerdotes levitici.*

Aaron miał czterech synów Nadaba, Abiu, Eleazara i Itamara. Z księgi Kapłańskiej (10, 1—2) dowiadujemy się, że Nadab i Abiu, przeto iż ośmielili się ofiarować „ogień obcy“ mimo zakazu Bożego, za karę zginęli, nie pozostawiając po sobie potomstwa (1 Par. 24, 2). Odtąd kapłaństwo przynależy Eleazarowi i Itamarowi oraz ich potomkom. — Za czasów Dawida już tak liczni byli kapłani, że król ten mógł ich podzielić na *dwadzieścia cztery klasy*, z których szesnaście należało do linii Eleazara, reszta do linii Itamara (1 Par. 24, 4). Każda z klas kolejno po tygodniu spełniała czynności święte. Rzucane losy określały, która klasa i kto jaki obowiązek miał spełniać.

Poświęcenie pierwszych kapłanów, jak mówiliśmy, odbyło się razem z poświęceniem arcykapłana. Na ich następców kapłaństwo przechodziło prawem dziedzictwa bez dokonywania nowego poświęcenia.

2. **Obowiązki.** Główniejsze czynności kapłańskie: 1-o W miejscu Świętem: codzienna poranna i wieczorna *ofiara z kadzidła* na ołtarzu Złotym; co sobotę składanie na Złotym stole świeżych *chlebów pokładnych*, oraz spożywanie starych; utrzymywanie w należytym porządku *lamp* świecznika Siedmioramiennego. — 2-o W dziedzińcu Kapłańskim: codzienna ofiara poranna i wieczorna z baranków rocznych niepokalanych (*holocaustum sempiternum*), oraz udzielanie po niej błogosławieństwa ludowi; składanie rozmaitych innych ofiar; ustawiczne podtrzymywanie *ognia świętego* na ołtarzu całopalenia. — 3-o Kapłani rozpatrywali trąd i wyro-

kowali o wyzdrowieniu z tej choroby; *oczyszczali* tych, którzy podlegli prawnej nieczystocie; razem z Lewitami nauczali lud i zachęcali do cnoty; powiadamiali o przypadających świętach ruchomych i t. d.

Przed każdą czynnością świętą dopełniali kapłani Prawem przepisanych obmywań. Niewolno było kapłanom pić wina, ani żadnych innych mocnych napojów przez cały przypadający im czas służby przy Świątyni; nadto obowiązani byli w tym czasie wstrzymywać się od stosunków małżeńskich. Jeśliby który kapłan przypadkiem zaciągnął nieczystotę legalną,—nie mógł spełniać świętych obowiązków, dopóki nie został oczyszczonym.

Wyżej mówiliśmy o pewnych przeszkodach przy zawieraniu małżeństw przez kapłanów (str. 194). — W pogrzebach kapłani mogli uczestniczyć tylko najbliższych krewnych: ojca i matki, syna i córki, brata i siostry (dziewicy, pozostającej w domu rodzicielskim).

Niektóre zboczenia cielesne stawały na przeszkodzie do sprawowania obowiązków kościelnych, lecz nie pozbawiały przywilejów ułomnych kapłanów. Księga Kapłańska (21, 16 — 24) wylicza jakby *irregularitates* prawa Mojżeszowego.

3. **Ubiór.** Kościelny ubiór kapłański składał się: z „femoraliów“, obcisłej tuniki lnianej białego koloru, ozdobnego różnobarwnemi nićmi utkanego pasa i przykrycia na głowę (*migbaa*), skromniejszego od mitry arcykapłańskiej i bez „tsits“ (ob. fig. 261). Szat kościelnych kapłanom, podobnie jak i arcykapłanowi, niewolno było nosić poza Świątynią.

3. Lewici.

Lewi miał trzech synów: Kaata, Gersona i Merarego. Synem Kaata był Amram, ten zaś ojcem Aarona i Mojżesza. [1]) Potomkowie Aarona wyłącznie byli kapłanami, o czem wyżej. Inni potomkowie Lewego nazywali się Lewitami, (hebr. *Leviim*, LXX. Λευῖται, Vulg. *Levitae*) w ścisłem zna-

[1]) Jest to skrócona genealogia.

czeniu słowa. Zastąpili oni pierworodnych, przeznaczonych do służby Bożej na pamiątkę cudownego ocalenia pierworodnych izraelskich w Egipcie (Num. 3, 12 — 13; 8, 16 — 19). — Lewici utworzyli niższy stan od kapłańskiego; niewolno im było składać ofiar (Num. r. 16), zostali przydani kapłanom do usługi w czynnościach kościelnych (Num. 8, 19. 22. 26; 18, 1 — 7). — Poświęcenie Lewitów, różne od poświęcenia kapłanów, opisane jest w księdze Liczb (8, 5 nast.).

Fig. 261. Kościelny ubiór kapłański.

Na pustyni, kiedy zmieniano miejsce obozowania, do Lewitów należało przenoszenie Przybytku i jego sprzętów. Co komu przypadało do niesienia opisuje księga Liczb: 4, 1—20 o synach (potomkach) Kaata; 21—28 o synach Gersona, 29—33 o synach Merarego.

W trzydziestym roku życia Lewici obejmowali wszystkie obowiązki, lżejsze jednak czynności spełniali od roku dwudziestego piątego; po roku pięćdziesiątym Prawo Mojżeszowe pozwalało im już odpoczywać. Za czasów Dawida—dwudziestoletni, a po wybudowaniu Świątyni starsi ponad pięćdziesiąt lat uczestniczyli w posłudze kościelnej.

Za panowania Dawida dokonany spis (1 Par. 23, 3) wykazuje, że było 38,000 Lewitów, mających trzydzieści lat i starszych. Podzieleni oni wtedy zostali na cztery klasy:

a) Wielu (24,000) usługiwało kapłanom przy składaniu ofiar, miało pieczę nad domem Bożym, skarbem i t. d. (1 Par. 23, 4; 26, 20—28).

b) Inni (4000) byli odźwiernymi (1 Par. 23, 5); ci dzielili się na cztery części według czterech stron Świątyni (1 Par. 26, 1—19).

c) Inni znowu (4000) byli kantorami. Kantorzy rozpadali się na trzy klasy: *Azafa*, Gersonity, mającej cztery sekcye (1 Par. 23, 5; 25, 1—31); *Etana* albo Idituna, Meraryty, składającej się z sześciu sekcyi; *Hemana*, Kaatyty, z czternastu sekcyi. Wszystkich sekcyi było dwadzieścia cztery, a każda z nich liczyła dwanaście familii, czyli że wszystkich familii śpiewaczych było 288.

d) Inni nakoniec Lewici (6000) mieli powierzone sędziostwo i rozmaite urzędy państwowe (1 Par. 23, 4; 26, 29—32).

Żadnych szat specyalnych podczas spełniania posług kościelnych Mojżesz nie przepisał Lewitom; wiadomo tylko, że śpiewacy, uczestniczący w przenoszeniu Arki za czasów Dawida i Salomona, ubrani byli w białe szaty bisiorowe (1 Par. 15, 27; 2 Par. 5, 12), a za Heroda Agryppy II śpiewacy mieli bardzo podobne ubiory do kapłańskich (Jos. Flav. Antiq. XX, 9, 6).

Uwaga. Nethinim. W cięższych posługach kościelnych mieli Lewici do pomocy, tak zwanych po hebr. *Nethinim* (od hebr. *nathan* = dał, więc *nethinim* = dani), LXX. Ναθινναῖοι, Vulg. *Nathinaei*. Do tej klasy należeli naprzód Gabaonici, których Jozue za podstępne wyłudzenie przymierza przeznaczył po wieczne czasy do rąbania drzewa i noszenia wody, potrzebnych przy służbie Bożej (Jos. r. 9). — Następnie niektórzy Hebrajczycy z gorliwości sami ofiarowywali się na posługę przy Świątyni.

Zdaje się, że możnaby tutaj zaliczyć także pobożne dziewice i wdowy, które, mieszkając w pobliżu Świątyni, zajmowały się tkaniem świętych szat, praniem ich, naprawianiem i t. d. Według podania Najświętsza Marya Panna do takich dziewic należała.

4. Uposażenie kapłanów i Lewitów.

1-o Pokolenie Lewi otrzymało czterdzieści ośm miast, rozrzuconych po całym obszarze Palestyny, z przyległającymi do nich gruntami. Miasta te nazwano *lewickiemi*. Sześć z pomiędzy nich było „miastami ucieczki“ o czem mó-

wiliśmy powyżej (str. 294). Z liczby owych czterdziestu ośmiu miast — trzynaście położonych w działach Judy, Beniamina i Symeona przeznaczono dla kapłanów. — Ponieważ we wszystkich pokoleniach znajdowały się miasta lewickie, przeto Lewici, przemieszkując w nich, mieli spełniać urząd stróżów religii hebrajskiej, oraz jako znawcy prawa Bożego, wszędzie w razie potrzeby służyć swą radą ludowi. Wszakże po powrocie z niewoli Babilońskiej Lewici swe siedziby ze środkowali w pokoleniach Judy i Beniamina.

2-o Otrzymywali Lewici od ludu dziesięciny z płodów ziemi i bydła, z czego znowu dziesięcinę obowiązani byli oddawać kapłanom; uczestniczyli w ucztach ofiarnych; udzielano im część łupów wojennych. — Kapłani zaś prócz dziesięcin pobierali pierwociny ze żniw, pieniądze za wykup pierworodnych z ludzi, mięso z pierworodnych zwierząt czystych, [1]) pieniądze za wykup lub ze sprzedaży pierworodnych zwierząt nieczystych, części z ofiar Prawem określone, owoce z drzew w czwartym roku po ich zasadzeniu, część zdobyczy wojennej, rozmaite dary dobrowolne.

3-o Kapłani i Lewici nie płacili podatków. Poza służbą kościelną mogli się zatrudniać zajęciami, nie ubliżającem świętemu ich stanowi.

Mimo wymienionych dosyć licznych źródeł dochodów, w następstwie czasów utrzymanie kapłanów, szczególniej zaś Lewitów, stało się bardzo skromnem. Ofiarność ludu się zmniejszyła, nawet z obowiązkowych danin często się nie uiszczano, a liczba kapłanów i Lewitów znacznie wzrosła Po powrocie z Niewoli Nehemiasz dwukrotnie przywracał dawne porządki w tym względzie, lecz nie zdołał ich utrwalić, gdyż wkrótce zupełnie zaprzestano Lewitom składać dziesięciny i ograniczono je tylko na korzyść kapłanów.

---

[1]) Pierworodne zwierzęta czyste ofiarnicze oddawane były na ofiary zapokojne. Krew koło ołtarza wylewano, łój palono na ołtarzu, mięso spożywali kapłani.

5. Inne osoby Bogu poświęcone.

A) Prorocy. [1]

1. Nazwy. Prorocy po hebr. *Nebiim*, LXX. Προφῆται, Vulg. *Prophetae*. Wyraz hebrajski *Nabi*, prorok, odpowiada greckiemu Προφήτης, ten zaś pochodzi od złożonego czasownika προφάναι; προ jest tu przybranka, oznaczająca zastępstwo, φάναι = mówić, przeto προφάναι = znaczy: mówić w czyjemś zastępstwie, w czyjemś imieniu, stąd Προφήτης = mówiący w zastępstwie (Boga). [2] Inna jest jeszcze hebr. nazwa proroka: *Roe* = widzący i blizkoznaczna *Hoze* = spoglądający.

2. Powołanie i posłannictwo. Urząd prorocki nie był dziedziczny tak, jak kapłański lub królewski, lecz każdego z osobna proroka sam Bóg powoływał, i to bez względu na stan i urodzenie: Izajasz, według podania, należał do rodziny królewskiej; Jeremiasz pochodził z rodu kapłańskiego; Amos przed otrzymaniem misyi trudnił się pasterstwem; nawet niewiasty, jak np. Holda i Debora, zostawały zaszczycane darem prorockim.

O zakresie posłannictwa Proroków tak się wyraża *Becanus*: „Primarium officium (prophetarum) erat docere, instruere et reformare populum in cultu veri Dei eumque hoc modo ad Christi adventum disponere“. Byli tedy Prorocy najwyższymi nieomylnymi nauczycielami w rzeczach wiary i moralności, sprowadzali lud zbłąkany z drogi występków, a zwłaszcza bałwochwalstwa, ogłaszali nowe prawdy i obietnice, zapowiadali szczególniej przyjście Mesyasza i odkupienie rodzaju ludzkiego. [3]

---

[1] *R. Cornely*: Historica et critica introductio in U. T. Libros Sacros, Parisiis, 1885 — 87, t. II, p. 2, str. 271 nast.; — *E. Laur*: Die Prophetennamen des alten Testamentes, Freiburg im Breisg., 1903; — *Dr. Ed. König*: Das alttestamentliche Prophetentum und die moderne Geschichtsforschung, Gütersloh, 1901; — *Ks. A. Zaremba*: Prorocy, w „Encykl. Kościeln.“, t. XXI, str. 487—509.

[2] Podobnie polski wyraz *prorok* składa się z *pro* + *rok* || *rzek*.

[3] Czyt. *Ks. L. Lipke*: Prorocy i ideał Mesyański w Izraelu. w „Przeglądzie Powszechnym“, 1908, t. XCVIII, 336, 495; t. IC, str. 38, 223.

A że życie religijne u Hebrajczyków najściślej się łączyło z życiem politycznem, odegrali przeto Prorocy w dziejach narodu Hebrajskiego, nadewszystko za czasów królewskich, niezmiernie ważną rolę.

Co więcej, posłannictwo Proroków rozciągało się niekiedy nawet i na narody ościenne, np.: Elizeusz namaszcza Hazaela na króla Damaszku; Jonasz udaje się do Niniwy i pobudza jej mieszkańców do szczerej pokuty; Jeremiasz zapowiada kary Boże Ammonitom, Moabitom, Arabom, Babilończykom.

3. **Sposób życia.** Życie prowadzili Prorocy bardzo umartwione; pospolitą ich szatą była włosiennica, pożywienie ubogie; zamieszkiwali zazwyczaj zdala od ludu w ustroniach i tam spędzali czas na modlitwie, rozmyślaniu i robotach ręcznych.

Niektórzy Prorocy, przynajmniej dawniejsi, jak Samuel, Eliasz, Elizeusz otaczali się gronem uczniów i wiedli z nimi życie wspólne na podobieństwo mnichów. [1])

W razie potrzeby Prorocy zjawiali się wśród ludu albo i na dworze królewskim; występując jako wysłańcy Boga, w mowach swych wypowiadali rzecz śmiało, „nie oglądając się na osoby“, przez co spadały na nich nieraz srogie prześladowania.

4. **Trwanie urzędu prorockiego.** Szereg Proroków ciągnie się bez przerwy od Mojżesza aż do Malachiasza, t. j. do czasów Nehemiaszowych, co wynosi z górą lat tysiąc.

---

[1]) W tych kolegiach prorockich *egzegeci racyonaliści* dopatrują się szkół prorockich, w których uczono prorokować (!). Otóż w Piśmie Świętem są luźne wzmianki, że za Samuela, a później za Eliasza i Elizeusza istniały kolegia prorockie (1 Reg. 10, 5; 4 Reg. 4, 38; 5, 22; 6, 1 i t. d.). Założycielem, a przynajmniej organizatorem, tych kolegiów był Samuel. Wychowańcy, zwani „synami prorockimi“ (hebr. *bene nebiim*), albo i „Prorokami“ (w szerszem znaczeniu) ćwiczyli się tu w Prawie Bożem, w historyografii świętej, poezyi, muzyce i śpiewie. Przygotowywali się niejako swem pobożnem życiem do przyjęcia od Boga urzędu prorockiego, lecz nie uczyli się przepowiadać przyszłości i tylko niektórych z nich Bóg powoływał na Proroków. Ob. *Ks. A. Zaremba*: Prorockie szkoły, w „Encykl. Kościeln.“ t. XXI, str. 460—66.

W następnym czterystuletnim okresie zamiast proroctwa do zachowania prawdy Bożej wśród ludu wybranego wystarczało już nauczycielstwo Doktorów zakonnych (hebr. *soferim*, gr. γραμματεῖς). Cierpienia bowiem niewoli Babilońskiej zdołały wykorzenić skłonność Hebrajczyków do bałwochwalstwa, a wizerunek Mesyasza mieli oni już dostatecznie naszkicowany przez Proroków.

5. **Podział Proroków.** Wszystkich proroków dzielą egzegeci na starszych (dawniejszych) i młodszych (późniejszych). Starsi są ci, co żyli w dawniejszych czasach; nie pozostawili oni po sobie pism proroczych, jak: Eliasz, Elizeusz i ich poprzednicy. Między prorokami młodszymi rozróżniają znowu: większych i mniejszych. Ci, co zostawili księgi większej objętości, zowią się Prorokami większymi; do nich należą: Izajasz, Jeremiasz z Baruchem, Ezechiel i Daniel. Mniejszych proroków, po których zostały się pisma mniejszej objętości, było dwunastu, imiona ich: Ozeasz, Joel, Amos, Abdyasz, Jonasz, Micheasz, Nahum, Habakuk, Sofoniasz, Aggeusz, Zacharyasz, Malachiasz.

B) Nazarejczycy.

Nazarejczycy (Num. 6, 1—21), hebr. *Nezirim* = odłączeni, poświęceni, LXX. Εὐξάμενοι, Ἡγιασμένοι, Ναζιραῖοι, Vulg. *Nasaraei*. Tak nazywali się ci, co złożyli ślub nazareatu (hebr. *neder nazir*). Wolno zaś było składać ten ślub nietylko mężczyznom, ale i niewiastom; nieraz rodzice swe dzieci ślubowali przed ich przyjściem na świat. Pismo Święte często wspomina o Nazarejczykach. Byli Nazarejczycy czasowi i dożywotni, stosownie do tego, jaki ślub złożyli.

Obowiązki przyjmowali następujące: 1-o wstrzymywanie się od wina i wszelkich napojów odurzających; 2-o niestrzyżenie włosów przez czas trwania nazareatu, co w ciepłym kraju było uciążliwe; 3-o nieuczestniczenie w pogrzebach, nawet ojca i matki.

Ze względu na umartwiony sposób życia wielką czcią otaczano Nazarejczyków.

C) Rechabici i Chasydzi.

1. Rechabici. Rechabici, hebr. *Rekhabim*, tak nazwani od Rechaba, ojca Jonadaba, męża pobożnego, który wraz z Jehu, królem izraelskim, powyrzucał bałwany. Potomstwu swemu Jonadab zalecił: „nie będziecie pić wina i synowie wasi aż na wieki; i domu nie będziecie budować, nasienia nie będziecie siać i winnic nie będziecie sadzić, ani mieć, ale w namieciech mieszkać będziecie po wszystkie dni wasze, abyście żyli przez długie czasy na ziemi“ (Jer. 35, 6—7). Rechabici wierni pozostali żądaniu Jonadaba, przemieszkiwali w ubogich namiotach poza miastami, zajmowali się pasterstwem i wiedli życie surowe. Jeremiasz, dla wielkich cnót Rechabitów, stawiał ich za przykład niewiernym Żydom (Jer. 35, 8—10).

2. Chasydzi. Chasydzi, gr. Ἀσιδαῖοι, z hebr. *Chasidim* = pobożni, Vulg. *Assidaei*, wspomniani są w księgach Machabejskich: 1 Mach. 2, 42; 7, 13; 2 Mach. 14, 6. Opierając się na znaczeniu nazwy Chasydów, oraz na miejscach Pisma Świętego tylko co zacytowanych, większość egzegetów sądzi, iż odznaczali się oni ścisłem przestrzeganiem przepisów Prawa i stanowili jakiś związek religijny. [1]) Niektórzy mniemają, że Chasydzi byli poprzednikami Faryzeuszów.

Dodatek I. Prozelici. [2])

Prozelici z gr. Προσήλυτοι = przybysze, obcy. Biblia prozelitami nazywa tych, którzy, urodziwszy się w pogaństwie, wyrzekali się jego zabobonów. Dwojakiego rodzaju rozróżniano Prozelitów—Sprawiedliwości i Bramy (t. j. mieszkania).

1. Prozelici Sprawiedliwości. Prozelici Sprawiedliwości, hebr. *gere ha-tsedek*, także *bene hab-berith* = synowie przymierza, zobowiązywali się do przestrzegania w zupełności przepisów Prawa, a zyskiwali za to wszystkie przywileje wybranego ludu.

---

[1]) Dzisiejsi *Chasydzi* albo *Chusyci* stanowią stronnictwo pietystów żydowskich, utworzone w połowie XVIII w. w Polsce, które się wielce rozszerzyło i dotychczas istnieje.

[2]) *O. M. Lagrange*: Le Messianisme chez les Juifs, Paris, 1909, str. 279—87;—*Dr. J. Felten*: Neutestamentliche Zeitgeschichte. Regensburg, 1910, t. I, str. 514—24.

Przyjmując religię hebrajską, dopełniali oni trojakiego aktu:

1-o Po uprzedniem zaznajomieniu się z przepisami Zakonu Mojżeszowego, poddawali się obrzezaniu.

2-o Następnie w jakiś czas otrzymywali „chrzest“ przez zanurzenie w obecności co najmniej trzech świadków, przytem czynili wyznanie wiary. „Chrzest“ ten, uważany tutaj przez dawnych Żydów za niezbędny, był symbolem nietylko całkowitego wyrzeczenia się poganizmu, ale nadto — zupełnego odrodzenia się na nowych ludzi, synów Abrahama.

3-o Po obrzezaniu i chrzcie prozelici składali na ofiarę dwie synogarlice lub dwoje gołąbiąt.

2. Prozelici Bramy. Prozelici Bramy, hebr. *gere hasz-szaar*, w Nowym Testamencie φοβούμενοι τὸν θεόν, σεβόμενοι, obowiązani byli do zachowywania przykazań noachickich, skąd zwali się także Noachidami.

Przykazań tych uczeni żydowscy wyliczają siedm: 1) strzedz się bałwochwalstwa, 2) czcić jedynego prawdziwego Boga, 3) szanować zwierzchność, 4) nie dopuszczać się cudzołóstwa i kazirodztwa, 5) nie dopuszczać się kradzieży i rabunku, 6) nie zabijać, oraz zabójstwo karać śmiercią, 7) nie pożywać krwi.

W zasadzie, wszyscy, pragnący przemieszkiwać stale między Hebrajczykami, winni byli zostawać przynajmniej prozelitami Bramy.

Dodatek II. Sekty Żydowskie. [1])

A) Samarytanie.

1. Historya. Królowie assyryjscy Salmanazar, Asarhaddon i Asurbanipal przesiedlili wielu mieszkańców z niektórych miast assyryjskich do wyludnionych po upadku państwa Izraelskiego dzielnic Efraima i Manassesa (4 Reg. 17, 24;

[1]) *Ugolinus*: Thes antiq. t. XXII; — *Montet*: Essai sur les origines des partis saducéen et pharisien et leur histoire jusqu'à la naissance de

1 Esdr. 4, 1 nast.). Osiedleńcy ci w następstwie czasu zrośli się z pozostałą tubylczą ubogą ludnością Izraelską i stworzyli jeden nowy naród, który przybrał nazwę Samarytan, hebr. *Szomronim*, gr. Σαμαρεῖται, od dawnej stolicy Izraela—Samaryi. [1])

Przybysze sprowadzili z sobą rodzimych bogów, to też niebawem i między tubylcami rozpowszechnił się kult pogański. Wkrótce jednak lwy w niebywały sposób poczęły trapić Samarytan. Widząc w tem gniew Boga Izraelskiego i chcąc się zaznajomić z religią Mojżeszową, prosili oni króla assyryjskiego o przysłanie im którego z wygnańców kapłanów izraelskich. Przysłany kapłan, osiadłszy w Betelu, z ksiąg Mojżeszowych nauczył Samarytan kultu Jahwe, lecz z kultem prawdziwym Samarytanie łączyli i dawne zabobony pogańskie.

Po powrocie Żydów z niewoli Babilońskiej, Samarytanie chcieli uczestniczyć w budowaniu świątyni Jerozolimskiej, lecz Żydzi ich nie dopuścili. Wobec tego obrażeni Samarytanie wszelkimi sposobami przeszkadzali Żydom nie tylko w budowie samej Świątyni, ale i we wznoszeniu murów Jerozolimy. Zajścia powyższe wywołały wzajemną nienawiść między Żydami i Samarytanami, która z biegiem czasu jeszcze się więcej zaostrzała.

Kiedy Nehemiasz około 408 r. przed Chr. rozkazał, aby Żydzi wydalili od siebie żony poganki — Manasses, syn arcykapłana Jojady, ożeniony z Nikazą, córką Sanabalata, namiestnika perskiego w Samaryi, nie chcąc rozłączyć się ze swą żoną, opuścił Judeę i udał się do Samaryi (Neh. 13, 28). Sanabalat, otrzymawszy pozwolenie od Daryusza, wybudował

Jésus—Christ, Paris, 1883;—*M. Krüger*: Beiträge zur Kenntnis der Pharisäer und Essener, w „Theolgische Quartalschrift", 1894, str. 431 nast.;—*E. Schürer*: Geschichte des Jüdischen Volkes im Zeitalter Jésu Christi, t. II;—*Dr. J. Felten*: Neutestamentliche Zeitgeschiste, str. 371–409;—artykuły w „Encyklopedyi Kościelnej": Samarytanie, t. XXIV, str. 293–304; Faryzeusze, t. V, str. 265–9; Saduceusze, t. XXIV, str. 132—4; Esseńczycy, t. V, str. 72—5;—*Ks. Dr. S. Trzeciak*: Literatura i religia u Żydów za czasów Chrystusa Pana, cz. I, str. 13 nast.; cz. II, str. 272 nast., 294;—*G. Skardanickij*: Farisiei i Saddukiei, Kijów, 1905.

[1]) Zwano ich także *Kutejczykami* od miasta Kuty, ponieważ znaczna ilość kolonistów pochodziła z tego miasta.

na górze Garizim świątynię podobną do Jerozolimskiej i ogłosił swego zięcia Manassesa arcykapłanem. Zdaje się, że za wpływem Manassesa Samarytanie zupełnie porzucili pogaństwo.

W r. 167 przed Chr. świątynia samarytańska została sprofanowana przez *Antyocha IV-go Epifanesa*, który poświęcił ją Jowiszowi (2 Mach. 6, 2). Niezadługo wszakże kult Mojżeszowy udało się Samarytanom przywrócić. — *Jan Hirkan* w r. 129 przed Chr. zdobył miasto Samaryę, zrównał ją z ziemią, a i świątynię zburzył doszczętnie. Mimo to jednak Samarytanie nie przestali składać ofiar na górze Garizim.— Legat Gabiniusz (57—55) odbudował Samaryę, którą następnie August (30) podarował Herodowi Wielkiemu. Herod bardzo ą ozdobił i na cześć żony Augusta nazwał Σεβάστη (= Augusta).

W czasach Chrystusowych Żydzi żadnych stosunków nie chcieli utrzymywać z Samarytanami, gardząc nimi i uważając ich za odszczepieńców. Nawet podróże do Jerozolimy na obchód świąt pielgrzymich Żydzi galilejscy odbywali zazwyczaj nie przez Samaryę, lecz przez Zajordanie.

2. Religia. Różnice religijne między Samarytanami a Żydami były następujące:

1-o Samarytanie z Ksiąg Świętych przyjmowali jedynie Pentateuch napisany, tak zwanemi samarytańskiemi literami (ob. fig. 262), który otrzymali od przysłanego z Assyryi kapłana.

2-o Oczekiwali Mesyasza, który, według nich, przyjdzie po 6000 lat od stworzenia świata i sprowadzi wszystkie narody do prawdziwej religii; Mesyasz ten wszakże nie będzie większy nad Mojżesza.

3-o Miejscem kultu prawdziwego jest nie Jerozolima, lecz góra Garizim.[1])

---

[1]) Po dziś dzień istnieje jeszcze garstka Samarytan, licząca około 200 dusz. Przemieszkują oni w Napluzie (dawne Sychem); mężczyźni noszą białe szaty i czerwone turbany; mówią zazwyczaj po arabsku, ale przy modlitwie używają języka samarytańskiego; wiarę starożytną dotychczas zachowują; arcykapłani są dziedziczni, a mają pochodzić z rodu Aarona.—Pod względem religijnym bardziej zbliżeni są Samarytanie do *Karaitów* albo *Karaimów* (sekta powstała w VIII wieku, odrzucająca Talmud), niż do Żydów rabinistów.

B) Faryzeusze.

Faryzeusze, hebr. *Peruszim*, z aramejskiego *Peruszin* = odłączeni, gr. Φαρισαῖοι, Vulg. *Pharisaei*. Tak nazywali się Faryzeusze, gdyż jako cel założyli sobie odłączenie od pospolitych ludzi przez prowadzenie życia surowszego, przez szczególne praktykowanie cnót, przez ubiór odrębny. Przepisy Prawa naj-

Fig. 262. Starożytny zwój Pentateuchu samarytańskiego.

ściślej tłumaczyli, a nawet, by zapobiedz pominięciu którego z nich, wiele innych praktyk dodawali. — Dążenia Faryzeuszów początkowo same w sobie były chwalebne, stąd członkowie należący do grona Faryzeuszów cieszyli się wysokiem poważaniem wśród ludu żydowskiego.

W czasach Chrystusa Pana, chociaż spotykali się szczerze pobożni i gorliwi Faryzeusze, jak np. Gamaliel (Act. 5, 34), jednakże życie większości było złe. Pobudką ich postępowania stał się jedynie względ ludzki: udawali tylko ze-

wnętrznie pobożnych i świętych, aby zyskiwać uznanie wśród ogółu. Zaniedbując prawdziwej sprawiedliwości i czystości wewnętrznej, przestrzegali wyłącznie czystości ciała i starali się usilnie o to, co miało pozory cnoty; lekceważyli sobie największe przykazania prawa naturalnego, a rytualne przepisy literalnie i drobiazgowo tłumaczyli. Nadto prawdziwy sens Prawa kazili często ludzkiemi podaniami, nietylko je narówni z Prawem Bożem stawiając, ale nawet nad nie przekładając. W zabobonny sposób rozumieli wyłączenie z pośród pospolitych ludzi: z grzesznikami nie chcieli pokarmów pożywać (Mat. 9, 11), brzydzili się dotknąć grzesznika (Luc. 7, 39). Fałszywe zasady Faryzeuszów i ich wady *Zbawiciel* w mowach Swoich niejednokrotnie wyjawiał i potępiał. To właśnie obudziło ową nieprzejednaną ku Niemu nienawiść z ich strony.

Zasadniczy błąd dogmatyczny Faryzeuszów tkwił w fałszywem przekonaniu, że Żydzi nie mogą być potępieni, a to dla znajomości prawdziwego Boga, dla obrzezania i ofiar, dla zasług patryarchy Abrahama. To też *Św. Jan Chrzciciel* gromił Faryzeuszów słowy: „A nie chciejcie mówić sami w sobie: Ojca mamy Abrahama. Albowiem wam powiadam, iż mocen jest Bóg z kamieni tych wzbudzić syny Abrahamowi“ (Mat. 3, 9).

Chociaż Faryzeusze między sobą żyli zgodnie, zowiąc się towarzyszami (hebr. *chaberim*), jednakże różnili się w niektórych religijnych poglądach i dzielili przez to na kilka odłamów. Liczba Faryzeuszów za Heroda Wielkiego, według Józefa Flawiusza, miała przewyższać sześć tysięcy.

Pod względem politycznym możnaby Faryzeuszów uważać za partyę nacyonalistyczną.

C) Sadduceusze.

Sadduceusze, hebr. *Tsaddukim*, gr. Σαδδουκαῖοι, Vulg. *Sadducaei*. Co do początku tej sekty niema pewnych wiadomości.

Główniejsze błędy dogmatyczne Sadduceuszów były następujące:

1-o Nie wierzyli w zmartwychwstanie ciał (Mat. 22, 23).

2-o Zaprzeczali nieśmiertelności duszy ludzkiej.

3-o Odrzucali wiarę w opatrzność Bożą.

Jak Faryzeusze przesadnie podnosili powagę podań ludzkich, tak Sadduceusze znowu wpadli w drugą ostateczność, odrzucając wszystko, co się wyraźnie nie znajduje w Biblii.

W zewnętrznym kulcie Bożym zgadzali się Sadduceusze z Faryzeuszami, dlatego też uważani byli za prawowiernych i zasiadali razem z nimi jako sędziowie w Synedryum, a stąd często mieli sposobność wspólnie z Faryzeuszami czynić zasadzki przeciw Zbawicielowi.

Co się tyczy obyczajów Sadduceuszów, zaznaczyć trzeba, że odstąpili oni zupełnie od dawnej żydowskiej surowości, a oddali się, na wzór Greków w dobie upadku, życiu zbytkownemu i miękkiemu, hołdując wszelkiego rodzaju występkom.

Nieliczni byli Sadduceusze, ale bardzo bogaci i z rodów książęcych. Wskutek swej wyniosłości i szorstkości nie mieli wziętości u ludu i mały wpływ wywierali na politykę; w tym względzie zmuszeni byli ulegać dążnościom i zarządzeniom Faryzeuszów, którzy dla pozornej ascezy uważani byli przez ogół za najmilszych Bogu. — Jak Faryzeusze stanowili niejako stronnictwo nacyonalistyczne, tak znowu Sadduceusze — postępowe.

D) Esseńczycy i Terapeuci.

Esseńczycy albo Essejczycy i Terapeuci były to dwie sekty żydowskie pokrewne zasadami, powstałe na jakie półtora wieku przed Chr.

Nazwę Essejczyków wywodzą od wyrazu aramejskiego *asa* = wyleczył (w znaczeniu duchowem), co odpowiada nazwie Terapeutów z gr. θεραπεῦται = leczący (l. mn.). Essejczycy mówili po aramejsku, zamieszkiwali początkowo puszcze nad morzem Martwem, a później rozproszyli się po mniejszych miastach i wioskach Palestyny, wiodąc życie wspólne oddane praktykom pobożnym i zajmując się rolnictwem oraz rzemiosłami.

Terapeuci mówili po grecku, rozwinęli się w Egipcie, szczególniej w pustkowiach nad brzegami jeziora Merys;

przemieszkiwali w oddzielnych ubogich celach, spędzając przeważnie czas na modlitwie i rozmyślaniu Biblii; byli surowsi od Essejczyków i mniej czynni.

I Essejczycy i Terapeuci odrzucali ofiary krwawe, a skromne uczty wspólne miały dla nich znaczenie ofiar; jedni i drudzy wyrobili sobie subtelne pojęcia o czystości tudzież nieczystości pewnych rzeczy, stąd częste obmywania. Do sekt tych przyjmowano po uprzedniem odbyciu długiego nowicyatu. — Czy łączyły jakie stosunki Esseńczyków i Terapeutów, podzielone są zdania.

E) Herodyanie.

Razem z Faryzeuszami i Sadduceuszami kilkakrotnie są wspomniani w Ewangeliach Herodyanie (Mat. 22, 16; Mar. 3, 6; 12, 13). Trudno o nich coś stanowczego powiedzieć.

Niektórzy sądzą, że Herodyanie uznawali Heroda Wielkiego albo też Heroda, tetrarchę, za Mesyasza obiecanego przez Proroków.

Prawdopodobniejszem wydaje się zdanie *Św. Hieronima*, według którego Herodyanie utrzymywali, że Żydzi, pozostając w ówczesnych warunkach, winni byli ulegać Rzymianom i płacić podatki rządowe, czemu wielu Żydów, a szczególniej Faryzeuszów zaprzeczało (ob. Mat. 22, 17 nast.). Mimo to Herodyan bynajmniej nie należy uważać za szczerych zwolenników Rzymian, *lecz dynastyi Heroda Wielkiego*, jak sama nazwa wskazuje. Ponieważ zaś rządy dynastyi Heroda pozostawały w zależności od Rzymian, — Herodyanie przeto w razie potrzeby gotowi byli schlebiać Rzymianom. W polityce można Herodyan zaliczyć do partyi ugodowej.

Uwaga 1. Skrybowie. Niejednokrotnie w Ewangeliach jest mowa o Skrybach, hebr. *Soferim*, gr. Γραμματεῖς. Zbawiciel wyrzucał im te same wady, co Faryzeuszom, i rzeczywiście większość Skrybów należała do tej sekty, niektórzy zaś byli Sadduceuszami.

Jedni ze Skrybów nazywają się νομοδιδάσκαλοι = nauczycielowie (doktorzy) Prawa, którzy wykładali Prawo teoretycznie, tworząc w I w. przed Chr. rozmaite akademie, hebr. *bate midraszoth* (por. str. 203 i 204), inni νομικοί = prawnicy, którzy praktycznie stosowali zasady prawne, jako sędziowie

Zresztą dwa te urzędy mogły się łączyć w jednej osobie, tak np. Gamaliel był i nauczycielem i sędzią w Synedryum.

Skrybowie mieli wielką powagę w społeczeństwie żydowskiem.

Uwaga 2. Helleniści. W ostatniej dobie przed Nar. Chr. Żydów mówiących po grecku i nieznających języka hebrajskiego, a raczej aramejskiego, nazywano Hellenistami. Jak świadczą Dzieje Apostolskie (6, 1), tacy Helleniści mieszkali nawet w samej Jerozolimie, gdy przeciwnie niektórzy Żydzi, przebywając na obczyźnie, pielęgnowali troskliwie rodowity język, jak np. Paweł z Tarsu. Rozumie się jednak, że większość Żydów kolonistów była Hellenistami (por. str. 112—14).

DZIAŁ III.

Kult święty.[1])

1. Ofiary pod prawem Mojżeszowem.[2])

1. **Określenie ofiary**[3]). Ofiarą, w szerszem znaczeniu tego słowa, Biblia zowie *każdą czynność, odnoszącą się do chwały Bożej*, a więc: uwielbianie Pana Boga, wszelkie wyrzeczenie się i poświęcenie z miłości ku Panu Bogu (Ob. Ps. 50, Vulg. 49, 23; 51, Vulg. 50, 19; Rom. 12, 1; Hebr. 13, 16).

W ścisłem jednak znaczeniu, ofiarę, jako najdoskonalszy akt zewnętrzny kultu Bożego, tak określić możemy:

---

[1]) Do zaznajomienia się z rozmaitemi formami kultów balwochwalczych, które Hebrajczycy pod wpływem sąsiednich narodów przyjmowali, może jako dobre informacyjne dzieło posłużyć: *F. Kortleitner*: De polyteismo universo et quibusdam eius formis apud Hebraeos finitimasque gentes usitatis, Oeniponte, 1908.

[2]) *G. Karch*: Die mosaischen Opfer als vorbildliche Grundlage der Bitten im Vaterunser, Würzburg, 1857;—*A. Stöckl*: Das Offer nach seinen Wesen und seiner Geschichte, Mainz, 1861;—*V. Thalhofer*: Das Opfer alten und neuen Bundes, Regensburg, 1879;—*W. Gold*: Sacrificial Worship in Gen. and. Ex., ind the Temple, in the N. T. and the Christian Church, New-York, 1903;—Ofiary Starego Przymierza, w „Enc. Kościeln.“, t. XVII, str. 150—7;—Ofiary u Hebrajczyków, w „Słowniku Apologetycznym“ t. II, str. 768—74.

[3]) Ob. *Sasse S. J.*: Institutiones theologicae de sacramentis Ecclesiae, Friburgi Brisg., 1897, vol. I, str. 472—88.

Ofiara jest to złożenie Panu Bogu przez prawowitego ministra rzeczy widzialnej, zastępującej człowieka, tudzież jej zniszczenie, a to w celu uznania zupełnej najwyższej władzy Boga nad człowiekiem.

Mówimy: a) *Złożenie rzeczy widzialnej*, t. j. pod zmysły podpadającej (sensibilis), ponieważ ofiara jest aktem zewnętrznym czci Bożej. Dla większej dokładności powiedzmy: rzeczy pod zmysły podpadającej substancyalnej (substantialis), gdyż rzecz składana w ofierze musi nietylko pod zmysły podpadać, ale i istnieć sama w sobie, czyli być substancyalną; stąd ofiara jest aktem zewnętrznym, samoistnym, odrębnym od innych aktów zewnętrznych, jak np. ustnego odmawiania modlitw, śpiewu, klękania i t. d. Rozumie się, że z tem zewnętrznem ofiarowaniem powinien się łączyć i wewnętrzny akt uczczenia Pana Boga. — b) *Zastępującej człowieka*: złożenie w ofierze życia ludzkiego, jako rzeczy najdoskonalszej w świecie widzialnym, najlepiejby odpowiadało uznaniu zupełnej i najwyższej władzy Boga nad człowiekiem, wszakże Bóg nie chciał takich ofiar i dlatego składano na ofiary rzeczy, symbolicznie zastępujące człowieka i jego życie (vicaria substitutio pro homine et vita hominis). Dopiero Chrystus Pan na krzyżu zgodnie z wolą Boga Ojca poniósł w ofierze swe życie, oddając przez to nietylko najwyższy hołd poddaństwa Bogu w zastępstwie ludzi, ale i odkupując całą ludzkość.—c) *Panu Bogu*: ofiara samemu tylko Bogu może być składana, gdyż jest aktem religijnym, przez który wyraża człowiek swoje zupełne poddaństwo względem Boga, jako najwyższego Pana (cultus latriae).— d) *Przez prawowitego ministra*: ofiara jest aktem kultu publicznego, wykonywanym w imieniu całego społeczeństwa, a więc nie każdy człowiek może ją składać, ale tylko ten, kto jest do tego uprawomocniony. Pod prawem natury składano ofiary z natchnienia Bożego, czynili to ojcowie rodzin albo też pierworodni synowie, ale już pod prawem Mojżeszowem z ustanowienia Bożego wyłącznie kapłanom wolno było składać ofiary; tak samo pod prawem Ewangelicznem do kapłanów czynność ta należy. — e) *Tudzież jej zniszczenie*: zniszczenie to może być albo rzeczywiste, jakoto przez zabicie, spalenie, wylanie, — albo też symboliczne, t. j.

wyobrażające rzeczywiste zniszczenie, jak się to dzieje we Mszy Świętej, gdzie oddzielne postaci chleba i wina przedstawiają oddzielenie Krwi Przenajświętszej od Ciała, czyli śmierć Zbawiciela.—f) *W celu uznania zupełnej najwyższej władzy Boga nad człowiekiem*: uznanie zupełnej najwyższej władzy Boga nad człowiekiem, przez co człowiek oddaje najgłębszą cześć Panu Bogu, jest pierwszorzędnym celem ofiary, ale z tym pierwszorzędnym celem łączą się z natury rzeczy dwa inne, a mianowicie: podziękowanie Bogu za otrzymane dobrodziejstwa i uproszenie nowych, oraz w stanie upadłej natury (in statu naturae lapsae) zjawia się jeszcze cel trzeci — przebłaganie Boga za grzechy.

Stąd też i ofiary ze względu na przeważający cel dzielą się na: 1-o pokłonne (sacrificia latreutica), 2-o dziękczynne (s. eucharistica), 3-o upraszające (s. impetratoria), 4-o przebłagalne (s. propitiatoria).

Biblia świadczy, że od samego zarania ludzkości ofiary istniały. Nie zgadzają się tylko teologowie co do ustanowienia ofiar: jedni sądzą, że Bóg je bezpośrednio ustanowił, inni znowu, że ludzie, wiedzeni naturalnem światłem rozumu, wynaleźli ten sposób oddawania czci Panu Bogu.

Najogólniejsze nazwy biblijne ofiar są: hebr. *korbanoth*, *terumoth*, LXX. δῶρα, Vulg. *sacrificia*.

Ofiary Mojżeszowe były krwawe i niekrwawe.

2. O ofiarach krwawych w ogólności. Ofiarami krwawemi, hebr. *zebhachim*, gr. θυσίαι, Vulg. *hostiae*, *victimae*, nazywają się te, które składano ze zwierząt.

Nie wszystkie zwierzęta czyste mogły być ofiarowane, ale tylko następujące: woły, krowy i cielęta; barany, owce i jagnięta; kozły, kozy, koźlęta; ponadto z ptactwa—synogarlice i gołębie. Widzimy więc, że zwierzętami ofiarnemi były zwierzęta domowe, w wyszukaniu których nie zachodziła wielka trudność; te gatunki zwierząt składali na ofiarę już pierwsi patryarchowie hebrajscy (Gen. 15, 9).

Przeznaczone na ofiarę zwierzęta kapłani starannie badali, gdyż musiały być „bez makuły“, bez zmazy, t. j. bez wady i nie mogły mieć mniej, niż ośm dni życia.

Wspólny ryt przy składaniu ofiar obejmował następujące czynności: 1-o Przyprowadzenie ofiary.

Ofiarujący przyprowadzał bydlę na dziedziniec i „stawiał przed Panem“, t. j. przed drzwiami Przybytku; w późniejszych czasach stawiano zwierzę w dziedzińcu Wewnętrznym Świątyni ku północy od ołtarza i zwracano głowę ofiary w stronę drzwi Świątyni. — 2-o Wkładanie rąk. Ofiarujący kładł rękę (według Talmudu obiedwie ręce) na głowę zwierzęcia (jeżeli za cały naród ofiarowywano zwierzę, to starszyzna kładła ręce), co symbolicznie oznaczało, iż w zastępstwie samego siebie oddawał bydlę na ofiarę i przenosił na nie swe grzechy, przez które na śmierć zasłużył. — 3-o Zabicie ofiary. Ofiarę zabijał nie kapłan, ale ofiarujący; miejsce zabijania znajdowało się na północ od ołtarza. Tylko synogarlice i gołębie zabijał sam kapłan. — 4-o Użycie krwi. Krew ofiary, według pojęć Starożytnych, czynnik życia, zbierał do czaszy miedzianej kapłan i spożytkowywał rozmaicie, zależnie od jakości ofiary. — 5-o Obdarcie ze skóry i porąbanie na części ofiary. W późniejszych czasach sami Lewici i kapłani rąbali ofiarę. — 6-o Potrząsanie ofiary, spalenie i spożycie. W niektórych ofiarach kapłani mięso ofiar potrząsali, czy też podnosili je nieco w górę (na znak, że się Bogu czyni ofiara), potem je solili i palili (część lub wszystko); część mięsa, z niektórych ofiar pozostała, dostawała się kapłanowi, albo też ofiarujący urządzał z niej świętą ucztę.

3. Poszczególne ofiary krwawe. Ofiary krwawe dzieliły się na całopalne, zapokojne i przebłagalne.

1. Ofiary całopalne. Ofiary całopalne, hebr. *oloth*, LXX. ὁλοκαυτώματα, Vulg. *holocausta*, uważane były za najdoskonalsze. Nazywają się całopalne, gdyż wszystko mięso przy składaniu tych ofiar palono. Używano tutaj tylko samców, gdyż płeć ta za przedniejszą uchodziła.

Krew zwierzęcia wylewał kapłan naokoło ołtarza Całopalenia, tylko krwią gołąbków skrapiano ścianę ołtarza. Naprzód palono na ołtarzu tłuszcz zwierzęcia, następnie mięso, wnętrzności i nogi. Gołębie w całości palono odrazu.—Ofierze całopalnej towarzyszyła zawsze ofiara dodatkowa drugorzędna z mąki, oliwy i wina; mąkę, skropioną oliwą, palono razem ze zwierzęciem, a wino wylewano (Lev. r. 1).

Do ofiar całopalnych należała nieustająca ofiara z baranka jednorocznego, którą codzień składano rano przed innemi ofiarami i wieczorem naostatku.

2. Ofiary zapokojne. Ofiary zapokojne, hebr. *zibhche szelamim* lub tylko *szelamim*, LXX. εἰρήνικαι θυσίαι lub θυσίαι σωτηρίου, Vulg. *victimae pacificae*, dzieliły się na: dziękczynne za otrzymane łaski i upraszające nowe dobrodziejstwa Boże. Jedne i drugie mogły być ślubowane albo też dobrowolne. Na ofiary dobrowolne wolno było przyjmować zwierzęta z małemi wadami.

Główne znamię ofiar zapokojnych stanowiły uczty ofiarne.

Krew zwierzęcia wylewano naokoło ołtarza Całopalenia; tłuszcz na ołtarzu palono; prawą łopatkę otrzymywał kapłan, składający ofiarę, mostek oddawano na korzyść innych kapłanów: mięso to kapłani pożywali nie w miejscu świętem, ale w domu razem ze swą rodziną.

Reszta mięsa pozostawała ofiarującemu, który w pobliżu Świątyni urządzał ucztę i spraszał na nią Lewitów, ubogich, wdowy, sieroty, niewolników. Wszyscy uczestnicy musieli być legalnie czyści, gdyż uczta ta *symbolicznie* oznaczała pokój, przyjaźń i łączność z Bogiem. Bóg sam niejako był tu gospodarzem. *Typicznie* uczta ofiarna wyobrażała ucztę Ciała Pańskiego w Najświętszym Sakramencie oraz chwałę i szczęście wiekuiste w niebie (por. str. 214). Słusznie ucztę ofiarną można uważać za dopełnienie i zakończenie ofiary zapokojnej (Lev. r. 3; 7, 11 nast.).

3. Ofiary przebłagalne. Pismo Święte rozróżnia dwojakiego rodzaju ofiary przebłagalne: 1-o za grzech, hebr. *chattath*, LXX. (najczęściej) περὶ ἁμαρτίας, Vulg. *pro peccato* (Lev. 4, 3; 6, 24—30; 14, 13; Num. 15, 22—31); — 2-o za przewinienie, hebr. *aszam*, LXX. ἡ πλημμέλεια, τὸ ὑπὲρ ἀγνοίας, Vulg. *pro delicto* (Lev. 5, 15; 7, 1; Ezech. 40, 39; 42, 13 i t. d.). Na czem jednak tutaj polega istotna różnica między nazwami „grzech“ i „przewinienie“,— dotąd nie zdołali jeszcze egzegeci dać rozstrzygającej odpowiedzi.—I w jednym i w drugim rodzaju ofiar część mięsa palono na ołtarzu Całopalenia, część zaś oddawano kapłanom lub też palono za obozem.

4. Ofiary niekrwawe. Ofiara niekrwawa nazywa się zazwyczaj w Biblii hebr. *mincha*, LXX. θυσία, δῶρον, προσφορά, Vulg. *oblatio*, *munus*. W szczególniejszy sposób powyższe nazwy przysługują ofiarom pokarmowym z ziarn zbożowych, mąki, chlebów. Ofiara napojowa z wina ma specyalną nazwę hebr. *nesekh*, LXX. σπονδεῖον, Vulg. *libamen*, *libamentum*.

Za dodatek w niekrwawych ofiarach (z wyjątkiem ofiary za grzech i ofiary podejrzenia) służyła sól i oliwa, niekiedy kadzidło.

Napomknęliśmy wyżej o ofiarach niekrwawych, jako dodatkowych przy składaniu ofiar krwawych, [1]) ale istniały ponadto i samoistne ofiary niekrwawe. Do tych należały:

a) W Świętem: *chleby pokładne*, które w każdą sobotę zmieniali kapłani i spożywali na miejscu stare (Lev. 24, 9); *kadzidło*, codzień rano i wieczór palone na Złotym ołtarzu (Ex. 30, 7 nast.); *oliwa*, wypalająca się w Siedmioramiennym świeczniku (Ex. 27, 21; Lev. 24, 2).

b) W dziedzińcu: *garść mąki pszennej*, oliwą rozczynionej, wraz z kadzidłem codzień rano i wieczór palił arcykapłan na intencyę swoją i wszystkich kapłanów (Lev 6, 12—19); ofiara niekrwawa, zastępująca dla ubogich ofiarę krwawą za grzech (Lev. 5, 11—13).

5. Ofiary osobliwe. 1) Ofiara przy zawarciu przymierza między Jahwe a Izraelem u stóp góry Synaj. Przy zawarciu przymierza między Jahwe a Izraelem wzniesiono ołtarz i naokoło niego ustawiono dwanaście kamieni (symbol Boga, przemieszkującego między dwunastu pokoleniami). Składano na ołtarzu ofiary całopalne i zapokojne z cielców. Połowę krwi zebrał Mojżesz w czaszę a połowę wylał na ściany ołtarza. Następnie po przeczytaniu Prawa i dokonanej przez lud solennej obietnicy zachowywania wszystkich przepisów religijnych, pokropił Mojżesz krwią księgę Przymierza oraz lud, mówiąc: „Ta jest krew

---

[1]) Owo łączenie ofiar krwawych z niekrwawemi było figurą łączności, która zachodzi między Krwawą Ofiarą Krzyża i Niekrwawą Ofiarą Mszy Świętej.

przymierza, które Pan postanowił z wami na wszystkie te słowa". W taki sposób Izrael został poświęcony na lud wybrany. Zakończono ceremonię ucztą z mięsa pozostałego z ofiar zapokojnych (ob. Ex. 24, 1—11; Hebr. 9, 18 nast.).

2) Ofiara dwojga ptasząt przy oczyszczeniu trędowatego. Trędowaty, przyszedłszy do zdrowia, po należytem zbadaniu przez kapłanów rzeczywistego wyzdrowienia, składał dwoje ptasząt, hebr. *tsifforim*, Vulg. *passeres*, Wuj. *wróble* (według wielu egzegetów były to gołębie), z których jedno zabijano, a drugie, zmaczane we krwi pierwszego, wypuszczano na wolność. Krwią tą także pokrapiano siedmkroć wyzdrowiałego, który potem golił włosy na głowie, brodzie, ciele i kąpał się. Siódmego dnia po ponownem ogoleniu i kąpieli wyleczony składał ofiary za grzech, za przewinienie oraz całopalną (Lev. 14, 1—32).

3) Ofiara jałowicy czerwonej. W ofierze tej zabijano poza obozem (miastem) jałowicę czerwoną bez zmazy, nie noszącą jeszcze jarzma. Krwią jałowicy siedmkroć kropił kapłan w stronę Przybytku (Świątyni). Potem jałowicę w całości wraz ze skórą palono, dorzucając do ognia kawałek drzewa cedrowego, hyzopu i karmazynu dwakroć farbowanego (nitki karmazynowego koloru). Pozostały stąd popiół przechowywano w miejscu czystem za obozem; w razie potrzeby — popiołu tego dosypywano do wody żywej (źródlanej lub rzecznej) i przyrządzano w ten sposób wodę oczyszczenia (hebr. *me nidda* = woda nieczystości; LXX. ὕδωρ ῥαντισμοῦ, Vulg. *aqua lustrationis* albo *expiationis*), którą pokrapiano zanieczyszczonych przez dotknięcie trupa ludzkiego. Ten kto przyprowadził jałowicę na miejsce ofiary, kapłan ofiarujący, tudzież człowiek zbierający popiół zaciągali nieczystotę prawną, ciążącą na nich aż do wieczora (Num. 19, 1—10).

4) Ofiara baranka Paschalnego (ob. niżej Wielkanoc).

5) Ofiary złożone przy poświęceniu Aarona i jego synów. Święcąc Aarona na arcykapłana i jego synów na kapłanów, Mojżesz składał na ich intencyę ofiary: za grzech, całopalną oraz zapokojną. Krwią ofiary zapokojnej namazał każdemu z przyjmujących święcenia koniec prawego ucha, tudzież wielki palec u ręki prawej i no-

gi, część krwi wylał u stóp ołtarza Całopalenia, a następnie pokropił jeszcze święconych i ich szaty krwią i oliwą. Mięso barana, pozostałe z ofiary zapokojnej, spożywali Arcykapłan i kapłani na uczcie świętej w dziedzińcu (Lev. 8, 14—32).

6) Ofiara dwóch kozłów w dzień Pojednania (ob. niżej dzień Pojednania).

7) Ofiara nazarejczyka po upływie czasu nazareatu. Nazarejczyk, po upływie wyznaczonego ślubem czasu, składał jagnię na ofiarę całopalną, barana na ofiarę zapokojną, nadto kosz chlebów pszennych i wino. U wejścia do Przybytku, a po wybudowaniu Świątyni w izbicy Nazarejczyków, obcinano mu włosy, które palono wraz z łojem ofiary zapokojnej. Obrzęd kończył się ucztą świętą, w której uczestniczył nazarejczyk, i odtąd wolno mu było pić wino (Num. 6, 13—20).

8) Ofiara Zakonu podejrzenia (ob. str. 200—201).

6. Skuteczność ofiar staro-testamentowych. Trojaką należy przypisać skuteczność ofiarom Starego Testamentu: 1-o sakramentalną, o ile sprawiały *same przez się*, t. j. *ex opere operato, uświęcenie zewnętrzne*, czyli legalne, polegające na tem, że oczyszczonemu wolno było uczestniczyć w publicznem składaniu czci Panu Bogu; — 2-o symboliczną, o ile ofiary były najodpowiedniejszym wyrazem najwyższego kultu wewnętrznego ofiarujących i uczestniczących (mianowicie: czystej intencyi, wiary, uwielbienia, żalu i pokuty), i przez to stawały się miłemi Bogu; — 3-o typiczną, o ile, według wielu teologów, usprawiedliwiały i wewnętrznie uświęcały składającego ofiarę (ofiara przebłagalna) nie same przez się, lecz dla jego żywej wiary, która go łączyła z Mesyaszem za grzechy świata umęczonym (ex opere operantis).

Z powyższego widzimy, że ofiary Mojżeszowe z jednej strony były skuteczne same przez się, dając *zewnętrzną sprawiedliwość*, ale z drugiej strony były to, jak powiada Św. Paweł apostoł: „elementa mdłe i niedostateczne“ (*infirma et egena elementa* — ἀσθενῆ καὶ πτωχὰ στοιχεῖα, Gal. 4, 9), *gdyż same przez się nie mogły wewnętrznie usprawiedliwiać i uświęcać.*

2. Sakramenta pod prawem Mojżeszowem. [1])

1. **Określenie i podział.** Sakramenta Starego Zakonu (gr. μυστήριον, chald. *raz*, Vulg. *sacramentum*) tak określić możemy:

Sakramenta Starego Zakonu były to znaki widome przez Boga ustanowione, które wyobrażały łaskę Chrystusową, uświęcały zewnętrznie czyli legalnie i pomagały do uświęcenia wewnętrznego.

Istotna tedy różnica między sakramentami Starego i Nowego Zakonu polega na tem, że gdy sakramenta Nowego Zakonu mają same przez się (ex opere operato) moc uświęcenia wewnętrznego, to sakramenta St. Zakonu, jako Zakonu niedoskonałego, sprowadzały tylko same przez się uświęcenie zewnętrzne. — Obrzędowo różnią się sakramenta St. i N. Zakonu tem, że sakramenta N. Zakonu składają się *z rzeczy* (materya) i *ze słów* (forma), gdy sakramentom St. Zakonu wystarczały same rzeczy (t. j. znaki widome). — Zachodzi różnica i w liczbie sakramentów St. i N. Testamentu. Powszechne jest zdanie teologów, że *Obrzezanie* było sakramentem St. Zakonu w ścisłem znaczeniu tego słowa. *Co do innych sakramentów*, idąc za Św. Tomaszem, dzielą je teologowie na trzy klasy: 1-o *pożywanie baranka Paschalnego i chlebów pokładnych* — figury Najświętszego Sakramentu; 2-o *poświęcenie arcykapłana i kapłanów* — typ sakramentu Kapłaństwa; 3-o *rozmaite oczyszczenia* od nieczystot legalnych — figury sakramentu Pokuty.

Nie znajdujemy w staro-testamentowych sakramentach typu trzech sakramentów Nowego Testamentu, mianowicie: Bierzmowania, Ostatniego olejem świętym namaszczenia i Małżeństwa. Brak ten Św. Tomasz w następujący sposób uzasadnia: „Sakramentowi *Bierzmowania*, który jest sakramentem pełni łaski, nie mógł odpowiadać żaden sakrament St. Zakonu, ponieważ nie nadszedł był jeszcze czas pełni, „bo Zakon niczego nie przywiódł ku doskonałości“ (Hebr. 7, 19). Podo-

[1]) *P. Schmalzl*: Die Sacramente des alten Testamentes im Allgemeinen nach der Lehre des heil. Thomas von Aquin, Eichstätt, 1883; — *Sasse S. J.*: Institutiones theologicae de Sacramentis Ecclesiae, Friburgi Brisg., 1897, vol. I, str. 1—20.

bnież i sakramentowi *Ostatniego olejem świętym namaszczenia*, który jest bezpośredniem przygotowaniem ku wnijściu do chwały, — gdyż wnijście to przed zadosyćuczynieniem (dokonanem krwią Chrystusową) nie było jeszcze otworzone. *Małżeństwo* istniało wprawdzie w St. Zakonie, jako z natury rzeczy wypływające, ale nie jako sakrament (wyobrażenie tajemnicy) połączenia Chrystusa z Kościołem, które jeszcze nie nastąpiło; stąd w St. Zakonie dawano list rozwodowy (libellus repudii), co się ustawie sakramentalnej sprzeciwia".

2. Obrzezanie. [1]) Obrzezanie, hebr. *mula*, LXX. περιτομή, Vulg. *circumcisio*, sam Bóg przepisał Abrahamowi i jego potomstwu płci męskiej.

Co do zewnętrznej strony Obrzezanie polegało na odcięciu napletka, odbywało się ósmego dnia po narodzeniu chłopca, początkowo w domu, później w synagogach. Dopełniał tej ceremonii w dawniejszych czasach ojciec, a nawet matka, później zaś i aż do dnia dzisiejszego specyalista „operator Obrzezania". Za narzędzie służył pierwotnie nóż kamienny, następnie żelazny.

Znaczenie wewnętrzne tej ceremonii: 1-o według niektórych teologów Obrzezanie dla przyszłych zasług Jezusa Chrystusa gładziło grzech pierworodny; 2-o jeśli nie gładziło grzechu pierworodnego Obrzezanie, to w każdym razie było znakiem przymierza między Bogiem i ludem wybranym, tudzież wyobrażało przyszłe oczyszczenie z grzechu pierworodnego i uświęcenie przez łaskę *Chrztu świętego*; 3 o Obrzezanie było także obrazem duchowego obrzezania, t. j. poskramiania żądz i namiętności.

Według najnowszych badań praktykowanie Obrzezania sięga początków ludzkości. W najdawniejszych czasach znane ono było Egipcyanom, od nich przeszło do Fenicyan i Syryjczyków. Praktykowane jest dotąd przez niektóre plemiona Azyi, Afryki, Ameryki, Oceanii. „Przytem zauważono także i to, że wszędzie obyczaj ten miał podkład religijny,

---

[1]) *Bl. Uyolinus*: Thes. Antiq., t. XXII;—*A. Glassberg*: Die Beschneidung in ihrer geschichtlichen, etnographischen und medicinischen Bedeutung, Berlin, 1896; — *A. Le Roy*: Circoncision w „Dictionnaire Apologétique de la foi catholique", *A. D'Alès*, Paris, 1909, t. I, kol. 536 nast.;—*Ks. Dr. S. Trzeciak*: Literatura i religia u Żydów, Warszawa, 1911, cz. II, str 30 - 41.

łączył się z jakiemś poczuciem winy, która *drogą rodzenia* się przechodziła z pokolenia na pokolenie i wkładała na ludzi obowiązek pewnego umartwienia, jakiejś pokuty“ [1]). Mimo to jednak nigdzie Obrzezanie nie miało tak wybitnie religijnego charakteru jak u Hebrajczyków: obrzęd ten u nich wypływał bezpośrednio z ustanowienia Bożego, jak to wyraźnie nam świadczy Biblia (Gen. 17, 10—14). Podobało się Panu Bogu przyjąć Obrzezanie, chociaż już dawniej znane co do zewnętrznej strony, za znak przymierza ze swym ludem; — podobnie jako i tęczy po potopie, zjawisku przyrodzonemu już znanemu przedtem, nadaje Bóg znaczenie zmiłowania Swojego.

3. **Oczyszczenia święte.** Nieczystym legalnie, dopóki nie zostali oczyszczeni, niewolno było wchodzić do Świątyni, uczestniczyć w publicznym kulcie, a szczególniej w ucztach ofiarnych, nadto w niektórych razach i obcować z ludźmi, by przez to nie przenosili na nich nieczystoty. Nieczystota sama w sobie nie była właściwym grzechem, lecz wtrącała człowieka jakby w stan *irregularitatis* w stosunku do Boga i wybranego ludu.

Zaciągano nieczystotę: 1-o przez dotknięcie się nawet pośrednie trupa ludzkiego lub padliny; — 2-o przez trąd; — 3-o przez funkcye płciowe.

Tu zauważyć należy, że nieczystota przechodziła i na *przedmioty nieżywotne*, jak naczynia, szaty i t. d., którą przez wykonanie odpowiednich przepisów usuwano.

Co się tyczy *ludzi*, mówiliśmy już powyżej o sposobach oczyszczania z nieczystoty, zaciągniętej przez zetknięcie się z trupem, przez trąd (str. 376): — tutaj, pomijając inne szczegóły, przytoczymy tylko opis oczyszczenia niewiasty po połogu.

„Niewiasta“ czytamy w księdze Kapłańskiej, „jeśli przyjąwszy nasienie, porodzi *mężczyznę*, nieczystą będzie przez *siedem dni*... A ósmego dnia będzie obrzezane dzieciątko.

---

[1]) *Ks. Arcybiskup Fr. A. Symon*: Biblia w przekł. X. Jakóba Wujka T. J., przekład polski poprawił i nowym komentarzem opatrzył .., Mikołów-Warszawa, 1909, zesz. I, str. 62.

A ona (jeszcze następnych) *trzydzieści i trzy dni* mieszkać będzie we krwi oczyszczenia swego: żadnej rzeczy świętej nie dotknie się i nie wnijdzie do świątnicy, aż się wypełnią dni oczyszczenia jej... A gdy się wypełnią dni oczyszczenia jej... przyniesie *baranka rocznego* na całopalenie i *gołębia* albo synogarlicę (na ofiarę) za grzech do drzwi przybytku i odda kapłanowi, który je ofiaruje przed Panem i będzie się modlił za nią, i tak będzie oczyszczona..". Zaraz potem dodaje Bóg drugi przepis, łagodzący poprzedni: „A jeśliby (z powodu ubóstwa) nie nalazła ręka jej, aniby mogła ofiarować baranka, weźmie parę synogarlic, albo dwoje gołąbiąt; jedno na całopalenie, a drugie za grzech, i będzie się modlił za nią kapłan, i będzie oczyszczona" (Lev. 12, 2 nast.).—Czas przeto nieczystoty matki po narodzeniu dziecięcia płci męskiej trwał dni 7 + 33, t. j. 40, po wydaniu zaś na świat dziecięcia płci żeńskiej, jak czytamy dalej, — dwa razy dłużej, czyli 14 + 66 dni, razem 80.

3. Inne czynności święte.

A) Modlitwy.

1. **Formuły modlitw.** Początkowo Hebrajczycy nie mieli żadnych określonych i obowiązkowych modlitw, ale w razie potrzeby bezpośrednio tworzyli je sobie, posiłkując się słowami z głębi serca płynącemi. Tak modlili się Abraham, Izaak, Jakób, Mojżesz, Anna, Samuel, Dawid, Salomon, Prorocy.

Biblia podaje tylko dwie formuły modlitw, mianowicie: przy składaniu pierwocin (Deut. 26, 3—10. 13—15), oraz błogosławieństwo udzielane przez kapłanów (Num. 6, 24—26). Przypuszczać jednak należy, że już w Przybytku, podczas publicznych nabożeństw używano jakichś stałych modlitw. Ze wzmianek w Biblii spotykanych, jako też z podania żydowskiego wiadomo, iż po Dawidzie psalmy służyły za modlitwy stałe w Świątyni. Po niewoli Babilońskiej nietylko w Świątyni Psalmy śpiewano, ale odmawiano je w synagogach. Do tego czasu odnosi się także powstanie modlitw: *szma* i *szmone esre*.

Szma = (słuchaj) zwane tak od pierwszego wyrazu, inaczej *kriath szma*, i w skróceniu *kriszma* (= odmawianie szma), są to wyjątki z Deut. (6, 4—9, 11; 13—21) i z Num. (15, 37—41), które wrażają w umysł Żydom, by zawsze o Prawie Bożem pamiętali i stosowali je w swem życiu.

Szmone esre (= 18) albo *tefila* jest to zbiór modlitw, w liczbie ośmnastu, których część została ułożona, jak niesie podanie żydowskie, przez członków Wielkiej Synagogi; resztę zredagowano po Nar. Chr.

Modlitwy *szma* i *szmone-esre* po dziś dzień uważane są za pierwszorzędne, odmawiane bywają w synagodze lub też poza nią, znajdują się we wszystkich modlitewnikach żydowskich.

2. Czas i sposób modlenia się. Czy były w dawniejszych czasach wyznaczone stałe godziny modlitw, opierając się jedynie na słowach Ps. 55, Vulg. 54, 18: „W wieczór i rano i w południe będę opowiadał i wysławiał": — nie możemy z całą pewnością wnioskować. Daniel, prorok, mówi wyraźnie o modlitwie trzykroć na dzień powtarzanej (6, 10), prawdopodobnie, w godzinach: trzeciej, szóstej i dziewiątej (nasze godziny w przybliżeniu: 9 rano, 12 w południe i 3 po południu). Godziny te i w czasach Apostolskich poświęcone były modłom (Act. 2, 15; 3, 1; 10, 9. 30).

Zazwyczaj p ó ł g ł o s e m odmawiali Hebrajczycy modlitwy. Co do u ł o ż e n i a c i a ł a modlono się rozmaicie: stojąc, klęcząc, leżąc twarzą ku ziemi, podnosząc ręce ku niebu lub w stronę Świątyni, bijąc się w piersi, zwracając twarz ku Świątyni [1]).

3. Filakterye. Przynajmniej od czasów niewoli Babilońskiej Żydzi podczas modlitwy poczęli nosić *filakterye* z gr. φυλακτήρια (= strażnice), hebr. *tefilin* lub *totafoth*, Vulg. *phylacteria*, Wuj. *bramy* (Mat. 23, 5). Składają się filakterye z małych skórzanych skrzyneczek, w których umieszczone są pergaminowe kartki święte (z wypisanemi słowami z Ex. 13, 1—10. 11—16; Deut. 6, 4—9; 11, 13—21) i z pasków rzemien-

[1]) Obecnie Żydzi podczas modlitwy zwracają się twarzą ku wschodowi. W tym celu na wschodniej ścianie synagog i mieszkań zawieszane są ozdobne tablice tekturowe, zwane *mizrach'ami* (*mizrach* = wschód).

nych, służących do przywiązania owych skrzyneczek na czole i na lewem ręku (bliżej serca). Mojżesz, pragnąc Izraelitów pobudzić do ustawicznej pamięci na Prawo oraz na niezliczone dobrodziejstwa Boże, szczególniej na wyzwolenie z Egiptu, powiada: „I niech ci to będzie jako znak na ręce twojej i jako pamiątka przed oczyma twemi... jako co zawieszonego dla wspomnienia między oczyma twemi“ (Ex. 13, 9. 16; Deut. 6, 8; 11, 18). Tłumaczenie dosłowne tego polecenia dało początek noszeniu filakteryi. Pobożniejsi Żydzi nietylko przy modlitwie, ale cały dzień nosili filakterye, a Faryzeusze mieli je większe, aby z daleka było widać, że się modlą. Filakterye, tudzież *talos* (rodzaj chusty białej z czarnemi prążkami po obu końcach, którą zarzucają Żydzi na plecy) po dziś dzień są w użyciu u większości Żydów przy odmawianiu modlitw porannych (ob. fig. 263 i 264).

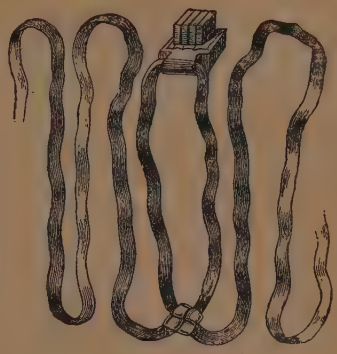

Fig. 263. Filakterye.

Fig. 264. Żyd modlący się.

B) Przysięgi i śluby.

1. **Przysięgi.** Częstsze formuły przysięgi (hebr. *ala*, *szebhua*) były następujące: „Żyje Jahwe“, „Niechaj będzie Pan między mną a tobą“, „Niech Pan będzie między nami świadkiem prawdy i wiary“. Ten kto żądał przysięgi, sam wygłaszał formułę lub wprost mówił: „Poprzysięgam cię przez Boga żywego, abyś powiedział, czy...“, a przysięgający potwierdzał, mówiąc; „Amen, amen“, albo też innemi słowy, jak np. „Tyś powiedział“.

Składający przysięgę podnosił ku niebu prawą rękę, a niekiedy dla większej uroczystości nawet obiedwie. W czasach patryarchalnych spotykamy się z osobliwym rytem przy wykonywaniu przysięgi: przysięgający kładł rękę „pod biodro“ tego, kto przysięgę odbierał; jest o tem wzmianka w Biblii tylko dwa razy: Gen. 24, 2; 47, 29.

Przysięgę łączono niekiedy z przekleństwem i wyrażano ją np. w ten sposób: „Bóg niech rozsądzi między nami“. „Tak Bóg niech mi uczyni, jeżeli ja...“. Tutaj odnosi się także przysięga używana później, w której nie wymawiano imienia Bożego, lecz przysięgano: na własną głowę, na niebo, na ziemię, na Świątynię, na Jerozolimę i t. d.

Jeremiasz, prorok, ostrzega: „Będziesz przysięgał... *w prawdzie* (nie kłamiąc), i *w sądzie* (dla słusznej przyczyny), i *w sprawiedliwości* (na rzecz dozwoloną i uczciwą)“ (Jer. 4, 2).

W czasach zepsucia przed niewolą Babilońską Hebrajczycy często dopuszczali się krzywoprzysięstwa, za co też Prorocy surowo ich gromili. Za czasów Chrystusa Pana Faryzeusze i Doktorowie zakonni dowodzili, że jeśli w przysiędze niema wyrażonego imienia Bożego, nie jest ona ważna; Zbawiciel potępia takie tłumaczenie.

2. Śluby. Śluby (hebr. *nedarim*, LXX. εὐχαί) były u Hebrajczyków dwojakiego rodzaju: pozytywne (vota consecrationis), kiedy ślubując Bogu coś poświęcano, oraz negatywne (vota obligationis), kiedy ślubem zobowiązywano się do powstrzymywania od jakiejś rzeczy godziwej.

Pozytywne śluby dzieliły się znowu na osobowe, polegające na ofiarowaniu Panu Bogu siebie (na służbę Bożą), lub kogoś sobie poddanego i na rzeczowe, o ile ślubowano: zwierzęta, domy, pola i t. d. — Osoby Bogu ślubowane mogły być wykupione po złożeniu Prawem przepisanej sumy, tylko Lewitom, którzy się poświęcali na niższą służbę przy Świątyni, niewolno było się wykupywać. — W ślubach rzeczowych dopuszczalne były wykupy z wyjątkiem zwierząt czystych, ślubowanych na ofiarę.

Za największy ślub negatywny uważano nazareat (ἡ μεγάλη εὐχή).

Co do ważności ślubów według Prawa Mojżeszowego: 1-o Ślub powinien być wyrażony słowami. — 2-o Osobie zależnej, jakoto: żonie, córce (zapewne i synowi, choć Prawo o tem nie mówi), niewolnikowi — nie godziło się wykonywać ślubów bez zezwolenia zwierzchnika. Zwierzchnik miał prawo ślub taki unieważnić, ale winien był to uczynić tego samego dnia, w którym się o ślubie dowiedział; milczenie poczytywano za zgodę. — 3-o Nie mógł Hebrajczyk ślubować tego, do czego był z Prawa obowiązany.

Upomina Pismo Święte, aby bez należytej rozwagi nie ślubować, a ślubów uczynionych dotrzymywać (Deut. 23, 21; Eccl. 5, 3).

C) Posty.

Posty (hebr. *tsomoth*) u Hebrajczyków były powszechne czyli publiczne i prywatne. — Publiczne znowu dzieliły się na zwyczajne i nadzwyczajne.

Prawo Mojżeszowe przepisuje jeden tylko publiczny post doroczny, mianowicie w Dzień Pojednania.

Później jednak *na wieczną pamiątkę wielkich nieszczęść narodowych* ustanowiono następujące jeszcze posty:

1) Dnia 9 *miesiąca czwartego*, t. j. *Tammuz* — na pamiątkę wtargnięcia Babilończyków po raz pierwszy do Jerozolimy (Jer. 39, 2; 52, 6 nast.).

2) Dnia 10 *miesiąca piątego*, t. j. *Ab* — na pamiątkę zburzenia Świątyni przez Nabuchodonozora (Jer. 52, 12 nast.).

3) Dnia 3 *miesiąca siódmego*, t. j. *Tiszri* — z powodu zamordowania Godoliasza (4 Reg. 25, 25; Jer. 41, 1 nast.).

4) Dnia 10 *miesiąca dziesiątego*, t. j. *Tebeth* — na pamiątkę rozpoczęcia oblężenia Jerozolimy (4 Reg. 25, 1; Jer. 39, 1).

5) Dnia 13 *miesiąca dwunastego*, t. j. *Adar* — post Estery, na pamiątkę jej postu.

Nadzwyczajne posty publiczne z powodu klęsk wyznaczała władza duchowna, a w ostatnich czasach Sanhedryn.

W nieszczęściach i potrzebach osobistych lub z pobożności — podejmowano posty prywatne.

Post łączono z dłuższą modlitwą, pozbawianiem się wszelkich przyjemności a zadawaniem sobie rozmaitych umartwień, podobnie jak w czasie żałoby (por. str. 222).

DZIAŁ IV.

Kalendarz.

1. Rachuba czasu. [1])

1. **Dzień.** Dzień *w szerszem znaczeniu* czyli dobę, t. j. przeciąg czasu naszych dwudziestu czterech godzin (hebr. *erebh boker*, gr. νυχθήμερον), Hebrajczycy początkowo, podobnie jak Chaldejczycy, liczyli od wschodu słońca jednego dnia do wschodu słońca dnia drugiego. Od czasów zaś Mojżesza zaczęto liczyć dobę od wieczora dnia poprzedzającego (Lev. 23, 32). Według tej rachuby nasz wieczór sobotni jest już początkiem niedzieli, a niedzielny—początkiem poniedziałku i t. d.

Dzień *w ścisłem znaczeniu* (hebr. *jom*), t. j. dzień naturalny

---

[1]) *Bl. Ugolinus:* Thes. Antiq., vol. XVII; — *Levisohn:* Geschichte und System des jüdischen Kalenderwesens, Leipzig, 1856; — *A. Dillmann:* Über das Kalenderwesens der Israeliten vor dem babilonischen Exil, w „Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften", 1882, str. 914—35;—*Mahler:* Die Zeit und Festrechnung der Juden, Wien, 1889;—odpowiednie artykuły w dykcyonarzach *Vigouroux* i *Hagen'a*;—*W. Pol:* Geografia Ziemi Świętej (Dzieła prozą... pierwsze wyd. zbiorowe, Lwów, 1877, str. 240 - 51);—*Ks. W. Knapiński:* Chronologia biblijna, w „Encykl. Kościeln." t. III, str. 303—7;—*G. Tołwiński:* O kalendarzu, Warszawa, 1903, str. 40 - 50 („Książki dla wszystkich");—*J. W.*: Zasady i obliczenia kalendarza żydowskiego, Łódź, 1910.

(od wschodu do zachodu słońca) [1]) przed niewolą Babilońską, tak jak dziś jeszcze u Arabów, dzielił się na sześć następujących nierównych części:

1. Zaranie, hebr. *szachar*, łac. *aurora, crepusculum matutinum*, poczynające się ze świtem i trwające do zupełnego wschodu słońca; rozróżniano dwie części zarania: „brzask“ od wschodu i „odnienie“ od zachodu.

2. Ranek, hebr. *boker*, łac. *mane, prima lux* — czas od wschodu słońca do oschnięcia rosy.

3. Skwar dnia, hebr. *chom hajjom*, łac. *calor diei*, poczynający się około naszej 9-ej godz. i trwający do południa.

4. Południe, hebr. *tsaharaim*, łac. *meridies*, przeciągające się od 12-ej do 3-ej godz.

5. Wietrzyk z południa, hebr. *ruach hajjom*, łac. *ventus diei*, nazywała się ta część dnia od wiatru południowego, który w Palestynie poczyna codzień wiać na kilka godzin przed zachodem słońca, i trwała do wieczora.

6. Wieczór, hebr. *erebh*, łac. *vespera*, dzielący się na „mrok“ i „ćmę“, t. j. zapadanie mroku i ciemności.

Pierwszą wzmiankę o podziale dnia na godziny spotykamy u Daniela, proroka (3, 6. 15; 4, 16). — Po niewoli Babilońskiej Żydzi dzielili dzień naturalny na cztery części, które się nazywały: godzina pierwsza,—trzecia,—szósta i dziewiąta. Nadto dzień rozpadał się także na dwanaście mniejszych części, czyli mniejszych godzin, tak że każda większa godzina liczyła trzy mniejsze. Godziny mniejsze i większe, chociaż równe były każdego dnia między sobą, ale nie były równe w sobie, a mianowicie krótsze w zimowych, dłuższe zaś w letnich miesiącach. Latem pierwsza odpowiadała naszej szóstej rano, trzecia — naszej dziewiątej, szósta—naszej dwunastej, a dziewiąta—naszej trzeciej.

Do mierzenia czasu pierwotnie służyły gnomony, (z gr. γνώμων), wskazujące tylko południe; następnie zegary słoneczne, których wynalezienie przypisują Babilończykom; w końcu klepsydry (z gr. κλεψύδρα), napełniane wodą co trzy godziny.

---

[1]) Najdłuższy dzień w Ziemi Świętej trwa 14 godzin, 12 minut; najkrótszy—9 g., 48 m.

Podobnie jak dzień, tak i noc Hebrajczycy dzielili na części. Pierwiastkowo rozróżniano trzy nocne straże (hebr. *aszmuroth*, gr. φυλακαί):

1. Pierwsza, hebr. *rosz aszmuroth*, łac. *initium vigiliarum*, trwała od zachodu słońca do północy.

2. Druga, hebr. *aszmoreth hattikhona* (Jud. 7, 19), łac. *vigiliae mediae* od północy do pierwszych kurów.

3. Trzecia, „straż zaranna", hebr. *aszmoreth hab-boker*, łac. *vigiliae matutinae* od pierwszych kurów do wschodu słońca.

Za czasów Chrystusa Pana przyjęto od Rzymian podział nocy na cztery straże:

1. Pierwsza, łac. *vespera*, *conticinium* (ὀψέ), poczynała się od zachodu słońca i ciągnęła się trzy godziny.

2. Druga, łac. *media nox*, *concubium* (μεσονύκτιον), trwająca do północy.

3. Trzecia do naszej godz. trzeciej, łac. *cantus galli gallicinium* (ἀλεκτοροφωνία).

4. Czwarta do wschodu słońca, łac. *vigilia matutina*, *diluculum* (πρωΐ, πρωΐα = ἡ ὥρα ἡ πρωΐα).

2. Tydzień. Tydzień zwali Hebrajczycy, *szabua* (= siedem) gr. τὸ σάββατον, ἡ ἑβδομάς, łac. *septimana* (Gen. 29, 27 nast. Dan. 10, 2). Siódmy dzień był szabat (Ex. 16, 25; 1 Par. 9, 32); od tego dnia jako najważniejszego w tygodniu przez synekdochę zwano także szabatem i cały tydzień (Lev. 23, 15; por. Deut. 16, 9). Pojedyncze dni w tygodniu nie miały nazw właściwych: rozróżniano je za pomocą liczb porządkowych, a mianowicie: dzień pierwszy (od) szabatu, dzień drugi, dzień trzeci i t. d. Szósty tylko dzień Helleniści nazywali παρασκευή = przygotowanie, bo w tym dniu należało przygotować wszystko niezbędne na sobotę.

3. Miesiące. Miesiące (hebr. *jerachim*, *chodaszim*) u Hebrajczyków były księżycowe, t. j. trwające przeciąg czasu od jednego nowiu do drugiego. Z ukazaniem się po nowiu wązkiego sierpa księżyca na zachodniej stronie nieba zaczynano miesiąc, dlatego też i miesiąc po hebr. *chodesz* = nów. Ponieważ czas między jednym a drugim nowiem wynosi 29 dni, 12 godzin, 44 minuty, 2,82 sekundy, — przeto Hebrajczycy wyznaczali miesiącom naprzemian po 30 i 29 dni. Miesiące, mające po 30 dni, nosiły nazwę pełnych, po 29 — niepełnych.

Przed niewolą Babilońską oznaczano miesiące liczbami porządkowemi: miesiąc pierwszy, drugi, trzeci i t. d. Obok tego jednak spotykamy w Biblii nazwy czterech miesięcy, oparte na rolnictwie, a mianowicie: 1) *chodesz ha-abib* = miesiąc kłosów (dojrzewających), Vulg. *mensis novarum frugum*, Wuj. *miesiąc nowych zbóż*, t. j. miesiąc pierwszy roku świętego (Ex. 13, 4; 23, 15; 34, 18; Deut. 16, 1);— 2) *ziw*, albo *chodesz ziw* = miesiąc świetności (kwiatów), t. j. miesiąc drugi (3 Reg. 6, 1); — 3) *jerach ha-ethanim* = miesiąc trwałych rzek, t. j. miesiąc siódmy (3 Reg. 8, 2); — 4) *jerach bul* = miesiąc deszczu, t. j. miesiąc ósmy (3 Reg. 6, 38). [1] [2]).

Po niewoli Babilońskiej miesiące otrzymują nazwy assyro-babilońskie, chociaż i poprzednie liczebne nie wychodzą z użycia: [3])

I/7 od nowiu marca do nowiu kwietnia, 30 dni—*Nisan.*
II/8 od nowiu kwietnia do nowiu maja, 29 dni—*Ijjar.*
III/9 od nowiu maja do nowiu czerwca, 30 dni—*Siwan.*
IV/10 od nowiu czerwca do nowiu lipca, 29 dni—*Tammuz.*
V/11 od nowiu lipca do nowiu sierpnia, 30 dni—*Ab.*
VI/12 od nowiu sierpnia do nowiu września, 29 dni—*Elul.*
VII/1 od nowiu września do nowiu października, 30 dni—*Tiszri.*
VIII/2 od nowiu października do nowiu listopada 29 dni—*Marcheszwan.*
IX/3 od nowiu listopada do nowiu grudnia, 30 dni—*Kislew.*
X/4 od nowiu grudnia do nowiu stycznia, 29 dni—*Tebeth.*
XI/5 od nowiu stycznia do nowiu lutego 30 dni—*Szebath.*
XII/6 od nowiu lutego do nowiu marca, 29 dni—*Adar.*

---

[1]) Nazwy ostatnich dwóch miesięcy są też same co u Fenicyan, dwie poprzednie, prawdopodobnie, również od nich przejęte zostały.

[2]) Do najciekawszych wykopalisk w Palestynie należy niedawno znaleziony w Gezer (południowo-zachodnia Palestyna) rolniczy kalendarz hebrajski z VIII lub VII w. przed Nar. Chr. Posiada on napis staro-hebrajskiem pismem: miesiące oznaczone są według przypadających czynności w rolnictwie. Ob. *H. Vincent*: Un calendrier agricole israélite de Gézer, w „Revue Biblique", 1909, str. 243—69.

[3]) Liczby rzymskie oznaczają miesiące roku świętego, a arabskie— cywilnego (ob. niżej).

4. **Rok.** Rok, hebr. *szana*, miał dwanaście miesięcy księżycowych, które czynią 354 dni, 8 g., 48 m., 38 sek., — rok zaś słoneczny liczy 365 dni, 5 godzin, 48 m., 45 sek. Różnicę tę między rokiem słonecznym a księżycowym, wynoszącą blizko jedenaście dni, Grecy nazywali ἐπακταί. Hebrajczycy dostosowywali swój rok do roku słonecznego, dodając czasem co drugi, czasem co trzeci rok trzynasty miesiąc, zwany *Adar haszszeni* lub *weadar* i umieszczając go między miesiącem Adar a Nisan. Do oryentowania się w tym względzie posłużył rozkaz Mojżesza, aby dnia 16 miesiąca Nisan ofiarowywano snop zboża dojrzałego; jeśli przeto spostrzegano, że zboże jeszcze nie dojrzeje, dodawano miesiąc przybyszowy.

W najodleglejszych czasach rok rozpoczynano z jesienią, to też u Hebrajczyków miesiąc *Tiszri*, w którym początek jesieni przypada, był także pierwszym miesiącem roku. Jednakże po wyjściu z Egiptu i wyznaczeniu święta Paschy na dzień 15-ty miesiąca *Nisan* (Ex. 12, 2; Num. 28, 16), wtenczas zwanego *Abib*, poczęto i ten miesiąc uważać za pierwszy miesiąc roku. Stąd też Hebrajczycy mieli rok podwójny: rozpoczynający się od miesiąca Nisan, czyli rok święty, — i — od miesiąca Tiszri, czyli rok cywilny. Pierwszym posiłkowano się w rzeczach świętych i oznaczeniu świąt rocznych, drugim w rzeczach świeckich i w rachubie lat szabatowych oraz jubileuszowych.

(O porach roku ob. wyżej str. 44).

2. Święta.[1])

A) Szabat.

Szabat, sabat, szabas, sobota, z hebr. *szabbath* (od *szabath* = zaprzestać, odpoczywać), gr. σάββατον, σάββατ, Vulg. *sabbatum* — siódmy dzień tygodnia u Hebrajczyków.

---

[1]) *J. Meyer:* De temporibus sacris et festis diebus Hebraeorum Amstelodami, 1724;—*H. Ewald:* De feriarum hebraearum origine ac ratione, Gottingae, 1841;—*J. Bachmann:* Die Festgesetze des Pentateuchs Berlin, 1858;—*Th. Schärf:* Das gottesdienstliche Jahr bei den Juden

Jak widać z pierwszej księgi Mojżeszowej (2, 3) dzień sobotni od najdawniejszych czasów uważano za święty, ale dopiero na puszczy wydał Pan Bóg Izraelitom prawo święcenia soboty w następujących słowach:

„Pamiętaj, abyś dzień Sobotni święcił".

„Sześć dni robić będziesz i będziesz czynił wszystkie dzieła twoje, ale dnia siódmego szabat Pana Boga twego jest: nie będziesz czynił żadnej roboty weń, ty i syn twój, i córka twoja, sługa twój i służebnica twoja, bydlę twoje, i gość twój, który jest między bramami twemi".

„Przez sześć dni bowiem czynił Pan niebo i ziemię i morze i wszystko, co w nich jest, i odpoczął dnia siódmego i przetoż błogosławił Pan dniowi sobotniemu i poświęcił go" (Ex. 20, 8—11; 31, 13—17).

Przykazanie powyższe składa się z trzech części: 1) pierwsza obejmuje stronę pozytywną przykazania: „Pamiętaj, abyś dzień sobotni święcił"; 2) druga — stronę negatywną, zakazującą wykonywania w sobotę cięższych robót; 3) wreszcie trzecia podaje przyczynę, dla której należy święcić szabat.

Strona pozytywna nie przepisuje żadnego aktu zewnętrznego czci Bożej, tylko ogólnie nakazuje dzień sobotni święcić; później jednak, od czasów niewoli Babilońskiej został wprowadzony zwyczaj zbierania się w soboty w synagogach na wspólne modlitwy i czytanie Pisma Świętego.

Leipzig, 1902;—*Ks. W. Serwatowski*: Uroczystości narodu Hebrajskiego liturgiczne i rolnicze, w „Pamiętniku Religijno-Moralnym", t. VII (serya druga), r. 1861, str. 39—49;—*H. Nussbaum* (Żyd): Przewodnik Judaistyczny, Warszawa, 1893, str. 238—65;—*R Lilientalowa* (Żyd.): Święta żydowskie. Kraków, 1908 (osobne odbicie z t. XLV. Rozpraw Wydz. filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie);—*Ks. Dr. S. Trzeciak*: Literatura i religia u Żydów, cz. II, str. 42—106; — artykuły w „Encykl. Kościeln.": Święta Żydowskie, t. XXVII, str. 250—4; Szabat, t. tenże, str. 444—8; Pascha, t. XVIII, str. 295—8; Scenopegia. t. XXIV, str. 477—9; Sądny dzień, t. tenże, str. 441—4;—w „Słowniku apologetycznym wiary katolickiej": Święta u Hebrajczyków, t. III, str. 622—5; Szabbat, t. tenże, str. 638—9;—*W. Rybinskij*: Drewnie-jewrejskaja subbota, Kijów, 1892;—*S. Tiernowskij*: Prazdnik kuszczej, Kazań, 1890;—*M. Korbin*: Dień Oczyszczenia, biblejsko-archieołogiczeskoje izsledowanie, Chełm, 1902.

Strona negatywna podaje szczegóły, które bliżej starano się określić i najściślej zachowywać. Powstrzymywano się nawet od gotowania pokarmów w soboty, dlatego też Żydzi-Helleniści piątki nazywali παρασκευή = przygotowanie, jako dni, w które wszystko na sobotę trzeba było zawczasu przygotować. Drogi dłuższej nad 1000 kroków nie godziło się odbywać. Do jakiej drobiazgowości doszli Faryzeusze w święceniu soboty najlepszem świadectwem są Ewangelie, z których dowiadujemy się, że poczytywali oni za grzech Zbawicielowi uzdrawianie w ten dzień chorych i inne dobre uczynki.

B) Święta Nowiu.

Święta Nowiu, hebr. *rosze chodaszim*, LXX. νεομηνίαι, νουμηνίαι, Vulg. *neomeniae, calendae, menses*, były to tak zwane „święta wolne", rozpoczynające każdy miesiąc, w które godziło się oddawać zajęciom codziennym z wyjątkiem święta Nowiu w miesiącu Tiszri, jako początku roku cywilnego. W święta Nowiu podczas składania ofiar świątecznych kapłani trąbili w srebrne trąby.

Święto Nowiu miesiąca Tiszri, czyli Nowy Rok (cywilny), hebr. *rosz haszszana*, inaczej zwało się: *jom terua* = „dzień trąbienia" (stąd dziś Trąbki), ponieważ kapłani oznajmiali tę uroczystość przeciągłem trąbieniem na trąbach rogowych; LXX. ἡμέρα σημασίας, Vulg. *dies clangoris*. W dniu tym składano więcej ofiar, niż w zwykłe święta Nowiu.

C) Święta Pielgrzymie.

Wielkanoc, Zielone Świątki i święto Szałasów — Rabini nazwali „świętami Pielgrzymiemi" (hebr. *szalosz regalim*), gdyż Żydzi, począwszy od 13 roku życia (*bar mitswa*), obowiązani byli w te święta odbywać pielgrzymki do świątyni Jerozolimskiej. Nazwa ta dla trzech powyższych świąt odpowiednia jest i z tego względu, iż przypominają one wędrówkę Izraelitów z Egiptu do Ziemi Obiecanej.

1. **Wielkanoc.** Wielkanoc czyli Pascha jest to największe doroczne święto żydowskie, trwające od dnia 15 do 21 miesiąca *Nisan*, ustanowione przez samego Pana Boga na

pamiątkę wyjścia Izraelitów z Egiptu. W pierwszy dzień *Paschy* i ostatni obowiązani byli Hebrajczycy powstrzymywać się od zajęć służebnych, jedynie tylko wolno było w te dni gotować; w inne dni paschalne („wolne święta“) mniej pracowano, niż zwykle, i starano się je spędzić na odwiedzinach wzajemnych i godziwych rozrywkach.

Pascha po hebr. nazywa się *Pesach*, LXX. Πάσχα, Vulg. *Phase, Transitus.* Wyraz *Pesach* wywodzą od czasownika *pasach*= przeszedł, stąd *Pesach* oznacza *przejście* („Anioła Zabijacza“, który Egipcyanom pozabijał pierworodnych synów i pierworodne z bydląt, a ominął domy Hebrajczyków z drzwiami krwią baranka skropionemi).

Przez wszystkie siedm dni Paschy w Świątyni składano świąteczne ofiary całopalne i zagrzeszne, ale trzy rzeczy są tej uroczystości wyłącznie właściwe: pożywanie przaśników, ofiara baranka Paschalnego, ofiara snopa jęczmienia.

a) Podczas dni Paschy zabraniało Prawo pożywać pokarmy mączne kwaszone, a nawet trzymać kwas w domu: „Siedm dni przaśniki jeść będziecie: pierwszego dnia nie będzie kwasu w domiech waszych“ (Ex. 12, 15). Skrupulatnie tedy usuwali Hebrajczycy z domu kwas i palili. Stąd Pascha inaczej zwie się jeszcze: *chag ham-matsoth* = święto przaśników, gr. ἑορτὴ τῶν ἀζύμων, łac. *festum azymorum.*

b) Złożenie po raz pierwszy ofiary baranka Paschalnego tak opisuje nam druga księga Mojżeszowa: „*Dziesiątego dnia* tego miesiąca (t. j. Nisan) niech weźmie każdy *baranka* według familii i domów swoich. A jeśli mniejsza liczba jest, niżby dosyć było do zjedzenia baranka, weźmie sąsiada swego, który mieszka podle domu jego, wedle liczby dusz, którychby dosyć było do jedzenia baranka. A baranek będzie *bez zmazy, samczyk, roczny*: wedle którego obrzędu weźmijcie i koziełka (znaczy, że w braku baranka można wziąć koziełka). I będziecie go chować aż do *czternastego dnia* miesiąca tego: i ofiaruje go wszystko zgromadzenie synów Izraelowych ku wieczorowi. I wezmą ze *krwi* jego, i położą na oba podwoje, i na narożniki domów, w których go będą pożywać. *I będą jeść mięso jego onej nocy ogniem pieczone i przaśne chleby z polną sałatą* (w hebrajskim tekście: z „gorzkiemi

ziołami" — niewiadomemi nam). Nie będziecie nic z niego jeść surowego, ani warzonego w wodzie, ale tylko pieczone ogniem: głowę i z nogami jego i z trzewy zjecie. [1]) I nie zostanie nic z niego do poranku, jeśli co zostanie ogniem spalicie. A pożywać tak będziecie: Biodra swe opaszecie, a buty będziecie mieć na nogach, trzymając kije w rękach, a będziecie jeść spieszno: bo jest Phase (to jest „przejście") Pańskie" (Ex. 12, 3—11).

W następnych czasach ze zmianą okoliczności nieco inaczej ofiarowywano baranka Paschalnego. Zabijano go w dziedzińcu Świątyni; kapłan odbierał w czaszę krew i wylewał ją u stóp ołtarza Całopalenia, łój palono na ołtarzu. Niezliczeni ojcowie rodzin przyprowadzali każdy swego baranka, oczekując kolei. Wieczorem zaś w domu urządzano ucztę świętą, w której, prawdopodobnie, mogły uczestniczyć i kobiety.

Ceremoniał uczty Paschalnej za czasów Chrystusa Pana był następujący:

Wszyscy uczestnicy myli ręce, potem ojciec rodziny błogosławił kielich wina, z którego wszyscy obecni stojąc pili. — Potem ojciec znowu mył ręce, błogosławił pokarmy i kosztował ziół gorzkich sam i wszyscy biesiadnicy; następnie opowiadał historyę wyjścia z Egiptu, często podnosząc kielich, po raz wtóry napełniony; a po odmówieniu pierwszej części *wielkiego hymnu*, po hebr. *hallel haggadol*, (Ps. 113—114, Vulg. 112—113, 8), wszyscy znowu po kolei z kielicha pili.

Po wypróżnieniu kielicha myto ręce i nogi, kładziono się na łożach wokoło stołu i po nowem błogosławieństwie spożywano chleby przaśne z ziołami gorzkiemi oraz pewną potrawę, z owoców i octu przyrządzoną, wreszcie samego baranka Paschalnego i pito trzeci kielich.

Przy napełnianiu czwartego kielicha odmawiano drugą część hymnu (Ps. 115—118, Vulg. 113, 9—117), poczem kielich po raz czwarty krążył między uczestnikami. — Wolno było pić jeszcze piąty kielich przy śpiewie kilku psalmów (120—137).

Jeśliby kto dla słusznej przyczyny nie ofiarował baranka i nie pożywał go podczas Paschy, winien był to uczynić z takimż samym rytem dnia 14-go następnego miesiąca (Num. 9, 10 nast.).

---

[1]) Niewolno było kości łamać temu barankowi (Ex. 12, 46; Num. 9, 12).

Uwaga. Wszystkie starotestamentowe ofiary hebrajskie były figurami jużto Krwawej Ofiary Zbawiciela na krzyżu, jużto Niekrwawej Ofiary Eucharystycznej, ale szczególniej typiczność ta jaśnieje w ofierzę baranka Paschalnego: 1) Baranek niepokalany, przebity dwoma drzewcami wpoprzek na kształt krzyża, pieczony był na ogniu — Chrystus Pan na krzyżu ofiarował się Bogu Ojcu, palony ogniem miłości ku ludziom: „Pascha nasza ofiarowany jest Chrystus“ (1 Cor. 5, 7).—2) Barankowi Paschalnemu niewolno było łamać kości— Zbawicielowi goleni nie łamano, co św. Jan Ewangelista zaznaczą: „Albowiem się to stało, aby się wypełniło Pismo: Kości nie złamiecie z niego“ (Joan. 19, 36).—3). Krew baranka Paschalnego wybawiła Izraelitów z niewoli Egipskiej i ich synów pierworodnych od śmierci ciała—Krew Chrystusowa wyrwała rodzaj ludzki z niewoli grzechu i wykupiła od śmierci wiecznej.—4) Wreszcie uczta Paschalna, mająca sakramentalny charakter, typicznie wyobrażała oną ucztę Eucharystyczną Nowego Testamentu.

c) Dnia drugiego Paschy, t. j. dnia 16 Nisan, ofiarowywano Panu Bogu, jako Dawcy urodzaju, pierwszy snop jęczmienia, do tej ofiary dołączano niepokalanego rocznego baranka na całopalenie, pewną ilość mąki oliwą zaczynionej i wina; obrzędem tym rozpoczynano żniwa, dotąd niewolno było żąć, ani też korzystać z nowego zboża.

2. Zielone Świątki. Po upływie siedmiu tygodni, czyli 49-ciu dni od dnia 16-go, miesiąca Nisan, w dzień pięćdziesiąty, t. j. dnia 6-go miesiąca Siwan, przypadały u Żydów Zielone Świątki, zwane po hebr. *Szabhuoth* = Tygodnie, lub *chag Szabhuoth* — święto Tygodni, po gr. zaś ἡ πεντεκοστή (ἡμέρα) = pięćdziesiąty (dzień — Pięćdziesiątnica).

Inaczej nazywano to święto świętem Żniw, ponieważ obchodzono je na podziękowanie Panu Bogu za ukończone żniwa.

Jeszcze inna nazwa Zielonych Świątek to Dzień Pierwocin, bo składano wtedy na ofiarę, jako pierwociny z ukończonych żniw *dwa chleby z mąki pszennej kwaszonej* (pierwociny pokarmów zbożowych); z chlebami łączono potrójną ofiarę krwawą: całopalną, zagrzeszną, zapokojną. Chlebów kwaszonych nie kładziono na ołtarzu, ale potrząsano je razem z dwoma barankami rocznymi, przeznaczonymi na ofiarę za-

pokojną, a potem kapłani spożywali te chleby z mięsem baranków, pozostałem z ofiary.

Nakoniec Józef Flawiusz i Miszna zowie tę uroczystość *Hatsereth* = Zakończenie, Zamknięcie: takie znaczenie miały Zielone Świątki, kończące żniwa, w stosunku do Wielkanocy, od której się żniwa rozpoczynały.

Święto omawiane trwało jeden dzień, niewolno weń było spełniać żadnych robót służebnych, a czas poza nabożeństwem w Świątyni spędzano w radosnym nastroju.

Według starodawnej tradycyi żydowskiej jako też Ojców Kościoła—Zielone Świątki nietylko w gospodarce rolnej miały podstawę, ale i historyczną racyę, mianowicie obchodzono je na pamiątkę ogłoszenia Prawa na górze Synai dnia pięćdziesiątego po wyjściu z Egiptu.

3. Święto Szałasów. Święto Szałasów czyli Kuczki,[1]) hebr. *chag has-Sukoth*, lub wprost *he-Chag* (= Święto), LXX. ἑορτὴ τῶν σκηνῶν, σκηνοπηγία, Vulg. *solemnitas Tabernaculorum*, *Scenopegia*, obchodzone było od dnia 15 do 21 włącznie miesiąca Tiszri czyli siedm dni. Po wzniesieniu świątyni Salomonowej dodano dzień ósmy, t. j. 22-gi Tiszri, i przezwano go *Hatsereth* = Zakończenie, jako zamknięcie cyklu świąt Pielgrzymich.

Dwojaki cel miało ustanowienie święta Szałasów: 1-o podziękowanie Panu Bogu za winobranie i zbiory innych owoców, dlatego też nazywało się także świętem Zbiorów; — 2-o upamiętnienie tych czasów, kiedy przodkowie Hebrajczyków blizko czterdzieści lat, pozostając na puszczy Synajskiej, przemieszkiwali w szałasach i namiotach. Stąd Prawo i na późniejsze czasy zobowiązywało Hebrajczyków do przemieszkiwania w szałasach podczas dni tego Święta: „I będziecie mieszkać w kuczkach przez siedm dni: wszelki, kto jest z rodu Izraelowego, będzie mieszkał w kuczkach: aby się nauczyli potomkowie wasi, żem kazał w kuczkach mieszkać synom Izraelowym, gdym je wywiódł z ziemi Egipskiej“ (Lev. 23, 42—43).

Wypoczynek szabatowy zastrzeżony był tylko na pierwszy i ostatni dzień, resztę dni wypełniały „Wolne Święta“.

[1]) Kucza, kuczka—wyraz staropolski, oznacza szałas, namiot.

Jeśli nadmieniliśmy powyżej, że Wielkanoc i Zielone Świątki obchodzono w radosnym nastroju,—to o Kuczkach można powiedzieć, iż były one uwieńczeniem tej radości. W Świątyni prócz ofiar obowiązkowych, właściwych temu Świętu, składano ponadto liczne ofiary dobrowolne.

Po niewoli Babilońskiej Hebrajczycy dla podniesienia uroczystości w nabożeństwie—wprowadzili kilka nowych obrzędów, a mianowicie: noszenie Lulabh, Arabha, ceremonię Wody, Beth haszoebha.

a) Lulabh był to pęk gałązek (według Miszny: jedno jabłko rajskie, jedna palma, trzy gałązki mirtu i dwie gałązki wierzbiny), z którym w pierwszy dzień uroczystości zjawiano się w Świątyni na nabożeństwo.

b) Obrzęd Arabha polegał na tem, że kapłani co rano przynosili gałęzie wierzbiny i obstawiali niemi ołtarz Całopalenia, a lud z palmami w ręku codzień raz naokoło obchodził, zdaje się, dla wyrażenia wdzięczności Panu Bogu za płodność ziemi; siódmego dnia siedmiokrotnie ołtarz obchodzono na pamiątkę zdobycia Jerycha.

c) Codzień rano kapłan, otoczony ludem, w sadzawce Syloe zaczerpywał złotem naczyniem wody (3 logi), przynosił ją do dziedzińca Kapłańskiego, mieszał z winem i wylewał na ołtarz Całopalny. Obrzęd ten, zapewne, miał przypominać cudowne wytryśnięcie wody ze skały na puszczy (Deut. 8, 15), według Rabinów zaś był symbolem deszczu, tak pożądanego dla urodzaju.

d) Każdego dnia wieczorem w dziedzińcu Niewieścim odbywał się obrzęd zwany Beth-haszoebha. Stawiano tam cztery wielkie świeczniki 50 łokci wysokie, na których zapalano lampy, daleko na Jerozolimę rzucające światło (ob. fig. 265), a dostojnicy żydowscy z gorejącemi pochodniami w rękach wykonywali religijny taniec; Lewici-muzykanci, stojąc na stopniach pod bramą Nikanorową, przygrywali, niewiasty zaś były obecne w tymże dziedzińcu w pewnem oddaleniu.

Jeżeli święto Szałasów przypadało w rok Szabatowy, to codzień odczytywano Torę w ściślejszem znaczeniu, t. j. ustęp z Deut. 6, 1—7, 11, zwany również *rozdziałem króla*,

gdyż za czasów królewskich sam król go odczytywał z tronu prowizorycznego, ustawionego w dziedzińcu Niewiast.

W późniejszych czasach dołączono jeszcze dziewiąty dzień świąteczny, 23-ci Tiszri, z nazwą *chag Simchath hat-Tora* = święto Radości Tory. W ten dzień uroczyście dokończano całorocznego czytania Pięcioksięgu Mojżesza.

D) Dzień Pojednania.

Dzień Pojednania, hebr. *Jom hak-Kippurim*, LXX. ἡμέρα ἐξιλασμοῦ, *Dies Expiationum* lub *Propitiationis*, Wuj. *Dzień Oczyszczenia* lub *Ubłagania*, przez Żydów w Polsce nazywany Sądnym Dniem, przypadał dnia 10-go miesiąca Tiszri. Powodem do ustanowienia tego święta posłużyło użycie „obcego ognia“ przez synów Aarona przy składaniu ofiary. Dzień pojednania nosił charakter pokutny, obowiązywał Żydów do ścisłego postu i niespełniania robót służebnych.

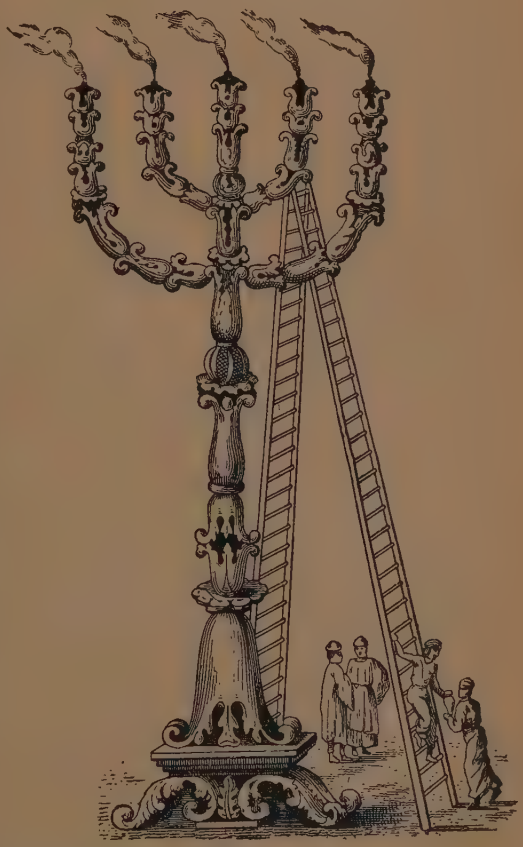

Fig. 265. Wielki świecznik, używany w święto Szałasów.

Sam arcykapłan odprawiał dnia tego całą liturgię. Po złożeniu zwykłej porannej ofiary zdejmował „złoty ubiór“, a wdziewał skromny „biały“ i dokonywał obrzędu oczyszczenia w następujący sposób.

Udawał się arcykapłan na dziedziniec i stawał nieopo-

dal wejścia do Przybytku (Świątyni), tam wkładał ręce na cielca, wyznając grzechy swoje i domu swego (t. j. kapłanów). Potem przyprowadzano dwa kozły, a arcykapłan rzucał na nie losy: jeden *la-Jahwe* = dla Jahwe, drugi *la-Azazel* = dla Azazela. [1])

Po rzuceniu losów zabijano cielca na ofiarę za arcykapłana i kapłanów, poczem arcykapłan z kadzielnicą złotą, napełnioną żarzącymi węglami, wchodził do Najświętszego i okadzał ubłagalnię, tak że dym ją okrywał; powróciwszy na dziedziniec, brał krew cielca i znowu szedł do Najświętszego, by pokropić nią raz ubłagalnię, i siedem razy podłogę. Kiedy arcykapłan powrócił na dziedziniec, zabijano kozła, na którego padł los *la-Jahwe*, jako ofiarę za lud; krwią tego kozła arcykapłan tak samo jak poprzednio kropił w Najświętszem.

Następnie w Świętem pokrapiał siedm razy zasłonę krwią cielca, mieszał krew cielca z krwią kozła, namazywał tą zmieszaną krwią rogi ołtarza Złotego, a przed ołtarzem siedemkroć kropił podłogę.

W dziedzińcu podobnież czynił z ołtarzem Całopalenia, pozostałą zaś krew u stóp tego ołtarza wylewał.—W taki sposób oczyszczał arcykapłan Przybytek (Świątynię).

Teraz kładąc ręce na kozła dla Azazela, wyznawał arcykapłan „wszystkie nieprawości synów Izraelowych i wszystkie występki i grzechy ich“, poczem „człowiek nagotowany“ wyganiał kozła na puszczę.

Wreszcie palono za obozem (miastem) obiedwie ofiary zagrzeszne, t. j. cielca za arcykapłana i kapłanów, oraz kozła za lud.

Na zakończenie arcykapłan przyodziewał się w złoty ubiór i składał ofiarę całopalenia z dwóch baranów—jednego za kapłaństwo, drugiego za lud. Następowały zwykłe ofiary świąteczne.

W obrzędzie oczyszczenia widzi św. Paweł, Apostoł, figurę pojednania, dokonanego przez Chrystusa Pana:

---

[1]) Wyraz *Azazel* zdaniem jednych egzegetów oznacza tutaj samego kozła, zdaniem innych—miejsce, dokąd go wyganiano.

„Chrystus stawszy się Najwyższym Kapłanem dóbr przyszłych przez większy i doskonalszy przybytek nie ręką uczyniony, to jest nie tego stworzenia: ani przez krew kozłów albo cielców, ale przez własną krew *wszedł raz do Świątnicy*, znalazłszy wieczne odkupienie“ (Hebr. 9, 11—12).

E) Purim i poświęcenie Kościoła.

1. **Purim**. Święto Purim obchodzono dnia 14 i 15 w miesiącu Adar na pamiątkę uratowania Żydów przez Esterę od rzezi, którą król perski zamierzał, ulegając wpływom Amana. *Purim*, wyraz perski, znaczy „losy“; tak to święto nazwano, gdyż Aman losem chciał oznaczyć dzień, w którym rzeź miała być dokonaną. Zowie się także Dniem Mardocheusza, ἡ μαρδοχικὴ ἡμέρα, oraz przez Żydów w Polsce—Zapustami. W synagogach w tę uroczystość odczytywano księgę Estery, co się po dziś dzień zachowuje.

2. **Poświęcenie Kościoła**. Poświęcenie Kościoła, hebr. *Chanuka*, gr. τὰ ἐγκαίνια, Vulg. *Festum encaeniorum*, u Żydów w Polsce Świeczki, wprowadzone przez Judę Machabeusza r. 164 przed Chr. na pamiątkę oczyszczenia i poświęcenia świątyni Jerozolimskiej, którą zbezcześcił Antyoch Epifanes. Obchodzi się ta uroczystość dotychczas w dniu 25 miesiąca Kislew.

3. Czasy święte.

Prócz świąt mieli Hebrajczycy i czasy święte. Tutaj z Prawa Mojżeszowego zaliczają się rok Szabatowy i rok Jubileuszowy.

1. **Rok Szabatowy**. Rok Szabatowy przypadał na każdy siódmy rok, rozpoczynał się dnia pierwszego w miesiącu Tiszri.

Trzy przywileje przywiązane były do tego roku:

1-o Dawano zupełny wypoczynek ziemi, nic nie zasiewano, ani nie zbierano. To co ziemia sama wydała, stawało się wspólną własnością, a zwłaszcza ubogich.

2-o Niewolno było w tym roku egzekwować długów. Podzielone są zdania, czy długi się umarzały, czy też tylko uległy zawieszeniu.

3-o W uroczystość Szałasów odczytywano Torę, o czem już była mowa (str. 398).

2. Rok Jubileuszowy. Rok Jubileuszowy, hebr. *szenath haj-jobel* lub wprost *jobel* [1]), LXX. ἄφεσις, ἔτος τῆς ἀφέσεως, Vulg. *annus jabilaeus, annus jubilaei*, obchodzony był po upływie siedmiu okresów siedmioletnich, czyli każdego pięćdziesiątego roku, rozpoczynał się dnia 10 miesiąca Tiszri, t. j. w Dzień Pojednania.

Przywileje miał następujące:

1o Zupełny wypoczynek ziemi, podobnie jak w rok Szabatowy.

2-o Niewolnicy-Hebrajczycy w tym roku odzyskiwali wolność.

3-o Posiadłości ziemskie bez żadnej zapłaty powracały do pierwotnych właścicieli. Prawo to zapobiegało zbytniemu wzbogacaniu się jednych rodzin na niekorzyść drugich.

Dodatek. Chronologia biblijna. [2])

1. O chronologii biblijnej w ogólności. Liczni uczeni pracowali nad chronologią biblijną, dotąd jednak nie zdołali jej we wszystkich punktach ustalić. Największą trudność stanowi to, że wiele liczb lat w Biblii nie doszło do

---

[1]) Wyraz *jobel* według większości egzegetów oznacza przeciągły dźwięk trąby, którym kapłani oznajmiali rozpoczęcie roku Jubileuszowego.

[2]) *J. Raska*: Die Chronologie der Bibel in Einklang mit der Zeitrechnung der Aegypter und Assyrier, Wien, 1878;—*A. Schäfer*: Die biblische Chronologie, Münster, 1879;—*E. Mangenot*: Chronologie biblique w „Dictionnaire de la Bible“ *Vigouroux*, t. II, kol. 718—40;—*J. Knabenbauer*: Chronologia, w „Lexicon Biblicum“ *Hagen'a*, vol. I, kol. 882—916;—*Ks. W. Knapiński*: Chronologia biblijna, w „Encykl. Kościeln.“, t. III str. 307-33;—art. Patryarchowie (Chronologia), w „Słowniku apolo-

nas w pierwotnym stanie, znaczne są różnice w rozmaitych kodeksach. Najnowsze odkrycia na Wschodzie niemało się przyczyniają do wyjaśnienia oraz stwierdzenia prawdziwości niejednej daty biblijnej.

2. Ery w Starym Testamencie. W najdawniejszych czasach liczenie lat według jednej stałej ery nie było znane. Najstarsza rachuba, jaką spotykamy w Biblii, jest podług wieku Patryarchów i od potopu. Później liczono lata: od wyjścia z Egiptu; od wystawienia świątyni Salomona; podług lat panowania królów judzkich i izraelskich, assyryjskich, babilońskich i perskich; od niewoli Babilońskiej.

Właściwe wszakże ery u Hebrajczyków są następujące:

1-o Od zburzenia pierwszej Świątyni w r. 586 przed Chr.

2-o Era Seleucydów od 312 r. przed Chr., w którym to roku Seleuk, wódz Aleksandra Wielkiego, zdobył Babilonię. Zowie się także erą Syryjsko-macedońską, gdyż naprzód w Syryi, w której Seleuk po śmierci Aleksandra został królem, była zaprowadzona. Żydzi, dostawszy się pod panowanie Seleucydów, również tę erę przyjęli i zachowali ją aż do XI w. po Chr. Era Seleucydów jeszcze i dziś w niektórych prowincyach Wschodu się utrzymuje.

3. Era Machabeuszów od r. 143 przed Chr. (od czasów Szymona Machabeusza).

4. Era od stworzenia świata, którą zaprowadzili Żydzi dopiero w XI w. po Chr. Początek zaś świata według tej rachuby przypada na 3761 lat przed Narodzeniem Pana Jezusa. Nasz przeto rok 1912 (od połowy września, gdyż Żydzi w tym czasie rozpoczynają swój nowy rok) będzie 5673 r. u Żydów.

---

getycznym wiary katolickiej", t. III, str. 69—85;—rozprawy *ks. K. Czaykowskiego* w „Przeglądzie Powszechnym", r. 1901, t. LXIX, str. 1—21; t. LXX, str. 200—23; t. LXXI, str. 46—66, 335—57; t. LXXII, 1—24, 216—32; r. 1902, t. LXXVI, str. 38—58;—tegoż autora: O erach świata, w „Kwartalniku Teologicznym" *ks. A. Szaniawskiego*, r. 1902, zesz. 3—4, str. CXVI—XXVII; r. 1903, zesz. 1—2, str. 27—44; zesz. 3, str. 147—60.

3. **Era Chrześcijańska.** Erze Chrześcijańskiej, czyli od Narodzenia Chrystusa Pana, zwanej także erą Pospolitą (*aera Vulgaris*), albo erą Dyonizyusza Małego (*aera Dionysiaca*) początek dał uczony mnich Dyonizyusz, dla swej pokory przezwany Małym (Exiguus), żyjący w VI-em stuleciu. Jako datę Narodzenia Pana Jezusa przyjął on r. 754 od założenia Rzymu i 4714 peryodu Juliańskiego. Wszyscy jednak historycy już od dwóch wieków obliczenie Dyonizyusza uważają za błędne, twierdząc, że Zbawiciel narodził się o kilka lat wcześniej. Co do ostatecznego wszakże ustalenia roku Narodzenia Zbawiciela niema jeszcze zgody. [1])

4. **Przegląd Chronologiczny.** Dla lepszego rozumienia dziejów biblijnych zamieszczamy tu krótki przegląd chronologiczny najważniejszych zdarzeń:

Stworzenie świata	Data niewiadoma
Stworzenie pierwszego człowieka .	Data niewiadoma
Potop	Data niewiadoma
Abraham. Czasy Patryarchów Hebrajskich	około r. 2200 przed Chr.
Wyjście z Egiptu .	około r. 1500
Wejście do Ziemi Obiecanej	około r. 1450
Czasy Sędziów . . .	1400 — 1050
Saul	1050 — 1010
Dawid	1010 — 970
Salomon	970 — 930
Rozdzielenie królestwa Hebrajskiego	930
Upadek królestwa Izraelskiego. Niewola Assyryjska . . .	722

[1]) Mówiąc o dacie narodzenia Zbawiciela, tak się wyraża znakomity apologeta niemiecki Schanz: „Zda się było w zamiarach Opatrzności nie przekazać nam dokładnej wiadomości o życiu Zbawcy, ani też wiernego obrazu Jego oblicza, aby tem zupełniej skierować nasz wzrok ku moralnej wielkości Osoby, oraz ku znaczeniu dzieła Zbawienia". *Dr. P. Schanz*: Apologia chrześcijaństwa, przekład *W. Gostomskiego*, t. VI, str. 123 („Biblioteka dzieł chrześcijańskich").

Początek niewoli Babilońskiej	606	
Zburzenie Jerozolimy przez Nabuchodonozora i trzecia deportacya	588	
Powrót Żydów do Palestyny pod dowództwem Zorobabela. Koniec niewoli Babilońskiej	536	
Ukończenie drugiej Świątyni	516	
Powrót Żydów pod wodzą Ezdrasza	458	
Nehemiasz przybywa do Jerozolimy	445	
Aleksander Wielki w Jerozolimie	332	
Żydzi dostają się pod panowanie Seleucydów	203	
Antyoch Epifanes sprawia rzeź w Jerozolimie i zbezczeszcza Świątynię	170	
Powstanie Żydów pod dowództwem Machabeuszów	166	
Poświęcenie Świątyni	164	
Żydzi odzyskują niezależność	142	
Żydzi utracają swą niezależność	63	
Herod Wielki, król żydowski	39	
NARODZENIE PANA NASZEGO JEZUSA CHRYSTUSA	na kilka lat przed naszą erą.	
Męczeństwo Św. Piotra i Pawła w Rzymie	67	po Nar. Chr.
Zburzenie Jerozolimy przez Tytusa	70	

SKOROWIDZ.

A.

Ab, miesiąc 390.
Abarim, góry 23, 137.
Abel F. M., 28.
Abi 210.
Abiatar, arcykapłan 349.
Abilena, kraina w Zajordaniu 84.
Abinadab 89.
Abraham 91, 94, 154, 192, 202, 208.
Absalon 92; Absalona grób 221.
Abiu 353.
Acacia seyal 45.
Achab 24, 93, 99, 115.
Achad, miasto 127.
Achan 25, 86.
Achemenidów ród 135.
Achimelech 77.
Achor, dolina 25.
Ackermann L. 7.
Acridium lineola, A. peregrinum, Oedipoda migratoria 73.
Adamici 170.
Adar, miesiąc 390.
Adarkemon 250.
Adeodatus 202.
Adoni 210.
Agara 192.
Aelia Capitolina 111, 253.
Aggeusz, Prorok 337, 338.
Ahura-Mazda 135.
Ἅιδης 218.
Ain Karem (Montana) 92.
Ain Maryam 98; Ain Sitti Maryam 34.
Ajalon, dolina 26.
Akacya 45.
Akkaron 162.
Akra 103.
Akrostych 262.
Aleksander Wielki 93, 116, 159, 283.
Aleksandra, królowa 284.
Aleksandrya 113, 152.
d'Alès A. 9, 300, 379.
Aliah 174.
Aloes 45.
Amalecyci 139.
Amalek 139.
Amatejczycy 76.
Ameneftes 157.
Amenemhet I i II 153.
Amenofis II 155; Amenofis III i IV 156.
Ammon 139, 149.
Ammonici 139.
Amorejczycy 76, 77.
Amry, król izraelski 93.
Amun, bóg 149.
Amygdalus communis 48.
An, Anu, Anu - mhit (Heliopolis w Egipcie) 151.
Anastatica hierochuntina 54.
Ancessi V. 10.
Andrzej, Apostoł 96.
Anemon 53.
Anethum graveolens 51.
Antilope leucoryx 56.
Antiquitates—Starożytności 1.
Antonia, zamek 104.
Antrum agoniae 109.
Antyliban, góry 18.
Antylopa 56.
Antyoch IV Epifanes 105, 283, 338, 364; Antyoch VII 250.
Antyochia syryjska 113, 119.
Antypater 284.
Antypatrys, miasto 88.

Anu, bóg babilońsko-assyryjski 122.
Anyż 51.
Anzan, miasto i prowincya Elamu 131.
Apis (Hapi) 149.
Apis fasciata, A. lingustica 72.
Apries 158.
Aquila P. de... 9.
Aquila chrysaetos, A. heliaca, Circaetos gallicus, A naevia 67.
Aquilaria agallocha 45.
Araba, el-Araba 25.
Arabha 398.
Arabia 136; A. Pustynna (Arabia Deserta) 141; A. Skalista (A. Petraea) 136; A. Szczęśliwa (A. Felix) 140.
Arabowie 141.
Arach, miasto 127.
Aracejczycy 76.
Arad, miasto 117.
Aradczycy 76.
Aram 117; Aram Beth Rohob, A. Dammesek, A. Maacha, A. Naharaim, A. Tsoba 118.
Aramejczycy 117.
Arbaa turim 5.
Arbela, miasto 124.
Archanioł Gabryel 97.
Archelausz, syn Heroda W. 84, 285.
Archeologia biblijna 1; A. hebrajska 2.
Architektura 268.
Architriclinus 214.
Archutowski Ks. J. 196.
Arcus 306.
Arcybożnik 345.
Arcykapłan 348.
Ari, arieh 58.
Arietes 307.
Arka 324.
Armiger 306.
Ar-Moab 139.
Arnon, rzeka 33.
Artaba 246.
Artemisia absinthium 54.
Artrytyzm 217.
Arymatea, miasto 87.
Arystobul, filozof 254.
Arystobul, syn królowej Aleksandry 284.
As 252.
Asarhaddon 125, 158.
Asclepia gigantea 52.
Asera pokolenie 81.
Asfalt 40, 172.
Asfaltowe jezioro 29.
Asinus vulgaris 61.
Askalon 162.
Assarius 252.
Assuan (papyrusy) 159.
Assur, miasto 124.
Assyrya 120; Assyrya i Babilonia (odkrycia) 163.
Assyryjczycy 121.
Astarta 115.
Astarot, bogini 161.
Astarot, miasto 75, 100.
Astronomia 258.
Astyages 166.
Asur 122.
Asurbanipal 126.
Asur-itil-ilani 126.
Aszer Jakób 5.
Auranityda, kraina w Zajordaniu 84.
Azariah de Rossi 262.
Azazel 400.
Azot 162.
Azyongaber 138, 240.

B.

Baal 115, 141.
Baalbek, miasto 119.
Baalzebub 72.
Baalzebul 72.
Bab el-Amud 106.
Bab el-Khalil 106.
Babel und Bibel 165.
Babelon E. 248.
Babieniec 173.
Babil 128.
Babilon 127.
Babilonia 126.
Babilońsko-assyryjska religia 122.
Bachmann J. 391.
Baedeker K. 14, 143.
Bagistana, miasto 134.
Bahrat el-Hule 31.
Bahr el-Lud 29.
Bahr el-Tabarije 30.
Balaam 23, 139.
Balista 307.
Balmer-Rinck 330.
Balsamodendron myrrha 49.
Balsamowanie ciał 150.
Balthasar 166.
Banijas, miasto 100; źródło i potok 31.
Bankierzy 251.
Barada, rzeka 84.
Barak 24.

Baran 56.
Baranek Boży 57.
Bari 325.
Baris, zamek 105.
Barnaba 119.
Basałyki 293.
Baszan 23.
Baszty 176.
Batanea, kraina w Zajordaniu 84.
Bath 246.
Batlanim 345.
Baudisin W. 347.
Bazalt 39.
Bazan, góry 23, 137; kraj 75, 84.
Bazylika Grobu Świętego 107.
Bazyliszek 69.
Beduini 142.
Beelzebub 161.
Behemoth 57.
Beka 247, 249.
el-Bekaa, dolina 18.
Bel 122; Bel Merodach 127.
Belli M. 8.
Belus, potok 33.
Benadad 24, 93.
Beniamina pokolenie 81.
Benzinger 8, 9, 14, 268, 269.
Berger 269.
Berło 279.
Bernacki Ks. Dr. 228.
Bersabee, miasto 93; studnia przy
Bersabee 37.
Bersohn M., 14.
Berytus, miasto 117.
Besor, potok 33.
Betania 110.
Bet-Din 290.
Betel 86.
Betfage 110.
Beth haszoebha 398.
Bethawen 86.
Betleem 89.
Betsaida, miasto 96; Betsaida, sadzawka 35.
Betsames, miasto 89.
Betsan, miasto 99.
Bezeleel 330.
Bezeta 103.
Bezold 120.
Biasi V. L. 7.
Biblia, źródło archeologii biblijnej 2.
Biblos, miasto 117.
Bicie kijami 291.
Biczowanie 292.
Biernacki M. Ks. 295, 343.
Biesiady 211.
Bima 345.
Bir el-Sebaa 15.
Birs-Nimrud 128.
Bisior 322.
Bison bonasus 64.
Bitwy 310.
Blanckenhorn 28.
Bliźni 208.
Bloch Ch. 338.
Blum 288.
Bluszcz 52.
Błogosławieństw góra 20.
Bocian 64.
Böhmer J. 277.
Booz 90; Booz, kolumna 333.
Botanika biblijna 45.
Bosra-Edom, miasto 138.
Bos urus 64.
Botanika biblijna 11.
Botta 163.
Brama Nikanorowa 339.
Brama Rybna 235.
„Bramy" 179, 382.
Bramy jerozolimskie 104.
Bramy miejskie 176.
Bramy świątyni Heroda 339.
Bransolety 181.
Brehm A. E. 55.
Brody pielęgnowanie 181.
Brugsch H. 143, 144, 148.
Brunengo G. 120, 164.
Brünnow und Domaszewski 136.
Büchler A. 288.
Buccino 267.
Budde C. 277.
Burze w Palestynie 43.

C.

Calmet A. 9.
Camelus dromedarius 63.
Camus E. 14, 143.
Canis aureus 59; C. familiaris 62.
Capparis spinosa 52.
Capra hircus, Capra mambrica 58.
Cara C. de... 77.
Catapulta 307.
Cavedoni C. 248.
Cedr 45.
Cedron, dolina 25, 103; Cedron, potok 33.
Cedrus Libani 45.
Cegła 172.
Chefre 153.
Celesyrya 18.
Celnicy 243.
Ceneret lub Cenerot, morze 30.

Centuriones 317.
Centurya 315.
Cervus elaphus 58.
Cezarea Filipowa 99; Cezarea Palestyńska 95, 241.
Chalanne, miasto 127.
Chaldea, 126.
Chaldejczycy 127.
Chale 123.
Chamaeleon vulgaris 69.
Chamor 61.
Chamos 141.
Champolion J. Fr. 163.
Chanaan, nazwa Ziemi Świętej 16.
Chananejczycy 76.
„Chananejczyk" 239.
Chananejskie plemiona 76.
Chanuka 401.
Chasydzi 361.
Chaszmal 40.
Chatser 171.
Chautard 144.
Chazzan 345.
Cheder 171.
Cherem 294.
Cheruby 325.
Chettyci 76.
Cheyne and Black 9.
Chiszszbonoth 307.
Chittim 76.
Chleb płaczących 220.
Chleby pokładne 326.
Chodorlahomor 132.
Chomer 246.
Chomets 184.
Choroby 215.
Chorrejczycy 138, 170.
Choryci 169.
Christiani 119.
Chromis Simonis 71.
Chronologia biblijna 11, 402.
Chrześcijanie 119.
Chufu 153.
Chus (Kusz) 160.
Ciążki 248.
Cicis, cyces, cycele, cycele 179.
Ciconia alba, C. nigra 64.
Cierniowa korona Zbawiciela 51.
Cinnamonum zeylanicum 46.
Circaetos gallicus 67.
Circumcisio 379.
Cithara 265.
Citrus medica 46.
Clarias macracanthus 71.
Clay A,. T. 78.
Clermont-Ganneau 342.
Clipeus 304.
Cło 242.
Cmentarze 220.
Codex sinaiticus 137.
Coenaculum 105, 174, 212.
Cohn i Wendland 2.
Columba livia 64; C. livia domestica 65; C. oenas 64; C. palumbus, torquatus 64.
Concubina 192.
Condamin 167.
Conder 77, 245.
Coriandrum sativum 53.
Cornely 260, 358.
Corvus agricola, C. corax, C. cornix, C. monedula 67.
Cowley A. E. i A. A. Sayce 159.
Crurifragium 298.
Crux 295; C. commissa, decussata, immissa 296.
Cudzołóstwo 198.
Cupressus sempervirens 46.
Cyaksares 134.
Cylkow 330.
Cymbala 266.
Cynamonowiec 46.
Cyperus papyrus 54.
Cyprinodon dispar 71.
Cyprys 46.
Cyrus Wielki 135, 337.
Cysterny 37.
Cytryna 46.
Cywiński A. 339.
Cyzon, potok 22, 33.
Czasopisma biblijne 10, 163.
Czaykowski K. Ks. 403.
Czerwone morze 137.
Ćwiartowanie 291.

D.

Dach 174.
Dag 71.
Dagon 161.
Daktylowiec 46.
Dalman G. 138.
Damasceńska brama 106.
Damaszek 118.
Dama vulgaris 58.
Dan, źródło i potok 31.
Dana pokolenie 81.
Danko J. 8.
Dan-Lais (Lesem), miasto 99.
Darkemon 250.
Daryk 250.
Daryusz Kodoman 136; Daryusz Med 134, 166, 363.
Dawid 25, 87, 90, 91, 110, 118, 240, 287, 330, 353.

Dąb 47; Dąb Abrahama 93.
Debora 24, 202.
Decuriae 316.
Dejoces 134.
Dekapol 84.
Delattre 166.
Delitzsch 165, 230, 260.
Denar 252.
Derketo 161.
Deszcze w Palestynie 43.
Deutscher Verein zur Erforschung Palästinas 163.
Dhorme 78, 122, 125, 134.
Dibon, miasto 100, 139.
Dillmann A. 387.
Discalceatus 197.
Dłoń, miara długości 243.
Doktorzy zakonni (Skrybowie) 368.
Dolmeny 79.
Dom, opis 171; D. Kaifasza 105; D. lasu Libanu 105; Domy zajezdne 240.
Donadiu M. y Puignau 299.
Drach 298.
Drachma 251.
Droga szabatu 244.
Drugi po królu 280.
Dur-Sarrukin 123.
Dux 316.
Drzwi 172.
Dyadem 279.
Dyaspora 113.
Dydrachma 251.
Dyonyzyusz z Halikarnasu 1.
Dyonyzyusz Mały 404.
Dyospolis 150.
Dworzanie 280.
Dziedzictwo 223.
Dziedziniec Przybytku 322.
Dziedzińca urządzenie w domach zamożnych 173.
Dziedzińce Świątyni Heroda 339.
Dziedzińce Świątyni Salomona 334.
Dzień 387.
Dzień Pojednania 399.
Dziesięciogród 84.
Dżebel Libnan 18.
„ Fukua 21.
„ Hauran 15.
„ Mar Elias 22.
„ Musa 137.
„ Nebi Harun 137.
„ Safed 20.
„ Szerki 18.
„ el-Tor 20.
„ Usdum 29.

E.

Ea 122.
Eben szetija 337.
Ebers G. 143.
Ebstein W. 259.
Ecker J. 260.
Ecole pratique d'etudes bibliques 162.
Edom 138.
Edomici 138.
Edrai, miasto 100.
Efa 245.
Efod 351.
Efraim, góry 21.
Efraima pokolenie 81.
Efrata 89.
Efron Hetejczyk 91.
Egipcyanie 146.
Egipska religia 148.
Egipski potok 33.
Egipt 143; Egipt (odkrycia) 163; Egipt Wyższy i Niższy 144; Egipt Wyższy, Środkowy i Niższy 145.
Ekbatana, miasto 134.
Ekskomunika 294.
Elam 131.
Elamici 131.
Elanicka odnoga 137.
Elat, miasto 138.
Elchanan 202.
Eldad 202.
Eleazar, arcykapłan 348, 353.
Electrum 40.
Elefantyna 145; Elefantyna, kolonia żydowska 113, 160; świątynia Elefantyńska 343.
Elefantyńskie papyrusy 159.
Eliasz 22, 85.
Elizeusz 22, 85.
Elizeusza źródło 36.
Elohimici 170.
Elul, miesiąc 390.
Emim, mieszkańcy Palestyny 75.
Emir 142.
Emmaus, miasto 88.
Enacim, mieszkańcy Palestyny 75.
Encaeniorum festum 401.
Endor, miasto 99.
Engaddi, pustynia 27.
Ennon, dolina 26, 103.
Ephree 158.
Epilepsya 216.
Era chrześcijańska 404.
Erets Jahwe 17.
Erez 45.
Ery w Starym Testamencie 403.

Erman A. 143.
Ermoni V. 120, 143, 148.
Esseńczycy 367.
Estreicher S. 134.
Eszmunazara sarkofag 117.
Etyopia 160.
Etyopowie 160.
Eusebius Caesariensis 13.
Ewald H. 391.
Exactor mortis 295.
Ezdrasz 283.
Ezdrelon, miasto 99; Ezdrelon, równina 24.
Ezechiasz, król judzki 125.

F.

Faraon 160.
Fartusow 320.
Faryzeusze 212, 213, 365.
Fazael, wieża 104.
Fazga 23.
Febra 217.
Fellahowie 141, 147.
Felten J. Dr 112, 363.
Fenicya 115.
Fenicyanie 115.
Ferezejczycy 76.
Ficus carica 47.
Ficus sycomorus 50.
Figa 47.
Filadelfia (Rabbat-Ammon) 100, 139.
Filakterye 382.
File, wyspa na Nilu 145.
Filip, dyakon św. 94, 161.
Filip, syn Heroda W. 84, 285.
Filistea 161.
Filistyni 161.
Fillion L. Cl. 10.
Filon, filozof 254; jego dzieła jako źródło archeologii biblijnej 2.
Filozofia 254.
Fitom 152.
Flet 267.
Foenum 235.
Fogor 23.
Fonck L. 44, 102, 120, 143.
Förster G. 286.
Fortyfikacye miast 176.
Fraas 28.
Fujarka 267.
Funda 306.
Fustuarium 291.

G.

Gabaon, dolina 26.
Gabaon, miasto 86.
Gabaonici 86, 356.
Gabbatha 105.
Gabinius 24, 287.
Gabrielovich 221.
Gada pokolenie 80.
Gadara, miasto 100.
Galaad, góry 23, 137.
Galaad, kraina w Zajordaniu 84.
Galea 303.
Galgala lub Galgal, miasto 85.
Galilea, prowincya 83.
Galilejczycy 83.
Galilejskie, góry 20.
Galilejskie morze 30.
Gamal 62.
Gamaliel 203.
Gan 230.
Garizim, góra 22.
Gaugamela, miasto 124.
Gaulanityda, kraina w Zajordaniu 84.
Gaulon, Golan, miasto 100.
Gaza 162.
Gazela dorcas 56.
Gazith 289.
Γαζοφυλάκιον (gazophylacium) 339.
Gecko, jaszczurka 68.
Gedeon 24.
Geennon, dolina 26.
Geikie K. 14.
Geografia biblijna 11.
Geografia u Hebrajczyków 257.
Geologia Palestyny 38.
Gemara 3.
Genealogie 255.
Genezar woda 30.
Genezaret, jezioro 29.
Gelboe, góry 21.
Geologia Ziemi Świętej 38.
Gera 247, 249.
Gergezejczycy 76, 78.
Germer-Durand 245.
Gersonici 309.
Gessen 152, 233.
Get 162.
Getsemani 109.
el-Ghor 25.
Giermek 306.
Gihon, źródło i stawy 36.
Gilboa, góry 21.
Gilead, góry 23.
Gineceum 173.
Gladius 304.
Glassberg A. 379.

Głowy przykrycie 179, 180.
Gnomy 388.
Godlewski M. Ks. Prof. 7.
Godziny 388.
Goel 294.
Golan, Gaulon, miasto 100.
Gold W. 370.
Golgota 22, 103.
Goliat 25, 76.
Golichowski O. N. 14.
Gołąb 64.
Gołba F. Ks. Dr. 160.
Gomed 244.
Gomor 245.
Gorczyca 52.
Gorzkie jeziora 145.
Goszen 152.
Gościnność 208.
Góra Zgorszenia 108.
Góra Złej Rady 108.
Grabowski Br. 134.
Grad w Palestynie 43.
Granatowiec 48.
Gretser J. 295.
Grimme H. 133.
Groby 220.
„ Królów 221.
„ Patryarchów 221.
„ Proroków 221.
„ Sędziów 221.
Grób Cyrusa 135.
„ Św. Jakóba 221.
„ Jozafata 221.
„ Jozuego 221.
„ Józefa Patryarchy 221.
„ Najświętszej Maryi Panny 221.
„ Racheli 90, 221.
„ Zacharyasza 221.
„ Zbawiciela 221.
Grosz 252.
Grota konania 109.
Grünfeld 205.
Grzywny 293.
Guerin V. 14. 102.
Guthe H. 9.
Gwiazda Salomona 334.
Gwichty 248.
Gwoździe święte 297, 299.

H.

Haceldama 108.
Hadryan, cesarz 111, 253.
Hagaryci lub Hagryci 141.
Hagen M. 9, 10, 387, 402.
Haggada 4.
Hagryci lub Hagaryci 141.
Hai, miasto 86.
Hakk el-Dam 108.
Halakha 4.
Halil 267.
Hamat, miasto 77.
Hammurabi 129.
Hammurabiego kodeks praw 132.
Handel 239.
Haneberg D. B. 319.
Haran, miasto 119.
Harpun, 235.
Hasbani, źródło i potok 31.
Hasmonejczycy 283.
Hasta 305.
Hastati 315.
Hatsotsera 267.
Hauran 15.
Hawoth Jair 81.
Hebal góra 22.
Hebrajczyk, nazwa 16.
Hebron 75, 91.
Helena św. 111.
Heli 349.
Heliopolis w Celesyryi 119; — w Egipcie 151.
Helleniści 369.
Hełm 303.
Henricus D. 286.
Heptanomida 145.
Hermon 19.
Herod Agryppa I 285; choroba Heroda Agryppy I-go 217.
Herod Agryppa II 338.
Herod Antypa 84, 285.
Herod Wielki 85, 88, 95, 105, 110, 284, 338.
Herodyanie 368.
Heroopolitańska odnoga 137.
Hes - iri 149.
Hetejczycy 76.
Hetzenauer 50, 155.
Hewejczycy 76, 78.
Hezebon 100, 139.
Hiena 57.
Hieromaks, dopływ Jordanu 32.
Hieronim św. 6, 13, 97.
Hildesheimer H. 338.
Hillel 198, 203.
Hin 246.
Hioba studnia 35.
Hipopotam 57.
Hippikus, wieża 104.
Hirkan 284.
Historya 255.
Historya naturalna 258.
Holofernes 24.
Holtzmann O. 112.

Holzwarth 115, 120, 134, 144.
Hołowiński I. Arcyb. 14.
Hommel F. 77, 120.
Hoonacker A. 336, 347.
Hor, bóstwo egipskie. 149.
Hor, góra 137.
Horeb, góry 137.
Hultsch F. 248.
Hummelauer 347.
Hurter H. 218.
Hyaena strata 57.
Hydrosaurus niloticus 69.
Hyksosi 154.
Hyla arborea 71.
Hyzop biblijny 52.

I.

Idumea 137.
Idumejczycy 138.
Ijjar, miesiąc 390.
Ilu, ilani 122.
Imbert 336.
Imiona 201.
Imperator 316.
Imperatorske Prawosławnoje Palestinskoje Obszczestwo 163.
Infernum, infernus 218.
Instrumenta muzyczne 265.
Isachara pokolenie 81.
Issaron 245.
Isztar 122.
Itamar 349, 353.
Iturea, kraina w Zajordaniu 84.
Izaak 202.
Izmael 141.
Izraelskie królestwo 81, 124.

J.

Jabel 170.
Jabes, Jabes Galaad 100.
Jabok, dopływ Jordanu 32.
Jabłko sodomskie 52.
Jachin, kolumna 333.
Jaculum 305.
Jafa 87, 240.
Jafska brama 106.
Jahn J. 7.
Jakób, imię 202; Jakób, patryarcha 154.
Jakóbowa studnia 36.
Jam ham-Melach 28.
Jan Chrzciciel Św. 92.
Jan Hirkan 94, 105, 364.
Janssens J. H. 8.
Jamiołkowski S. Ks. 295.
Jamnia 96.
Jarmuk, dopływ Jordanu 32.
Jaskinie 22.
Jastrow M. 122.
Jaszczurka 68.
Jaussen 136.
Jawor 48.
Jebus 77, 110.
Jebuzejczycy 76, 77.
Jehuda ha-Nasi, rabin 3.
Jektan 140.
Jektanici 140.
Jektehel 139.
Jeleń 57.
Jeleonskij N. A. 8, 14.
Jelski 288.
Jełowicki Ks. 102.
Jensen 77.
Jeremias A. 120, 133.
Jeremiasz 159.
Jerobaal 202.
Jeroboam I, król izraelski 94.
Jeroboam II, król izraelski 180.
Jerozolima 101.
Jerozolimskie koncylium 190.
Jerycho 85.
Jerychońska dolina 25; Jerychońska pustynia 27.
Jesse 90.
Jetro 140, 233.
Jezabel 99, 115.
Jezrael, miasto 99; Jezrael, równina 24.
Joaba studnia 35.
Joachaz 158.
Joakim 158.
Jodła 48.
Johanan, rabin 4.
Jonah, 64.
Jonasz 87.
Joseph D. 320, 343.
Joram, 93.
Jordan, rzeka 31.
Jordanu dolina 25.
Jota, Juttah, miasto 92.
Jotapata, miasto 2.
Jozafat 287.
Jozafata dolina 25, 221.
Jozue 80, 85, 86, 91, 94, 202, 275.
Jozyasz 24, 158.
Józef Flawiusz 1, 2.
Józef, patryarcha 154.
Józef św., Oblubieniec 238.
Józefowicz 144.
Juda, nazwa Ziemi Świętej 17.
Juda nad Jordanem 81.
Judaea capta 253.

Judea, prowincya 82.
Judasz Iskaryota 83.
Judasz Machabeusz 338.
Judy góry 22.
Judy pokolenie 81.
Judyta 24.
Judzka pustynia 27.
Judzkie królestwo 81.
Juniperus excelsa 46.
Jus talionis 294.

K.

Kaatyci 309.
Kab 246, 247.
Kabbala 4.
Kades, Kades Barne, miasto 93.
Kades, Kades Neftali, Cedes, miasto 93.
Kadesz, miasto 77.
Kafarnaum 95.
Kahały 290.
Kainici 170.
Kajsarije 15.
Kaleb 91.
Kalendarz 387.
Kalwarya 22.
Kambyzes 135, 159.
Kameleon, jaszczurka 69.
„Kamienie Przybytku" 248.
„Kamienie workowe" 248.
Kamienowanie 291.
Kana Galilejska 98.
Kandaka 160.
Kane, miara długości 244.
Kapłani 353.
Kapłani u Egipcyan 147.
Karch G. 370.
Karchemisz, miasto 77.
Karawana 239.
Karawanseraj 240.
Karim 307.
Karłowicz J. 144.
Karmel, góry 21...
Karmelici 22.
Karn Hattin, góra 20.
Karnak 150.
Karo Józef 5.
Kary 291.
Karyath Arbe 75, 91.
Karyatyarim, miasto 89.
Kaulen F. 120, 164.
Kąkol 52.
Kefa 202.
Kefr Birim 344.
Keil K. F. 8, 330.
Kelebh 62.
Keren 267.
Kesem 152.
Kesita 250.
el-Khalil 93.
Khorsobad 123.
Kielich 213.
Kikajon 52.
Kinnor, instrument muzyczny 265.
Kippurim 399.
Kir Moab 139.
Kislew, miesiąc 390.
Kiszon 33.
Kiunie W. 14.
Klasztor Świętej Katarzyny 137.
Klein 286.
Klejnoty 180.
Klepsydry 388.
Klimat w Ziemi Świętej 41.
Knabenbauer 20, 36, 85, 297.
Knapiński Ks. Prof. 9, 140, 143, 144, 275, 387, 402.
Knur 218.
Kobiety stanowisko u Hebrajczyków 195.
Kohorta 315.
Kolonie Żydowskie 112.
Kolumna Biczowania 293.
Kolumny w świątyni Salomona 333.
Komarskij F. R. 14.
Kondakow N. P. 102.
Konstantyn Wielki 111.
Kontrakty handlowe 242.
König E. 260, 358.
König J. 277.
Koń 58.
Koptowie 147.
Kor 246.
Korbin M. 392.
Korona 279.
Kortleitner Fr. X. 8, 79, 122, 330, 370.
Koryander 53.
Korzonkiewicz Ks. Dr. 80, 159, 170, 256.
Kosmografia 257.
Koszerne pokarmy 189.
Kozenna B. 10.
Kozieł 58.
Kraj po tamtę stronę Jordanu 83.
Kraj po tę stronę Jordanu 82.
Kreda 39.
Kremer J. 268.
Kriath szma 382.
Kriszma 382.
Krokodyl 70.
Krokodylów potok 33.
Kromlechy 79.

Kronikarz 280.
Królestwo u Hebrajczyków 277; królestwo Judzkie i Izraelskie 282.
Królewszczyzny 282.
Królowie hebrajscy 277.
Krüger 363.
Kruk 66.
Kruszyński J. Ks. Prof. 160, 260.
Krwi zemsta 294.
Krzemiński 144.
Krzyż 295; krzyż grecki, krzyż łaciński, krzyż Zbawiciela 296.
Krzyżowanie 292, 295.
Krzyżowcy 21, 88, 91.
Kubet el Sakharah 106.
Kuchnia 187.
Kuczki 397.
Kudelski A. 145.
el-Kuds (Jerozolima) 102.
Kujundżyk 123.
Kur, kura 66.
Kuszyci 141, 160.
Kuta, miasto 127.
Kutejczycy 363.
Kutim (Samarytanie) 83.
Kutnaton 156.
Kwadrant 252.
Kwarantanna 22.

L.

Lacerta viridis, jaszczurka 69.
Lagrange M. J. 117, 122, 135.
Lais (Lesem)-Dan 81, 99.
Lampa 175.
Lampart 58.
Lamy T. J. 8.
Lancea 305.
Landau W. 115.
Lange A. 122, 148.
Laska 180.
Laur 358.
Layard 163.
Lebanon 18.
Legati 316.
Legendre A. 102, 105.
Legion 315.
Lehem onim 220.
Lekarze u Hebrajczyków 258.
Lektorzy w synagogach 346.
Lennan J. F. Mc. 190.
Lenormant Fr. 143.
Leontes, rzeka 33.
Lethek 246.
Lew 58.
Lewego pokolenie 81.
Leviathan w Vulg. 70.
Lewici 354.
Lewirat 196.
Levisohn 387.
Lex zelotypiae 200.
Levy M. A. 248.
Liban, góry 18.
Libellus repudii 197.
Lidda, miasto 87.
Lievin de Hamme Fr. 102.
Lightfoot 330.
Λιθόστρωτον 105.
Likantropia 217.
Libra 248.
Lilia 53.
Lilientalowa R. 392.
Lilium candidum 53.
Limbus patrum 218.
Lipke L. Ks. 274, 358.
Lippoman J. 3.
Lipsius Justus 295.
Lis 59.
el-Lisan 29.
List rozwodowy 197.
Liszka 59.
Lizaniasz 85, 285.
Log 247.
Lolium temulentum 52.
Lorica 303.
Lot 208.
Lowth R. 260.
Luksor 150.
Lulabh 398.
Lumbare 297.
Luynes 28.
Luz lub Luza (Betel) 86.
Lyra 265, 266.

Ł.

Łokieć hebrajski 243.
Łopuchin 165.
Łoża (lecti) 212.
Łuk 235, 306.
Łup wojenny 313.
Łzawienie 217.

M.

Machiny wojenne 306.
Madaba, miasto 100.
Madyan 140.
Madyaniści 140.
Magdala 96.
Mageddo pole, równina 24.
Mageddo, miasto 99.

Mahler 387.
Majmonides 5.
Makpelah 91.
Maksustow W. P. 121, 144.
Malarstwo 269.
Małżeństwo 191.
Mambre, dolina 25.
Manasses, arcykapłan samarytański 363.
Manasses, król judzki 126.
Manassesa pokolenie 80, 81.
Mandl M. 205.
Mandragora officinalis 53.
Maneton 152.
Mangenot 402.
Mangey 2.
Manipuł 315.
Manna 50.
Marara 153.
Marcheszwan, miesiąc 390.
Martwe morze 28.
Marya Magdalena 96.
Maryamne, wieża 104.
Maryusz, wódz rzymski 316.
Masada 308.
Masfa, miasto 87.
Masfa, Masfa Galaad, miasto 100.
Masło 185.
Maspero G. 120, 121, 134, 143, 144, 148, 315.
Matarijeh 151.
Matematyka 257.
Materyał monumentalny, źródło archeologii biblijnej 7.
Matryarchat 196.
Matsoth 184.
Maybaum S. 347.
Mazyus, góry 121.
Medaba 139.
Medabska mapa 143.
Medowie 134.
Medya 134.
Medycyna 258
Megality 79.
Meistermann 14, 92, 221.
Memfis 151.
Me Merom 30.
Menaaneim 266.
Menes 153.
Menhiry 79.
Menkuere 153.
Mensa panum propositionis 326.
Menzaleh, jezioro 145.
Merarycy 309.
Merdż ibn Amir 24.
Merle-Blanquis 191.
Merom, jezioro 30.
Merys, jezioro 154.
Merzbacher E. 248.
Mesza 142.
Meyer 391.
Mezopotamia 118.
Mezy kamień 142.
Miary 243.
Miasta, opis 175; miasta ucieczki 294; miast przekleństwa 311; miast zdobywanie 311.
Miecz 304; miecza kara 291.
Miecz S. 145.
Miedź u Hebrajczyków 40.
Migdał 48.
Migne M. L. 10.
Miejsce Narodzenia P. N. J. Chr. 91.
Miesiące 389.
Mieszkania 169.
Mila 244.
Mina (mna), waga 247;—moneta 251.
Mintz 259.
Minutum 252.
Mira 49.
Mitra 279.
Mistrz dworu 280.
Miszna 3.
Mitsraim 143.
Mizrach 382.
Mlčoch M. 7.
Młocka 228.
Młockowe wózki 228.
Mna (mina), waga 247; moneta 251.
Moab 139.
Moabici 139.
Modlitwy 381; modlitwa za zmarłych 218.
Modyn, miasto 87.
Mojżesz 80, 140, 275.
Mojżesz ben Majmon 5.
Mommert C. 102.
Monety 248; moneta czynszowa 252.
Monogram Chrystusa 335.
Montet 362.
Moor F 336.
Morgan J. 120, 132, 143.
Morya 22, 103, 331.
Morze Miedziane 335.
Movers F. C. 115.
Mucha 71.
Mukatta 33.
Müller D. H. 134.
Muł 60.
Mumie 149.
Münch 216.
Mur płaczu Żydów 109.

Murex 74.
Mury miast 176.
Mury Jerozolimskie 103.
Musil A. Dr. Prof. 136, 170, 256.
Muzyka 263.
Mycie rąk 113.
Myrt 49.
Myrtus communis 49.

N.

Nabatejczycy 138.
Naber 3.
Nablium 265.
Nabopalassar 131.
Nabot 99.
Nabulus 94.
Nabuchodonozor 110, 116, 131, 335; Nabuchodonozora choroba 217.
Nachal Mitsraim 33.
Nadab 353.
Nahr el-Kasimije 15.
Naim, miasto 99.
Naja aspis 70.
Nałkowski 144.
Nałożnica 192.
Namaszczanie 181.
Namaszczenie arcykapłana i kapłanów 348.
Namaszczenie królów 279.
Namioty 170.
Naos 325.
Napis krzyża 297, 299.
Napluza 94.
Napoleon 24, 163.
Naramiennik, efod 351.
Naramienniki 180, 181.
Nardus 54.
Narkiewicz Jodko A. 115. 134. 144, 268.
Narodziny 201.
Naszyjniki 180, 181.
Naturalna historya 258.
Nazareat 360.
Nazarejczycy 360; izbica dla Nazarejczyków 340.
Nazarejczyk, nazarejski 97.
Nazaret 97.
Neapolis Flavia 94.
Nebel 265.
Nebo 23.
Nechao 24, 158.
Neftalego pokolenie 81.
Neftali, góry 19.
Nehemiasz 283, 357, 363; Nehemiasza studnia 35.
Nethinim 356.
Neumann W. 320.
Neumanowa A. 147.
Nieczyste pokarmy 188.
Nieczyste zwierzęta 188.
Niddui 294.
Niedźwiedź 60.
Niedziałkowski Ks. Biskup 14.
Niemojewski A. 3.
Niese 3.
Niewola Assyryjska 283.
Niewola Babilońska 283.
Niewolnicy 205.
Nikaza 363.
Nil 145.
Nimrud 123.
Niniwa 122.
Nisan, miesiąc 390.
No, No Amun (Teby) 150.
Noachidzi 362.
Nom 144.
Nowack W. 8.
Nowiu Święta 393.
Nowodworski M. Ks. Biskup 9.
Nóż ogrodniczy 230.
Nussbaum H. 189, 392.

O.

Obed 90.
Obóz 309.
Obrączki 181.
Obrzezanie 201, 379.
Ocet 187.
Oczyszczenia 380.
Odkrycia na Wschodzie 162 i w poszczególnych działach.
Odkrycia w Palestynie 79.
Odwetu prawo 294.
Odwiedziny 211.
Odzież Hebrajczyków 177.
Oedipoda migratoria 73.
Ofel 103.
Ofiara baranka Paschalnego 394.
Ofiarowanie pierworodnych 201.
Ofiary 370.
Ofir 140, 240.
Ofla 103.
Og, król Bazanu 75.
Ogień święty 329.
Ogrodnictwo 229.
Ogrodnik 230.
Ogrody: o. Józefa z Arymatei 230; o. Oliwny 109, 230; ogrody Salomona 231; ogród Zamkniony 231.
Ogrójec 109.

Ojcowska władza 204.
Okna 173.
Okręty tarsyjskie, tyryjskie 241.
Olea 49.
Olejki pachnące 181.
Olesnickij A. 14.
Oliwna góra 22.
Oliwne drzewo 49.
Ollivier M. J. 109, 295.
Ołtarz Całopalenia 294, 328, 335.
Ołtarz Kadzenia 328, 335.
Omar 112.
Omara meczet 106.
Omer 245.
On, bóg 149.
On (Heliopolis w Egipcie) 151.
Onager 61.
Ongeval C. 8.
Oniasz III, arcykapłan 343.
Onomasticon 13.
Ooliab 330.
Opętani 217.
Oraculum 325.
Orelli C. 122.
Organum 267.
Oryks 56.
Orzeł 67.
Osieł 61.
Ostrzegacz, jaszczurka 69.
Oszczep 305.
Oścień 227.
Otchłań 218.
Ovis laticaudata 57.
Owady 71.
Owcza sadzawka 35.
Ozdoby 180.
Ozeasz, król izraelski 125, 158.

P.

Pająk 73.
Palec, miara długości 244.
Palestine Exploration Fund 163.
Palestyna, nazwa 17; odkrycia w Palestynie 162.
Palestynologia 13.
Palma manus, miara długości 244.
Palmer 163.
Palmer und Guthe 143.
Palmira w Syryi 119, 240.
Pałace: p. Dawida 104, p. Hasmonejczyków 105, p. Heroda 105, p. Królowej 105, p. Salomona 104.
Pancerz 303.
Paneas 100.
Panias 99, 100.
Panis dolorum 220.
Pannier E. 120.
Papyrus 54.
Paraliż 217.
Pard 58.
Pardes 230.
Pas 178, 180.
Pasargada 135.
Pascha 393.
Paschalis II, papież 91.
Pasterz 234.
Pasterz ludu 234.
Pasterstwo 233.
Paweł Apostoł 105, 119, 203, 238.
Pawłowski Fr. Ks. 260.
Pegma sedile 297.
Pelczar Biskup Dr. 14, 178.
Peleszet 161.
Pelikan 67.
Pelisztim 161.
Pella, miasto 100.
Pelt J. 8.
Pentateuch samarytański 364.
Perea, kraina w Zajordaniu 83.
Pereferkowicz 5.
Perrot et Chipiez 115, 120, 143, 268, 330.
Persepolis 135.
Persowie 135.
Persya 134.
Pesanter 266.
Petra, miasto 138.
Petrie Fl. 136, 143, 148, 163.
Pętlice 178.
Phoenix dactilifera 47.
Phul 165.
Phylacteria 382.
Piaskowiec 39.
Pieczary 169.
Pieczęć Salomona 334.
Pieniądze 248.
Pierścień 180.
Pierworodny 204.
Pierworodztwo 204.
Pies 62.
Pietschmann B. 115.
Piędź, miara długości 243.
Piłat Poncki 84.
Pinus 48.
Piołun 54.
Piotr, Apostoł 96, 100, 202.
Piotr z Amiens 112.
Pisarze (sekretarze) na dworze królów hebrajskich 281.
Pisarze (sekretarze) u Egipcyan 147.
Pismo hebrajskie 269.
Platanus orientalis 48.

Plioceniczne i po-plioceniczne formacye 39.
Płaczki 220.
Płaszcz 178, 180.
Poborca naczelny 281.
Podarunki 211.
Podkomorzowie 281.
Podpłomyki 184.
Poezya 260.
Pogrzeb 219.
Pokarmy nieczyste 188.
Pokarmy zakazane 187.
Pokolenia Izraelskie 80.
Pol W. 265, 387.
Polowanie 235.
Pompejusz 284.
Popławski J. 120.
Porażenie słoneczne 217.
Pory roku w Palestynie 44.
Posiew 227.
Posłowie 210.
Posty 385.
Poświęcenia Kościoła święto 401.
Powieszenie, kara 292.
Pożegnanie 209.
Pożywienie 182.
Praefectus castrorum, Praefectus equitum, Praefectus fabrum 317.
Prestel 330.
Pretoryum 105.
Primogenitura 204.
Principes 316.
Proca 234, 235, 306.
Propitiatorium 325.
Prorockie szkoły 359.
Prorocy 358.
Prozelici 361.
Próba wód gorzkich 200.
Przaśniki 394.
Przepiłowanie 291.
Przepiórka 67.
Przeszkody do zawarcia małżeństwa u Hebrajczyków 192.
Przetak 184.
Przybytek 320.
Przyjaciel oblubieńca 194.
Przysięga 383.
Przywitanie 209.
Psalterium 265.
Psametyk I 158; Psametyk III 159.
Psammosaurus scincus 69.
Psefinus, wieża 104.
Psy 235.
Pszczoła 72.
Ptah, bóg 149.
„Ptak pstry" 57.
Ptolomeusz VI Filometor 343.
Ptolomeusze 283.
Ptyodactylus gecko 68.
Punica granatum 48.
Purim 401.
Purpura 73.
Pustynia w języku biblijnym 26.
Putiatycki A. 8.

Q.

Quadrans 252.
Quercus pseudococcifera 47.
Questor militaris 317.

R.

Ra, bóg 149.
Rabbat-Ammon 139.
Rabbat-Moab 100, 139.
Rabbi 210.
Rabboni 210.
Rabe J. J. 5.
Rabinów dzieła, źródło archeologii biblijnej 5.
Rachel 202, 233.
Racheli grób 90, 221.
Rachuba czasu 387.
Racyonał 351.
Radliński S. 121.
Rafaim, dolina 25.
Rafaim, mieszkańcy Palestyny 75.
Rages, miasto 134.
Ragozina 121.
el-Raha, równina 137.
Raj 230.
Rama (Ramathaim Sophim), miasto 87.
Ramesses 152.
Ramot, Ramot Galaad, Ramot Masfe, miasto 100.
Ramzes II 156.
Rana esculenta 71.
Ras el-Safsaf, szczyt 137.
Raska J. 402.
Rawlinson H. 165.
Rea (bliźni) 208.
Rechabici 361.
Reem 64.
Rehoboth Ir. 123.
Reinach Th. 248.
Relandus H. 14.
Relikwie męki Pańskiej 298.
Remy N. 191.
Renan E. 115.
Resen 123.
Ricinus communis 52.

Riehm E. C. A. 9.
Riess R. 10, 85.
Riggenbach 320.
el-Riha 85.
Robaki 74.
Roboam 157.
Robinson E. 14.
Rodziewicz J. Ks. 295.
Rodzina 191.
Roehricht 14, 101.
Rogel, źródło 35.
Rok 391; rok Jubileuszowy 402; r. Szabatowy 401.
Rolnictwo 225.
Rosa w Palestynie 43.
Rosz haszszana 393.
Roślinność Ziemi Świętej 44.
Roy 379.
Rozćwiartowanie, kara 291.
„Rozdział króla" 398.
Rozmowy 210.
Rozwód 197.
Róg, instrument muz. 267; rogi ołtarza Kadzenia i Całopalenia 328.
Róża jerychońska 54.
Rubena pokolenie 80.
Rubensohn 160.
Rückert K. 103.
Rut 139.
Rybacy galilejscy 235.
Rybinskij 392.
Rybołóstwo 235.
Ryby 71.
Rządu forma u Hebrajczyków 273.
Rzemiosła 236.
Rzewuski G. Ks. 295.
Rzeźbiarstwo 269.

S.

Saba 140.
Sabakon 157.
Sabat 391.
Sabbekha 265.
Sachau E. 160.
Sadok 349.
Sadduceusze 366.
Safed dżebel 20.
Sais, miasto 158.
Sakramenta St. Z. 378.
Salmanazar IV 124.
Salomon 240, 331;—Salomona ogrody 231, stawy i studnia 36.
Samarejczycy 76.
Samarya, miasto 93.
Samarya, nazwa królestwa Izraelskiego 82.
Samarya, prowincya 82.
Samaryi góry 21.
Samarytanie 93, 209, 337, 362.
Sambuca 265.
Samuel 85, 202, 277.
Sanabalat 363.
Sandały 179, 180.
Sanhedryn 288.
Sanir 19.
Sara 192.
Sargon 93, 125.
Sarna 56.
Saron równina 24.
Saryon 19.
Sasse 370, 378.
Saul 86, 99, 100, 222, 277; choroba Saula 217.
Saulcy 9, 28, 248, 268.
Sayce 120, 143, 164.
Sądownictwo 286.
Scenopegia 397.
Schäfer B. 319.
Schärf Th. 391.
Schegg P. 7.
Scheil W. 132, 133.
Schiaparelli 258.
Schick 330.
Schmalzl P. 378.
Schoepfer A. 8.
Scholz G. M. A. 7.
Scholz P. 319.
Schorr M. Dr. 77, 121, 134, 159.
Schrader E. 120, 165.
Schürer 112, 363.
Schwab M. 5.
Schwalm B. 225.
Scorpiones 293.
Scytopolis 99.
Sea 245.
Sebaste, Sebastije 94.
Sedecyasz, król judzki 159, 282.
Sefela, równina 25.
Seforys, miasto 96, 99.
Seir, góry 137.
Selamieh 123.
Seleucydzi 283.
Sennaar 126.
Sennacheryb 125.
Sepp J. N. 102.
Serbal, góra 137.
Serników dolina 103.
Serwatowski W. Ks. 320, 347, 392.
Setnicy 317.
Setyci 170.
Sezak 157.
Sędziowie 275.
Siano 235.
Siarka 40.

Sieci do polowania, — do rybołóstwa 235.
Sin 122.
Sinapis nigra 52.
Sinejczycy 76.
Sin-sariskun 126.
Sirokko, wiatr 43.
Sistra 266.
Siwan, miesiąc 390.
Skarbony w świątyni Heroda 339.
Skardanickij 363.
Skopus, góra 110.
Skorpion 73.
Skrybowie 368.
Słoń 62.
Słup Lotowy 29.
Smith W. R. 190.
Smok 69, 70.
Smoleński T. 164.
Snofru 153.
Socin A. 14.
Socha 227.
Sokołowski Cz. Ks. Prof. 300.
Sorek, potok 33.
Sors praeclara, sors aspera 213.
Sól 40.
Spalenie, kara 291.
Spiegel F. 134.
Spiess F. 338.
Srebrnik 251.
Staje 244.
Starożytności—Antiquitates 1.
Starożytnych pisarzy pogańskich dzieła, źródło archeologii biblijnej 6.
Starsi 274, 275.
Starsi w synagogach 345.
Statera 251.
Σταυρός 295.
Steindorff G. 143.
Stöckl A. 370.
Stowarzyszenia i instytucye oddane badaniom krajów biblijnych 163.
Stół 212.
Stół Chlebów Pokładnych w Przybytku 326; stoły Chlebów Pokładnych w świątyni Salomona 335.
Strassmaier 166.
Straszewski M. Dr. 254.
Straże nocne 389.
Strażnice w ogrodach 230.
Straż przyboczna królewska 281.
Strącenie ze skały, kara 291.
Strony świata 257.
Strój królewski 279.
Struś 68.
Stubbe Ch. 191.
Sua 125.
Subcinericii 184.
Subligaculum 297.
Sumerejczycy 127.
Sumirsko-akkadyjskie zabytki 127.
Supplicio praepositus 295.
Surenhusius 5.
Swastyka 300, 334.
Suza, miasto 131.
Suzyana 131.
Sycera 186.
Sychar 94.
Sychem, miasto 94.
Sychem, syn Hemora, Hewejczyk 94.
Syddim, dolina 29.
Sydon 116.
Sydończycy 76.
Syene (Assuan) 145.
Sykl, waga i moneta 247, 249, 250.
Sykomor 50.
Sylo, miasto 87.
Syloamski napis 35.
Syloe, sadzawka 34.
Symeon ben Szetach 203.
Symeona pokolenie 81, 233.
Symon Fr. A. Arcybiskup 380.
Synagoga Wielka 290.
Synagogi 341.
Synaj, góry 137.
Synajski półwysep 137; odkrycia na Synajskim półwyspie 163.
Synedryum 288.
Synogarlica 65.
Syon 22, 103.
Syrya 117; S. Damasceńska, S. Maacha, S. Rohob, S. Soba 118.
Syryjczycy 117.
Sysara 24.
Szabas 391.
Szabat 391.
Szabhuoth 396.
Szakal 59.
Szalisim 267.
Szałasy 170.
Szamaj 198, 203.
Szamasz 122.
Szaniawski A. Ks. 134, 403.
Szarańcza 72.
Szatny 281.
Szaty Hebrajczyków, 177; szaty arcykapłańskie 350; szaty kapłańskie 354.
Szaweł 118.
Szczepański W. Ks. T. J. Prof. 136, 138, 153, 294.

Szcześniak Wł. Ks. Prof. 300.
Szebath, miesiąc 390.
Szeik 142.
Szekinah 325.
Szeliach 345.
Szeliga Ks. 299.
Szema 172, 176.
Szenhabbim 62.
Szeol 218.
Szeriat el-Kebire 31.
Sześciokąt Salomona 334.
Szittim (szitta) 45.
Szkoły 203.
Szkoły prorockie 359.
Szlagowski A.. Ks. Prof. 190, 196, 269.
Szma 382.
Szmone-esre 382.
Szofar 267.
Szopy 170.
Sztuka pisania 269.
Sztuki piękne 260.
Szual 59.
Szukoth 397.
Szulchan arukh 5.
Szałasów święto 397.
Szuszan, kwiat 53.
Szuszan, miasto 131.
Szymon, czarnoksiężnik 94.
Szymon Machabeusz 105, 250, 349.
Ścięcie, kara 291.
Ślepota 217.
Ślub małżeński 195.
Śluby 384.
Śmierć 218.
Śnieg w Palestynie 43.
Śródziemne morze 27.
Świątynia Salomona 330, — Zorobabela 336, — Heroda 338.
Świeczniki 175; świecznik Siedmioramienny 327; świeczniki w świątyni Salomona 335.
Święcicki J. A. 121, 134, 254, 260.
Święta 391.
Świnia 62.

T.

Tachasz 322.
Tabor, góra 20.
Tadmor 119, 240.
Talent, waga i moneta 247, 249 251.
Tales 383.
Talmud 3.
Tamar 46, 202.
Tamarix mannifera, Tamaryszek 50.
Tammuz, miesiąc 390.
Tamnatsare, miasto 88.
Tanaici 3.
Taniec 267.
Tanis 152.
Tanquerey A. S. S. 218.
Taran 307.
Tarcza 304.
Tarcza Dawida 334.
Targumista 345.
Tarnawskij S. A. 8.
Tarsys, Tartessus, 240.
Tebaida 144.
Tebeth, miesiąc 390.
Teby 150..
Tefila 382.
Tefilin 382.
Teglat—Falazar 124, 165.
Tel—el Amarna 156; tabliczki amarneńskie 159.
Tell Jehudije 152, 343.
Templum 339.
Teofil, imię 202.
Teokracya 274.
Tekue, pustynia 27.
Terapeuci 367.
Terebintowa dolina 25.
Terlikowski F. 317.
Testament 223.
Tetradrachma 251.
Thalhofer V. 370.
Tharaka 158.
Tibia 267.
Tiernowskij S. 392.
Timzah, jezioro 145.
Tischendorf 137.
Tiszri, miesiąc 390.
Tłocznia oliwna 232; tłocznia winna 231.
Tofet, część doliny Ennon 26.
Tof 266.
Tofet 103.
Tołwiński 387.
Toparchie, okręgi Judei 82.
Topienie, kara 292.
Torcular 231.
Totafoth 382.
Totemizm 189.
Towarzyskie zwyczaje 209.
Trachonityda, kraina w Zajordaniu 84.
Trąba 267.
Trąd 216.
Trefne pokarmy 189.
Triarii 316.

Tribulum 228.
Tribuni militum 317.
Tristram H. B. 44, 55.
Trochon M. 7.
Troglodyci 169.
Tron 280.
Tryady bóstw egipskich 149.
Trzeciak Ks. Dr. Prof. 112, 144, 338, 343, 347, 363, 379, 392.
Trzęsienia ziemi w Palestynie 41.
Tseltselim 266.
Tsemed, miara powierzchni 245.
Tsiffor 68.
Tsoan (Tanis) 152.
Tuba 267.
Tum, bóg 149.
Tunika 177, 350, 354.
Turajski szczep 127, 146.
Turajskie ludy 76.
Turmae 316.
Turtur auritus, T. risoria, Streptopeleia risoria, T. senegalensis 65.
Tutmozys III 155.
Tyberyada 96.
Tyberyadzkie morze 30.
Tydzień 389.
Tympanum 266.
Tygrys, rzeka 121.
Tyr 116.
Tyropeon, dolina 103.
Tytuł krzyża 297, 299.
Tytus 2, 253, 285, 339.

U.

Ubiory Hebrajczyków 177; ubiór arcykapłański 350; ubiór kapłański 354; ubiór królewski 279.
Ubłagalnia 325.
Ucieczki miasta 294.
Uczta Paschalna 395.
Uczty 211.
Ugabh 267.
Ugolinus Bl. 7, 288, 320, 343, 347, 362, 379, 387.
Umywalnia w Przybytku 329; umywalnie w świątyni Salomona 336.
Un (Heliopolis w Egipcie) 151.
Ur, miasto 128.
el-Urdunn (Jordan) 31.
Urim i Thummim 352.
Uromastix spinipes, jaszczurka 69.
Ursus syriacus 61.
Uryasz 77.
Urzędnicy hebrajscy 280.
Usdum dżebel 29.
Uwiedzenie 199.
Uzbrojenie 303.

V.

Vacant et Mangenot 9.
Velites 315.
Vignes 28.
Vigouroux F. S. S. 8, 9, 77, 143, 164, 230, 249, 263, 269, 275, 295, 323, 330, 343, 387, 402.
Vincent H. O. P. 38, 79, 104, 330, 390.
Vipera cerastes 70.
Vitis vinifera 51.
Vogüe M. 330.
Vulpes vulgaris 59.

W.

Wadi el Modżib 33.
Wadi Sitti Maryam 33.
Wagi 247.
Wapień 39.
Wąż 70.
Wdowy 223.
Weiss J. 263.
Welsch H. 9.
Wenda 235.
Wesele 195.
Wespazyan 2, 24, 253, 343.
Wiatry w Ziemi Świętej 42.
Wetzer und Welte 9.
Wieczernik 105, 212.
Wiedemann 143, 148.
Wielbłąd 62.
Wielkanoc 393.
Wielożeństwo 192.
Wieża Stratona 95.
Więzienia 293.
Wilhelm II 165.
Wilk 63.
Wilkołactwo 217.
Winckler H. 120, 133.
Winter J. 205.
Winnice 231.
Wino 186.
Winorośl 51.
Włosów pielęgnowanie 181.
Włosienica 179.
Włócznia 305; włócznia święta 299.
Woda w języku biblijnym 33, 37.
Wodociągi 176.
Wojna 310.

Wojsko hebrajskie 301.
Wojsko assyryjskie, chaldejskie, egipskie, filistyńskie, 314, — grecko-syryjsko-rzymskie 315.
Wolff O. 330.
Wół 63.
Wróbel 68.
Wsie Jaira 81.
Wychowanie dzieci u Hebrajczyków 202.
Wyrocznia 325.

X.

Xystus 289.

Z.

Zaborski W. Ks. T. J. 76, 77, 120, 135, 136, 144, 165.
Zabulona pokolenie 81.
Zacharyasz, Prorok 337.
Zacheusz 243.
Zagrody dla trzód 234.
Zagros, góry 121.
Zając 188.
Zakazane pokarmy 187.
Zakon podejrzenia 200.
Zamknięte źródło 36.
Zapletal Fr. W. O. P. 190., 260.
Zapusty 401.
Zaraza 217.
Zaremba A. Ks. Prof. 9, 103, 120 144, 165, 230, 260, 288, 320, 330, 336, 338, 343, 358.
Zaręczyny 194.
Zausznice 180.
Zbroja 303.
Zbrojownie 308.
Zdobycz wojenna 313.
Zegary słoneczne 388.
Zenner 260.
Zerka, potok 33.
Zestermann 295.
Zgromadzenia 274.
Zgwałcenie 199.
Zielone Świątki 396.
Ziemi Świętej nazwy 15.
Zimmern H. 120.
Ziziphus spina Christi 51.
Zoologia biblijna 11, 55.
Zootoca muralis, jaszczurka 69.
Zomzommim, mieszkańcy Palestyny 75.
Zorobabel 283, 337.
Zschokke H. 8, 191.
Zuzim, mieszkańcy Palestyny 75.
Zwierzęta 55.
Zyf, pustynia 27.

Ż.

Żaba 71.
Żagiell 144.
Żałoba 222.
Żarna 183.
Żegluga morska u Hebrajczyków 240.
Żelazo 40.
Żłobek betleemski 91.
Żmigrodzki M. 300.
Żniwa 228.
Żołd 303.
Żyd, nazwa 17.

PALESTYNA
za czasów
JOZUEGO, SĘDZIÓW
i KRÓLÓW.
MORZE ŚRÓDZIEMNE
Pustynia Arabska
SYRYA
Damaszek
Sydon
Tyr
Surepta
GESSUR
MAACHA
ARGOB
BAZAN
HAURAN
Astarot Karnaim
Bosra
Edrei
Jabes Galaad
Rubbat Ammon
Heszebon
Medaba
Jezioro Genezaret
G. Tabor
G. Gelboe
Samarya
G. Hebal
G. Garizim
Sychem
Jezreel
Megeddo
Bunem
Endor
Taanach
Aruna
Jafia
Tamna Saré
Lod
Ajalon
Gabaon
Jerozolima
Betlem
Lebna
Lachis
Hebron
Gaza
Ain Remmon
Arab
Sokoh
Molada
Berseba
Hormah
Kades Barne
Tafua
Bosra
Rabbat Moab
Aroer
Arnon
Dibon
Egloim
Gory Abarim
Jordan
Jezioro Martwe
Równina Saronu
Równina Jezreel
Równina Filistea
Góry Efraima
Góry Judy
Góry Seir
Pustynia Zin
Pustynia Sur
Pustynia Paran
Pustynia Kadesz
Pustynia Amalekitów
Pustynia Moabitów
Pustynia Ammonitów
Pustynia Arabska
Pustynia Kedemot
Pustynia Gabaon
Pustynia Gibeon
Pustynia Jerycho
Pustynia Bethel
Pustynia Ajalon
Pustynia Gabaon
Pustynia Kurjatjearim
Pustynia Bethsames
Pustynia Lebna
Pustynia Jekuel
Pustynia Hebron
Pustynia Ain Remmon
Pustynia Arab
Pustynia Sokoh
Pustynia Molada
Pustynia Berseba
Pustynia Hormah
Pustynia Tafua
Pustynia Bosra
Pustynia Rabbat Moab
Pustynia Aroer
Pustynia Arnon
Pustynia Dibon
Pustynia Egloim
Pustynia Gory Abarim
Pustynia Jordan
Pustynia Jezioro Martwe
Pustynia Równina Saronu
Pustynia Równina Jezreel
Pustynia Równina Filistea
Pustynia Góry Efraima
Pustynia Góry Judy
Pustynia Góry Seir
Pustynia Pustynia Zin
Pustynia Pustynia Sur
Pustynia Pustynia Paran
Pustynia Pustynia Kadesz
Pustynia Pustynia Amalekitów
Pustynia Pustynia Moabitów
Pustynia Pustynia Ammonitów
Pustynia Pustynia Arabska
Pustynia Pustynia Kedemot
Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Gibeon
Pustynia Pustynia Jerycho
Pustynia Pustynia Bethel
Pustynia Pustynia Ajalon
Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Kurjatjearim
Pustynia Pustynia Bethsames
Pustynia Pustynia Lebna
Pustynia Pustynia Jekuel
Pustynia Pustynia Hebron
Pustynia Pustynia Ain Remmon
Pustynia Pustynia Arab
Pustynia Pustynia Sokoh
Pustynia Pustynia Molada
Pustynia Pustynia Berseba
Pustynia Pustynia Hormah
Pustynia Pustynia Tafua
Pustynia Pustynia Bosra
Pustynia Pustynia Rabbat Moab
Pustynia Pustynia Aroer
Pustynia Pustynia Arnon
Pustynia Pustynia Dibon
Pustynia Pustynia Egloim
Pustynia Pustynia Gory Abarim
Pustynia Pustynia Jordan
Pustynia Pustynia Jezioro Martwe
Pustynia Pustynia Równina Saronu
Pustynia Pustynia Równina Jezreel
Pustynia Pustynia Równina Filistea
Pustynia Pustynia Góry Efraima
Pustynia Pustynia Góry Judy
Pustynia Pustynia Góry Seir
Pustynia Pustynia Pustynia Zin
Pustynia Pustynia Pustynia Sur
Pustynia Pustynia Pustynia Paran
Pustynia Pustynia Pustynia Kadesz
Pustynia Pustynia Pustynia Amalekitów
Pustynia Pustynia Pustynia Moabitów
Pustynia Pustynia Pustynia Ammonitów
Pustynia Pustynia Pustynia Arabska
Pustynia Pustynia Pustynia Kedemot
Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Gibeon
Pustynia Pustynia Pustynia Jerycho
Pustynia Pustynia Pustynia Bethel
Pustynia Pustynia Pustynia Ajalon
Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Kurjatjearim
Pustynia Pustynia Pustynia Bethsames
Pustynia Pustynia Pustynia Lebna
Pustynia Pustynia Pustynia Jekuel
Pustynia Pustynia Pustynia Hebron
Pustynia Pustynia Pustynia Ain Remmon
Pustynia Pustynia Pustynia Arab
Pustynia Pustynia Pustynia Sokoh
Pustynia Pustynia Pustynia Molada
Pustynia Pustynia Pustynia Berseba
Pustynia Pustynia Pustynia Hormah
Pustynia Pustynia Pustynia Tafua
Pustynia Pustynia Pustynia Bosra
Pustynia Pustynia Pustynia Rabbat Moab
Pustynia Pustynia Pustynia Aroer
Pustynia Pustynia Pustynia Arnon
Pustynia Pustynia Pustynia Dibon
Pustynia Pustynia Pustynia Egloim
Pustynia Pustynia Pustynia Gory Abarim
Pustynia Pustynia Pustynia Jordan
Pustynia Pustynia Pustynia Jezioro Martwe
Pustynia Pustynia Pustynia Równina Saronu
Pustynia Pustynia Pustynia Równina Jezreel
Pustynia Pustynia Pustynia Równina Filistea
Pustynia Pustynia Pustynia Góry Efraima
Pustynia Pustynia Pustynia Góry Judy
Pustynia Pustynia Pustynia Góry Seir
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Zin
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Sur
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Paran
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kadesz
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Amalekitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Moabitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ammonitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arabska
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kedemot
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gibeon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jerycho
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ajalon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kurjatjearim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethsames
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Lebna
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jekuel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Hebron
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ain Remmon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arab
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Sokoh
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Molada
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Berseba
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Hormah
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Tafua
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bosra
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Rabbat Moab
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Aroer
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arnon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Dibon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Egloim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gory Abarim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jordan
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jezioro Martwe
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Saronu
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Jezreel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Filistea
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Efraima
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Judy
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Seir
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Zin
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Sur
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Paran
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kadesz
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Amalekitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Moabitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ammonitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arabska
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kedemot
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gibeon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jerycho
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ajalon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kurjatjearim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethsames
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Lebna
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jekuel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Hebron
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ain Remmon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arab
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Sokoh
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Molada
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Berseba
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Hormah
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Tafua
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bosra
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Rabbat Moab
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Aroer
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arnon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Dibon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Egloim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gory Abarim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jordan
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jezioro Martwe
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Saronu
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Jezreel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Filistea
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Efraima
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Judy
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Seir
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Zin
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Sur
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Paran
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kadesz
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Amalekitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Moabitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ammonitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arabska
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kedemot
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gibeon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jerycho
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ajalon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kurjatjearim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethsames
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Lebna
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jekuel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Hebron
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ain Remmon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arab
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Sokoh
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Molada
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Berseba
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Hormah
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Tafua
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bosra
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Rabbat Moab
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Aroer
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arnon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Dibon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Egloim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gory Abarim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jordan
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jezioro Martwe
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Saronu
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Jezreel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Filistea
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Efraima
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Judy
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Seir
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Zin
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Sur
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Paran
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kadesz
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Amalekitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Moabitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ammonitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arabska
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kedemot
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gibeon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jerycho
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ajalon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kurjatjearim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethsames
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Lebna
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jekuel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Hebron
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ain Remmon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arab
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Sokoh
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Molada
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Berseba
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Hormah
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Tafua
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bosra
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Rabbat Moab
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Aroer
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arnon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Dibon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Egloim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gory Abarim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jordan
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jezioro Martwe
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Saronu
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Jezreel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Filistea
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Efraima
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Judy
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Seir
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Zin
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Sur
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Paran
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kadesz
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Amalekitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Moabitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ammonitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arabska
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kedemot
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gibeon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jerycho
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ajalon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kurjatjearim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethsames
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Lebna
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jekuel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Hebron
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ain Remmon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arab
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Sokoh
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Molada
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Berseba
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Hormah
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Tafua
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bosra
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Rabbat Moab
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Aroer
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arnon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Dibon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Egloim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gory Abarim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jordan
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jezioro Martwe
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Saronu
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Jezreel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Filistea
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Efraima
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Judy
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Seir
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Zin
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Sur
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Paran
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kadesz
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Amalekitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Moabitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ammonitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arabska
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kedemot
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gibeon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jerycho
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ajalon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kurjatjearim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethsames
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Lebna
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jekuel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Hebron
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ain Remmon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arab
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Sokoh
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Molada
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Berseba
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Hormah
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Tafua
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bosra
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Rabbat Moab
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Aroer
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arnon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Dibon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Egloim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gory Abarim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jordan
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jezioro Martwe
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Saronu
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Jezreel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Filistea
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Efraima
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Judy
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Seir
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Zin
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Sur
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Paran
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kadesz
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Amalekitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Moabitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ammonitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arabska
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kedemot
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gibeon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jerycho
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ajalon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kurjatjearim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethsames
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Lebna
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jekuel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Hebron
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ain Remmon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arab
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Sokoh
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Molada
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Berseba
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Hormah
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Tafua
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bosra
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Rabbat Moab
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Aroer
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arnon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Dibon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Egloim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gory Abarim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jordan
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jezioro Martwe
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Saronu
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Jezreel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Równina Filistea
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Efraima
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Judy
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Góry Seir
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Zin
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Sur
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Paran
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kadesz
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Amalekitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Moabitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ammonitów
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Arabska
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kedemot
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gibeon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jerycho
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ajalon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Gabaon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Kurjatjearim
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Bethsames
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Lebna
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Jekuel
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Hebron
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Ain Remmon
Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia Pustynia

Archeologia

Tab. II.

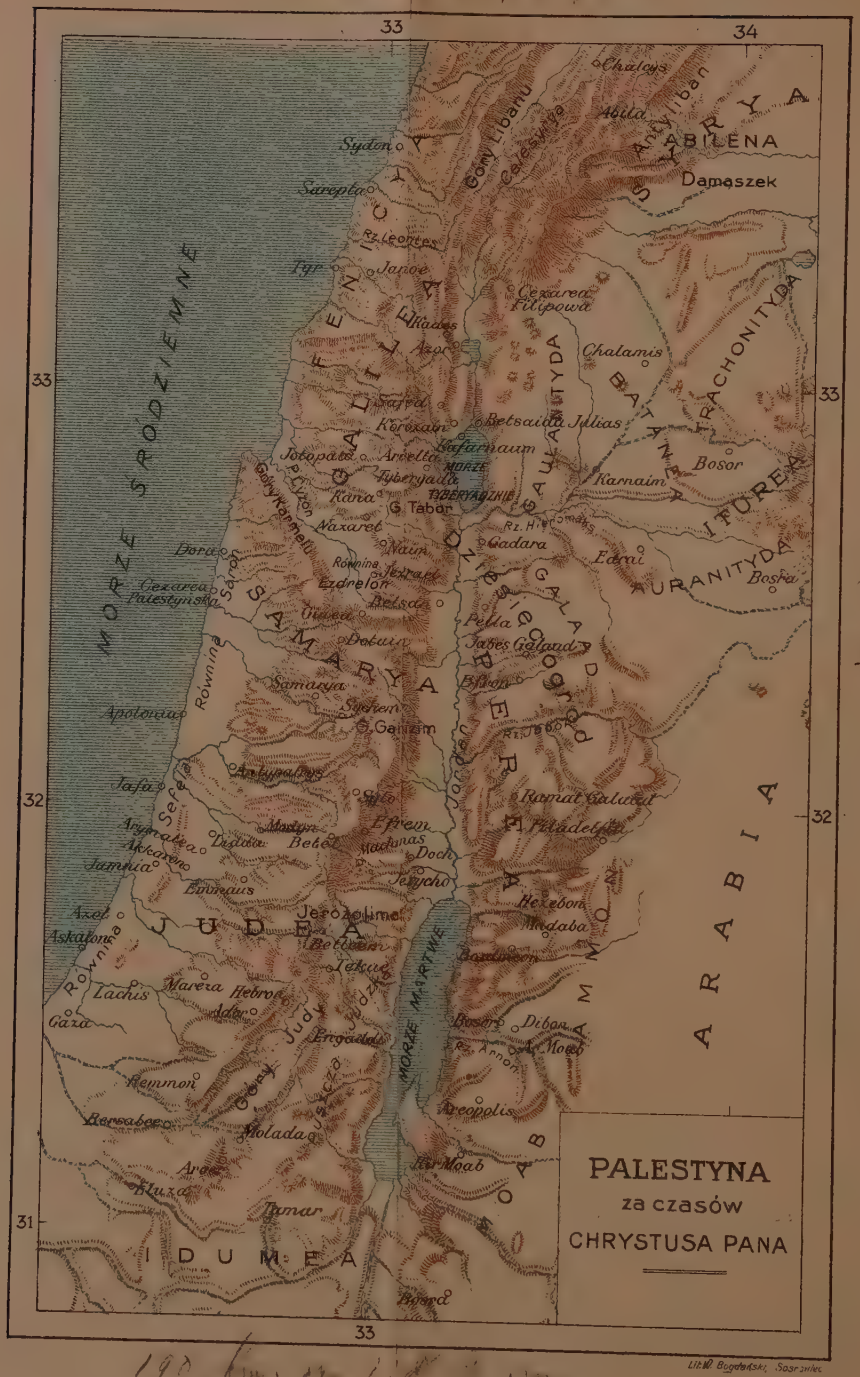

Lit. W. Bogdański, Sosnowiec

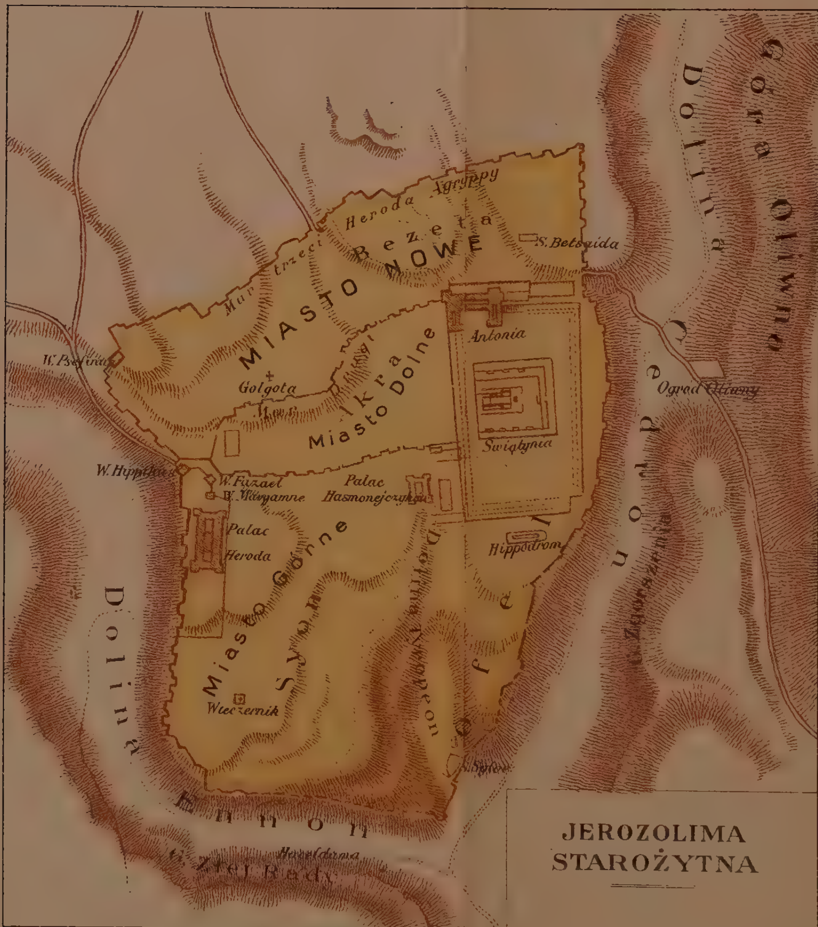
Góra Oliwna
Dolina Cedron
Mur trzeci Heroda Agryppy
Bezeta
MIASTO NOWE
S. Betsaida
Antonia
Ogród Oliwny
Golgota
Akra
Miasto Dolne
W. Psefina
W. Hippikus
W. Fazael
W. Mariamne
Pałac Hasmonejczyków
Świątynia
Pałac Heroda
Miasto Górne
Syon
Hippodrom
Wieczernik
Dolina
Hinnon
Hakeldama
G. Złej Rady
JEROZOLIMA
STAROŻYTNA

Tab. IV.

44
48
52
MORZE KASPIJSKIE
(Mare Hyrcanum)
38
HYRKANIA
Kraj Partów
Rages
Ekbatana
MEDYA
Bagistana
34
Anzan
ELAM
Suzyana
Suza
Chalanne
Ur
Eridu
Szat el Arab
Persopolis
Pasargada
30
PERSYA
ZATOKA
PERSKA
A
44
48
52

28
31
34
32
29
26
23
20
MORZE ŚRÓDZIEMNE
Damaszek
Sydon
Tyr
Tyberyada
Jezioro
Jerozolima
Morze Martwe
Gaza
Pelizjum
Aleksandria
Suis
Tanis
Bubastis
Bilbeis
GESSEN
Górskie Jez.
Heliopolis
MEMFIS
Nilus
Morze Czerwone
Synaj
ARABIA
EGIPT NIŻSZY
Pustynia Libijska
Cynopolis
Hermopolis
Pej et Annanu
Hermonthopolis
Likonpolis
Abydos
Koptos
TEBY
EGIPT WYŻSZY
Apollinopolis Magna
Edfu
Syene
Assuan
Berenice
ZATOKA ARABSKA
NUBIA
ETIOPIA
1st Wod.
2d Wod.
3d Wod.
4th Wod.
EGIPT